T. C.
TRAKYA ÜVİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
BALKAN ÇALIŞMALARI ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

BOŞNAK KİMLİĞİNİN OLUŞUMUNDA BASININ ROLÜ: "SARAJEVSKI CVJETNIK" GAZETESİ

GÜLTEN HALİLOĞLU

TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. İBRAHİM KAMİL

EDİRNE 2023

Tezin Adı: Boşnak Kimliğinin Oluşumunda Basının Rolü: "Sarajevski Cvjetnik" Gazetesi

Hazırlayan: Gülten Haliloğlu

ÖZET

Osmanlı Devleti, matbaalar açarak zamanın yeni koşullarına uygun önemli bir adım atmıştır. Yaşanan bu gelişmeyle birlikte kitaplar, salnameler, dergi ve gazeteler yayın hayatına başlamıştır. Basılan resmi özelliğe sahip vilayet gazeteleri ve yarı resmi özelliğe sahip özel gazeteler, Osmanlı Devleti'nin yeni karar ve uygulamalarını halka duyuran ve halkla devlet arasında bilgi akışını sağlayan başlıca araç olmuştur. Dönemin iletişim aracı olmasının yanı sıra gazeteler, halkı eğitmiş ve kültürel yönden geliştirmiştir. Bu arada Osmanlı Devleti, Bosna ve Hersek'te de matbaa ve yayın faaliyetlerinin başlaması için gerekli adımları atmıştır. Bosna'da Bosanski Prijatelj dergisiyle birlikte Bosanski Vjetnik, Bosna ve Sarajevski Cvjetnik gazeteleri, Hersek bölgesinde ise Neretva gazetesi yayınlanmıştır. Osmanlı döneminde, Bosna ve Hersek'te yayınlanan bu dergi ve gazetelerin, devlet ve bölge halkı açısından olumlu neticeleri olduğu aşikârdır. Çalışmada ele alınacak ana gazete olan Sarajevski Cvjetnik gazetesi (Gülşen-i Saray) ve editörü yabancı devletlerin ve dış basının Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü iddia ve suçlama kampanyalarına karşı kalem kavgaları yaparak iddialarının asılsız olduğunu göstermiştir. Bunun yanı sıra editör bölge halkının nabzını tutarak okur mektuplarını gazetede yayınlamış ve halk üzerinde tesiri olan oldukça geniş bir yelpazeye sahip yazılar yazmıştır. Basın kitle iletişim aracı olarak o dönemin kimlik yapısına ayna tuttuğu gibi kimliğin oluşumunu ve şekillenmesini de sağlamıştır. Çalışmada kimlik kavramıyla birlikte yarı özel niteliğe sahip olan Sarajevski Cvjetnik gazetesinin Osmanlı Devleti ve Bosnalı Müslüman Boşnaklar üzerindeki rolü analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Matbaa, Gazete, Kimlik, Sarajevski Cvjetnik.

Thesis Title: The Role of Press in the Formation of The Bosnian Identity: "Sarajevski Cvjetnik" Newspaper

Prepared By: Gülten Haliloğlu

ABSTRACT

The Ottoman State took an important step in accordance with new conditions of the time by opening a printing house. With the development, books, annuals, magazines and newspapers began to be published. Provincial newspapers with official features and private newspapers with semi-official features that started to be published became tools the main means of announcing the new decisions and practises of the Ottoman State to the public and providing the flow of information between the public and the state. In addition to being a communication tool of the period, newspapers educated the public and developed culturally. On the occasion of these positive developments Ottoman State, took the necessary steps to start printing and publishing activities in Bosnia and Hercegovina. In Bosnia, the Bosanski Vjestnik, Bosna and Sarajevski Cvjetnik newspapers together with the Bosanski Prijatelj magazine were published, and the Neretva newspaper in the Hercegovina region. It is obvius that these magazine and newpapers published in Bosnia and Hercegovina during the Ottoman period had positive results for the state and region. Sarajevski Cvjetnik newspaper (Gülşen-i Saray), the main newspaper to be discussed in the study, and its hard working editor hawe shown that their claims are unfounded by holding pen fights againist the allegations and accusations campaigns of forign states and forign press againist the Ottoman State. In addition, the editor took the pulse of the region's people and published his reader's letters in the newpaper and wrote a comprehensive range of articles that impacted the people for the people to be individuals suitable for the time. As a mass communation tool, the press not only mirrored the identity structure of that period but also enabled the identity to be affected and shaped. In the study, the role of Sarajevski Cvjetnik newspaper, which has a semi-private character with the consept of identity, on the Ottoman State and Bosnian Muslim Bosniaks is explained.

Key words: Ottoman State, Press, Newspaper, Identity, Sarajevski Cvjetnik.

ÖN SÖZ

Doktora eğitimime başladığım günden itibaren desteklerini esirgemeyerek daima teşvik eden, tez konumun belirlenmesi ve yazım süreci boyunca verdiği fikirlerle her zaman yol gösteren kıymetli danışmanım Doç. Dr. İbrahim Kamil'e sonsuz şükranlarımı sunarım. Çalışmanın daha nitelikli bir hale gelmesi için destek olan Doç. Dr. İbrahim Kelağa Ahmet ve Dr. Öğr. Üyesi Sabri Can Sannav hocalarıma, Boşnak Dili'ni öğrenmemde üzerimde çok büyük bir emeği ve manevi desteği olan en başta Öğr. Gör. Selmana Demirbaş'a, dil bilimi konusunda aydınlatan Doç. Dr. Refik Sadiković'e, çeviri dersleriyle kattığı donanım için Öğr. Gör. Dr. Cüneyt Nur'a ve Trakya Üniversitesi Boşnak Dili ve Edebiyatı bölümündeki tüm hocalarıma cân-ı gönülden bir teşekkürü borç bilirim.

Çalışmada kullanmış olduğum Sarajevski Cvjetnik gazetesi ve bazı Boşnakça kaynakları edinmemde yardımcı olan Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi yetkililerine ve lisansüstü araştırmacılara iyi bir çalışma ortamı sunarak kaynaklara erişim konusunda destek olan İstanbul Atatürk Kitaplığı çalışanlarına teşekkür ederim. Eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi desteklerini benden esirgemeyen ebeveynlerim ve her daim yol arkadaşlarım olan annem ve babama sonsuz teşekkür ederim.

Yüksek Öğretim Kurumu tarafından 100 öncelikli tematik alanda 2000 doktoralı insan yetiştirmek amacıyla başlatılan 100/2000 YÖK Doktora Bursu projesi ile "Balkan Çalışmaları" alanında verilmiş olan destekten dolayı Yüksek Öğretim Kurumu'na saygılarımı sunarım.

Gülten HALİLOĞLU

İÇİNDEKİLER

ÖZET……i

ABSTRACT……ii

ÖNSÖZ……...iii

İÇİNDEKİLER……..iv

GİRİŞ……...1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAM OLARAK KİMLİK

1.1. Kimlik Kavramının Tarihçesi ……...6

1.1.1. Kimlik Tanımı.....9

1.1.2 Geleneksel ve Modern Dönemde Kimlik Kavramına Bakış…….....12

1.2. Kimlik Türleri ……..…15

1.2.1. Bireysel Kimlik…….15

1.2.2. Kolektif Kimlik…….18

1.3. Kimliğin İnşa Süreci……23

1.3.1. Kimliğin Simgesel İnşası……..24

1.4. Kimliğin İnşasında Etkili Olan Unsurlar…….28

1.4.1. Kimliğin İnşasında Kültürün Yeri…….……28

1.4.2. Kimliğin İnşasında Dinin Yeri……..31

1.4.3. Kimliğin İnşasında Dilin Yeri……...35

1.4.4. Kimliğin İnşasında Etnisitenin Yeri……..38

1.4.5. Kimliğin İnşasında Tarihin Yeri……...43

1.5. Balkanlarda Kimlik İnşası……46

İKİNCİ BÖLÜM

BOSNA'NIN TARİHİ-KÜLTÜREL ve SOSYAL YAPISI

2.1. Bosna'nın Jeopolitik ve Jeokültürel Konumu……55

2.2. Slavlar……58

2.3. Bosna'nın Tarihçesi……...63

2.3.1. Erken Dönem Bosna…….63

2.3.2. Osmanlı Devleti'nin Balkanlara Girişi: Bosna'ya Uzanan Yol……71

2.3.2.1. Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda İlerlemesini Kolaylaştıran Etmenler……71

2.3.2.2. Osmanlı İdaresinde Bosna ve Hersek ……76

2.3.2.3. Osmanlı Egemenliği'nde Oluşan Boşnak Kimliği……...82

2.3.2.4. Osmanlı Egemenliği'nin Zayıflama Döneminde Bosna……..84

2.3.3. Osmanlı Egemenliği Sonrası Habsburg İdaresi ve Bosnalı Müslümanlar……...90

2.4. Boşnak Kimliğini Oluşturan Unsurlar……...95

2.4.1. Dinin Kimlik Üzerindeki Etkisi: Bogomilizm ve İslam……...95

2.4.2. Kültürün Kimlik Üzerindeki Etkisi…….102

2.4.3. Boşnak Kimliğinin Oluşumunda Osmanlı ve Türk Etkisi……..106

2.4.4. Boşnak Kimliğinin Oluşumunda Basının Etkisi…….109

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİNDE BOSNA'DA BASIN

3.1. Osmanlı Devleti'nde Matbaa ve Basın…….114

3.1.1. Matbaa'nın Farklı Toplumlar Tarafından Keşfi……..114

3.1.2. Osmanlı Devleti'nde Matbaacılığın Gelişimi…….116

3.1.3. Basının Oluşumu ve İlk Gazeteler……..119

3.2. Osmanlı Devleti'nde Çıkarılan İlk Gazeteler……...……..121

3.2.1. Gazetelere Yansıyan Dil ve Alfabe Sorunları……124

3.2.2 Vilayet Matbaalarının Çalışmaları: Salnameler ve Gazeteler……..126

3.2.3. Vilayet Gazetelerinin Yıllara Göre Yayınlanması……..128

3.3. Bosna ve Hersek'te Matbaa ile Süreli Yayınlar…….....131

3.3.1. Yerel Dille Çıkarılan Matbu Süreli Yayınlar……..134

3.3.1.1. Bosna'da İlk Dergi: Bosanski Prijatelj (Bosnalı Arkadaş)…….134

3.3.1.1.1. Ivan Frano Jukić……135

3.3.1.1.2. İçerikler…….137

3.3.1.2. Bosna'da İlk Gazete: Bosanski Vjestnik (Bosna Habercisi)……142

3.3.1.2.1. Ignjat Sopron…….144

3.3.1.2.2. İçerikler…….145

3.3.2. Yerel Dil ve Türkçe ile Birlikte Yayınlanan Matbu Süreli Yayınlar…….153

3.3.2.1. Bosna'da İlk Resmi Gazete: Vilayet Gazetesi "Bosna"……...153

3.3.2.2. Hersek'te İlk Resmi Gazete: Vilayet Gazetesi: "Neretva" …….158

3.4. Matbu Olmayan Süreli Yayınlar: Bismilah ve Šrljen (Obad) ……...161

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BOSNA'DA İLK YARI-RESMİ GAZETE: SARAJEVSKI CVJETNIK

4.1. Sarajevski Cvjetnik Gazetesi (Gülşen-i Saray)……..163

4.1.1. Sarajevski Cvjetnik Gazetesinin Yayın Süreci……164

4.1.2. Bağımsız Gazetecilik Örneği: Sarajevski Cvjetnik'in Yayın İlkeleri……...165

4.2. Sarajevski Cvjetnik'in Mimarı: Mehmed Saćir Kurtćehajić……169

4.3. Gazetenin Özellikleri…….172

4.3.1. Gazetenin Şekil Bakımından Özellikleri…….172

4.3.2. Gazetenin Konu Bakımından Özellikleri……175

4.3.2.1. Genel İçerikler……..175

4.3.2.2. Genel Kültür Bakımından Hazırlanan Makale ve Haberler…….179

4.4. Sosyal ve Beşeri Olayların Gazeteye Yansıması……...183

4.4.1. Kimlik Unsurlarının Gazeteye Yansımaları……183

4.4.1.1. Etnisite …….183

4.4.1.2. Din……188

4.4.1.3. Kültür……...191

4.4.1.4. Dil……...……..194

4.4.2. Bir Kamuoyu Yoklaması: Yaklaşımlar ve Talepler……....195

4.4.2.1. Sosyal ve Kültürel Sorunlara Yaklaşım……...196

4.4.2.2. Eğitim Talepleri……..……..204

4.4.2.2.1. Okuma Odası ve Kitap Talepleri……...……206

4.4.2.2.2. Okul Talepleri……...210

4.4.3. Yabancı Basınla Yapılan Kalem Kavgaları ……...218

4.4.3.1. Panslavizme Karşı Yapılan Kalem Kavgaları……..220

4.4.3.2. Osmanlı Devleti ve Bosna Aleyhindeki Haberlere Karşı Yapılan Kalem Kavgaları…..……...…….228

SONUÇ……243

KAYNAKÇA……...248

EKLER……289

GİRİŞ

Kimlik bireyin kendine yaptığı yolculuktur. Bu yolculukta kimlik, "kim" ve "ne" sorularına daimi olarak cevap arayan ve arayış halinde olduğu için sürekli gelişmekte olan dinamik bir yapıya sahiptir. Geçmişten gelen ve üzerine eklenen tarih, etnisite, dil, din, gibi unsurlar kimliğin oluşmasına vesile olurken bir yandan da onu etkilemektedir. Geniş anlamda düşünüldüğünde ise kimliğin çok katmanlı bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Bu yapıdan bir özellik öne çıkıp sivrilebileceği gibi birkaç özellik bir araya gelerek de kimliği oluşturabilmekte ve kimlik sahibinin sorularına cevap verebilmektedir. Bireyin ve toplumların kimliğinin zamanın doğal seyri içerisinde gelişmekte ve değişmekte olduğu unutulmamalıdır.

Gelişmeye açık yönüyle kimlik, tabiatı gereği karşılaştığı hemen her olgudan etkilenebilmektedir. Bunların başında basın gelmektedir. Basın, halkın ülkesinden ve dünyadan siyasi, sosyal, kültürel yönden her türlü haberi alma aracı olmasının yanı sıra doğrudan veya dolaylı olarak kimlikleri etkilemekte ve yönlendirmektedir. Nitekim gazetelerin çalışanlarının haberleri okurlarına iletirken kullandığı dil ve üslubun tesiri olduğu gibi özenle seçilen konular ve yazılan makalerde sunulan bilgilerin de okur kitlesi üzerinde tesiri bulunmaktadır. Bu tesir halk arasında kulaktan kulağa yayılarak bir birikim oluşturmaktadır. Kimi zaman gazetelerin okurlarından aldığı geri dönüşler de etkili olmaktadır. Tüm bu birikim basın aracılığıyla kolayca yayılabildiği için kimliğin gelişimine ivme kazandırmaktadır. Özellikle teknolojik gelişmelerin henüz büyük bir aşama kaydetmediği, insanların bilgiye erişiminin zor olduğu, matbaadaki tek bir harfin bile elde edilmesinin uzun uğraşlar gerektirdiği dönemler göz önüne alındığında, bilgiye erişim ve dolaşımı sağlayan başlıca araç olan gazeteler daha da büyük önem arz etmektedir.

Çalışmanın konusu Boşnak kimliğinin oluşumunu genel olarak dönemin Bosna'daki basın üzerinden ve özel olarak dönemin yarı resmi gazetesi olan Sarajevski Cvjetnik gazetesi üzerinden okumaktır. Yayın hayatına 1868-1872 yılları arasında çıkmış bulunan Sarajevski Cvjetnik gazetesi, Saraybosna'daki Gazi Hüsrev

Bey kütüphanesinden temin edilmiştir. Gazetenin yayın yaptığı 1868-1872 yılları arasındaki tarih ağırlıklı olarak çalışmanın sınırları arasına alınmıştır. Kimlik konusu katmanlı ve karışık bir yapıya sahip olduğundan çalışmaya başlarken öncelikle kimlik kavramı ve Bosna hakkında tarihi arka plan aktarılmış ardından basın konusuna geçilmiştir. Böylece gazetelerin sunduğu haber ve makalelerdeki her bilgiye daha dikkatli yaklaşılmıştır. Çalışmada literatür taraması yapılmış, birincil ve ikincil kaynaklara yer verilmiştir. Bu bağlamda yöntem olarak günümüzde yayınlanan kitap ve makalelerle birlikte Bosna'da 1868-1872 yılları arasında yayınlanan gazete ve dergilere değinilmiştir. Çalışmada Bosna ve Hersek bölgesindeki gazeteler hakkında genel bir tanıtım yapıldıktan sonra Bosnalı Müslümanlar ve dönemin genel konjonktürüne dair haberler değerlendirilmiştir. Kimlik açısından önemli olduğu için gazetelere yansıyan, dönemi etkileyen siyasal, kültürel, eğitsel haberler üzerinde yoğunlaşılmıştır.

Çalışmada, yabancı dilden çeviriler yapılırken yerel isimlerin ve kişi adlarının orjinalliğinin bozulmamasına dikkat edilmiştir. Bunun için kelimeler aktarılırken Boşnakların kullandığı ve 30 harfin bulunduğu alfabenin kullanılmasına özen gösterilmiştir. Bu alfabede, Türk Alfabesi'nden farklı olarak simgelenmekle birlikte benzer sesleri karşılayan 9 tane harf bulunmaktadır. Bu harflerden "Č ve Ć" harfleri Türkçe'deki Ç, "Dž ve Đ" harfleri C, "J" harfi Y, "Lj" harfi L, "Nj" harfi N, "Š" harfi Ş, ve "Ž" harfi ise J harfini karşılamaktadır. Ç ve C harfleri Boşnakça'da iki harf tarafından simgelenmektedir. Harfler arasındaki ses değişimine örnek olması açısından "Čelik, Ćilim, Džep, Đul" kelimeleri, "Çelik, Çilim, Cep ve Cul" şeklinde okunmaktadır. Diğer harfler Türkçe'de kullanılan harfler ile aynı şekilde simgelenmekte ve aynı sesleri yansıtmaktadır.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde kimlik konusu ile ilgili teorik çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Kimlik kavramının tarihçesi, kimliğin ne anlama geldiği ve onu oluşturan etmenler ayrıntıları ile birlikte açıklanmıştır. Daaha sonra genel hatlarıyla Balkan kimliği konusu anlatılmıştır. Bu nedenle birinci bölüm kimlik kavramı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Balkanlar etnik, dini ve filolojik bakımdan bir mozaik olarak düşünüldüğünde, bu mozaiğin ayrılmaz

bir parçası ve Bosnalı Müslüman kimliğinin sahipleri olan Boşnaklarla ilgili olarak çalışmanın bağlamından kopmaması adına kimlik kavramı ve onu oluşturan etmenler açıklanırken genel olarak Balkanlar ile ilgili örnekler üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Bosna'nın tarihi ve kültürel yapısına değinilmiştir. Bosna isminin nereden geldiği, Bosna'nın tarihçesi ve Slavlar hakkında detaylı bilgi verildikten sonra Osmanlı döneminde Bosna anlatılmıştır. Ayrıca Boşnak kimliğini etkileyen din, kültür, tarih gibi etmenler üzerinde durulmuştur. Bogomilizm, Bosna Kilisesi, İslama geçiş gibi Bosnalı Müslümanları yani Boşnakları etkileyen konjonktürel olaylar aktarılmıştır. Çalışmanın bu bölümünde Halil İnalcık, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, İlber Ortaylı, Kemal Karpat, Zafer Gölen, Osman Karatay, Aydın Babuna'nın çalışmalarından istifade edilmiştir. Balkanlar ve Bosna üzerinde çalışmalar yapmış olan araştırmacılardan Enver Imamović, Mustafa Imamović, Muhamed Hadžijahić, Dominik Mandić, Sima M. Ćirković, Vlademir Ćorović, Ahmed S. Aličić, Fikret Karčić, Marko Vego, Nada Klaić, Aleksandr Lopasić, Božidar Jezernik, Dimitri Obolensky, Franjo Rački, Maria Todorova, Noel Malcolm, John V. A. Fine gibi önemli isimlerin eserleri incelenmiş ve çalışmada kullanılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Osmanlı Devleti'nde Matbaa ve Basın başlığı altında Bosna Vilayetinde çıkan dergi gazeteler tanıtılmıştır. Osmanlı Devleti'nde matbaanın oluşumuyla ile ilgili süreç anlatıldıktan sonra Bosna'da matbaa ve basın yayın hareketlerine değinilmiştir. Bu bölümde esas olarak Bosna'nın ilk dergisi olan *Bosanski Prijatelj* (Bosnalı Arkadaş), Bosna'nın ilk gazetesi olan *Bosanski Vjestnik* (Bosna Habercisi), Bosna'nın ilk resmi gazetesi olan *Bosna* ve Hersek'in ilk resmi gazetesi olan *Neretva* gazetesi üzerinde durulmuştur. Çalışmanın bütünlüğünün bozulmaması için Bosna'nın ilk yarı resmi niteliğe sahip özel gazetesi olan *Sarajevski Cvjetnik* (Gülşen-i Saray) hakkında detaylı inceleme bir sonraki bölüm olan dördüncü kısımda yapılmıştır. Üçüncü bölümde isimleri geçen Bosanski Prijatelj, Bosanski Vjestnik, Bosna, Neretva gazeteleri gibi matbu süreli yayınlarla birlikte *Bismilah, Šrsljen (Obad)* gibi elle yazılarak oluşturulmaya çalışılan yayınlar hakkında da bilgi verilmiştir. Bunların bazılarına ulaşılmış ve kaynak olarak

kullanılmıştır. Ancak Neretva, Bismilah ve Šrsljen (Obad) gazetelerinin nüshalarına ulaşmak diğer dergi ve gazeteler kadar kolay olmamakla birlikte bazılarına çalışmada yer verilmiştir. Gazetelerin kağıt kalitesi, şekli, dönemin dili ve imlası gibi konularda örnek teşkil etmesi ve genel bir kanı oluşturması açısından gazetelerin ilk sayılarına ekler kısmında yer verilmiştir. Çalışmaya temel teşkil eden bu gazetelerin haricinde *Bosanska Vila* ve *Gajret* gibi dergilerden de yararlanılmıştır. Sözü edilen matbu yayınlar, okurları mevcut olaylar hakkında bilgilendirdiği gibi dönemin yeni gelişmelerine de ışık tutmuştur. Örneğin, Bosanski Prijatelj dergisi Latin harflerinin kullanımı için öncülük ederken, Bosanski Vjestnik gazetesinde Vuk Karadžić'in hazırladığı Kiril harfleri kullanılmıştır. Bu gelişmelerle birlikte yayınların genel özellikleri, ulaşılan süreli yayınlar ve basılı eserlerden çeviriler yapılarak üçüncü bölümde yer verilmiştir. Bu gazetelerin haricinde Đorđe Pejanović, Todor Kruševac, Senada Dizdar, Hamdija Krešeljaković, Salih Seyhan, Hakan Temiztürk gibi yazarların Bosna'daki basın ile ilgili çalışmalarından ve Senahid Halilović, Dževad Jahić, gibi yazarların Boşnak dili ile alakalı kitaplarından faydalanılmıştır.

Çalışmanın son bölümü olan dördüncü bölümünde ise ağırlıklı olarak Sarajevski Cvjetnik (Gülşen-i Saray) gazetesi üzerinde durulmuştur. Gazetenin başlıca amacı okuyucularına maddi ve manevi fayda sağlamaktır. Gazetenin vatanın yeşermesi ve memleketin her yanında çiçek açmasına vesile olması yani memleketin gelişmesi için iyi bir vasıta olması istenmiştir. Bu nedenle gazeteye sarayın "*çiçek bahçesi*" anlamına gelen bu isim verilmiştir.[1] Sarajevski Cvjetnik gazetesinde Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı haksız eleştirilere karşı yabancı basın ile kalem kavgaları yapılmıştır. Gazeteye asıl kimliğini veren bu kavgalarda kimi zaman sadece birer cevap niteliğinde kimi zaman ise son derece sert ve haklı bir üslup kullanılmıştır. Sarajevski Cvjetnik'te bu kalem kavgalarının yapıldığı gazetelerden *Zastava'nın* konu ile ilgili sayılarına ulaşılmış ve tartışmaya sebebiyet veren üslubu, haberleri ve makaleleri araştırılarak gerekli alıntılar yapılmıştır. Bu noktada gazetenin editörü olan Mehmed Saćir Kurtćehajić'in hakkını teslim etmek gerekmektedir.

[1] "Uvod", *Sarajevski Cvjetnik*, 26 Decembra 1868, Br. 1, God. 1.

Mehmed Saćir Kurtćehajić genç, yetenekli, çalışkan ve ileri görüşlü kişiliğe sahip bir yazardır. Sahip olduğu bu meziyetlerden ötürü Sarajevski Cvjetnik gazetesinde olduğu gibi resmi gazete olan Bosna gazetesinde de çalışmış ve bazı önemli görevlerde bulunmuştur. Genç yaşına, dönemin zorlu alt yapı koşullarına ve oldukça kısıtlı olan teknolojik imkanlarına rağmen çevresindeki hadiselerden haber alacak imkanı oluşturmayı başarmıştır. Gazetenin ilk sayısında vaad edildiği üzere yazar memleketin çiçek açması, zamanın yeni koşullarına uyumu ve halkın bilgiye erişmesini sağlamak için elinden geleni yapmıştır. Halkın eğitimi için gazetede halkı bilgilendirecek, sağlıktan eğitime kadar pek çok farklı konuda haber ve makale olmasına özen göstermiştir. Yazar hakkında ilgili biyografik bilgi dördüncü bölümde ayrıca verilmiştir.

Önemli olan bir başka konu da Sarajevski Cvjetnik gazetesinin halkın gelişmesini ve zamanın yeni koşullarına ayak uydurmasını sağlaması gibi pratik faydalara sahip olmasının dışında gazeteye gönderilen okur mektuplarıdır. Bu mektuplar halkın olaylara ve yeni gelişmelere karşı bakış açısını anlamak açısından araştırmacılara ayna tutmaktadır. Mektuplar okunup incelendiğinde halkın kendi kimliğinin ayırdında olarak kendini ifade edebilen, bir sorunla karşılaştığında bunu dile getirebilen, eğitimi ve hatta fen bilimlerini talep eden, dönemin konjoktürü açısından bakıldığında Osmanlı üst kimliğinde birleşen ve olumsuz bir hadise ile karşılaşıldığında Osmanlı Devleti tarafında yer alan bir tavır sergileyen ve ayrışmaktan ziyade bütünleşen bir kimlik etrafında birleştiği görülmektedir. Bosnalı Müslümanlar yani Boşnaklar özelinde bakıldığında da sayılan nitelikler birebir geçerlidir. Ancak çağımızdaki Boşnak kimliği ve milliyetçiliği açısından 1868-1872 yılları arasında çıkan bu gazete tekrar yorumlanınca, günümüzdeki manada müslüman ve Güney Slav dairesi içindeki Boşnak kimliğinin ilk tezahürlerinin bu dönemde şekillendiğini ve gelişmeye başladığını söylemek mümkündür.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAM OLARAK KİMLİK

1.1. Kimlik Kavramının Tarihçesi

Kimlik, çağımızda modernite ile ilişkilendirilerek yeni bir kavram olarak sunulmaktadır. Ancak bu kavram üzerinde çok eski çağlardan beri durulduğu bilinmektedir. Nitekim ilkçağ filozoflarından Aristoteles *Metafizik* adlı eserine "*Bütün insanlar doğal olarak bilmek isterler*"[2] diyerek başlamıştır. Sokrates ise "*kendini tanı*"[3] diyerek bireyin kendisini anlamlandırması gerektiği üzerinde durmuştur. John Locke, kimlik kavramını bilinç anlamında kullanarak bilincin düşünmeye eşlik ettiğini ve böylece kişinin kendisini diğer tüm düşünen şeylerden ayırt ettiğini söylemiştir.[4] David Hume ise kimliği, benlik üzerinden anlamlandırırken çeşitli izlenimlerin ve fikirlerin göndermede bulunduğu, varsayılan şey olarak düşünmüştür. Hume'a göre eğer bir izlenim benlik fikrine yol açıyorsa yaşam boyunca değişime tabi olmalıdır. Çünkü benlik ancak bu şekilde var olabilmektedir.[5] En basit haliyle Aristoteles'in tüm insanların doğal olarak bilmek isteyeceğini düşünmesi, Sokrates'in kendini tanı ifadesi, John Locke'un bilinç üzerinde yoğunlaşması, David Hume'un ise benlik ve değişim üzerinde durması kimliğin bireyin kendisi ile alakalı uzun bir serüven olduğunu düşündürmektedir.

Kimlik kavramı paradoksal bir yapıya sahiptir. Çünkü bireyin kimliği kendisinin dışında bir şeyin parçası olmasının (ulus, yurttaşlık, meslek, ebeveynlik) yanı sıra ondan bağımsız olup (kendi kimliğiyle) ayrılabilmektedir. Böylece kimlik kavramının kendisi genel varoluşla belirlenen "ben" yani "benlik" kavramını

---

[2] Aristotales, *Metafizik*, (Çev: Ahmet Arslan), 2. Baskı, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1996, s. 75.
[3] Platon, *I. Alkibiades*, (Çev: İrfan Şahinbaş), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1989, s. 84-85.
[4] John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 25th Edition, Thomas Tegg, London, London 1825, s. 225-226.
[5] David Hume, *A Treatise of Human Nature*, Oxford Clerendon Press, London, s. 251. https://ia600209.us.archive.org/35/items/treatiseofhumann01humeuoft/treatiseofhumann01humeuoft.pdf(07.01.2023).

çağrıştırmaktadır.[6] George Herbert Mead ve Charles Horton da, kimlik yerine "benlik" demeyi tercih etmiştir.[7] Kendi kendisinin nesnesi olan benlik, özünde toplumsal bir yapıdır ve toplumsal deneyimle ortaya çıkmaktadır. Benlik ortaya çıktıktan sonra belirli bir manada sosyal olarak kendi deneyimlerini oluşturmaktadır. Bu nedenle yalnız bir benlik düşünülse dahi benliği sosyal deneyimlerden tamamen bağımsız şekilde düşünmek imkânsızdır.[8] Derek Layder, benliği kişinin nasıl göründüğüyle ve kendisinin karşısındaki kişilerle ilişkilerindeki sergilediği davranışlarla açıklamaktadır. Bununla birlikte Layder, benliği sosyal koşulların yansıdığı bir farkındalık olarak görmüştür.[9]

Erving Goffmann *Stigma* adlı eserinde, üzerinde çalışılan ancak net bir şekilde adlandırılamayan bu terimi "*benlik*"ten "*kimlik*"e dönüştürerek kullanmıştır. Goffman kimlik için damga anlamına gelen "*Stigma*" terimini kullanırken, bu terimin Yunanlılar tarafından ahlaki durumla ilgili olağandışı ve kötü şeyleri açığa çıkarmak amacıyla bedene yapılan işaretler için kullanıldığını, Hristiyanlık döneminde ise yeni metaforlar eklenerek terimin kullanılmaya devam ettiğini aktarmaktadır. Goffman karşımıza biri geldiğinde bireyin ilk görüldüğü hâlin, onun hakkında bilgi sahibi olunmasına olanak sağlayacağını düşünmektedir. Çünkü insanlar sahip olduğu birikime güvenerek karşısındaki kişi hakkında farkında olarak ya da olmayarak onun kimliğinin kim olduğu ve ne olması gerektiğine dair varsayımlarda bulunmaktadır. Goffman'a göre, varsayılan kişinin sahip olabileceği karakter tasvirinin, o kişinin sosyal kimliği olabilme ihtimali vardır.[10] Will Herberg *Protestant-Catholic-Jew*

---

[6] Jelena Đurić, "Paradoksi Identiteta", *Filozofija i Društvo*, 2, Beograd 2010, s. 275.
[7] Philip Gleason, "Identifying Identity: A Semantic History", *The Journal of American History*, Vol: 69, No: 4, Mart 1983, s. 917.
[8] George H. Mead, *Mind, Self and Society from The Standpoint of a Social Behaviorist*, The University of Chiago Press, Chicago-London, 1972, s. 140.
[9] Derek Layder, benliğin beş boyutu/özelliği olduğunu düşünmektedir. Bu özellikleri kısaca açıklamak gerekirse, benlik doğası gereği sosyal ve psikolojiktir, duygusal bir yapıya sahiptir, farkındalık ve kontrol merkezidir, esnektir yani değişir ve gelişir ve son olarak benliğin gelişmeyen uykuda kalan bir tarafı da bulunmaktadır ki bu da ancak eğitimle birlikte gelişebilmektedir.; Derek Layder, *Social and Personal Identity Understanding Yourself*, Sage Publications, London-Thousand Oaks-New Delhi 2004, s. 7-8.
[10] Erving Goffman, *Stigma Notes on The Management of Spoiled Identity*, Prentice Hall, Englewood Cliffs 1963, s. 1-2.

isimli eserinde, kimlik kavramını etnisiteyle birlikte yorumlayarak kullanmıştır.[11] Erik Erikson ise kimlik kavramını kullanırken bağlantı ve araştırma yoluyla geliştirmeye odaklanarak "benlik" ile "kimliği" eş anlamlı olarak kullanmayı seçmiştir. Çünkü kimlik terimi, benliğin bir yönü veya bazı kısımları ile ilgili olarak kavramsallaşabilmektedir. Örneğin dini kimlik ne yaptığımız, neye değer verdiğimiz, nasıl davrandığımız gibi hedefler ve konularla alakalı şeyleri içermektedir.[12] Bununla birlikte Erikson, "*kimlik krizi*"[13] tabirini geliştirmiş ve bu tabir sonrasında kimlik kavramının kullanımı oldukça yaygınlaşmıştır. Sonraki çalışmalarda ise kimlik için devamlılık, ayırt edicilik, öz saygı ve öz yeterlilik olarak sıralanan kimlik ilkeleri belirlenmiştir.[14]

Bir kişinin kendini algılamasının neden bu kadar önemli olduğu sorusu, kimliği anlama sorununun, kimlik kavramının kendisinden farklı olanla zorunlu bağlantısı olduğunu açığa çıkarmaktadır. Bu iki şekilde gerçekleşmektedir. Birincisi dışarıdan ayrı olarak algılanan her şeyi ifade etmesi, ikincisi ise kişinin kendi dönüşüm sürecini ifade etmesidir. Dolayısıyla kimlik kavramı görece kavranabilen süreç, değişim ve dönüşüm kavramlarıyla yakından ilintilidir.[15] Stuart Hall da benliğin ve de kimliklerin değişim ve dönüşüm içinde oldukları görüşündedir. Kimlikler yekpare bütünleşmiş tek bir parçadan ibaret olmayıp zaman içinde parçalara ayrılabilmektedir. Hall, "*ben kimim*" sorusunu farklı bir noktaya taşıyarak kimliklerin "*kim olduğumuz*" ya da "*nereden geldiğimiz*"den ziyade "*olma*" sürecindeki teşekkül hali olduğu üzerinde durmaktadır. Kimlikler bu süreçte tarihin, kültürün, dilin kaynaklarını kullanmakta ve bir temsiliyetin içinde oluşmaktadır.[16]

---

[11] Will Herberg, *Protestan-Catholic-Jew An Essay in American Religious Sociology,* Doubleday Anchor Book, New York 1960, s. 12-14.

[12] Daphna Oyserman/Kristen Elmore-George Smit, "Self Self Consept and Identity", *Handbook Self and Identity*, (Ed): Mark R. Leary, June Price Tagnney, 2nd Edition, The Guılford Press, New York 2012, s. 73.

[13] Erik H. Erikson kimlik krizi tabirini, çalıştığı bir klinikte rastladığı "kişisel aynılık ve tarihsel süreklilik duygusunu" kaybetmiş hastaları referans alarak geliştirmiş ve kullanmıştır; Erik H. Erikson, *Identity: Youth and Crisis*, W.W. Norton &Company, New York-London 1994, s. 16-17.

[14] Rusi Jaspal, "Social Psychological Debates about Identity", *Identitity Process Theory, Identity, Social Action and Social Change,* (Ed): Rusi Jaspal-Glynis M. Breakwell, Cambridge University Press, 2014, s. 4-6.

[15] Jelena Đurić, "O Održivosti Identiteta", *Filozofija i Društvo*, 3, Beograd 2009, s. 199.

[16] Stuart Hall, "Who Needs 'Identity'?", Questions of Cultural Identity, (Ed): Stuart Hall-Paul du Gay, Sage Publications, 1996, s. 3-4.

Joan Scott ise kimlik için "*Hayal*" ve "*Yankı*" metaforlarını kullanmaktadır. Özel olarak seçtiği bu metaforları kullanmasının nedenini eserinde açıklayan Scott, "Hayal"in bireysel kimlik ve kolektif kimliğin üretiminde rol aldığını, bireylerin kuralları benimseyip benimsememesi neticesinde ortaya çıkacak mevcut durumun tarihe atıf yaptığını, "Yankı"nın ise sesin ilk halinden farklılaşarak geri dönüşünde ona benzemekle birlikte ondan farklı olan bir hal aldığını, dolayısıyla değiştiğini vurgulamaktadır. Ses, kimlik gibi değişim ve sürekliliğin kendisidir.[17] Verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere kimlik, ben kimim sorusuna cevap ararken aidiyeti sorguya çeken bir kavram olmuştur. Sürekliliğe sahip yapısıyla "olma hali" içinde olduğu ve dinamik yapısıyla değişime açık olduğu kabul edilmiştir. Zamanla değişen kimlik kavramı ve olgusunu var eden "farklılıklar" da kimliklerle anılır olmuştur.

1.1.1. Kimlik Tanımı

Kimlik, sosyal ilişkiler, sosyal roller, sosyal grup üyelikleri içerisinde kişinin yerini belirleyerek kim olduğunu tanımlayan karakter ve özelliklerdir. Kişinin beklediği, olmasını arzu ettiği, olmak zorunda olduğu ya da olmasından korktuğu kişi olarak geçmiş, şimdi ve gelecekteki şeye odaklanan kimlikler, kişinin dikkatini anlam oluşturmaya yönlendirmektedir.[18] Bu haliyle kimlik olgusu, sosyal ve tarihsel gerçeklikten uzak değildir. Bilakis zaman içinde gelişen tarihsel bir inşadır. Kimlik genellikle birey ile ilgilendiği için tarihsel bağlamdan uzakmış gibi algılanabilmekle birlikte "antropolojik" bir gerçekliktir. Bu nedenle bireyin kendi ben'ini inşa ettiği süreç de tarihsel bir süreç olarak temel alınmaktadır.[19] Ben'i ararken kimlik, "biz kimiz, neyiz, nereye gidiyoruz" gibi birçok soruyu beraberinde getirmektedir. Bu sorulara cevap aranırken felsefe, teoloji, mantık, biyoloji, fizik gibi farklı

[17] Joan W. Scott, *Eleştirel Tarih Kuramı Kimlikler, Deneyimler, Politikalar,* Dost Yayınları, (Çev: Zerrin Yaya), Ankara 2017, s. 85-87.
[18] Daphna Oyserman/Kristen Elmore/George Smith, "Self, Self-Concept, and Identity", (Ed: Mark R. Leary, June Price Tagnney), *Handbook Self and Identity*, 2nd Edition, The Guılford Press, New York 2012, s. 69.
[19] Nuri Bilgin, *Kimliğin İnşası*, Aşina Kitaplar, İzmir 2007, s. 45.

disiplinlerden de istifade edilmektedir.[20] Dolayısıyla kimlik kişinin kendisinin tanımı demektir. Bireyin kendi olması ve kendi kaderini tayin etmesidir.[21]

Kimlik kavramı, kişinin sahip olduğu özellik ve belirtilerin bir bileşenidir.[22] Sınıflandırma ve nedensel akıl yürütme için genel bir kavram olan kimlik aynılık, eşanlamlılık anlamına gelmektedir.[23] Kimlik çalışmalarında, etimolojik olarak Latincedeki "idem"[24] yani "*aynı, aynı zamanda, aynı biçimde*" anlamındaki kelimeden türeyen ve İngilizcede de "*özdeş-aynı*" anlamlarında kullanılan "*identity*" kelimesi oldukça yaygın bir durumdadır. Bu kelimedeki kimlik tanımı genellikle bireyin yahut kişinin sahip olduğu özelliklerin "benzer" yönünü vurgulamaktadır.[25] Ancak prensip olarak kimlik insanlar için olduğu kadar evrende var olan tüm türler, şeyler, maddeler için de geçerlidir.[26] Bu noktada kimlik kavramının iki temel kullanımı ayrıcalıklı bir karşılaştırma yeri oluşturmaktadır. Karşılaştırmanın terimleri bir yanda aynılık olarak kimlik (Latince idem, Almanca Gleichheit, Fransızca Memete) diğer yanda ise kendilik, benlik olarak ifade edilen (Latince ipse, Almanca Selbstheit, Fransızca ipseite) kimliktir. Bu nedenle benlik aynılık anlamına gelmemektir.[27] Benlik, kimlik sahibinin verili olan şeyleri içselleştirmesidir. Örnek vermek gerekirse kimlik, doğan her bebeğe isim konulması ile oluşmaya başlamaktadır. Konulan bu isimler bebeğin varlığını anlatırken diğerlerinden ayrılmasını sağlamaktadır. Her şeyden önce isim, bebeğe dişi ya da erkek olduklarını anlatır ve böylece bebeklikten yetişkinliğe dek kimlik edinimi devam etmektedir. Ancak bireyin bebeklikten yetişkinliğe kadar kendisinin ve başkaları tarafından

---

[20] Sead Alić, "Identitet i Identiteti (Prema Finalu)", *Europski Identitet Bošnjaka od Minilog Iskustva do Suvremene Afirmacije*, Zbornik Radova XVII. Simpozija, Islamska Zajednica u Hrvatskoj, Zagreb 2011, s. 49.

[21]Enes Pašalić, "Pitanje Identiteta", *Zbornik Radova Književnost kao prostor Izazova u Reprezentaciji/Konstruciji Bošnjačkog*, 2017, s. 311.

[22] "Kimlik", Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük, *https://sozluk.gov.tr/*(07.01.2023).

[23] Mary Douglas, "How Identity Problems Disappear", *Identity: Personal and Social-Cultural a Symposium*, (Ed): Anita Jakopson-Widding, Uppsala 1983, s. 35.

[24] Sina Kabaağaç-Erdal Alova, *Latince Türkçe Sözlük*, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1995, s. 276.

[25] Ted Honderich, *The Oxford Companion to Philosophy*, Oxford University Press, Oxford 2005, s. 417.

[26] Richard Jenkins, *Social Identity*, 3rd. Edition, Routledge, London-New York 2008, s. 17.

[27] Paul Ricoeur, *Oneself as Another*, (Translated: Kathleen Blamey), University of Chicago Press, Chicago-London 1994, s. 115-116.

olduğu sanılan kimlik ve kişi farklı olabilmektedir.[28] Anne babanın bebeğine isim koyması ve sonrasındaki toplumsallaşma süreciyle birlikte büyüyen çocuk içinde bulunduğu dünyayı sahiplenmeye başlamakta ve bu sosyalleşme süreci benliği geliştirmektedir. Toplumun dünyasında kendini tanımlamaya başlayan birey/çocuk hem bilinçli hem de bir o kadar bilinçsiz olarak bu süreci yorumlamaktadır. Örneğin, toplumda akıllı çocuk olarak nitelenmesi daha sonraki eylemlerinde suçluluk duymasına ya da küçük beyefendi şeklinde nitelendirilmesi nezaket dışı bir olayla karşılaştığında etkilenmesine neden olacaktır.[29]

Kimlikten bahsederken temelde "birey" baz alınmaktadır. Dolayısıyla birey sosyal bir varlık olduğu için kimliği açıklarken bireylerin sahip oldukları sosyal ve kişisel kimliklerinden de söz edilmektedir. Bireylerin sosyal kimliği, bir grup insanın sıfatlar kullanarak belirlediği sosyal bir kategoridir. Sıfatlar onları belirleyen kişiler yahut ötekiler yahut da her iki kesim tarafından kullanılabilir. Amerikan, Fransız, Müslüman, anne, baba, profesör, vatandaş gibi sözcükler kimliği tanımlamak için referans verildiğinde sosyal kimlik öne çıkmış olur. Kişisel kimlik ise sosyal olarak kişinin kendisinin ilgi duyduğu şeylere, dini inanç, özellik, arzu ya da kendi prensiplerine, kurallarına göre tanımladığı şeylerdir.[30] Bireyler kendilerine dair umuda, hayallere ve belirli hedeflere sahiptir. Bu nedenle kendi kimliklerini doğrulayan geçmişe ait anıları vardır; aynı zamanda kişisel düşünce ve inanç sistemini dolduran zihne ve belleğe sahiplerdir. Bunlar kişinin kendisine aittir ve zaman içinde dünyadaki varlığını yönlendirmektedir. Dahası bireylerin kimlikleri, özgüvenleri onları kabul eden hatırlayan ve isimleriyle çağıran ötekiler tarafından oluşmaktadır. Bu ötekiler, devam eden insan ilişkileri aracılığıyla, bireyin içinde bir yere sahip olduğu bir dünya sağlamaktadır.[31] Kimlikler bir dizi farklılıkla tanınır hale geldikleri için bu farklılıklar kayda değer öneme sahiptir. Çünkü farklılıklar olmadan

---

[28]Erik H. Erikson, *İnsanın 8 Evresi,* (Çev: Gonca Akkaya), 4. Basım, Okyanus Yayınları, İstanbul 2019, s. 163-164.

[29] Peter L. Berger, "Identity as a Problem in the Sociology of Knowledge", *European Journal of Sociology*, Vol: 7, No: 1, May 1966, s. 111-112.

[30]James D. Fearon, *What is Identity? (As We Know Use The World),* Stanford University, Novembar 3, California 1999, s. 10-11. https://web.stanford.edu/group/fearon-research/cgi-bin/wordpress/wp-content/uploads/2013/10/What-is-Identity-as-we-now-use-the-word-.pdf(12.01.2023).

[31]Charles Lindhom, *Culture and Identity: The History, Theory and Practice of Psychological Anthropology*, Oneworld Publications, Oxford 2007, s. 7.

kimlikler ayırt edici ve sağlam bir yapıya sahip değillerdir. Dolayısıyla kimlikler kaygan bir zemindedir. Çünkü bu ayırt edici farklı özellikleri tanımlayacak olan kimseler tarafından karşı konma, direnme gibi eğilimlerle karşılaşabilmekte ve bu durumlara karşı savunmasız kalabilmektedir.[32] Dolayısıyla kimlik karşıtlıklardan beslenir. Kültürel olarak kişi kavramının farklı algılanması da toplumlar arasında farklılığı yani "ötekiliği" oluşturur. Stuart Hall "*Kimlik bir süreç olarak, bir anlatı olarak, bir söylem olarak daima ötekinin konumundan anlatılır*" diyerek "öteki"nin kimlikle bir arada var olduğunu vurgulamıştır.[33] "Ben" kendi tarihsel ve kültürel bagajında getirdiği ölçütlerle karşısındakini anlamlandırırken diğer yönüyle de karşısındakinin kendine benzemeyen eksik yönünü görmektedir. Deyim yerindeyse kendini karşısındaki öteki ile var etmeye çalışmaktadır.[34] Kimliklerin "öteki" ile beslenmekte olduğu için kimlik tanımlarının da bu şekilde oluştuğu düşünülmektedir. Örneğin "*Alman karşısında Fransız, Amerikalı karşısında Avrupalı, Afrikalı karşısında beyaz, patronu karşısında emekçi, Protestan karşısında Katolik*"[35] olmak ve bu şekildeki farklılıklar öteki düşüncesini oluşturarak kimliği var etmektedir. Bu nedenle kimlik "öteki" olarak gördüğü şeye karşı bir var oluştur.[36]

1.1.2. Geleneksel ve Modern Dönemde Kimlik Kavramına Bakış

İlkel insan, insanlığı bir grup olarak görerek türleriyle ortak amaç taşımaktadır. Ruth Benedict'e göre o, "*başından beri çıtayı yükselten bir taşralı*"ydı. Bu nedenle eş seçiminden, birini öldürmeye kadar pek çok farklı konuda ilk ve en önemli ayrım kendi grubu ve ötekiler arasında olmuştur. Bu nedenle modern insanın, seçilmiş insanlara ya da tehlikeli gördüğü yabancılara karşı farklılaşmasının

---

[32] William E. Connolly, *Identify/Difference; Democratic Negotiations of Political Paradox*, University of Minnesota Press, Mineapolis/London 2002, s. 64.
[33] Stuart Hall, "Eski ve Yeni Kimlikler, Eski ve Yeni Etniklikler", *Kültür Küreselleşme ve Dünya Sistemi*, (Ed.) Anthony. D. King, (Çev: Ümit Hüsrev Yoksal-Gülcan Seçkin), Ankara 1998, s. 72.
[34] Hüsniye Canbay Tatar, "Batı'nın Kimlik İnşasında Ötekinin Yeri", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 4, S: 14, 2012, s. 94.
[35] Jean-François Bayart, *Kimlik Yanılsaması,* (Çev: Mehmet Moralı), Metis Yayınları, İstanbul 1999, s. 89.
[36] Jan Assman, Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı Hatırlama ve Politik Kimlik, (Çev: Ayşe Tekin), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001, s. 135.

arkasında tarihsel bir sürekliliğin haklılığı bulunmaktadır.[37] Kimlik kavramı, birey ve bireyin kendini tanıması düşüncesinden yola çıkmış olsa da, insanlık tarihinin geçmişinden modern zamanlara kadar olan uzun yolculuğu düşünüldüğünde, "birey" bir kimliğe sahip olmakla birlikte ön planda değildir. Geleneksel toplumlarda "ben" değil "biz" düşüncesi hâkim olduğundan "farklılıklardan" ziyade "benzerlikler" revaçta olmuş ve "topluluk" esas özne konumuna gelmiştir. Bu nedenle "*efendi-köle, havas-avam, derebeyi-köylü, yeniçeri*" gibi kavramlar kimlik sisteminin parçası olmuştur. Dolayısıyla bireyin kimliği bu grupların içinde var olan küçük bir parça konumunda olmuş ve arka plana itilmiştir.[38] Bir başka deyişle bireylerin kimlikleri toplum içindeki konumlarından, bu konumda edindikleri yerlerden ve üzerlerine aldıkları rollerden, içinde bulundukları faaliyetlerden oluşmuştur.[39]

Gelenek, geçmişe gönderme yaparak kategorize edilen bir biçimselleştirme ve ritüelleştirme sürecidir. İcat edilmiş olanlar da dâhil olmak üzere geleneğin özelliği değişmezliktir.[40] Bu nedenle geleneksel toplumlarda ve modern dönem öncesi diyebileceğimiz dönemde durağan bir yapı mevcuttur. Birey "verili" olan yani var olan kavramları kullanırken bunları düşünce dünyasında yorumlar ancak daha kategoriktir. Metafizik ve teolojik unsurlara daha fazla atıfta bulunarak kavramlarını bu pencerede şekillendirmiştir.[41] Bu nedenle geleneksel dönemde doğumla kazanıldığı düşünülen kimlik inanç, ritüeller ve gelenek ile sıkı bir ilişki içerisinde olmuştur.[42] Çünkü geleneksel toplumlarda birey, toplumdan dışlanma korkusu taşıdığı için doğal olarak daha kapalı ve muhafazakâr bir tutum sergilemiştir. Zygmunt Bauman, Jean Paul Sartre'ın "*Burjuva olmak için Burjuva doğmak yetmez; kişi hayatı boyunca burjuva gibi yaşamalıdır!*"[43] sözünü referans alarak bu dönemdeki bireylerin kimliklerine sıkı sıkıya bağlı olmasının yeterli olmadığını

[37] Ruth Benedict, *Patterns of Culture*, Houghton Mifflin Company, Boston 1961, s. 7-8.
[38] Mehmet Anık, *Kimlik ve Çokkültürcülük Sosyolojisi,* Açılım Kitap, İstanbul 2012, s. 17.
[39] Charles Taylor, Tanınma Politikası", *Çokkültürcülük Tanınma Politikası*, (Haz: Amy Gutmann), 5. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 52.
[40] Eric Hobsbawm, "Introduction: Inventing Tradition", *The Invention and Tradition,* (Ed): Eric Hobsbawm-Terence Ranger, Cambridge University Press, 2000, s. 4
[41] Akif Pamuk, *Kimlik ve Tarih Kimliğin İnşasında Tarihin Kullanımı*, 2. Baskı, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2017, s. 47-48.
[42]Robert G. Dunn, *Identity Crises: A Social Critique of Postmodernity,* Minneapolis: University of Minessota Press, Mineapolis-London 1998, s. 53.
[43] Zygmunt Baumann, *Kimlik,* (Çev: Mesut Hazır), Heretik Yayınları, Ankara 2017, s. 63-64.

bireylerin bu durumu adeta "tüm hayatları" ile ispat etmek zorunda olduklarından bahsetmiştir. Güven ilişkilerinin ve bağların daha katı olduğu geleneksel toplumda gelenek-görenekler ve din hayatın nasıl sürdürüleceğine dair bir üst otorite olmuştur. Sorgulamanın olmadığı yahut kısıtlı olduğu geleneksel modern öncesi dönemden sorgulamanın başladığı "aydınlanma dönemi"ne[44] geçilmesiyle birlikte "hayat tarzı" ve gelenekler üzerine yeniden düşünme dönemi başlamış ve bireyler yeni bir inşa sürecine girmiştir.[45] Rönesans, Reform ve Aydınlanma döneminin uzantısı olan modernleşme ile birlikte de bireyin düşünce dünyasında din ve gelenek eksenli düşünme pratiklerini bıraktığı ve "aydınlanan" akılla ve nesnellikle hareket eden yeni bir birey olduğu görülmektedir. Gelenek ve dinden sonra ön plana çıkan "akıl" ile bilgi ve bilimin önemi de artmıştır. Böylelikle genelde toplumlar özelde ise bireyler iktisadi ve idari yönden değişmeye başlamıştır.[46]

Literatürdeki teorik gelenek, kimlikle ilgili olarak farklı türdeki kimlik oluşum sürecine odaklanmakta ve böylece kimlik konusu farklı açıklamalarda yerini bulmaktadır. Teorik açıdan, sosyal ve kişisel açıdan kişinin bireylerle, grup ya da gruplarla arasındaki sürece ya da daha yaygın olarak kullanılan sosyokültürel ve tarihsel sürece vurgu yapmaktadır. Araştırmacılar kimlik inşası için en önemli olan şeyin süreç olduğunu ve buna göre kişisel ve sosyolojik olarak kimliğin tanımlanabileceğini belirtmişlerdir.[47] Modernizm 18. yüzyıl ile birlikte kullanılmaya başlansa da ilk kez M.S. 4. yüzyıl sonrası ortaya çıktığı zamandaki anlamıyla eşdeğer olarak geçmişten kopma anlamı taşımıştır. Bununla birlikte sanat, edebiyat, felsefe gibi pek çok alanda etkisini göstermiş ve kimlik yapısını da yakından etkileyecek bir rol üstlenmiştir. Böylece kimlikleri belirleyen ana etmenler değişmeye başlamış ve merkeze alınan "birey" olmuştur. "*Modernleşme ile birlikte "ilahi takdir" "hayat projesiyle", "kader" "yapılan işle" yer değiştirmiştir"*. Bireyin nasıl yaşayacağı,

[44] Aydınlanma Dönemi: 17. ve 18. Yüzyılda aklın ön plana çıktığı bir düşünce akımıdır. Tanrı, akıl, doğa, insan kavramları üzerine düşünülerek Avrupa'da sanatta, felsefede ve siyasette aklın ön plana alınarak köklü değişikliğe gidildiği dönemdir; *Ana Britannica* "Aydınlanma Dönemi" Maddesi, Edt: Philip W. Goetz-Çiğdem Kağıtçıbaşı-Andrew Mango-İlhan Tekeli-Nur Yalman, C:3, Ana Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 88.

[45] Akif Pamuk, *a.g.e*, s. 51-53.

[46] Mine Gözübüyük Tamer, "Kimlik/lerin Seyrine Bir Keşif" *Cyprus Internatıonal University Folklor/Edebiyat Dergisi*, C: 20, S: 77, 2014, s. 87.

[47] Vivian L. Vignoles, "Identity: Personel and Social", *The Oxford Handbook Personality and Social Psychology*, Oxford University Press, 2nd Edition, Oxdord 2018, s. 5.

hayattaki önceliklerinin kim ve ne olacağı, nasıl bir yol izleyeceği gibi soruların cevabı bireyin inisiyatifine bırakılmıştır.[48] İnsan nereye ait olduğunu bulamadığında kimliğini düşündüğü için kimlik, modern zihin ve pratikle beraber bireysel görev olarak ele alınmış ve belirsizlikten kaçış yolu bulunmaya çalışılmıştır.[49] Dolayısıyla birey kolektif inanç ve bağlılıklardan uzaklaşarak kendi vizyonu ve çıkarları doğrultusunda hareket etmeye başlamıştır.[50] Modern dönem sonrasındaki yapı ise durağanlığa karşı çıkarak bütünlük yerine parçalanmışlığı seçmektedir. Herkesin kendi gerçekliğinin var olduğunu kabul ederek "heterojen-melez" bir resim çizmektedir.[51] Bu dönemde bireyin arzuladığı güvenli bir merkez yoktur. Deyim yerindeyse kimlikler kumdaki izlerini silen sürekli bir rüzgâra, fırtınaya maruz kalmaktadır. Dolayısıyla bir zamanlar kalıcı olan kimlikler belirsiz, merkezi olmayan, parçalanmış bir dünyada göçebe olarak dolaşmaya başlamıştır.[52]

1.2. Kimlik Türleri

1.2.1. Bireysel Kimlik

Bireysel kimlik, modernliğin ilk dönemi diyebileceğimiz 19. yüzyıl ile birlikte yayılmaya başlamıştır. Bu dönemde bireysel kimlik "tepeden inme" şeklinde tabir edilen bir durumda, üstten yani kurumlar vasıtasıyla gelmiştir. Kurumların farkında olmadan bireysel kimliği başlatması bir anlamda ihtiyaçtan doğmuştur. Örneğin, devletlerin yönettikleri kişileri tanımak, askerlik gibi yükümlülükleri yerine getirecek kişileri tespit etmek ve bunun gibi birçok ihtiyacı karşılamak amacıyla nüfus sayımı yapması, kimlik kartı vermesi, suçlulara damga vurulması gibi devlet adına yapılan uygulamalarda bireyselliğin önem kazandığı gözlenmektedir. Bu

---

[48] Erol Çiydem-Elif Aktaş, "Modernite ve Kimlik", *21-ci Esrin Penceresinden Medeniyyet ve Kimlik Beynelhalg Simpoziumun Materialları 26-28 May 2014,* Khazar University Press, Baku 2016, s. 103-106.

[49] Zygmunt Bauman, "From Pilgrim to Tourist- or a Short History of Identity", *Questions of Cultural Identity,* (Ed): Stuart Hall-Paul du Gay, Sage Publications, 1996, s.18-19.

[50] Robert G. Dunn, *a.g.e,* s. 53.

[51] Ramazan Saim Dalbay, "Kimlik" ve "Toplumsal Kimlik" Kavramı", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 2, S: 31, Isparta 2018, s. 165.

[52] Samedin Kadić, "Budućnost Identiteta", *Zbornik Radova-Književnost Kao Prostor Izazova u Reprezantaciji/Konstrukciji Bošnjačkog Kulturnog Identiteta*, BZK Preporod, Brčko district BiH 2017, s. 332.

uygulamalar da devletlere göre farklılık gösterebilmektedir. Örneğin Fransa'da 18. yüzyıl sonu başlayan kimlik ihtiyacı Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın ikinci yarısı başlamıştır.[53] Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu üzerinden tekrar bir örnek vermek gerekirse 1789 Fransız İhtilali ile Fransa'da kimlikler "ulus" düşüncesiyle şekillenirken Osmanlı'da müslim-gayrimüslim ve seçkin/reaya şeklindeki bir ayrımla belirleniyordu. Bu dönemde Osmanlı'nın toplumsal manada ortak bir kimlik yaratma endişesi olmamıştır. Temel gayesi coğrafi bütünlüğünün asayiş içinde sağlanmasıdır.[54] Bu örneklerden yola çıkılarak kimliğin tabiatının zaman, mekân, ihtiyaçlar ve mevcut duruma göre devletten devlete farklı şekillenebileceği görülmektedir.

Bireysel kimliğin iki boyutu ya da ayrılmaz bileşeni vardır. Bikhu Parekh bu iki boyutu kişisel ve sosyal kimlik olarak açıklamaktadır. Parekh'e göre bireylerin öznel ve özgün bir yapıya sahip olması kişisel kimliği; etnik, kültürel, dinsel yapısı ise sosyal kimliğini oluşturmaktadır. Bu iki kimliğin bir araya gelmesini ise bireysel kimlik olarak tanımlamaktadır.[55] Bireysel kimlikler Bauman'a göre bireylerin etrafında verili bir şekilde vardır. Birey bunları bir kader gibi veya misyon gibi sorgulamadan kabul edebilir ya da bu kaderi değiştirmek isteyebilir. Çünkü kimlikler bireyin keşfedip zamanla inşa ettiği daimi olarak oluşum sürecinde olan ve tamamlanamayan bir yapıdır. Kimliklerin *"kırılganlığı ve daimi geçicilik statüsü*" vardır.[56] Ancak kırılganlık ve geçicilik, verili olan, miras alınan gelenek-görenekleri ve tarihi, deyim yerindeyse bireyin "öyküsü" olan kimliği tamamıyla silemez. Bu tarihsel miras sorgulanabilir, reddedilebilir, değiştirilebilir, ancak tümüyle baştan sona imha edilemez, kesinliğe kavuşmamakla birlikte yeni bir yöne gitmektedir.[57] Zygmunt Bauman '*Kimlik*' adlı eserinde kimliği anlatırken bu durumu güzel bir şekilde ifade ederek "*Kişi zamanla 'aidiyet' ve 'kimliğin' alınyazısı olmadığının, ömür boyu garanti sağlamadığının, fazlasıyla müzakereye açık ve vazgeçilebilir*

[53] Nuri Bilgin, *a.g.e*, s. 48-50.
[54]Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Kimliği Üzerine Bazı Düşünceler", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD),* S: 1, Ankara 2004, s. 201-203.
[55]Bhikhu Parekh, "Logic of Identity", *Politics, Philosophy, Economics,* Vol: 8, C: 3, 2009, s. 268.
[56] Zygmunt Baumann, *Kimlik,* s. 22-25.
[57] Iain Chambers, *Göç, Kültür, Kimlik*, (Çev: İsmail Türkmen & Mehmet Beşikçi), 2. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, s. 43-44.

şeyler olduğunun farkına varır; kendi kararlarının, attığı adımların, eylem biçiminin –ve tüm bunları sabitleyecek kararlılığın- hem aidiyet hem de kimlik için hayati faktörler olduğunu fark eder" demiştir.[58] Kimlikleri yeniden inşa ederken anımsanan verili olan geçmiş kadar unutulan ya da unutulacak olan gelecek de önemlidir. Bu sayede birey kendi kendine kimlik edinirken kimlik yeni bir form kazanmaktadır.[59] Zygmunt Bauman *Bireyselleşmiş Toplum* adlı eserinde ise kimliğin "…*unutma sanatının hatırlama sanatından daha değerli bir nitelik olduğu, öğrenmekten çok unutmanın sürekli uyumun koşulu olduğu, her yeni şeyin ve insanların bir sabit kameranın alanına girip çıktığı, bizatihi belleğin yeni imgeler almak için daima silinmeye hazır bir video kasetini andırdığı"*nı anlatmaktadır.[60] Bu durumda kimliğin yeni bir forma bürünmesi kısa bir süreç değildir. Psiko-sosyal süreçlere bağlı olarak gelişen uzun ve değişken bir süreçtir. Bu nedenle kimlikler geçişken ve esnek bir yapıya sahiptir.[61] Amin Maalouf bu durumu "*Bir insanın kimliği başına buyruk aidiyetlerin birbirine eklenmeleri demek değildir, kimlik bir 'yamalı bohça' değildir, gergin bir tuval üzerine çizilen bir desendir; tek bir aidiyete dokunulmaya görsün, sarsılan bütün bir kişilik olacaktır*" [62] diyerek açıklamıştır.

Anthony Giddens bireysel kimliği "*kişinin kendi biyografisinden hareket ederek refleksif olarak kavradığı benliktir"* şeklinde açıklmıştır. Dolayısıyla bir birey olmak, kendi biyografisinin başrolü olmasının yanı sıra kendisine ve karşısındakilere karşı "kişi" olarak hareket etmek demektir. Bu durum her kültürde farklı şekillerde kendini gösterebilmektedir.[63] Jan Berting ise birey olmanın ve bireyselleşmenin çok yönlü olduğunu vurgulayarak yaşam koşullarına uyum sağlayabileceği ve fayda verebileceği üzerinde durur. Berting'in kendi tabiriyle yaşam koşullarını etkileyen "*yedi tip bireycilik*" yani bireysellik vardır. Bunlar Aydınlanma ile ilgili olan

---

[58] Zygmunt Bauman, *Kimlik*, s. 20.
[59] Hüsniye Canbay Tatar, *a.g.m,* s. 93.
[60] Zygmunt Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, (Çev: Yavuz Alogan) 4. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018, s. 119-120.
[61] Sibel Karaduman, "Modernizmden Postmodernizme Kimliğin Yapısal Dönüşümü", *Journal of Yaşar University,* C: 5, S: 17, İzmir 2010, s. 2888.
[62] Amin Maalouf, *Ölümcül Kimlikler*, (Çev; Aysel Bora), 48. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 27.
[63] Anthony Giddens, *Modernite ve Bireysel–Kimlik: Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*, (Çev: Ümit Tatlıcan), 2. Baskı, Say Yayınları, İstanbul 2014, s. 75.

bireycilik, piyasa odaklı bireycilik, başarı odaklı bireycilik, popülist bireycilik, egoist bireycilik, kişisel kimlik bireyciliği ve sanal dünya bireyciliğidir. Berting, Aydınlanma bireyciliğinin kişisel kimlik bireyciliği ile ilintili olduğunu belirtir. Aydınlanmanın vaat ettiği akıl ve rasyonellik kişisel kimlik bireyciliğinde vücut bulur. Bu tip bireycilikte zorla dayatılan bir kurallar bütünü ya da denetleme mekanizması olmadığı için akıl ile duygu arasındaki çatışmayı yönlendiren ve asli kimliğini aramaya başlayan bir birey ortaya çıkmaya başlar.[64]

Kimliğin herkes tarafından tanınabilmesine dikkat çeken ve tanınma politikası ile ilişkilendirerek anlatan Charles Taylor'a göre ise "*Kimliğimizi her zaman, önemli saydığımız öbür kişilerin bizde görmek istedikleri şeylerle diyalog içinde, bazen de çatışma içinde tanımlarız.*"[65] Taylor'un açıklamasında da görüldüğü üzere kimliklerimizi açıklama gereksinimi duyarız ve bu gereksinim bir anlamda "öteki" kişiler sayesinde gerçekleşir. Kimlik kavramı için "öteki" daima önemli bir işleve sahiptir. Genellikle Batı açısından bakıldığında yabancı olan "öteki" görüldüğü için tanınmayan ve bilinmeyen bu yabancıya karşı korku duyulabilir. Böyle bir durumda toplum ise ayrışarak kutuplaşır. Bu kutuplaşma cinsiyet (eril-dişil), ırk (beyaz-siyah), din (teist-ateist), ideoloji gibi pek çok farklı konuda olabilir. Bu farklılıklar ve ötekilikler sayesinde kimlikler pekişir. Kimlikler bu farklılıklar ile parçalanma pahasına ötekiler sayesinde tekrar inşa edilir. Özellikle modern sonrası dönemde "özgün" olmak önem kazandığı için farklılıklara ve ötekiliklerin meydana getirdiği "heterojen" yapı elzem olmuştur.[66]

1.2.2. Kollektif Kimlik

Etnolojik ve sosyal antropolojik araştırmalar kimliği ve kimlik sorununu kültürlerin çatışması olarak yorumladığı için bireylerin bir araya gelerek

---

[64] Jan Berting, *Kimlik Siyaseti Krizler, İnşalar, Aktörler Basireti Bağlı Siyasi Sınıf Nasıl Oldu da Geleceğimizle Olan Bağlarını Koparttı?,* (Çev: Hüsamettin İnaç), Bilge Kültür Sanat Yayın, İstanbul 2018, s. 23-25.

[65]Charles Taylor, *a.g.e*, s. 53.

[66]Senem Sönmez Selçuk, "Postmodern Dönemde Farklılığın Kutsanması ve Toplumun Parçacıllaştırılması:"Öteki" ve "Ötekileştirme" *Sosyoloji Derneği Türkiye Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, C: 15, S: 2, Güz 2012, s. 80-82.

oluşturdukları kolektif kimlik kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Bireysel kimlikler bireyler arasındaki ilişkilerle meydana gelirken kolektif kimlikler de toplulukların ilişkileriyle meydana gelmektedir. Kolektif kimlikler bireysel kimliklere nazaran geçmişi daha çok referans aldığı için inançlar, semboller, mitler, sanat eserleri, değerler, ritüeller kolektif belleğin hafızasına kazınmıştır. Kolektif kimlik inşa edilirken ihtiyaca ve duruma göre kolektif hafızadan yardım alınarak her birine derin anlamlar yüklemektedir.[67] Kolektif hafıza, tarihi nakiller ile geçmiş sayesinde ve ihtiyaçlar doğrultusunda toplumun kimliğini inşa eder ve böylelikle araçsallaşır. Bir manada pragmatik bir işlev görmektedir. İhtiyaç hâsıl olduğunda hatırlanır ve kimlik nasıl inşa edilmek isteniyorsa o şekilde tarihe atıfta bulunulur. Kolektif kimliklerin üyeleri de oluşturulan kimliklerin meşruluğunun sağlanabilmesi için birçok sembolü kullanır.[68]

Birey kimliği oluştururken nasıl konumlandırıyorsa toplum da kendini bir şekilde konumlandırmaya çalışır. Toplumun kimliğinin tanımlanması bir gerçekliktir. Kolektif kimlik anlamına gelen bu toplumsal kimlik dikotomi meydana getirebilmektedir. Çünkü kimlikler "biz" fikri için bir araya gelirken "ötekiler" için de "ayrılma" anlamı taşımaktadır.[69] Kolektif kimlikler iki boyutta sosyal bir kategori içerisinde açıklanır. Bu iki boyut birbirine zıt olan *kabul* ve *inkârdır*. Kolektif kimliğin kabulü ile kimliğin tanımlanmasını sağlar. Buna göre sosyal bir yönü bulunan kolektif kimlik *yapısal normlar, sosyal amaçlar, diğer sosyal kategorilerle karşılaştırmalar* ve *bilişsel modeller* gibi dört farklı form ile açıklanabilir. Bu formları açıklamak gerekirse yapısal normlar, grup üyeliğini tanımlayan resmi ve gayri resmi kurallar, sosyal amaçlar ise grubun üyeleri tarafından paylaşılan ortak hedeflerdir. İlişkisel karşılaştırmalar bir kimlik grubunun öteki hakkındaki görüşlerini ifade etmek için kullanılırken bilişsel modeller, siyasi ve maddi koşulların dünya görüşlerini anlatmak için kullanılır.[70]

---

[67] Nuri Bilgin, *Kollektif Kimlik*, Sistem Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 59-60
[68] Akif Pamuk, *a.g.e.* s. 96-97.
[69] Emine Alpay, *Sosyal İnşacılık Kuramı Çerçevesinde Türk ve Bulgar Kimliği*, Hiper Yayınevi, İstanbul 2018, s. 45.
[70] Rawi Abdelal-Yosiko M. Herrera-Alastair Iain Johnston-Rose Mcdermott, "Identity as a Variable", *Perspective on Politics*, Vol: 4, No: 4, December 2006, s. 696.

Çeşitli bireyler ya da gruplar tarafından "*etkileşim halinde*" ve "*ortaklaşa*" inşa edilen kolektif kimlikler amaçların, araçların ve eylem alanının olduğu bir alana sahiptir. Bununla birlikte etkileşimde bulunan, müzakerede eden ve iletişim halinde olan aktörler arasında ağ kurulmasını da sağlamaktadır. Ayrıca bu birliktelik içindeki kimselerin kendilerini ortak bir birlikteliğin parçası olarak hissetmelerini sağlamak için duygusal yatırım gereksinimi vardır.[71] Kolektif kimlik, gruplarla bağlantılı olarak algılanmıştır. Etkileşim içinde bir yapıya sahip olan kolektif kimlik, bireyleri gruplara bağlayan ilişkilerin tekrar tekrar harekete geçirilmesiyle müzakere edilerek inşa edilmektedir. Bu minvalde kimlik verili değildir, pratik bir başarı ve süreçtir. Kimlik kendimizi veya başkalarını tanımlamak için çabaladığımız bir anlam meselesidir. Bu nedenle her zaman anlaşma-anlaşmazlık, gelenek-yenilik, iletişim, müzakere gibi pek çok konuda etkileşim içerir.[72] Bu bilgilerden yola çıkılarak Balkanlar özelinde bir örnek vermek gerekirse Slavların çok eski tarihlerde oluşturdukları kolektif bir yapı olan *Zadruga'*ya değinilebilir. Zadruga, Vuk Karadžić tarafından Sırp ailelere ait bir özellik olarak yorumlanırken başka araştırmacılar Hırvatlara ait olduğu şeklinde yorumlamışlardır. Ancak araştırmacılar bu konu hakkındaki çalışmalarını genişleterek zadrugaları Güney Slavlar arasında hatta tüm Slavlar arasında mevcut bir kurum olarak görmüşlerdir.[73] Bir aile örgütlenmesi olarak nitelendirilebilen zadrugalar Balkanların dağlık ve engebeli arazilerinin mevcut olduğu yerlerde en az iki ailenin bir araya gelerek oluşturduğu kolektif bir yaşam biçimidir. Şehirlere nazaran kırsal bölgelerde daha çok görülen geleneksel ve ataerkil bir yapı olan bu sistemde, hayvancılık ve tarımla uğraşan aileler amaçları için "ortaklaşa" hareket etmektedir.[74] Ancak söz konusu kolektif yaşamda bireylerin inşa ettiği evlerin farklı şekillerde olmasının kendi aralarında otorite, kontrol ve kimlik mücadelesi bulunduğuna dair bir gösterge olduğu[75]

---

[71] Alberto Melucci, "The Process of Collective Identity", *Social Movementts and Culture*, (Ed): Hank Jonston Bert Klandermans, University of Minnesota Press, 1995, s. 44-45.

[72] Jacquelien Van Stekelenburg, "Collective Identity*", The Wiley-Balckwell Encylopedia Social and Political Movements*, Edt: David A. Snow, Donatella della Porta, Bert Klandermans, Doug Mcadam, Blackwell Publlishing 2013 s. 1-2. https://research.vu.nl/ws/portalfiles/portal/926956/Collective+Identity.pdf.(25.02.2023).

[73] Nada Novaković, "Teorije o Nastanku i Strukturi Porodičnih Zadruga", *Stanovništva*, Vol: 43, No: 1-4, Beograd 2005, s. 107.

[74] Boban Tripković, "Praistorijske Porodične Zadruge: Neolitska Domaćinstva Između Tradicije i Inovacije", *Etnoantropološki Problemi*, God: 10, S. Sv: 2, Beograd 2015, s. 384.

[75] Boban Tripković, *a.g.m*, s. 397.

dolayısıyla oluşturdukları kolektif yapı içinde ortak amaçlara erişmek için kendi aralarındabir ast-üst ilişkisi oluşturdukları da söylenebilmektedir.

Bireysel ve kolektif kimliklerin güçlü ve kırılgan yönleri bulunmaktadır. Mukayese etmek gerekirse kolektif kimlikler daha sert *beton* gibi bir yapıya sahipken bireysel kimlikler daha kırılgan ve esnek olup daha çok yenilenebilen taraflarından ötürü *oyun hamuru* gibidir. Ancak kolektif kimlikler de zaman içerisinde değişim ve dönüşüme pekâlâ uğramıştır. Kimliklerin geleneksel dönemde daha katı bir yapısı varken modern dönemlerde daha esnek bir yapıya dönüşmüştür. Bu farklılıklar her dönemde karşılaşılan toplumun farklı yapılara sahip olması ve o dönem için önceliklerinin farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin geleneksel dönemde dini kimlikler vurgulanırken modern dönemde bireyin önceliklerinin ve değerinin ön planda olduğu bir tutum benimsenmiştir.[76] Ayrıca bir kişi ya da grubun özelliğinden bahsedilirken mutlak surette zamandaki değişim ve bunun ötesindeki öznenin sürekliliği ve öznenin çevresine uyumu, öznenin diğerlerine göre sınırlanması, tanıma-tanınma yeteneği olan üç özellik ön plana çıkmaktadır.[77]

Anthony D. Smith *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik* adlı eserinde kimliği bireysel ve kolektif kimlik olarak iki şekilde ele alır. Bireysel kimlikler cinsiyet, din, aile, sınıf gibi kavramlardan oluşan çok yönlü ve kapsayıcı değilken kolektif kimlikler daha çok etnisite temelinde milli bağlardan oluşan kapsayıcı niteliğe sahip bir kimliktir.[78] Smith'in *Milli Kimlik* adlı bir başka eserinde ise kolektif kimlikler üç kategoriye ayrılmıştır. Bunlar; cinsiyet, ülke/toprak ve sosyo ekonomik toplumsal sınıf kategorileridir.[79] Bununla birlikte kolektif kavramı pek çok çalışmada etnik kimlikle ilişkilendirilmektedir. Bunun nedenlerinden biri etnik olmanın özel bir gruba aidiyet, diğerlerinden farklı ortak bir özelliğe sahip olma iddiası taşımasındandır. Kendi farklılığını inşa etmeye odaklanan bu ortak özellikler ortak

[76] Muhammed Özdil, "Kolektif ve Bireysel Kimlikler Bağlamında Sosyal Bütünleşme", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C: 3, S: 28, 2017, s. 387.
[77] Alberto Melucci, *Oyuncu Benlik Çağımız Toplumunda Birey ve Anlam, Sel* Yayıncılık, (Çev: Başak Kıcır), İstanbul 2013, s. 40.
[78]Anthony D. Smith, *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik,* (Çev: Derya Kömürcü), Everest Yayınları, 2002, s. 139-140.
[79] Anthony D. Smith, *National Identity,* Penguin Books, London 1991, s. 4-5.

biyoloji ve kültürel miras yoluyla oluşturulmaya çalışılır. Dolayısıyla kolektif kimlik insanların bireysel olarak kendileri hakkındaki bilinçleri ile hareket ederek bir araya geldikleri bir yapıdır.[80]

Jan Berting kolektif kimlikleri anlatırken bireysel kimlikler gibi kolektif kimliklerin de çok yönlü olduğuna değinir. Ancak sosyo-politik konumun bireycilik ile şekillenmesine karşı bir tepki olarak kolektif kimliklerin ve aidiyetlerin önem kazandığının altını çizmektedir. Köktenci olarak adlandırılan kapalı ve dışlayıcı kolektif kimlikler gibi bu şekilde olmayan kolektif kimlik tiplerinin de olduğunu belirtir. Köktenci kolektif kimlik keskin bir biz ve öteki ayrımı çizerken köktenci olmayan kolektif kimlik ise sosyal ve kültürel mirasın korunması gibi amaçlar edinerek makul bir ortak anlayış geliştirmektedir. Bilhassa bireyselleşmeye karşı kolektif kimlikler ve "*modern örgütlenmeler modern hayatın atomizasyonu tehlikesine karşın panzehir olarak düşünülmüştür."*[81] Böylelikle bireyselleşmeye karşı bir direnç ve ortak akıl ile hareket edilmeye başlandığı görülmektedir.

K. Anthony Appiah da tıpkı Jan Berting gibi bireysel kimliklerin kollektif kimlikle ilişkili olduğunu ve aralarında özellikle iki uzantı olduğunu anlatır. Bunlardan biri kollektif kimliklerin kesiştiği kollektiflik diğeri ise kollektif kimliğin bir parçası olan kişiselliktir. Appiah bu durumu sosyolojik olmaktan ziyade mantıksal bir durum olarak yorumlamaktadır. Kolektif kimlikler de toplumsal açıdan "kişi" olarak sayılmaktadır. Ancak verilen zeki, hırslı, akıllı gibi etiketler mantıksal kategorilerdir.[82] Bireyler birden fazla kolektif kimliğe sahip olabilmektedir. Ancak bazı kolektif kimlikler kullanıma geçerken diğerlerinin neden gizlendiği ya da geri planda kaldığı merak edilmektedir. Kolektif kimlikte ben'den biz'e geçiş yaşanırken sosyal kimlik belirginleşmektedir. Gruptaki üyelerin grup içindeki davranışlarının ve algılarının artması, diğer grup üyelerinin varlığının hatırlanması gibi pek çok etken grup içi kimliklerin dışında başka grupların da olduğunu anımsatır ve sosyal kimliği

---

[80] Nuri Bilgin, *Kolektif Kimlik,* ,s. 62-63.
[81] Jan Berting, *a.g.e*, s. 27-29.
[82] K. Anthony Appiah, "Kimlik, Sahicilik, Hayatta Kalma Çokkültürlü Toplumlar ve Toplumsal Yenidenüretim", *Çokkültürcülük Tanınma Politikası*, (Haz: Amy Gutmann), 5. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 164.

geliştirir. Farklı-karşıt grupların olması ise sosyal ve örgütsel alanda da ayrışmaya neden olmaktadır.[83]

1.3. Kimliğin İnşa Süreci

Kimlikler akışkan bir yapıya sahiptir. Akışkanlık tabiri kimliğin olmamışlığı, sürekli olmaya devam etmesi, daima inşa ve oluş halinde bir yapıya sahip olduğunu ifade etmek için kullanılır.[84] Baumann, kimliğin sürekli inşa halinde olduğunu "*Kişinin kendi kimliğini evini inşa eder gibi –tavanların, katların, odaların, koridorların birbirine eklenmesiyle- evreler halinde ve sabırla kurması yerine, bir dizi yeni başlangıçlar, anında birleştirilen ancak kolayca sökülen biçimlerle yapılan deneyimler…* " sözleriyle ifade eder.[85] Manuel Castells ise kimlikten bahsedilirken sosyal aktörlere atıfta bulunulduğu için bu inşa sürecini bir dizi kültürel nitelikle anlamlandırmıştır. Belirli bir birey ya da aktör için bir ya da birden fazla aktör olabileceğini böyle bir çoğulluğun ise toplumda bir stres ve çelişkiye yol açabileceğini söylemiştir. Castells bunun nedenini ise sosyologların rolleri rol kümelerinden ayırt etmesine bağlamaktadır. Roller anne olmak, işçi olmak, komşu olmak gibi toplum kuruluşlarının yapılandırdığı normlar tarafından tanımlanmaktadır. Castells'e göre kimlikler aktörlerin kendileri için bireyselleşme süreciyle edinilen anlam kaynaklarıdır. Kimlikler egemen kurumlar tarafından oluşturulsa bile ancak aktör tarafından içselleştirildiğinde kimlik olmaktadır. [86]

Kimliğin 'olmak' için inşa sürecini etkileyen belli başlı unsurlar bulunmaktadır. Din, dil, kültür, etnisite ve tarih kimlikle eşleşmiş bir şekilde anılır. Bunlarla birlikte halk arasında anlatılan mit, destani öykü ve efsanelerin de inşa sürecini kolaylaştıran bir yapısı olduğu bilinmektedir. Sözlü tarihin bir parçası kabul edilen efsane ve destanlar onları dinleyen kimseler açısından gerçek kabul edilirken mitler efsane ve destana göre çok uzak bir geçmişe ait anlatı olarak kabul görmez.

---

[83] Jacquelien Van Stekelenburg, *a.g.m*, s. 4.
[84] Zygmunt Bauman, *Kimlik*, s. 25.
[85] Zygmunt Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, s. 119-120.
[86] Manuel Castells, *Power of Identity: The Information Age-Economy, Society and Culture:2*, 2nd Edition, Wiley Blackwell, 2010, s. 6-7.

Geçmişten ziyade yakın bir tarihe dayandığı düşünülür. Efsaneler göç, savaş, yönetim yapısı, kahramanlık, yöneticiler gibi pek çok seküler konuya sahipken mitlerde masal karakterlerine benzer (peri vs. gibi) unsurlara rastlanabilmektedir.[87]

Manuel Castells sosyolojik bakış açısından kimliklerin inşa edildiği gerçeğinin kabul edilmesinin kolay olduğunu ancak kimliklerin nasıl, neyden, kim ve ne için inşa edildiğinin farkına varılmasının daha önemli olduğunu belirtir. Castells kimliklerin inşasında tarihten, coğrafyadan, biyolojiden, kolektif hafızadan, iktidardan, dinden gelen birçok malzemeden faydalanıldığına dikkat çekmektedir. Ancak bireyler, toplumlar, toplumsal gruplar bu malzemeleri işleyerek anlamlarını toplumsal kültüre göre yeniden düzenler.[88] İnşa sürecinin bireyler açısından kolaylaşmasını ve benimsenmesini sağlayan anahtar konumundaki 'simgelerin' önemi ise yadsınamaz boyuttadır. Bu nedenle simgelerin önemi anlatıldıktan sonra diğer unsurların kimlik için önemine değinilecektir.

1.3.1. Kimliğin Simgesel İnşası

Tarihin her döneminde insanlar için simgelerin-sembollerin önemli bir yeri olmuştur. Bireyler yaşadıkları dönemlerde edindikleri ve aktarmak istedikleri şeyleri simgelerle ifade etmişlerdir. İnsanların avcı-toplayıcı olarak yaşamlarını sürdürdükleri dönemlerdeki mağara resimleri, simgelerin ilkçağlardan beri kullanıldığına dair ilk örneklerden biridir.[89] Esasında kullanılan semboller belli bir mantıksal çerçeve içerisinde gramatik, teknik ve mistik bir görsel öğedir. Bilinmeyen, iletilmek istenen mesajları ve gerçekliği sunma misyonunu üstlenir. Bireye istenilen şeyi aktaran aracı konumundadır.[90]

---

[87] Cengiz Batuk, "Mit, Tarih ve Gerçekllik Sorunu Üzerine Notlar", *Milel ve Nihal İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi,* C: 6, S: 1, Nisan 2009, s. 36.
[88] Manuel Castells, *a.g.e,* s. 7.
[89] R. Bahar Akarpınar, "Sûfi Kültüründe Sembollerin Yeri ve Önemi Hakkında Bir Deneme", *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi,* S: 7, Ankara 2004, s. 4.
[90] Ayşen Temel Eğinli-Azra Kardelen Nazlı, "Kültürün Koruyucu Gücü: Kültürel Semboller", *Egemia Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Medya ve İletişim Araştırmaları Dergisi,* S: 2, İzmir 2018, s. 59.

Bireyin kullandığı, deneyimlediği, edindiği simgeler toplum içinde sıkça kullanılır ve zamanla toplumun mitlerine, efsanelerine, sanatına yansır. Bu mitlerde kullanan simgeler zaman içinde kendisini geliştirerek daha geniş bir muhteva içerir yahut kendisiyle çelişir.[91] Simgeler yani semboller bireylere hayatın anlaşılması için bir '*harita*' sunmaktadır. Hatta bu harita somut bir şekle bürünmemişse daha ilgi çekici bir hale gelmektedir. Ancak haritayı çözebilenler açısından bakıldığında sembollerin yani haritaların düzenleyici bir görevleri vardır. Bireylerin yaşamları boyunca karşılaşmayacağı çoğu insan veya toplumla bile bağ kurmalarını sağlar.[92] Simgelerin kimliği yansıttığına dair bir örnek vermek gerekirse bu çalışmada ele alınan 1869 tarihli Sarajevski Cvjetnik gazetesinde çıkan bir habere bakıldığında her milletin yas işareti olarak giydiği kendilerine ait özel bir renk olduğuna dair bir yazıya rastlanmaktadır. Bu yazıya göre Avrupalılar yas tutarken siyah, eski Suriyeliler gök mavisi veya mor, eski Mısırlılar donuk sarı, Etiyopyalılar gri, Japonlar ise beyaz renkte kıyafetler tercih etmektedir. Gazetedeki haberde seçilen her bir rengin farklı bir yorumu olduğu söylenmiş ve Suriyelilerin ölen akrabalarının cennete gitmelerini istedikleri için gök mavisi rengini tercih ettiklerini, Mısırlıların ise yaprakların sararması gibi hayatın sonunu temsil ettiği için en iyi yas rengi olduğunu düşündüklerinden donuk sarı rengi seçtikleri anlatılmıştır.[93] Yapılan bu haberden yola çıkıldığında kimliklerin semboller aracılığıyla temsil edildiğine ve her bir sembolün kendi içinde derin manalar taşıdığı görülmektedir.

Amblem, marş, bayrak gibi semboller bağımsız bir ülkenin kimliğini ifade ettiği için dikkat uyandıran önemli sembollerdir. Semboller kendi içlerinde bir devletin ve kimliğin, tüm geçmişini, kültürünü yansıtmaktadır.[94] Bu nedenle semboller oldukça önemli anlamlar taşıdığı için siyasi arenada da kullanılan bir araçtır. Örneğin güneş, sadece ısı ve ışık yaydığı için değil yaşamın devam etmesindeki önemi nedeniyle Makedon hanedanları tarafından kullanılan bir sembol

---

[91] Joseph Campell, *Mitolojinin Gücü Kutsal Kitaplardan Hollywood Filmlerine Mitoloji ve Hikayeler*, (Çev: Zeynep Yaman), Mediacat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 43.
[92] Hastings Donnan-Thomas M. Wilson, *Sınırlar Kimlik, Ulus ve Devletin Uçları*, Ütopya Yayınevi, (Çev: Zeki Yaş), Ankara 2002, s. 118-199.
[93] "Znaci Žalosti", *Sarajevski Cvjetnik*, 6 Novembar 1869, Br. 45, God. 1.
[94] Eric Hobsbawm, "Introduction: Inventing Traditions", *The Invention of Tradition*, (Ed): Eric Hobsbawm&Terence Ranger, Cambridge University Press, Cambridge 2000, s. 11.

olmuştur. II. Philip dönemine ait kalıntılarda bulunduğu söylenen bu sembol Vergina güneşidir.[95] Balkanlardaki diğer halklardan Hırvatlar dama şeklindeki armayı, Sırplar iki başlı kartalı, Boşnaklar ise zambak çiçeğini sembol olarak kullanmışlardır. Orta Çağ'da Boşnaklar zambak çiçeğini mezar taşları, küpe, taç, kemer gibi takılarda, kitaplarda ve kumaşlarda o kadar çok kullanmışlardır ki adeta Boşnakların logosu haline gelmiştir. Türklerin yönetimindeyken de simgelerini bırakmamışlar mezar taşlarında ve camilerde kullanılmıştır. Kimlik sahiplenilen öne çıkarılan bir simge olabildiği gibi bazen de siyasi hedeflerin kazanılmasında bir araç olarak rol oynayabilmektedir. Bu gibi durumlarda simgeler özel bir öneme sahiptir. Örneğin Bosna hükümdarı I. Tvrtko'nun krallık mühründeki zambaklı armasının olduğu[96] ve daha sonra zambağın yanına Nemanjić hanedanının iki başlı kartalını eklediği bilinmektedir.[97] Mehmedalija Mak Dizdar'ın eski Boşnakça metinleri yayınladığı Ban Kulin, Matej Ninoslav gibi hükümdarların fermanlarının da yer aldığı eseri incelendiğinde, 1330 yılı civarında Zambak ile ilgili olarak "Krin nedir?" diye sorulduğu görülmüştür. Zambak çiçeğinin adının Krin olduğuna dair bilginin edinildiği metinden[98] anlaşılacağı üzere Krin ya da zambak bu hanedan için fermanlara girecek kadar önemli olmuştur. Bundan dolayı I. Tvrtko armasına yeni bir amblem eklerken eski ambleminden vazgeçmemiştir.

Kimliğin inşasında değerlerin, kültürün, dilin, dinin, etnisitenin, tarihin ve mitlerin ortaya koyduğu simgelerin önemi büyüktür. Simgeler üzerinden ve onlar sayesinde inşa süreci başlar. Simgeler bazı durumlarda alışılagelen bir hal alarak fark edilmese de günlük hayatın içinde bulunur. Örneğin, Bosna Hersek bölgesinde Livno sahasındaki Müslümanların giyim kuşamlarına kıyafetin kesimi ve malzeme açısından bakıldığında köylerde yaşayanların ne Hırvat ne de Sırplarınkine benzemediği görülmektedir. Müslümanlar ile Hırvatlar karşılaştırıldığında Müslüman kadınların gömlek ve pantolonlarının kırsal kesimlerde "*beza*" denilen kumaştan yapıldığı ve kullandıkları diğer parçalarda ise satın alınan zanaat malzemelerinin

[95]Antonije Školjjev-Dončo Slave Nikolski-Katin Chris Stefou, *Macedonia in Ancient Times*, Makedonska Iskra, Skopje 2010, s. 100-101.
[96] Enver Imamović, "Bošnjaci i Ljiljan", *Duh Bosne*, Sv: 1, Br: 2, April 2006, s. 4.
[97] Mustafa İmamoviç, *Boşnakların Tarihi*, 1. Baskı, (Çev: Hüseyin Gül-Cenita Özgüner), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2018, s. 71.
[98] Mehmedalija Mak Dizdar, *Bosanski Stari Tekstovi*, Svjetlost, Sarajevo, 1969, s. 84.

olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte müslüman kadınlar kıyafetlerinde genellikle pembe ve beyaz uzunlamasına şeritlerin dokunduğu ince pamuklu kumaştan düz, uzun ve geniş kollu gömlek giymektedir.[99] Hırvat kadınlar ise kenevir veya ketenden yapılan kollarının altına kamaların, gömlek kollarında çiçek motiflerinin ve gögüs kısmına geometrik şekillerin işlendiği, nakış renklerinin ise kırmızı veya mavi olduğu gömlekler giymektedir.[100]

Simgeler toplum ve birey tarafından sahiplenildikçe ve kullanıldıkça kendine bir yer edinir. Amin Maalouf simgelerin öneminin *"Tarihte her şey simgelerle ifade edilir. Büyüklük ve çöküş, zafer ve bozgun, mutluluk, refah, sefalet. Ve hepsinden fazla kimlik."*diyerek dile getirmiştir. Bununla birlikte Maalouf'un insanların sahip olduğu simgelerin ve değerlerin incitilmemesi gerektiğini savunmaktadır.[101] Maalouf'un bu görüşü Kwame Anthony Appiah'ın açıklaması ile daha destekleyici olmaktadır. Appiah eserinde kimlikte sahip olunan şeylerin bir anda değişmediğini ve kimliği anlamlı kılan simgelerin ve değerlerin olduğunu, bireylerin-toplumların bir konu hakkında ikna edilmesi gerektiğinde simgelerin öneminin ne kadar büyük bir yeri olduğunu ve referans verilirken bunlardan yola çıkılması gerektiğini anlatmıştır. Appiah bu düşüncesini, bir bölgedeki insanların hijyenik olmayan suyu çocuklarına içirmek istediklerinde onların inanışlarını küçümsemeden ve onları incitmeden bu eylemlerinden nasıl vazgeçirilmeleri gerektiği üzerinden örneklendirmiştir. Suyun içinde bakteriler olduğunu bu nedenle suyun kaynatıldıktan sonra tüketilmesi söylendiğinde halkın bundan vazgeçmediği görülerek o bölgede benimsenen simgeler kullanılarak sonuç alınmaya çalışılmıştır. Bölgedeki halkın inanışından yola çıkılarak su kaynatıldığında üstünden çıkan buharın "*kötü ruhlar*" olduğunu ve bebekleri hasta ettiğini söylenilmiş ve bu söylemden sonra halkın tavırlarında hijyen için gerekli değişiklikler atılmaya başlandığı görülmüştür.[102] Verilen örnekte de görüldüğü üzere simgelerin bir

[99] Zorislava Ćulić, "Narodna Nošnja", *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu: Etnologija*, Nova Serija-Sveska Tome XV-XVI-1960 1961, Sarajevski Grafički Zavod, Sarajevo 1961, s. 173.
[100] Zorislava Ćulić, *a.g.e*, s. 161.
[101] Amin Maalouf, *a.g.e*, s. 63.
[102] Kwame Anthony Appiah, *Kozmopolitizm Dünya Yurttaşlığının Felsefesi*, (Çev: Fezal Gülfidan), Nika Yayınevi, Ankara 2017, s. 56-57.

toplumun kendi gelenek-görenekleri ve inanç sistemi üzerindeki önemi yadsınamayacak kadar önemli bir boyuttadır.

1.4. Kimliğin İnşasında Etkili Olan Unsurlar

1.4.1. Kimliğin İnşasında Kültürün Yeri

Kültür kavramı latince *"colere"* kelimesinden türetilmiş ve tarımda gelişmek, tapmak, korunmak gibi pek çok anlamı içeren ve genel itibariyle doğayla iç içe olan bireyin yani insanın ilişkisinin sonucunda meydana gelen bir olgudur.[103] Birey hayatını idame ettirebilmek için gereksinimlerini doğadan karşılarken doğa ile nasıl bir ilişki sürdüreceğini öğrenen (taşı yontmak, avlanmak vs.) bir yolculuğa çıkmaktadır. Bu uzun yolcuğun sonunda birey "*toplumsallaşır*", farklılaşır ve "*toplum"*a dönüşür. Farklılaşmayı ve dönüşümü sağlayan şey ise bireyin doğa ile mücadelesinden edindiği birikim yani kültürdür.[104] İnsanların doğup büyüdüğü çevreden sosyal yaşamdaki rutinlerini öğrendikleri şeylerin toplamını oluşturan kültür, kimi yazarlar tarafından "*davranış tasarımı*", "*öğrenilmiş davranış kalıpları*", "*duyuş, düşünüş, davranış biçimi*" gibi benzer şekillerde tanımlanabilmektedir. Dolayısıyla kültür, bireyin hayatı boyunca öğrendiği ve zamanla içselleştirdiği olgulardır. Kültürden kültüre benzerlikler ve farklılıklar olabileceği gibi temelde belli başlı ögeler bulunmaktadır. Değerler, inançlar, normlar, semboller ve dil, kültürü oluşturan başat ögelerdir.[105]

Kimliğin inşa sürecinde kültürün önemli bir payı olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla kimlik kültürden etkilenir, ona bağlıdır. Birey dünyayı anlamlandırmaya çalışırken hâlihazırda dünyayı sembollerle açıklamış olan kültüre uyumlu hale gelir.[106] Her dönemde ve her yerde kültür, insanlık tarihi boyunca insanın doğada elde etmeyi başardığı tüm teknikler, sanat, edebiyat, mimari yapılar, giyim tarzları,

---

[103] Terry Eagleton, *Kültür Yorumları*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2005, s. 10-11.
[104] Sibel Özbudun, *Antropoloji Gözüyle: Sınıf, Kültür, Kimlik*, 2. Baskı, Ütopya Yayınevi, Ankara 2014, s. 24-25.
[105] Veysel Bozkurt, *Değişen Dünyada Sosyoloji Temeller, Kavramlar, Kurumlar*, Ekin Yayınları, Bursa 2008, s. 89-103.
[106] Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, (Çev: Ayşe Tekin), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001, s. 136.

yeme-içe alışkanlıkları, kullandıkları sembollerden oluşan bir bütünü meydana getirir. Tarihsel süreçlere bakıldığında da her yerde kültür ve insan ilişkisi gözlendiği için insana '*kültür inşa eden hayvan'* denilmiştir. Bu genel olarak tüm insanlığın kendilerine göre benzer ya da farklı olarak sahip olduğu bir evrensel davranıştır.[107]

Kültür, değişen simgeler sistemidir ve kültür sembollerle bir aradadır.[108] Kültürel semboller, kültürlerin sahip oldukları gücün bir kanıtı olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bireysel ve toplumsal hafızanın oluşmasında kültürel simgeler-sembollerin önemli bir yeri olduğu için kültürel "simgelerin gücü oranında" toplumların edindiği mana ve tecrübe kuşaktan kuşağa yayılır. Böylelikle simgeler bireyin toplum ve dünya ile ilgili zihin yapısının oluşmasını sağlamaktadır.[109] Bazı durumlarda bu kültürel simgeler ve tarihi eserlerin kimlik sahipleri tarafından sahiplenildiği görülmektedir. Kim tarafından inşa edildiği tartışma konusu olan Neretva nehrindeki *Stari Most* namı diğer *Mostar Köprüsü* bunun en güzel örneklerinden birisidir. Batı Hersek'te Neretva Nehrinin sağ tarafında geçiş güvenliği açışından sorunlu olan bu köprü ilk inşa edildiğinde ahşaptı. Ancak yine de yerine sağlam bir taş köprü inşa edilene kadar kullanılmıştır.[110] Tarihçi Ahmet Refik Altınay'ın İstanbul'daki arşiv çalışmaları sonucunda taş köprünün Mimar Sinan'ın talebesi ve yardımcısı Mimar Hayreddin'in inşa ettiği öğrenilmiş olmakla birlikte[111] farklı kimlik sahipleri tarafından Osmanlı dönemine ait bir miras olmadığı köprünün Roma döneminden kaldığına dair görüşler öne sürülmüştür. Ancak köprünün en alt seviyedeki taşlarında bile Roma dönemine dair herhangi bir iz, kitabe ya da heykele rastlanmadığı açıklanmışsa da bu bilgiler kimi yazarlar tarafından görmezden gelinmiştir.[112] Tıpkı bu örnekte tarihi eserin hatırlanması ve çeşitli kimlik sahipleri tarafından paylaşılamamaması gibi kimlik inşasında da kültürel bellek belirli anıları seçmektedir. Belirli anıları seçerek anıların, toplumsal hafızada öncelik verilen konular arasına dahil edilmesini sağlayan kültürel belleğin gücü bu yönde

[107] Nuri Bilgin, *Kimlik İnşası,* s. 37-38.
[108] Şerif Mardin*, İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 105.
[109] Ayşen Temel Eğinli-Azra Kardelen Nazlı, *a.g.m*, s. 67-68.
[110] Džemal Čelić-Mehmed Mujezinović, *Stari Mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo Publising, Sarajevo 1998, s. 228-229.
[111] M. Hamo Ajkić, *Stari Most-Simbol Mostara*, Rade Bitanga, Mostar 1955, s. 9.
[112] Božidar Jezernik, "Qudret Kemeri: A Bridge between Babarity and Civilization", *The Slavonic and East Eurepean Review*, Vol: 73, No: 3, July 1995, s. 479.

aranmalıdır. Kültürel tarihin, belleğin ve mitlerin tarihsel bir temeli vardır. Mitler tarihsel olayları ileten güçlü olaylardır ve muazzam miktarda kültür taşımaktadır.[113]

Toplumlar arasında benliğe, değerlere, kimliğe dair yaklaşımlarda farklılıklar olabilmektedir. Örneğin bazı toplumlar arasında 'ben' algısı yüksekken bazı toplumlarda ise 'biz' algısı yüksek olabilmektedir.[114] Ananeler, coğrafi uzaklık, coğrafi yapı, insanların içinde bulundukları ortamların farklılıkları yahut dünyadan izole bir şekilde yaşamaları gibi pek çok nedenle birlikte kültür çeşitliliği meydana gelmiştir. Ancak kültür çeşitliliği yanıltıcı olmamalıdır. İnsanlar en ayrı ve uzak göründükleri dönemlerde bile birbirinden etkilenmişlerdir.[115] Fernand Braudel kültürle ilgili olarak aile ve akrabalık yapıları üzerinden örnekler verir. Akdeniz havzasında bulunan toplumların kültürlerinin, aile yapıları ve akrabalık ilişkilerinin birbirinden oldukça farklı bir yapıya sahip olduğunu aktarır. Braudel "*Çöllerde göçebe olarak yaşayanların uyguladıkları akrabalık ilişkilerinin şeması, Emilia'da yaşayan bir ortakçı ailesininkiyle bağdaştırılamaz; Sırp-Hırvat büyük ailesi zadruga ile geleneksel sardunya ailesinin kapalılığı, aile bireylerinin birbirlerine sıkı sıkıya bağlılığı arasında hiçbir ortak ölçü yoktur*" şeklinde düşüncelerini dile getirir.[116] Görüldüğü üzere Braudel'e göre kültürün yansıdığı hatta iç içe olduğu 'aile' kavramı bir toplumdan diğerine değişmeyen basmakalıp bir yapıya sahip değildir. Kültürlerden etkilenen ve buna göre farklı şekillenebilen bir tipolojiye sahiptir. Nitekim, kültürel yapı iç içe geçmiş inanç, fikir, algı ve kimlik stoğundan yani bilgiden oluşur. Dünya siyasetinde de normlar, kurallar, kurumlar gibi pek çok kültürel kavramı kullanmak yaygındır.[117] Appiah da tüm bu normları, kuralları ve kurumları göz önüne alarak kültürün benzer yönlerine vurgu yaptıktan sonra farklılıkların da temelinde bir birliktelik olduğu üzerinde durmuştur. Bu görüşünü

---

[113] Jeanette Rodrigez-Ted Fortier, *Cultural Memory: Resistance, Faith and Identity*, University of Texas Press, Austin 2007, s. 12.
[114] Daphna Oyserman/Kristen Elmore/George Smith, *a.g.m*, s. 71-72.
[115] Claude Levi-Strauss, *Irk, Tarih ve Kültür*, (Çev: Haldun Bayrı, Reha Erdem, Arzu Boyacıoğlu, Işık Ergüden), 7. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul 2016, s. 23-24.
[116] Fernand Braudel, *Akdeniz Tarih, Mekân, İnsanlar ve Miras*, 4. Basım, Metis Yayınları, (Çev: Necati Erkurt- Aykut Derman), İstanbul 2015, s. 190.
[117]Alexander Wendt, "Identity and Structural Change in International Politics", *The Return of Culture and Identity, in IR Theory*, (Ed): Yosef Lapid-Friedrich Kratochwill, Lynne Reiner Publishes, London 1995, s. 49.

farklı insanların inşa ettiği tarihi ve kültürel yapıların hepsinin özünde insanlığa ait olduğunu örnek vererek açıklamaktadır.[118]

1.4.2. Kimliğin İnşasında Dinin Yeri

Din, kimlik için bir araç konumunda olmakla birlikte belli başlı işlevlere sahiptir. Bunlar kimlik kazandırma, hayata anlam verme, yapısal ve kültürel işlevler şeklinde sıralanabilir. En bilinen haliyle din, hayatta karşılaşılan kaza ve ölüm gibi pek çok olaya karşı bireyin hayatı sorgulaması neticesinde cevabı aranan sorulara bir karşılık ve düşüncelerine anlam kazandırma misyonunu işletir. Birey hayatı sorgularken kimliğinin inşasına da adım atmaya başlamıştır.[119] Örneğin, Saint Augustine (M.S. 354-450) benliği ve kendisi ile alakalı sorgulamaya yönelmiştir. Kendisi ile ilgili uzun sorgulamadan sonra Paganlıktan Hristiyanlığa geçmiş ve bunu anlatan bir otobiyografi hazırlamıştır. Saint Augustine kendini arayan, sorgulayan, değerlendiren, eleştiren ve keşfeden bir anlatımla yazdığı eserinde dini kimliğinin bir parçasını "Tanrı"yı bulma çabasını yansıtmıştır.[120]

Dinin sahip olduğu kimlik, kendi içinde inanç sisteminden, ritüellerden, günlük hayattaki pratiklerinden, ölüme kadar belli başlı birçok imgeye sahiptir. Yahya Araz, Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesindeki farklı dinlere mensup olan bireylerin özellikle 19. yüzyıl sonunda kimliklerini korumak gayesiyle mücadele içinde bulunduğunu ve bunun da mezarlıklar üzerinden yapıldığını aktarmaktadır. Farklı dinlere ve mezheplere sahip cemaatlerin birbirlerini öteki görmelerinden ötürü ortaya çıkan tehdit algısına karşı mezarlıklar kimliklerini birleştiren bir 'araç' haline gelmiştir. Mezarlıklar yaşayanların kimlikleri için korunması gereken kutsal mekânlardı.[121] Araz, "*bir mezarlığa sahip olmak, bir yere ait olmanın, bir geçmişe sahip olmanın göstergesiydi*" diyerek dini kimliğin önemini dile getirmiştir.[122]

---

[118] Kwame Anthony Appiah, *a.g.e*, s. 148.
[119] Ali Coşkun, "Din ve Kimlik", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: 1, S: 24, İstanbul 2003, s. 15.
[120] Charles Lindhom, *a.g.e*, s. 21-22.
[121] Yahya Araz, "Kimlikler ve Mezarlıklar: Osmanlı'nın Son Yüzyılında Anadolu'da Cemaatler Arası İlişkişeri Mezarlıklar Üzerinden Anlamaya Çalışmak", *Bir Varmış Bir Yokmuş Toplumsal Bellek,*

Kimliklerin akışkan bir yapıya sahip olduğu bilinmektedir. Tarih boyunca yerleşik yaşama geçiş, savaş, göç, kıtlık, iktisadi ve siyasi dalgalanmalar gibi pek çok konjonktürel değişim sonrasında bireylerin dinden beklentilerinde ve dinî kimliklerinde değişimler yaşanmıştır. Özellikle bu dönemlerde dinî gruplaşma, yeni dinsel yorumlar, cemaatleşme hareketleri gibi birtakım farklı olgular görülebilmektedir. Ancak bu durum tüm dinlerin 'grup' ve kolektiflikle bağlantılı bir yapısı olduğunu göstermemektedir. Dinlerin de kendilerine münhasır kimlik yapıları bulunmaktadır. Örneğin, Budizm'de aile kimliği, Hristiyanlık 'ta bireysel kimlik ve İslamiyet'te sosyal kimlik ön plandadır.[123] Dini kimliğin oluşum sürecinde dini anlatıların önemli bir yer tuttuğunu gözden kaçırmamak gerekir. Kültür, gelenek ve görenekle bir arada harmanlanan dini anlatılarla birlikte bireyin kendi yaşam hikâyeleri de bulunmaktadır. Birey kendi yaşam hikâyesi ile dini anlatılar arasında bağ kurup içselleştirirken kişisel tecrübeler ve de dini anlatılar aracılığıyla kimliğin inşa sürecini de başlatmaktadır.[124]

Dini kimlik ile ilgili örnek vermek gerekirse birden fazla dini ve etnik kimliğin bir arada yaşadığı Bosna ve Melilla şehirleri üzerinden açıklamada bulunmak yerinde olacaktır. Bosna örneğinden yola çıkıldığında bölgede Katolik ve Ortodoks Slav halkın haricinde IX. yüzyıldan itibaren bu '*iki dünya'*ya ait olmak istemeyen ve temel Hristiyanlık öğretilerinin bazılarına karşı çıkan Slav kökenli bir halk daha bulunmakta olduğunu belirtmek gerekir. Bu halk Bogomilizm[125]'e yönelen bir kimliği benimsemiştir.[126] Bu anlamda din ile etnik kimlik kemikleşmiş bir yapı haline gelmiştir. Kimlikleri ile var olmak isteyen Hırvatlar Katolik, Sırplar Ortodoks, günümüzde ise Boşnak denildiği zaman Müslümanlar (eski dönemlerde Bogomiller) anlaşılmaktadır.[127] Eski tarihlerden itibaren Boşnaklar, yani günümüzdeki Bosnalı Müslümanlar, farklı bir dini kimliği seçerek farklı ve özgün bir kimliğe

---

Mekan ve Kimlik Üzerine Araştırmalar, (Der: Tahire Erman, Serpil Özaloğlu), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 174-176.

[122]Yahya Araz, *a.g.e,* s. 180.

[123] Ali Coşkun, *a.g.m,* s. 8-9.

[124]Paul Wermeer, "Dini Kimlik Oluşumu: Eğitsel Bir Yaklaşım", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Çev: Ayşe Zişan Furat), S: 13, İstanbul 2006, s. 182.

[125] Bogomilizm ile ilgili ayrıntılı bilgi 2. bölümde verilecektir.

[126] Zafer Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s. 12.

[127] Kadir Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi,* 1. Baskı, Emre Yayınları, İstanbul 2005, s. 234.

bürünmüşlerdir. Şemsettin Sami'ye göre "*Boşnaklar (Bosna Halkı) güney Slav ırkından Sırp kavmine mensup iseler de ahlak ve adetçe Sırplardan hayli farklı olup eskiden beri ayrı yaşamış ve idare olunmuşlardır.*"[128] Şemşettin Sami'nin bu görüşünü Adib Đozić de Bosna'da *Türk* olarak nitelenen Müslüman kimliği, *Hristiyan* olarak nitelenen ve Doğu Kilisesinin kimliği ve *Kristiyan* olarak nitelenen Katolik kimliği gibi üç ayrı dini kimlik mevcut olsa da aynı ortak kökten (Slav) kimliğinden geldikleri kabul edilmektedir.[129] Görüldüğü üzere Bosna'da kimlik adayları çok fazladır. Nüfustaki en yaygın bölünme Hristiyan ve Müslüman kimliğine sahip olanlarda gerçekleşmiştir. Çok yaygın olmamakla birlikte dini kimlik, etnik kimlik, devlete aidiyet ve diğer kimliklerin hepsi yan yana kullanılmaktadır.[130] Afrika'da bulunan Melilla da Bosna örneğindeki gibi birden fazla etniye sahip olan bir şehirdir. 15. Yüzyıldan günümüze İspanya egemenliğinde küçük bir şehir olan Melilla'da Müslüman Afrikalı nüfus, Katolik İspanyol nüfus yanında azınlıkta olan Yahudiler, Çingeneler ve Hindular bulunmaktadır. Melilla'da da kimlik ve etnisite din ile tanımlanmaktadır. Bu nedenle de dini semboller, dini terimler sıklıkla kullanılır. Örneğin ölüm, bayrak, Lejyon Marşı gibi pek çok sembol İspanyollar için Katoliklik ve İspanya'yla özdeşleştirilerek büyük bir önem taşırken Müslüman Afrikalılar için aynı önemi taşımamaktadır.[131] Görüldüğü üzere aynı toprak parçası üzerinde yaşayan toplumlar üzerinde din önemli bir işlev görmekte ve aynı dini grup içinde dini semboller birleştirici vasıfa sahipken 'öteki' dini grup için bu sembollerin önemi bulunmamakta hatta ayrıştırıcı bir rol üstlenmektedir.

Kimliklerin bireylerde kendini gösteren şekli yerel folklordur. Kültürel parametreler ile ilgili olarak Boşnaklar üzerinden değerlendirme yapıldığında, Boşnak kimliğinin yaratılmasında masallar, öyküler, şiirler, kostümler ve deneyimlerin bu kimliğin sembolü haline geldiği bilinmektedir. Osmanlı devleti Bosna-Hersek'ten ayrılmak durumunda kaldıklarında, Boşnaklar Müslüman

[128] Zafer Gölen, *a.g.e*, s. 12-13.
[129] Adib Đozić, "Bošnjanstvo na Razmeđu Religijskih Identiteta", *Europski Identitet Bošnjaka od Minilog Iskustva do Suvremene Afirmacije*, Zbornik Radova XVII. Simpozija, Islamska Zajednica u Hrvatskoj, Zagreb 2011, s. 174.
[130] Edin Radušić, "Ko su Bošnjaci 19. Stoljeća? Bosna, Hercegovina i Bošnjaci u Britanskoj Konzularno-Diplomatskoj Korespondenciji od 1857. do 1878. Godine", *Identitet Bosne i Hercegovine Kroz Historiju Zbornik Radova 1*, Institut za Istoriju, Sarajevo 2011, s. 137.
[131] Hastings Donnan-Thomas M. Wilson, *a.g.e*. s. 122-125.

kimliklerini devam ettirmişlerdir.[132] Boşnakların kurban ve ramazan bayramında yeşil-beyaz ay yıldızlı bayrakları minarelere asmaları, mezarların üzerine ay yıldız işlemeleri dini sembollere önem verdiklerinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Ayrıca ay ve yıldız gibi İslam geleneğini yansıtan sembolleri yaşamlarında sürdürdükleri ve bu gibi sembollerle varlıklarını diğer etnisitelerle bir arada ama aynı zamanda onlardan farklı olarak sürdürdükleri imajını vermektedir.[133] Benzer bir örnek Amerika için de verilebilir. Amerikalılar devletlerine bağlılıklarını ifade ederken ellerini göğüslerinin üzerine koyarak ve bayraklarının üzerindeki yıldız ve şeritlere bakarak yemin ederler. Bu ritüel ve bayrak sembolü, Amerikan Ulusunun kendi etnik kimliklerinin hatırlanmasını sağlamış ve birleştirici bir etkinlik haline gelmiştir. Toplumları oluşturan insanların etnik kimliklerini, kültürlerini, dinlerini temsil eden pek çok sembol vardır. Bu semboller kendi aralarında birliği sağlarken başka toplumlardan farklılaşmasını sağlayacaktır.[134] İki farklı toplum üzerinde incelenen bayrak örneğindeki gibi bayrak ve üzerindeki yıldız-yıldızlar Boşnaklar için kendi din üzerinden şekillenen Müslüman kimliklerini Amerikalılar içinse kendi ulusal etnik kimliklerini pekiştirmekte kullanılan birer semboldür.

Bireyler kimliklerini değiştirseler dahi edindikleri yeni kimlik ya da sahip olduğu eski kimliğin taraftarları tarafından daima sahiplenilmektedir. Dini kimlikler üzerinden buna örnek vermek gerekirse Bosna'da doğan ve Mileševa (Mileşeva) Manastarı'nda eğitim alıp papaz yardımcılığı yaparken devşirme olarak alınan ve sonrasında Müslüman olup Osmanlı Devleti'nin hizmetine giren Sokullu Mehmed Paşa[135] Milenko M. Vukučević'in eserinde Sırp kökenli Müslüman olarak tanıtılmaktadır. Vukučević'e göre Sokullu Mehmed Paşa'nın doğum yeri Bosna'dır ve doğum yeri onun Sırp olduğunu göstermektedir.[136]Ancak Dominik Mandić'in eserine bakıldığında ise Sokullu Mehmed Paşa'nın Hırvat asıllı büyük bir vezir

---

[132] Alexander Lopasic, "Bosnian Muslims: A Search for Identity", *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies),* Vol: 8, No: 2, 1981, s. 115.
[133] Süer Eker, "Bosna'da Etno-Linguistik Yapı ve Türk Dili ve Kültürü Üzerine", *Milli Folklor Dergisi*, Yıl: 18, S: 72, 2006, s. 78.
[134] Hastings Donnan-Thomas M. Wilson, *a.g.e.* s. 121.
[135] Erhan Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C: 37, İstanbul 2009, s. 354.
[136] Milenko M. Vukučević, *Znameti Srbi Muslomani,* Štampana Davidović, Beograd 1906, s. 2.

olarak nitelenen bir kimliği olduğu yazılmıştır.[137] Görüldüğü üzere Sokullu Mehmed Paşa'nın edindiği yeni Osmanlı ve Müslüman kimliği, artık öteki haline gelen eski kimlik sahipleri tarafından kabul edilmemiştir. Tarihe bakıldığında Osmanlı Devleti'nin Balkanları fethinden sonra bölge halkının birçoğunun İslam'ı kabul etmiş Balkanlarda Müslüman olmayan diğer halklar tarafından "Türk" ismiyle ve de "Muslimanski narod" (Müslüman milleti) ismiyle tanınmalarına neden olmuştur. Etnik ve ırki bir tanımlama olan "Türk" sözcüğü Balkanlardaki Müslümanlar için bu özellikle kullanılmamıştır. Dini kimliklerin ayırt edilmesinde ve devamlılığında kullanılagelen bir isim olmuştur.[138]

1.4.3. Kimliğin İnşasında Dilin Yeri

Dil bilimciler ve filozoflar geleneksel olarak dilin, bir iletişim ve temsil olduğunu düşünmektedir. İnsanların izole yaşamasının imkânsız olması iletişimi, dünyanın insanların zihnindeki yorumu ise temsili gerekli kılmıştır. Platon'un Diyalogu yazmasından sonra geçen 2300 yıllık süre zarfınca araştırmacılar aynı görüşü savunmayı sürdürmüşlerdir. İletişim büyük ölçüde kabul edilmiş ve dil üzerinde yapılacak çalışmalarda dilin bir temsil sistemi olarak işleyişinin doğru anlaşılması gerektiği düşünülmüştür.[139] Dil iletişim sağlayan bir araç olduğu gibi düşünce sistemi ile bilgi alışverişini kopmaz bir bağa sahiptir. Antik Çağ'da ve sonrasında İbn Sina, Gazali gibi düşünürler dil ve düşüncenin arasında bulunan bu bağı kabul etmişlerdir. Bu çıkarımdan mantık ilimi de etkilenmiştir. Sonuç olarak kelime ve onun anlamı düşünceden bağımsız değildir.[140] Bu nedenle Ludwig Wittgenstein, geometride uzay yasalarına aykırı bir şekli koordinatlarıyla temsil

---

[137] Dominik Mandić, *Bosna i Hercegovina, Povijesno Kritička Istraživanja, Etnička Povijest Bosna i Hercegovine*, Svezak III, 2. Izdanje, ZIRAL, Toronto-Zurich-Roma-Chicago 1982, s. 407.

[138] Aydın Babuna, "Boşnaklar ve Kimlikler: Değişiklik ve Süreklilik", (Ed): Caner Sancaktar, *Uluslararası Balkan Kongresi Balkan Milletleri Arasında Etkileşim*, TASAM Yayınları, İstanbul 2009,s. 40-41. https://tasam.org/tr TR/Icerik/3707/bosnaklar_ve_kimlikler_degisiklik_ve_sureklilik(20.02.2023).

[139] John E. Joseph, *Language and Identity: National, Ethnic, Religious*, Palgrave Macmillan, New York 2004, s. 15.

[140] Hasan Ayık, "Düşünceden Dile Felsefe ve Metafor", *Milel ve Nihal İnanç Kültür ve Mitoloji Dergisi*, C: 6, S: 1, 2009, s. 59-60.

etmek ne kadar imkânsızsa dilde de mantığa aykırı bir şeyi temsil etmenin o kadar imkânsız olduğunu savunmaktadır.[141]

Dil toplumsal bir kurumdur. Bununla birlikte fikirleri ifade eden işaretler sistemidir. Bu yüzden yazı sistemiyle, sağır ve dilsiz alfabesiyle, sembolik ayinlerle ve benzerleriyle karşılaştırılabilir. Fakat tüm bu sistemlerin en önemlisidir.[142] Dil ve toplum tarih boyunca birbirinden etkilenen ve ayrılmayan bir yapıda olduğu için dil, o toplumun yıllar içinde biriktirdiği tecrübelerini, psikolojik özelliklerini yansıtan bir ayna gibidir.[143] Dünyayı anlamlandırma, bir düzene oturtma, bilgi ve dizgeler sistemine dönüştürme işidir. Birey doğar doğmaz doğduğu toplum içindeki değerlere ve kültüre dil aracılığı ile erişmiş olur.[144] Ludwig Wittgenstein, tıpkı insanların tek tek seslerin nasıl üretildiğini bilmeden konuşabildikleri gibi kelimelerin ne anlama geldiğini ve hangi anlamları taşıdığını bilmeden de her duyguyu ifade edebilen diller inşa edebilme özelliğine sahip olduklarını düşünmektedir. Dolayısıyla günlük dil de insanın bir parçası olup en az insan kadar karmaşık bir yapıya sahiptir.[145] Toplumsal hayatın şekillenmesini birey temelinde düşünen Peter Berger ve Thomas Luckmann'a göre hayat ve birey arasında süregelen karşılıklı bir ilişki bulunmaktadır. Bu ilişkiyi pekiştiren ise bireyin tavrıdır. Birey bir şeyler üretir ve çaba gösterirken farkında olmadan eylemleriyle sosyal hayata da katkıda bulunur. Bu karşılıklı ilişkinin gerçekleşmesini sağlayan şey ise dil'dir. Berger ve Luckmann için dilin önemli bir işlevi olduğu gerçeği yadsınamazdır.[146] Kimlik çalışması sıklıkla ortak bir kimliğe sahip olanlar arasındaki farklılıkları gizlemeyi gerektirse de, grup içi üyeler ile grup dışındakiler arasındaki farklılıkların ortaya çıkmasına da hizmet edebilmektedir. Paylaşılan kimlik algısı genellikle sosyal olarak inşa edilen kimliğe karşı bir ötekinin olmasını gerektirir. Bu nedenle kimlik ve dil üzerine yapılan

---

[141] Ludwig Wittgenstein, *Tractacus Logico-Philosophicus*, Routledge, London-New York 2001, s. 13.
[142] Ferdinand de Saussure, *Course in General Linguistics*, (Transleted: Wide Baskin), Colombia University Press, New York 2011, s. 15-16.
[143] Bedia Akarsu, *Dil-Kültür Bağlantısı*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1998, s. 44-45.
[144] Mitat Durmuş, "Kimlik, Dil ve Öteki İlişkisi Açısından Türkçe'nin Konumlandırılması", *Türk Dili Dergisi*, Yıl: 67, S: 782, Şubat 2017, s. 20.
[145] Ludwig Wittgenstein, *a.g.e*, s. 22.
[146] Peter Berger-Thomas Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası, Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*, (Çev: Vefa Saygın Öğütle), Paradigma Yayınları, İstanbul 2008, s. 55.

çalışmalarda kimliklerde en güçlü oluşumun homojenlikten öte heterojenlik içerdiğini bildirmektedir.[147]

Benedict Anderson dil'in din açısından da oldukça önemli bir araç olduğunu belirtir. Anderson inanç sistemlerinde ortak tek bir dilin önemini "*Ontolojik gerçeklik ancak tek ve ayrıcalıklı bir temsil sistemi ile kavranabilir: Kilise Latince'sinin, Kuran Arapçası'nın ya da Sınav Çince'sinin hakikat dili*" şeklinde ifade etmektedir[148]. Anderson'un bu söyleminden yola çıkıldığında Avusturya hükümeti dönemindeki 'Bosnalı'lık fikri buna örnek gösterilebilir. Aynı etnisiteye sahip ve aynı dili konuşan ancak farklı dini gruplara aidiyetin olduğu Bosna'da din bu kez dilin sembolleri ile kendini var etmeye çalışmıştır. Üst bir kimlik oluşturarak Katolik-Hırvatlar, Sırp-Ortodokslar ve Müslüman-Boşnakları tek bir etnik şemsiye altında toplama gayesi, her birinin kendi etnisitelerine olan bağlılıklarından vazgeçmeye istekli olmamasıyla sonuçlanır. Bu üç grubun kimlikleri için dilin ve sembollerin yeri oldukça önemli olduğundan dolayı bu dönemde Boşnaklar 'alfabe' konusunda oldukça hassas davranmışlardır. Bu hassasiyetin oluşmasında Bosna'da aynı dili konuşan etnik grupların farklı dinlere mensup oldukları için 'alfabe'de ayrılık yaşamaları etkili olmuştur. Nitekim genellikle Hırvatlar Latin, Sırplar Kril ve Müslümanlar Arap alfabesini kullanmışlardır. Bu nedenle Avustuya-Macaristan dönemindeki Bosna Parlamentosu, Latin ve Kril alfabeleri ile kitap-dergi basıldığı gibi Arap alfabesi ile de matbaalarda basım yapılabilmesi için karar almış, Vali Benjamin Kallay da bu karara onay vermiştir.[149] Kısaca özetlenirse Bosnalı Müslümanların alfabeye verdikleri bu önem tarihsel olarak şekillenen kimliklerine sahip çıktıklarının bir göstergesidir. Arap alfabesi, 'Müslüman' kimliklerinin bir parçası olarak görülmüştür.[150]

---

[147] Mary Bucholtz- Kira Hall, "Language and Identity", *A Companian to Linguistic Anthropology,* (Ed): Alessandro Duranti, Blackwell Publishing, 2005, s. 371.
[148] Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması,* Metis Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 29.
[149] Ömer Aksoy, "Bosna-Hersek'te Alfabe Meselesi ve Boşnak Yazı Dilinin Sadeleştirmesine Yönelik Türkiye ile Paralel Olarak Yapılan Reform Çalışmaları", *Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi,* C: 7, S: 2, 2018, s. 264-266.
[150] Süer Eker, *a.g.m*, s. 78.

1.4.4. Kimliğin İnşasında Etnisitenin Yeri

Etnisite kelimesi insan gruplarını sınıflandıran bir ifadedir. Yunanca ethnos/etnos kelimesinden gelen ve modern Fransızcanın ethni/etni kelimesi ise ethnique/etnik sıfatı ile ilişkilendirilerek kullanılan oldukça yaygın bir kelimedir. Ancak kelimenin eski kullanımlarına bakıldığında farklı manalarda kullanıldığı görülmektedir. Homer, etnosu belirli bir kültürü veya dili paylaşan insan gruplarından ziyade farklılaşmamış grupları ve hayvanları savaşçı olarak nitelemek için kullanmıştır. Erken dönemdeki diğer kullanımlarda Sophokles vahşi hayvanları, Aeschlyus Persleri ve öfkelileri, Pindar benzer insanlardan oluşan grupları, Aristotales yabancı ve barbarları tanımlarken etnos kelimesini kullanmayı seçmişlerdir.[151] Fransızca etni kelimesinden türeyen etnisiteyi "etni" kelimesinden yola çıkıldığında ise Anthony D. Smith'e göre "etni" olabilmenin altı ana özelliği bulunmaktadır. Bu özellikler kolektif özel bir isme sahip olma, ortak bir soy miti, özel bir yurt bağı, paylaşılan ortak tarihi anılar, ortak kültürü diğerlerinden farklı kılan ögeler, nüfusun önemli kesimlerinde bulunan dayanışma duyguları şeklinde sıralanabilmektedir.[152] Smith eserinde, etnik kimliğin ilkçi, durumsal ve araçsal olarak da açıklandığını aktarmaktadır. Buna göre *ilkçilik*; milliyetçiliğin doğuşunda genetik ve biyolojik faktörlerin etkili olduğu üzerinde dururken *durumsalcılık*; çeşitli nedenlerden ötürü bir etnik gruba sahip olmak gerektiği üzerinde durmaktadır. *Araçsal* olarak bakıldığında ise etnisitenin bir araç olarak işlev gördüğü düşünülmektedir.[153] Kategorize edilen bu yaklaşımlardan ilkçilik, etnik kimliği diğer kimliklerden daha fazla ön planda tutmaktadır. Söz konusu görüşü savunanlara göre milli ve etnik kültür, herhangi birşeyden meydana gelmez hali hazırda mevcuttur. Bu düşünce şekli etnik kültür ve kimliği mistik bir boyuta taşımaktadır.[154] Ancak modernist bakış açısına göre hali hazırda mevcut olan milliyetçilik, etnik kültür ve

[151]Elisabeth Tonkin-Maryon Mcdanold-Malcolm Chapman, "History and Ethnicity", *Ethnicity*, (Ed): John Hutchinson &Anthony D. Smith, Oxford University Press, Oxford-New York 1996, s. 19-20.
[152] Anthony D. Smith, *National Identity*, s. 21.
[153] Anthony D. Smith, *National Identity*, s. 20.
[154] Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1999, s. 90-91.

kimlik gibi kavramlar yoktur. Bunlar kentleşme, merkezi devletleşme gibi modern çağa ait unsurlarla birlikte meydana gelmiştir.[155]

Etnos ve etnisite kavramlarını incelerken "biz/bizim", "biz ve öteki" ve "öteki/diğer etnik gruplar" şeklinde sıralanmaktadır. "Biz/bizim" kimliği açısından bakıldığında kimlik sahibi, ait olduğu etnik grubunu ve ulusal topluluğunu ayırt edebilmektedir. Dolayısıyla A ait olduğu grubu ve kendisiyle aynı kimliğe (A=A, yani her A aynıdır) sahip olanları bilmektedir. "Biz" ve "öteki" açısından bakıldığında ise birey iki grup arasındaki farklılıkları bilerek içinde var olduğu grup ve öteki veya başka etnik gruplar aracılığıyla kendini var etmektedir. "Öteki/diğer etnik grup" ise öteki olarak görülen bireyin etnik veya ulusal inşa sürecinde ortaya çıkmaktadır.[156] Bu bilgiler ışığında Ortaçağ ve Rönesans dönemi değerlendirildiğinde etnilik ve ulus düşüncesinin din, akrabalık, lordluk, kölelik gibi bir takım sosyal sınıf ile bağlantılı olduğu görülmektedir. Ancak bu sosyal sınıflardan birine ait olmak lord ile köylü kimseyi ortak paydada buluşturmaya yetmemiştir. Bu nedenle o dönemin koşullarında bir ulusa ait olmak, önemli bir bağlılık anlamına gelmemiştir.[157] Esas itibariyle milletlerin birlikte yaşama rızası milliyetçiliği meydana getirerek insanlığın ulus devlet yapısı içinde organize olmasını gerektiren doktrin haline gelmiştir.[158] Dolayısıyla 17. yüzyılda İngiltere'de, 18. yüzyılda ABD ve Fransa'da, 19. yüzyılda Almanya'daki toplumların siyasal katılımlarının artması, milliyetçiliğin tam manasıyla meydana gelmesine katkıda bulunmuştur.[159] Avrupa modernliğinin doğuşunu karakterize eden kimlik, bireyselliğe vurgu yapsa da birçok durumdan ötürü yönünü kaybetmektedir. Bireysel olarak "kendini keşfetme" yerine kimlik, kültürle ve grup merkezli farklılıklarla ilişkilendirilmiştir. Kültürel farklılığın temsiliyle ilgili olarak etnik ve milli kimlik nosyonları kullanılmıştır. Etnik köken ve kimliğin toplamı etnik kimliği, ulus/millet

---

[155] Umut Özkırımlı, *a.g.e*, s. 98.
[156] Petar Korunić, "Nacija i Nacionalni Identitet", *Revija za Sociologiju*, Vol: XXXVI, No: 1-2, Zagreb 2005, s. 92-93.
[157] Patrick J. Geary, *Uluslar Miti ve Avrupa Kimliği Helenlerden Hunlara Avrupa'nın Kökenleri*, Yazılama Yayınevi, (Çev: Çağdaş Sümer), İstanbul 2017, s. 29.
[158]Elie Kedourie, *Nationalism in Asia and Afrika*, Cleveland: The World Pup Company, New York 1970, s. 29.
[159]Gil Delannoi, "Milliyetçilik ve İdeolojik Kataliz", Jean Leca, *Uluslar ve Milliyetçilik*, Metis Yayınları, İstanbul 1998, s.34.

ve kimliğin toplamı milli kimliği meydana getirmektedir. Etnik kimlik ve milli kimlik arasında ayrım vardır. Ancak yine de birbirlerinin yerine kullanıldığı görülmektedir.[160] Etniklik ve millet ortak kültürel değerlere sahip olduğu için aynı anlama geldiği düşünülmekle birlikte, ulus/millet, bir devlet ya da etnik köken anlamına gelmemektedir. Çünkü millet siyasi bir atıf taşırken etniklik-etnisite siyasi bir amaca hizmet etmemektedir. Bu nedenle Anthony D. Smith ulus-millet kavramını anavatan olarak isimlendirilen ekonomisi, yasaları olan bir yerde ikamet edenlerin bulunması sonucunda oluşan bir kavram olduğunun altını çizmiştir. Milletin millet olmayı istemesi ve bir halk kültürüne sahip bulunması gerekirken etniklik için aynı şey geçerli değildir.[161] Ernest Renan da Smith'in bu görüşünü destekleyerek milleti '*birlikte yaşama rızası*' ve '*müşterek zengin bir hatıralar mirası'* olarak açıklamaktadır.[162] Ulusların kendilerine ait miraslarını oluşturan, değer, sembol, gelenek-görenek, mitlerinin sürerlik göstermesi ve bireylerin kendilerini bu özelliklerle birlikte tanımlamaları ulusal kimliklerin özünü oluşturmaktadır.[163]

Milliyetçilik kimliğin ben-biz ve öteki ayrımını benimsemektedir. Kimi zaman kimlik gibi ortak yönlerini vurgulayarak 'biz'i kimi zaman ise 'öteki'ni dışlayarak ötekine karşı kendi grubunun birlikteliğini sağlamaktadır.[164] Siyasi ve sosyal bütünlük açısından bakıldığında ise etnik kimlik bir araçtır. Toplumdaki din, yaş, cinsiyet, farklı ideolojik görüşleri, sosyo-ekonomik yönden farklı düzeylerde olan kimseleri kendi şemsiyesi altında toplamayı amaçlamaktadır. Bu şekilde "biz"e ait olan kişiler toplanacaktır. "biz" olan kişiler "onlar"dan ayrılacaktır.[165] Smith, Milli Kimlik adlı eserinde bu düşünceyi destekleyerek "etniklik" kavramının son derece "ilkel" bir yapısı olduğunu ve hali hazırda doğal olarak bulunduğunu dile getirmiştir. Bir etnik gruba ait olmak zaman içinde bireyin tercihlerine, zamana ve

---

[160] Siniša Malešević, *Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism*, Palgrave Macmillan, New York 2006, s. 23-24.
[161] Anthony D. Smith, *Nationalism, Theory, Ideology, History*, 2nd. Edition, Polity Press, Cambridge 2010, s. 12.
[162] Ernest Renan, 'Millet Nedir?", Nutuklar ve Konferanslar (Discours et Conferencces), (Çev: Ziya Ishan), Sakarya Basımevi, Ankara 1946, s. 120.
[163]Antony D. Smith, "The Sacred Dimension of Nationalism", *Millenium: Journal of International Studies*, C: 29 S: 3, 2000, s.796.
[164] Baskın Oran, "Milliyetçilik Nedir, Ne Değildir, Nasıl İncelenir?", *Birikim Degisi*, S: 45/46, 1993, s. 43.
[165] Nuri Bilgin, *Kolektif Kimlik*, s. 65.

mevcut duruma göre bireyin kararları neticesinde değişebilecek bir yapıya sahip olduğundan bireysel ve kolektif hırslar ve iktidar mücadelelerinde "araç" olarak kullanılmaktadır.[166] Vurgulanan bu ilkel yapı içinde kristalleşen kan bağı, ırk, bölge, dil, din ve gelenek sayılabilmektedir. [167]

Immanuel Wallerstein'ın "*Geçmiş normal olarak taşa yazılıdır ve geri çevrilemez sayılır. Kuşkusuz, gerçek geçmiş gerçekten taşa yazılıdır. Öte yandan toplumsal geçmiş bizim bu gerçek geçmişi anlayış biçimimiz, olsa olsa yumuşak kile yazılıdır*"[168] şeklindeki açıklamasında gerçeğin bizim algımıza bağlı ve "yumuşak kil" tabiriyle bunun bile geçici olduğu yönündeki açıklaması geçmişin inşa halinde ve yapay olduğunu anlatmaktadır. Wallerstein ırk, etnisite, siyasal grup gibi tanımlar için tek bir teknik terimin yeterli olabileceği durumda bunların özellikle icat edilmiş oldukları üzerinde durur. Genetik gruplar ırklar dünyadaki merkez-çevre ile ilgiliyken ulus kavramı egemen devlet olabilmek için gereklidir. Kültürel gruplar olan etnik gruplar ise emeğin dağıtımı ile ilgilidir.[169] Wallerstein kendi dünya görüşü ile bu terimleri açıklamaya çalışırken tıpkı Anderson gibi bunların hayali yani kurgulanmış olduğu üzerinde durmaktadır.

Etnik kategorileri açıklarken etnik köken için akrabalık ve soy mitleri üzerinde durulur. Bu mitler doğası gereği ortak ritüel ve simgelerle bağlantılıdır. Mitler anlatılan göç anılarıyla pekiştirilir. Bireyler arasında paylaşılan soy-köken miti, göç anıları gibi ortak tarih algısı ve anavatanla olan bağları psikolojik olarak birliktelik ve dayanışma duygusu oluşmasını sağlar. Dolayısıyla bireylerin çoğunluğuyla bir araya gelen bu topluluk etni'yi oluşturur.[170] Soy-köken miti etnik grupları biyolojik türler olarak göstermeye kalkışsa da böyle bir doğal seleksiyon mevcut değildir. Ancak kültürel yönden deri ve kıyafet biçimleri gibi fenotipler

---

[166] Anthony D. Smith, *National Identity*, s. 20.
[167] Clifford Geertz, "Primordial Ties", *Ethnicity,* (Ed): John Hutchinson & Anthony D. Smith, Oxford University Press, Oxford-New York 1996, s. 43-45.
[168] Immanuel Wallerstein, "Halklığın İnşası: Irkçılık, Milliyetçilik ve Etniklik", *Irk, Ulus, Sınıf Belirsiz Kimlikler*, (Ed): Etienne Balibar-Immanuel Wallerstein, (Çev: Nazlı Ökten), 6. Baskı, Metis Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 98.
[169] Immanuel Wallerstein, *a.g.m*. s. 98-99.
[170] Anthony D. Smith, *Nationalism, Theory, Ideology, History*, s. 116-117.

nedeniyle etnik gruplar türlere benzetilebilir.[171] Rainer Schnell'e göre etnik birleşme arzusu, ayrımcılık algısı, ulusal ve dini bayramlara katılım, bir etnik gruba öznel bağlılık, kültürel alışkanlıklar (gazete, dergi, müzik), baskın etnik gruplarla temaslar, dini uygulamalar, cinsiyet yönelimleri gibi etnik veya kültürel kimliği açıklayan 80'e yakın parametre vardır.[172] Bu bilgilerden yola çıkılarak konu hakkında örnek vermek gerekirse Rusların Pan-Slavist politikasına karşı olan Milan Kundera, Lehler, Çekler ve Rusların dil yönünden akrabalıkları olmakla birlikte başka hiçbir ortak özellikleri olmadığı kanaatindedir. Bu nedenle Pan-Slav düşüncesine bağlı kalınarak bu kimlikleri aynı etnisite ve ırk içinde değerlendirmenin yanlış olacağı düşüncesini savunmuştur.[173]

Irk, ulus, etnisite, yurttaşlık, sınıf ve gelenek gibi anahtar terimler ise hem sosyal hem de politik kategori ve kimlikleri ifade etmektedir. Irk, ulus, etnisite gibi yakın karşılıklı bağlantılar içeren bu kavramlar siyasi girişimciler tarafından kullanılmaya yatkındır. İçinde yaşadıkları koşulların aynılığına ve belirli insanların özdeş kimliğe sahip olduklarına ikna etmek için kullanılabilir. Böylece kimlik kavramı gündelik yaşamdaki siyaset içi konulara da dahil olmaktadır.[174] Boşnakların etnik kimliği üzerinden örnek vermek gerekirse Orta Çağ banlığı ve krallığı döneminde yaşayan halk Boşnaklardı. Bazen "iyi" Boşnaklar olarak da anılırlardı. Halkın etnik alt tabakasının temelini İlirler, Keltler, Avarlar Hunlar, Ulahlar ve Slavlar oluşturmaktaydı. Zamanla bu etnik alt tabaka benzer alışkanlıkları, adetleri, inançları, hayata ve dünyaya dair fikirleri benzer olan insanlardan oluşan bir topluluk oluşturmuştur. Bu topluluk yavaş yavaş kendisini ulus olarak deneyimlemeye başlamış ve kendi hükümdarı "ban, kral" kendi dini müessesesi "Hristiyan kökenli

---

[171] Kevin Macdonald, "Etnik Kimlik: Etnisiteye Bütüncül Bir Evrimsel Bakış", *Diaspora ve Kimlik,* (Çev: Muhammed Emin Yıldızlı), (Ed): Mehmet Ali Yolcu, Kömen Yayınları, Konya 2015, s. 228.

[172] Rainer Schnell, "Dimensionen Etnischer Identitat", In H. Esser, and J. Friedrichs (Eds). Generetion und Identitat: Theoretische und empirischebeitra ge zur Migrationsozıologie, Opladen, Germany: Westdeutscher Verlag, (Akt: Asude Bilgin, Aynur Oksal), "Kültürel Kimlik ve Eğitim", *ACJES Academy Journal of Educational Science*, Cilt:2 Sayı:1, Haziran 2018, s. 85.

[173] Milan Kundera, "The Tragedy of Central Europe", *New York Review of Books*, Vol: 31, No: 7, 1984, s. 34.

[174] Rodžers Brubejker-Frederik Kuper, "S Onu Stranu Identiteta", *Reč*, No: 69. 15, Beograd 2003, s. 411-412.

Bosna Kilisesi" olmuştur. Bu bilgiler ışığında bakıldığında hiçbir zaman Sırp ya da Hırvat olmadıkları görülmektedir.[175]

1.4.5. Kimliğin İnşasında Tarihin Yeri

Bir birikim olan tarih Edward Hallet Carr'ın ifade ettiği gibi "*bugün ile geçmiş arasına kesintisiz diyalog*"tur.[176] İbn Haldun ise tarihi "*Bil ki: tarih ilmi, milletler ve kavimlerin birbirinden nakil ve rivayet edegelmekte oldukları ilimlerdendir"* diyerek açıklamıştır. İbn Haldun eserinde, insanların tarih öğrenmek istediklerini ve bu bilgiye erişmek için çaba gösterdiklerini anlatmıştır. Bununla birlikte İbni Haldun tarihin zahiri ve batını anlamları olduğunu düşünmektedir. Ona göre kavimlere, devletlerin doğuşuna ve sınır değişimlerine dair bilgiler tarihin zahiri anlamı iken bunlar üzerine düşünmek, araştırmak ve yaşanan olayları idrak etmek tarihin batını anlamını ifade etmektedir.[177] İnsanların fiil ve fikirlerinin ortaya çıkmasını sağlayan bilgidir. Dolayısıyla tarih bireylerin eylemlerinin ve fikirlerinin sonucunda meydana gelen olayları incelemektedir.[178] Tarih insan yaşamının tamamıyla olmasa da bazı kısımlarıyla ilgilenmekte ve gerçekleri kaydetmektedir. Bunu yaparken kurgulardan ve mitolojiden faydalanmaktadır. Arnold J. Toynbee tarihin kurgudan etkilendiğini düşünerek Homeros'un *İlyada* eseri üzerinden açıklama yapmıştır. Toynbee, İlyada'yı doğrudan tarih olarak okuyan kimsenin eserde kurmaca ve mitleri gördüğünü ancak kurgu olarak okuyan herkesin eserin tarih barındırdığını fark ettiğini söylemiştir. Dolayısıyla Toynbee, tarihin kurgu unsurundan tamamen vazgeçemeyeceği boyutta olduğunu ve bu nedenle de İlyada'nın karakterine benzediğini öne sürmüştür.[179] Ancak tarih bir sanat gibi görülmekle birlikte gerçeğe sadık olma çabasıyla kontrol edilmelidir. Tarih kendi

---

[175] Senadin Lavić, "Globalizijaski Procesi, Evropske Integracije i Bosanske Perspektife Bošnačko Sazrijevanje" *Europski Identitet Bošnjaka od Minilog Iskustva do Suvremene Afirmacije*, Zbornik Radova XVII. Simpozija, Islamska Zajednica u Hrvatskoj, Zagreb 2011, s. 68.
[176] Edward Hallet Carr, *Tarih Nedir*, (Çev: Misket Gizem Gürtürk), 5.Basım, İletişim Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 41.
[177] İbn Haldun, *Mukaddime I*, *Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları Milli Eğitim Basımevi*, (Çev: Zakir Kadirî Urgan), İstanbul 1997, s. 4-5.
[178] Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, 3. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1982, s. 2.
[179] Arnold J. Toynbee, *A Study of History: Abridgement of Volumes I-VI*, Oxford University Press, 4th Edition, New York&London 1974, s. 63.

başına sanatsal mükemmellik sağlamamaktadır. Çünkü tarihçi olgulara yaklaşırken sadakati korumak için elinden gelenin en iyisini yapmadıkça övgüye değer bir sonuç ortaya çıkmamaktadır. Bu nedenle bilim, tarih çalışması için kesinlikle gereklidir.[180] Edward Hallet Car'ın kitabında, "*Tarihe pek çok parçası kaybolmuş iç içe geçmiş bulmaca"* dendiği anlatılmıştır. Carr, bu durumu İ.Ö. 5. yüzyıldaki Yunanistan'a ait bilgilerin Atina'daki küçük bir grup tarafından anlatıldığı için eksik olduğunu İ.S. 5. yüzyılda ise Yunanistan hakkında daha fazla bilgi varken Atinalıların dışındaki toplumun bu bilgilere ve Yunanistan'a bakış açısı bilinmemektir. Bu durum bilgilerin-olguların rastlantısal olmasından ziyade tarihin bazı dönemlerinde bilerek ya da bilmeyerek, seçilerek belirlenen bilgilerin eksik aktarılıyor olabilmesinden kaynaklanmaktadır.[181]

Kimliğin meydana gelişi geçmiş, gelecek ve hal arasında bir ilişkiye sahipken tarih geçmişi hatırlatan hafıza olarak kimlik kazanımına yardım eden vasıta görevini görür. Kimlik hafızaya göre inşa edilirken tarihe referans verilir. Burada tarihin asıl görevi kimliğin hafıza ile keşfettiklerine meşruluk kazandırmaktır.[182] Sonuç olarak birikimler sonucu oluşan ve tarih adını alan çalışmalar Antik Çağlardan beri vardır. Ancak bu dönemdeki anlayışa göre Tanrı, din, yaratılış, geçmiş ve mitolojik pek çok sembol "olgu" olarak gözükmüştür. Bu dönemde tam manasıyla tarih bilinci var olmamakla birlikte Antik Yunan'daki Heredot ve Thukydides'in mitolojik unsurları dışarda bırakarak belli yöntemler dahilinde olayları incelemesiyle günümüzde anlaşılan manada tarih anlayışı oluşmaya başlamıştır.[183] Görüldüğü üzere tarih simgelerin oluşmasında aktif bir role sahip olmuştur. Akif Pamuk tarihin kimlik inşasında kullanımı ile ilgili olarak odak grup görüşmeleri yapmış ve bunun sonucunda tarihi araç olarak konumlandırarak gruplandırmıştır. Buna göre tarih kimlik için *temellendirme, ikna etme, inkar etme, demagoji* ve *rekleksif düşünme* için bir araç vazifesi görebilir. En basit şekliyle ifade etmek gerekirse birey farklı

---

[180] Bertrand Russell, *Portraits from Memory and Other Essays*, Simon&Schuster, New York 1956, s. 192.
[181] Edward Hallet Carr, *a.g.e,* s. 64.
[182] Yücel Öztürk, "Tarih ve Kimlik", *Sakarya Üniversitesi Akademik İncelemeler Dergisi,* C:2, S:1, Sakarya 2007, s. 16.
[183] Kubilay Aysevener, "Antik Çağdan Günümüze Tarih Tasarımı", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi,* C:8 S:18, İzmir 2009, s. 5-6.

kimliklerle karşılaştığı zaman kendi kişisel hayat hikâyesinden karşısındakine onunla benzer ya da farklı yönlerini vurgulayan örnekler verir. Tarihi bu yönüyle bir araç olarak kullanarak kendisine karşı gelecek bir eleştiriyi azaltır ya da önler yahut kendi fikrini temellendirmede dayanak olarak kullanır.[184]

İnsanoğlunun edindiği tecrübelerin bir sonucu olarak ortaya çıkan tarih ulus-millet kimliğinin oluşmasında da araç olma rolünü sürdürür. Ulusun ve ulus devletin inşasını kolaylaştıracak bir takım tarihi çalışmalar sonrasında bulunanlar kanıt olarak ileri sürüleceğinden özenle seçilir. Çünkü bireyin kimliği daha akışkanken ve geçiciyken ulusun kimliği daha katı bir yapıdadır. Biz bilinci ve öteki imgesi yaratılır ve vatan kutsanır. Ulus devletin oluşturulduğu toprak parçasında istenilen kimlikler böylece verilmiş olur.[185] Tarih ulus ve ulus-devletin başvuru kaynağı olmasının yanı sıra uluslararası ilişkilerde de bir başvuru kaynağı niteliği taşır.[186]

Tarih öğretiminde geleneksel ve çağdaş yaklaşımlar mevcuttur. Geleneksel yaklaşım ile tarih yine araçsallaşır. Bu yaklaşımla öğretilen tarih eğitiminde bireyin içinde bulunduğu toplumun tarihi, değerleri, normları ve kültürü bireye aktarılır. Böylelikle bilinçli ve iyi bir 'vatandaş' yetiştirilmesi hedeflenir. Tüm bu tarih eğitimi ve tarih aktarımı ile esasında bireyin yaşadığı toplumu öğrenmesi ve o kimliği edinmesi sağlanır. Çağdaş yaklaşımda ise bilimsel bakış açısı kazandıran bir eğitim anlayışı güdülür.[187] Geçmiş birikimlerin ürünü olan tarih ölü bir tarih değildir. Aksine yaşayan bir tarihtir. Geçmişte yaşananların sebepleri, o günün koşulları anlaşılmadıkça manasız hale gelir. Bu nedenle tarih "*düşüncenin tarihidir*" ve "*tarihi üzerinde çalıştığı düşüncenin, tarihçinin zihninde yeniden oluşmasıdır*."[188]Tarih toplumlara ortak bir geçmişin var olduğu ile ilgili veriler sunarak kolektif hafıza ve kimlik kazandırır. Bireyin üyesi olduğu toplumun ortak geçmiş ile aldığı 'miras' geçmiş ve gelecek arasında köprü kurulmasına yardımcı olur. Birey ne zaman ve

---

[184] Akif Pamuk, *a.g.e*, s. 157-158.
[185] Hale Şıvgın, "Ulusal Tarih Öğretiminin Kimlik Gelişimindeki Önemi", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C: 2, S: 4, Ankara Yaz 2009, s. 42.
[186] Hüseyin Köksal, *a.g.m*, s. 273.
[187] İsmail H. Demircioğlu-Muhammet A. Tokdemir, "Değerlerin Oluşturulması Sürecinde Tarih Eğitimi", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C: 6, No: 15, Haziran 2008, s. 75-76.
[188] Edward Hallet Carr, *a.g.e*. s. 73.

nereden geldiklerine, neye karşı savaştıklarına, kim olduklarına dair kimlikle alakalı pek çok sorunun cevabını tarih vasıtasıyla arar ve bulur. Günümüzde bile pek çok aile, firma ve grup kimliklerini kanıtlama gayesiyle zengin ve özel bir geçmişe sahip olduklarını öne sürerek tarihsel referanslar kullanırlar.[189]

Tarih, demagoji açısından çok sık kullanılan bir referans kaynağıdır. Farklı kimliklerin inşa edilmesinde ve kimliklerin ispatında kullanılan demagoji yönteminde konuyla alakalı/alakasız tarihsel veriler öne sürülerek konudan uzaklaşılması sağlanmaktadır. Böylelikle bireysel ve kolektif kimliklerinin başka kimlikler tarafından baskıya alındığını hisseden birey için tartışmanın seyrinin değişmesini sağlayacaktır.[190] Kimlikler kimi zaman endişe verici bir şekilde kullanılabilmektedir. Kaybedilen zaman ve kaybedilen topraklara yeniden sahip olma isteği birbirinden ayrı çıkar grupları ya da toplumsal hareket kültürü yaratmaktadır. Bu gruplar ve kişiler arasındaki ilişkiler karşıtlıktan beslenmektedir. Ancak dayanışma belli durumlara dayalı şekilde stratejik olarak sağlanabilmektedir. Tarihsel yeniden inşanın anlatıları ise toplumsal dönüşümle ilgili efsaneleri reddedebilmektedir. Bu davranış biçimi geçmişe dair anlayışı ve geleceği yorumlayarak bugünün incelenmesini sağlar.[191] Bu bilgiler ışığında örnek vermek gerekirse Balkanlar özelinde konuya bakılarak bölgede yaşanan savaşların nedeni araştırıldığında, kaybedilen topraklara yeniden sahip olma düşüncesi ile geçmişe referansın söz konusu olduğu görülmektedir.[192]

1.5. Balkanlarda Kimlik İnşası

Balkan kimliğinin inşası üzerinde çalışma yapılırken öncelikle dilin ve dinin yadsınamaz boyutta etkisi olduğunu vurgulamak gerekir. Bu etkiyi oluşturan unsurlardan biri olan dil kıstas alındığında "Balkan" kelimesini inceleyerek konuya

---

[189] Erdal Aslan, "Neden Tarih Öğretiyoruz?", *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi,* S: 20, İzmir 2006, s. 169-170.
[190] Akif Pamuk, *a.g.e*. s. 204-205.
[191]Homi K. Bhabha, "Culture's In-Between", *Questions of Cultural Identity*, (ed):Stuart Hall-Paul du Gay, Sage Publication, London-Thousand Oaks-New Delhi, s. 59-60.
[192] Pavlos Hatzopoulos, *The Balkans Beyond Nationalism and Identity: International Relation and Ideology,* I.B. Tauris, London-New York 2008, s. 43.

başlamak yerinde olacaktır. Bu açıdan ismin tarihi serüvenine bakıldığında Avrupa kıtasının güneydoğusunda kalan Balkanların, ismini bölgeye veren Balkan dağlarından aldığı görülmektedir. Balkan dağları Bulgaristan'ı ikiye ayıran eski adı Haemus olan ve bölgeyi batıdan doğuya doğru üçe bölen (Doğu-Batı Balkan, Koca Balkan, Küçük Balkan) dağlardır.[193] Edward Brown, Sırbistan ile Makedonya arasındaki tepeleri Haemus Dağı'nın parçası olarak belirtmiştir.[194] Frederick Calvert, eskiden Haemus olarak adlandırılan bu dağ silsilesinden bahsederken "*Büyük Balkan*" ismini kullanmıştır.[195] İtalyan coğrafyacılar bu dağ silsilesinin *catena mundi* veya *catena del mondo*'nun yani dünyanın zincirinin Avrupa'yı dolaştığını ve Hırvatistan'daki *Balkan dağlarıyla* birleştiğini düşünmüşlerdir.[196]

Balkan ismi dağ anlamında kullanımının dışında, coğrafi bir bölge olarak ilk defa 1808 yılında August Zeune tarafından kullanılırken[197] 1831 yılında G. Thomas Keppel'in kitabına verdiği isimde yer almasıyla birlikte eser ismi olarak da literatüre girmiştir. Keppel kitabında Balkan sözcüğünü "*Balkan'ın güney tarafında*" ya da "*Balkan'ın bu (Edirne) yakasında*"[198] şeklinde ifadelerle kullanmıştır. John Morrit, Avrupa ve Asya'ya yaptığı gezileri anlattığı mektuplarında Bulgaristan'ı Romanya'dan ayıran bir dağın eteğinde (Şipka geçidinde) uyuduklarından ve bu dağ için "*Balkan*" adının kullanıldığından bahsetmiştir.[199] Jovan Cvijic ise Heamus yerine kullanılan Balkan isminin dağ anlamına geldiği için tam anlamıyla doğru olmadığını, Slav nüfusun kullandığı "*Stara Planina*" isminin daha doğru olduğunu öne sürmektedir. Ancak bununla birlikte Karadeniz'den Vrska'ya kadar olan tüm

---

[193] Ramazan Özey, "Balkanların Coğrafi Yapısı", *Balkanlar El Kitabı I. Cilt: Tarih*, (Ed.) Bilgehan Atsız Gökdağ-Osman Karatay, 3. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 25-26.

[194]Edward Brown, *A Brief Account of SomeTravels in Divers Parts of Europe*, 2nd. Edition, Benj. Tooke, London 1685, s. 31.

[195] Frederick Calvert, *A Tour to the East, In the years 1763 and 1764, with Remarks on the city of Constantinople and the Turks*, W. Richardson& S. Clark, London 1767, s. 149.

[196] Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, Updated Edition, New York 2009, s. 26.

[197] Božidar Jezernik, "Europe and its Other (i.e. The Balkans), *Periferia Revista de Recerca i Formacio en Antropologia*, No: 6, June 2007, s. 1.

[198] George Keppel, *Narrative of a Journey across the Balcan, by the two passes of Selimno and Pravadi: also of a visit to Azani, and other newly discovered ruins in Asia Minor in the years 1829-1830s*, Henry Colburn&Richard Bentley, London 1831, s. 233. Literatürde Balkan isminin kullanıldığı bir başka eser için bakınız: Emile De Laveleye, *The Balkan Peninsula*, G. P. Putnam Son's, New York& London 1887.

[199] John Bacon Sawrey Morrit, *The Letters of John B. S. Morrit of Roke by Descriptive of Journeys in Europe and Asia Minor in the years1794-1796*, John Murray, London 1914, s. 65.

bölgenin adı için artık literatürde ve haritalarda "*Balkan*" adının yerleşmiş olduğunu da belirtmiştir.[200] Keza Cvijić'in de ifade ettiği gibi Türkçe bir kelime olan Balkan ismi yaygın bir kullanıma sahip olmuştur. Robert Walsh'ın seyahatlerini aktardığı eserinden[201] Amerikalı diplomat Samuel Cox'un eserine kadar pek çok kitapta Balkan isminin kullanıldığı görülmektedir.[202] Bölgede Balkan haricinde Şar Dağı (Skardos), Kumanova, Vardar, Teleorman, Şişman, Bozdogan, Kazan gibi Türkçe isimlere de rastlanmaktadır.[203] İrfan Morina, yabancı kelimelerin bir dilde bulunuyor olmasını, o dili konuşan toplumların, başka dilleri konuşan toplumlarla iletişim halinde olduklarına dair bir işaret olduğunu ifade etmiştir. Morina'nın görüşünden istifade edilerek Balkan ismi ve bölgedeki diğer Türkçe isimlerin varlığı düşünüldüğünde Osmanlıların Balkan kimliği üzerindeki tezahürüne[204] örnek gösterilebilmektedir. Nitekim Türkçe, dil değişimi yaşamadan Müslüman kimliğini benimseyenler için bir belirteç olarak görülmüştür. Bu durum Arnavutça ve Slav dillerini konuşan Müslümanlar söz konusu olduğunda oldukça belirgindir. Özellikle belirli Türkçe akraba terimleri, eski Hint Avrupa kökenli bu isimlerle yer değiştirmiştir.[205] Ancak bölgenin kimlik şekillenme sürecine kronolojik olarak bakıldığında, bölgenin stratejik konumundan ötürü Avar, Hun, Bulgar, Slav, gibi pek çok halk tarafından geçiş güzergâhı olarak kullanıldığı ve bu halkların yerleşimde bulundukları görülmektedir. Bu halklardan bazıları sırayla bölge üzerinde güçlü egemenlik kurmuşlar ve kendi kültürel yapılarıyla bölgede devletlerini inşa etmişlerdir. Hâkim güç konumuna gelen halkların kültürü bölgeye zamanla sirayet

---

[200] Jovan Cvijić, *Balkansko Poluosvtro I-II-III*, https://archive.org/details/JovanCvijicBalkanskoPoluostrvoIIII/page/n415/mode/2up (13.01.2023).

[201] Robert Walsh, *Narrative of a Journey from Constantinapole to England*, Philadelphia: Lea&Carey, 1828, s. 105.

[202] Samuel S. Cox, *Diversions of a Diplomat in Turkey*, Charles L.Webster&Co, New York 1893, s. 642.

[203] Mualla Uydu Yücel, "Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar", *Balkanlar El Kitabı I. Cilt: Tarih*, (Ed): Bilgehan Atsız Gökdağ-Osman Karatay, 3. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 212.

[204] İrfan Morina, "Osmanlı Türkleri Vasıtasıyla Arap Yarımadasından Balkanlara Taşınan Kültürel Miras" *Balkanlarda İslam Miadı Dolmayan Umut Türkistandan Balkanlara*, (Ed: Muhammed savaş Kafkasyalı), Cilt: 2, TİKA Yayınları, İnceleme Araştırma Yayın Dizisi Yayın No: 19, Ankara, 2016, s. 241.

[205] Victor A. Freidman, "From Orientalism to Democracy and Back Again Turkish in the Balkans and in Balkan Languages", (Ed): Raymond Detrez&Pieter Plas, *Devoloping Cultural Identity in the Balkans Convergence vs Divergence*, P.I.E-Peter Lang, Brussels 2005, s. 28.

ettiği için Balkanlar çok kültürlü, çok dilli, çok dinli, çok etnili ve dolayısıyla da çok katmanlı bir yapıya sahip olmuştur.[206]

Bölge çok katmanlı bir yapıya sahip olmakla birlikte esas olarak Hint-Avrupa dil ailesine mensup iki önemli kültürün de Balkanların yapısını etkilediğinin altını çizmek gerekir. Bu iki kültürün sahibi olan halklar batıda Adriyatik ve Dinar dağları arasında konumlanan *İlirler* ve Vardar bölgesinden doğuda Karadeniz ve Marmara'ya Kuzeyde Tuna'ya, güneyde Ege'ye uzanan yerde konumlanan *Traklar*'dır.[207] Arkeologlar, Avusturya'da bulunan geniş bir kalıntıya dayanarak İliryalıları Hallstatt kültürü olarak adlandırdıkları kültürle ilişkilendirmişlerdir. İliryalılar bu kültürü güney doğuya günümüz Yugoslavya topraklarına taşımışlar ve güneyde Durazzo'yla iç kesimlerde Morava'ya kadar tüm doğu Adriyatik kıyılarına adlarını vermişlerdir. M.Ö. 7. yüzyılda İliryalılar merkezi İşkodra gölü kıyısında, Arnavutluk'un kuzeyi ile Karadağ ve Hersek'in bazı kısımlarını içeren yerde birleşmişlerdir. M.Ö. 168 yılında ise toprakları, Roma'nın eyaleti konumuna gelmiştir. Yüzyıllar boyunca Roma ordularının en iyi birlikleri İliryalılar olmuştur. Ayrıca günümüzde yapılan araştırmalara göre Balkanların en eski kavminlerinden birinin İliryalılar olduğu söylenmektedir.[208] Dolayısıyla Slavların M.S. 6. yüzyılda bölgeye gelişinden bin yıldan fazla bir süre önce Adriyatik'in doğusunda bulunan topraklar İliryalı olarak bilinen halkların evi konumuna gelmiştir.[209] İliryalıların Balkanlara doğru hareket ettikleri sırada bir diğer önemli kültüre sahip halk olarak zikredilen Traklar'ın, Ege denizinin kuzeyinde (Tuna ve ötesine) ve Morava'nın doğusundan Karadeniz kıyısına kadar olan bölgelerde oldukları görülmektedir. Trakya'nın kuzey kesimde Get adında Trakyalıların bir kolu yaşamıştır. Kuzeyde Transilvanya'da Tuna boyunca ve doğu Karpatlarda akraba oldukları düşünülen Daçyalılar hüküm sürmekteydi. M.Ö. 900 gibi erken bir tarihte Trakya'da başarılı bir

---

[206]Zülküf Oruç, Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk Çerçevesinde Balkan Türklerinin Kimlik ve Yönetim Sorunları (Kosova ve Makedonya Örneği), Sakarya üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Danışman: Bilal Eryılmaz) Sakarya 2011, s. 14-15.

[207] Engin Beksaç, "Balkanlarda Tarih Öncesi ve Erken Uygarlıklar", *Balkanlar El Kitabı I. Cilt: Tarih*, (Ed): Bilgehan Atsız Gökdağ-Osman Karatay, 3. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 54.

[208] Robert Lee Wolff, *The Balkan in Our Time*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts 1956, s. 25-26.

[209] John Wilkes, *The Illyrians*, Wiley-Blackwell, Cambridge-Massachusetts 1996, s. 3.

siyasi örgütlenme bulunmaktaydı. M.Ö. 5. Yüzyıla gelindiğinde ise Meriç vadisinde Trakya krallığı vardı. Ancak Romalılar Makedonya'yı M.Ö. 148'de fethettiğinde tüm siyasi görünümü değişen bağımlı bir Trakya Krallığı oluşmuş ve bundan sonra Roma, Trakya üzerinde hüküm sahibi olmuştur.[210] M. S. 380 yılında Kuzey Balkanlarda ve Macaristan'da Hunlar görülmeye başlanmıştır. Slavlar 5. ve 6. yüzyıllarda Balkanlara gelirken Türk asıllı Bulgar kabileleri 7. yüzyılda Tuna'yı geçmiştir. Bulgarlardan sonra 11. ve 12. yüzyıllarda ise Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve Uz Türklerinin Balkanlara göç ettiği bilinmektedir.[211] Görüldüğü üzere Balkanlara kimi zaman sadece göç amacıyla gelen kimi zaman ise göç sonrası yerleşen ve devletleşen farklı kültürlere sahip halklar gelmiş ve bölgeye kültürlerini taşımışlardır.

Balkanlarda göç veya yerleşim nedeniyle bulunan halkların bölge üzerinde etkisinin olduğu gibi devlet bazında bakıldığında da önemli etkilerinin olduğu görülmektedir. Balkan kimliği ve kültüründe, Yunan ve Roma devleti ile medeniyetinin bölge üzerinde derin izleri olduğu bilinmektedir. İlk çağlarda evrensel bir medeniyet oluşturan Yunan medeniyetinin pagan kimliği, M.Ö. 3.-2. yıllarda Balkanlara egemen olmaya başlayan Roma medeniyeti sonrası ise Hristiyan kimliği Balkanları doğal olarak yönlendirmiştir. Ancak Hristiyanlık da kendi içinde ayrılarak Balkanları etkilemiştir. Roma imparatoru I. Theodosis zamanında Hristiyanlık devletin resmi dini niteliğini kazanmış olsa da (M.S. 380), imparatorun ölümü neticesinde devlet doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Yaşanan siyasi ayrılık neticesinde Batı'da Hristiyanlık Latin kökene bağlı kalıp Katolik mezhebiyle ilerlerken doğuda Grek mirasına bağlı kalıp Ortodoks mezhebiyle devam etmiştir.[212] Bunun yanı sıra Balkanlar için önemi olan Yunan ve Roman dönemi arasındaki önemli bir farka değinmek gerekirse Yunanlılar kıyı bölgeleri boyunca koloniler kurarak Balkanlarda ilerlemişler ancak dağ eteklerinde yaşayan halkı siyasi olarak yanlarına çekememişlerdir. Roma ise bunu üstlenmiş ve özellikle imparator Augustus'un döneminde Akdeniz uygarlığı kapsamında Balkan yarımadasının

[210] Robert Lee Wolff, *a.g.e,* s. 31-32.
[211] Kemal Karpat, "Balkanlar", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 5, İstanbul 1992, s. 28-29.
[212] Yahya Kemal Taştan, "Balkanlarda Ulusçuluk Hareketleri", *Balkanlar El Kitabı 1. Cilt: Tarih,* (Ed): Bilgehan A. Gökdağ-Osman Karatay, 3. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 408-409.

tamamını ilk kez aşağı Tuna'ya kadar getirmişlerdir. Böylelikle Balkan yarımadası tüm coğrafi kapsamıyla Roma sistemine dâhil edilince özel bir önem kazanmıştır.[213]

Roma İmparatorluğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun da Balkanlardaki kimlik yapısını şekillendirdiği bilinmektedir. Özellikle ulusal bölünmelerin henüz yaşanmadığı döneme bakıldığında ise 1699 Karlofça, 1718 Pasorafça ve 1739 Belgrad anlaşmalarının Osmanlı İmparatorluğu'nun fetih savaşlarının sona ermesine neden olduğu görülmektedir. Ancak bir yandan da yaklaşık bir yüzyıl boyunca ülkenin sınırlarının istikrara kavuşmasını sağlamıştır. Bu dönem Balkan yarımadasının, büyük nehirlerinin ve en önemlisi Tuna'nın Balkanların çeşitli bölgelerini ayırmak yerine birleştirdiği bir dönemdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemdeki iç siyasi birliği ortak bir toplumun gelişmesinin ön şartlarını ortaya koymuştur. Netice itibariyle ortak bir Balkan toplumu ve zihniyetinin varlığı, ortak ekonomik faaliyetlere ve ortak siyasi kurumlara (Osmanlı idaresi ve vergilendirme sistemi) bağlıdır. Ancak ortak bir toplumu oluşturan faktörlerin altında, Balkan yerel dillerinin çokluğunda ifade edilen etnik farklılaşma unsurları da bulunmaktaydı. Bununla birlikte modern öncesi bir çağ için şaşırtıcı olan şey, insanların bu dilsel sınırları kolayca aşmaları ve dilsel kimliklerin sürekli değişmekle birlikte günlük yaşamın bir bileşeni olarak çok dilliliği içeren değişken doğası olmuştur. Bölgede ulus devlet öncesi dönemde dil farklılıkları çatışma unsuru olmazken, dil bir süre sonra geleceğin ulus devletleri arasında siyasallaşarak çatışma yaratacak ve potansiyel etnik ayırım kaynağı olacaktır.[214]

Dilin ulus-devlet öncesinde bir kişinin kimliği için zorunlu bir bileşen olmamasıyla ilgili olarak herhangi bir dili konuşan bireylerin kendi kimlikleri hakkındaki ifadelerine bakmak gerekirse örneğin Hırvatların, Hırvatça konuştuklarını söylerken kesin bir etnik bilinç ve duyguya sahip olmadan bunu dile getirdikleri görülmektedir. Ancak Hırvatça da belirli lehçelere dayanmaktaydı. Lehçeler bir kimlikten çok o dilin konuşulduğu yerin adı olarak belirtiliyordu. Bir kişi Hırvat

[213] Ferdinand Schevill, *The History of The Balkan Peninsula from The Earliest Times to The Present Day*, Harcourt, Brace Company, New York 1922, s. 5-6.
[214]Paschalis M. Kitromilides, "Balkan Mentality: History, Legend, Imagination", *Nations and Nationalism* Vol: 2, No: 2, 1996, s. 170-171.

olabilir, İliryalı olabilir ya da Hırvatça konuşan bir İliryalı da olabilirdi. Görüldüğü üzere 1800'lü yıllara kadar net bir etnik ayrım söz konusu olmadığı gibi terimlerin kullanımı da son derece karışıktır.[215] İsimlerin muhtevasıyla ilgili olarak 1800'lü yılların ortalarına gelindiğinde ise Hırvat ve Sırp ulus hareketlerinin ortaya çıkmasından önce Hırvat adının eski Hırvat devletinin bulunduğu bölgeyle Zagreb'deki Varaždin ile Križević bölgeleri ve Sırp adının ise Sırbistan'daki Sırplarla ya da Voyvodina'ya gelen göçmenlerle alakalı[216] olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Dönemin gazetelerine gönderilen okur mektuplarına bakıldığında da bireylerin kendi kimliklerini tanımlayabildikleri görülmektedir.

Fransız milliyetçiliği ve aydınlanmasından çok daha önce, bölgede bulunan Helenler ve Slavlar arasında milliyetçiliğe ve kimliğe dair fikirleri olan kimselerin olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Ayrıca Rusya'nın da etkisiyle Bizans Hristiyanlığının yerini Slav düşünce almaya başlamıştır. Balkanlardaki topluluklar-halklar geçmişlerinde kendilerine ait devletlere, bağımsız kiliselere ve de yazılı edebiyata sahip olan toplumlar olduğu için içlerinden 16. yüzyılda *Ivan Gundulić,* 17. yüzyılda ise *Juraj Križanić* gibi Slav irredantist şair ve din adamları Balkan milliyetçileri çıkmıştır.[217] Bu milliyetçilerden biri olan Ivan Gundulić (1588-1638), epik, lirik ve dramatik türde Hırvatça eserler yazmıştır.[218] Gundulić'in en büyük çalışmalarından biri olan *Osman*'da, belirgin bir siyasi karaktere sahip slavların birliğini isteyen "panslav" fikri olduğu görülmektedir. Ancak burada Gundulić'in panslav fikrinin 19. yüzyıldaki gibi Ruslara değil Polonyalılara bağlı olduğu ve

[215]John V. A. Fine, *When Ethnicity Did Not Matter in The Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia and Slovonia in the Medieval and Early-Moderns Period,* The University of Michihan Press, Ann Arbor 2006, s. 277.
[216]Muhamed Hadžijahić, *Od Tradicije do Identiteta: Geneza Nacionalnog Pitanja Bosanskih Muslimana,* Svjetlost, Sarajevo 1974, s. 12.
[217] İlber Ortaylı, *Yakın Tarihin Gerçekleri,* Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 22.
[218] Dubrovnik'te 1588 yılında doğan Ivan Gundulić, Dubrovnik'in seçkin aristokratlarından olan ve beş kez knez seçilen Frano'nun oğludur. Gundulić, Konavlje'de iki kez knez seçilmiş ve temyiz mahkemesinde üye, belediyede temsilci, ceza mahkemsinde senatör ve Maglaj'da konsey üyesi olmuştur. Bir dönem Bosna paşalığında temsilci olarak da bulunmuş olan Gundulić, Türklerden bağımsız olmayı hayal etse de knez olduğu dönemde kendi politik görüşünü belli edecek bir durumda kesinlikle bulunmamıştır: Branko Vodnik, *Povijest Hrvatske Književnosti: Knjiga 1: Od humanizma do Potkraj XVIII st. u s uvodom V. Jagiće o Hrvatskoj Glagolskoj Književnosti*¸ Matice Hrvatska, Zagreb 1913, s. 226.

onları Slavların kurtarıcısı olarak gördüğünü belirtmek gerekir.[219] Juraj Križanić (1618-1683) ise Roma'ya ve Katolik kilisesine sadakatle bağlı olduğu gibi Rus İmparatorluğu ve onun yönetimine de sempati duymaktadır. Birbirinden farklı iki kesime olan bağlılığı çelişkili gözükse de Križanić'in düşünce dünyasında her iki tarafın uyum içinde anlaşılabileceği düşüncesi hâkimdir.[220] Hellen dünyasından *George Gemistos Plethon* (1355-1452) ise atalarının *Helen* olduğunu, bu durumun dil ve kültür tarafından kanıtlandığını, Peleponesse ve bitişiğindeki adaların ezelden beri Helenlerin yurdu olduğunu savunmuştur.[221] Anlatılan üç örnekte de görüldüğü üzere Fransız ihtilali ve aydınlanmasından önce Balkanlarda kimlik düşüncesi, farkındalığı ve buna dayalı milliyetçilik fikirlerini idealize eden kimseler bulunmaktadır.

Balkanlardaki Hristiyanların kimliği ve milliyetçiliği, din, millet ve tarih temellerine dayanmakla birlikte seçilen bir dil tarafından öne çıkmaktadır. Genellikle seçilen dil ve lehçelerden biri "ulusal" dil olarak belirlenerek çeşitli vasıtalarla halka dayatılmıştır. Örneğin Yunanistan'da Helen lehçelerinden biri seçilmiştir. Bu vasıtayla seçilen ulusal dil, kimliği ve kültürel sürekliliği sağlamıştır. Bununla birlikte ulusal kimliğin diğer kaynağı ise din olmuş ve Osmanlı Devleti'nin dini cemaat kimliğine önem vermesi dini kimliğin ve etno-dinin gücünü arttırmıştır. Öte yandan Rusya'nın Bulgar, Makedon ve Sırplar gibi Slav kökenli halklar için uyguladığı Panslavizm politikası, Ortodoks Hristiyanların bir kısmını kendine yaklaştırırken bir kısmını ise (Helenleri) kendinden uzaklaştırmıştır. Bununla birlikte milliyetçiliğin artması her etnik kimliğin kendi "milli" kilisesini inşasına neden olmuştur.[222] Hemen hemen benzer dilleri konuşan Sırplar (Ortodoks) ve Hırvatlar (Katolik) dine göre şekillenen bir kimlik inşası yaşamışlardır.[223] Ayrıca belirtmek gerekir ki aydınlanma fikirlerinin etkisiyle Yunanca üretilen edebiyatın da Balkan

---

[219]Branko Vodnik, *a.g.e,* s. 245-246. ; Eser için bakınız: Ivan Gundulić, *Osman,* 2. Izdanje, (Priredio Ivan Broz), Tisak i Naklada Fr. Župana, Zagreb 1800.

[220]Vatroslav Jagić, *Život i Rad Jurja Križanića o Trišnogodišnjici Njegova Rođenja*, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti Knjiga XXVIII, Zagreb 1917, s. 345.

[221] Christoper Montagu Woodhouse, *George Gemistos Plethon-The Last of the Hellenes*, Clarendon Oxford Press, New York 1986, s. 102-103.

[222] Kemal Karpat, *Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 192-193.

[223]Snježana Kordić, *Jezik i Nacionalizam*, Durieux, Zagreb 2010, s. 210.

toplumunda farklı etnik kimlik kavramları tanıttığı[224] söylenmektedir. 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Bosnalı Ortodokslar Sırp ulusal hareketine ve Bosnalı Katolikler Hırvat ulusal hareketine yönelmiştir. Bosna'daki Sırp ve Hırvatların, Bosna dışındaki Sırp ve Hırvatlara ulaşmaya çalıştığı görülürken Bosnalı Müslümanların ise Osmanlı devletine yöneldiği görülmektedir.[225] Bu yaklaşımdan hareketle Bosnalı Müslümanların etnik kimliğinin, dini kimlik etrafında şekillenen Müslüman kimliği ile pekiştiği söylenebilmektedir.

Osmanlı "millet" sisteminin bir mirası olarak da görülebilen Balkan kimliği bağlamında bakıldığında ise din ve kimlik arasındaki yakın ilişki, milliyetçilik ve dinin, ulusal ve dini kimliklerin iç içe geçmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu durum özellikle Ortodoks Hristiyanlıkta görülebilmektedir. Ayrıca konunun başında Balkan isminin etimolojik kökenine değinilirken ifade edildiği gibi Balkan yarımadası dağlık bir yapıya sahiptir. Bu coğrafi yapı nedeniyle toplumlar arasında iletişim kurmak oldukça zor olduğu için coğrafya, tarihsel olarak toplumların dışa dönük ve bir arada/toplu olması yerine içe dönük ve bölümlere ayrılmış kimliklere sahip olmasına neden olmuştur.[226] Ulusların oluşma süreci farklı zamanlarda başlamıştır. Fransa'nın 18. yüzyılın sonunda Almanların 19. yüzyılın ortalarında milli kimlikleri oluşurken Güney Slavların yoktur. Çoğunlukla köylü olan nüfus, toprağın sahibiyle, dinle ve belki de imparatorla özdeşleşmiş ancak ulus olarak özdeşleşme yaşamamıştır. Bu minvalde ulus inşası 19. ve 20. yüzyıllarda farklı başlangıç ve aşamalarla gerçekleşmiştir. Yani ulusların oluşma süreçleri Slavlar için farklı zamanlarda başlamıştır.[227] Ancak yine de erken tarihlerde Ivan Gundulić, Juraj Križanić, George Gemistos Plethon gibi kimlik ve milliyetçilik düşüncelerine sahip kimselerin bulunuyor olması Balkanların özel bir bölge olduğunu göstermektedir.

---

[224] Paschalis M. Kitromilidies, "'Imagined Communities' and the Origins of the National Question in the Balkan", *European History Quarterly*, Vol: 19, N: 2, April 1989, s. 151.
[225] Ema Neimarlija, "Između Nacionalizma i Regionalizma; Istra i Bosna i Hercegovina", *Identitet Bosna i Hercegovine kroz Historiju: Zbornik Radova 1,* Institut za Istoriju, Sarajevo 2011, s. 186.
[226] Hugh Poulton, "Islam, Ethnicity, and State in the Contemporary Balkans", *Musliman Identity and The Balkan State*, (Ed): Hugh Poulton/Suha Taji Farouki, Hurst&Company, London 1997, s. 14.
[227] Snježana Kordić, *a.g.e,* s. 208.

İKİNCİ BÖLÜM

BOSNA'NIN TARİHİ-KÜLTÜREL ve SOSYAL YAPISI

2.1. Bosna'nın Jeopolitik ve Jeokültürel Konumu

Bosna ismiyle bilinen toprakların etimolojisiyle ilgili birçok görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerin genelinde Bosna 'nehir, çay' gibi suyu çağrıştıran kelimeler ile ilişkilendirilir. Bazı yazarlar bölgeden geçen Bosna ırmağının bu topraklara ismini verdiği görüşünü savunmaktadır.[228] Ivan Franjo Jukić *"Raşka'nın adını Raşka nehrinden, Rama'nın Rama nehrinden aldığı gibi Bosna ülkesi de adını Bosna nehrinden alır. Ancak Bosna isminin Besa'dan geldiği ve Sırp ve Hırvatlardan önce Trakya'dan göç eden Bosa'nın Bulgarlardan sürüldüğünü öne sürenler de bulunmaktadır, Bos,-Besi ise Gotik Trak halkının bir koludur. Besililer gerçekten Slav-İlir halkıydı ve de Yunanlılardan /Greklerden farklıydı*" diyerek Bosna nehrinin etimolojik kökeni hakkında edindiği bilgileri verirken bölgenin etnik kökenine dair de bilgi sunmaktadır.[229] Bosna'nın ismiyle ilgili olarak Jukić'in iddia ettiği gibi Ortaçağ tarihçisi Marko Vego da Bosna isminin Bosna nehrinden geldiğine dair bilgi vermektedir.[230] Bazı Roma kaynaklarında da Bosna kelimesinin "akan su" anlamında kullanıldığı görülmektedir.[231] Bosna kelimesinin İlirya kökenli olduğuna dair görüşler de mevcuttur.[232] Bu görüşlere konu olan *"Besa"* kelimesi İlir dilinde şeref, yemin, ateşkes gibi manalarının yanı sıra kültürel manada ihlali düşünülemeyen kutsal bir söz anlamına gelmektedir.[233] Trakya'da yaşayan Besi'lilerin Sava, Vardar, Drina nehirleri ve Adriyatik denizi arasındaki bölgeleri işgal ettikleri bilinmekle birlikte bölgenin adının da, o halkın adındaki Besa'dan Bosi'ye ve zamanla Bosna'ya

---

[228] Tufan Gündüz, *Allahiemanet Bosna Boşnakların Osmanlı Topraklarına Göçü*, 3. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s. 11
[229] Ivan Franjo Jukić, *Putopisi i Istorisko-Etnografski Radovi*, Svjetlost, Sarajevo 1953, s. 231.
[230] Marko Vego, *Naselja Bosanske Srednjevjekovne Države*, Svjetlost, Sarajevo 1957, s. 18.
[231] Mustafa İmamoviç, *Boşnakların Tarihi*, s. 22.
[232] Branislav Djurdjev, "Bosna Hersek", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1992, s.
[233] Robert Elsie, *Historical Dictionary of Albanian*, 2nd Edition, The Scarecrow Press, Lanham-Toronto-Plymouth-United Kingdom 2010, s. 49.

dönüştüğü düşünülmektedir.[234] Bosna isminin İlir kökenli olup Slavlaştırılmış bir biçimi olduğu Bathinus ve Basan isimlerinden geldiğine dair görüşler de mevcuttur. Her iki durumda da isim Bosna nehrinden (Bahinus flumen) türetilmiştir. İkinci isim olan Basan ise ablativ olarak verilmiş olup Basanteden gelir, yani bu varyantta nehrin adının çok sık telaffuz edildiği anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu isimler nehir üzerinde bulunan ve nehirden adını alan bir şehirden bahsetmektedir.[235] Ancak Marko Vego eski Slavların Karpatların arkasına yerleşen küçük ya da büyük Slav kabileleri olduğunu ve Orta Bosna'ya yerleştiklerinde Bosna ismini de beraberinde getirdiklerini söyleyerek ismin Slav kökenli olduğu üzerinde durmuş ve bu görüşü destekleyecek Slav tarihinin mirasından kanıtlar sunmuştur.[236]

Coğrafi olarak bakıldığında kıyıdaki karışık bir hal alan kara alanları kasıtlı olarak saklanırsa dağlık bölgelerin tarihi de gizlenmiş olur ve bu yüzden isim verilen bölgenin lokasyonunun doğru olup olmadığı tartışmalı hale gelir. Örneğin Rama ve sonraları Bosna olarak bilinen bölge, lokasyonu nedeniyle pek çok tartışmaya sebebiyet vermiştir. Aslında bu isimlerin çoğu, kastedilen Orta Bosna'dan ziyade modernlikle ilgilidir. Paul Stephenson az sayıda belge olup bu belgelerde de kayda değer kesin kanıtlar olmadığından Bosna'nın daha güvenilir belgelere sahip bir bölge olan Dendra üzerinden yeri tespit edilebileceğini ifade etmektedir. Buna göre Dendra, Niş ve Raşka'nın kuzey batısında ağaçlık tampon bir bölgedir. Bu bölgenin doğusunda ise *Bosna* olarak adlandırılan yer bulunmaktadır.[237]

Bosna ve Hersek bölgesinin coğrafi özelliklerine kısaca değinmek gerekirse daha çok dağların ve yüksek ovaların olduğu bir bölgedir. Bosna'yı Hersek'ten ayıran Sava ve Neretva nehri boyunca yalnızca bir ova vardır. Sava ve Adriyatik'e akan nehrin havzası Dinarik dağlarından Saraybosna'ya uzanır ve güneydoğuya doğru dönen bu ova iklim ve orografi açısından Bosna ve Hersek'i ikiye ayırdığı için

---

[234] Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, Golden Marketing-Narodne Novine, Zagreb 1999, s. 406.
[235] Enver Imamović, *Korijeni Bosne i Bosanstva: Izbor novinskih članaka, predavanja sa javnih tribina, referata sa znanstvenih skupova i posebnihpriloga*, Međunarodni Centar za mir, Sarajevo 1995, s. 23.
[236] Marko Vego, *Postanak Srednjovjekovne Bosanske Države*, Svjetlost, Sarajevo 1982, s. 15.
[237] Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 122-123.

önemlidir. Una, Vrbas, Bosna ve Drina nehirleri bu vadiden geçmektedir.[238] Nitekim Sava ve Drina tarafından sınırları çizilen Balkanların kuzey kesiminde olan Bosna, yüksek ve dağlık bir yapıya sahip olmakla birlikte denize paralel uzanan sıradağlar sayesinde korunaklı bir ülke konumuna sahip olmuştur. Sava'yı aşıp geçmek isteyenler ovalık bölge bittikten sonra rahat bir şekilde ilerleyememişlerdir. Dolayısıyla jeopolitik konumunun sağladığı bu avantajlar Bosna'nın askeri ve siyasi yönden işlek bir lokasyona sahip olmasına rağmen sürekli olarak işgale uğramasını engelleyerek korunmasını olanaklı kılmıştır. Bu korunaklı yapı ise devletin kendine has siyasi kültürünün gelişmesini sağlamıştır.[239]

Bosna'nın tarihi gözden geçirildiğinde çok eski tarihlerde yaşanılmış olan konjonktürel değişimlerin günümüze dek bölgenin sosyo-kültürel yapısını ve politikasını etkilediği görülmektedir. Buna M.S. 395 yılında Roma İmparatorluğu'nun Doğu ve Batı Roma olarak ayrılması örnek verilebilir. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılması batıda Roma-Katolik, doğuda ise Grek-Ortodoks uygarlığın oluşmasına neden olurken Bosna'nın da bu iki uygarlık arasında kalmasına yol açmıştır[240]. Yaşanılan bu konjonktürel değişimle beraber farklı iki siyasi ve kültürel uygarlık arasında kalınması Bosna'da farklı kimliklerin şekillenip günümüze kadar gelmesini sağlamıştır. Doğu ve Batı arasında olmak Bosna'daki halkın kaderinde kimi zaman olumlu kimi zaman olumsuz durumların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Bosna'da yaşayan Katolik ve Ortodoks Slav halkın haricinde IX. yüzyıldan beri bu "iki Dünya'ya" dahil olmak istemeyen ve temel Hristiyanlık öğretilerinin bazılarına karşı çıkan Bogomilizm[241]'e yönelen bir Slav grup da ortaya çıkmıştır.[242] Bölgede Hint-Avrupa dili konuşan Slav kökenli halk yaşamıştır. Tek bir hükümdar tarafından yönetilmeyen bu Slav halkları küçük savaş aletleri kullanan savaşçı ve güçlü kimselerdir. Yoksul olan toprak kulübelerde yaşayan ve nehir gibi bazı şeyleri kutsal sayan, zor bir durumda birbirlerine kenetlenen tartışarak ortak

[238] Josip Mencin, *Bosna Geografija Historija Pregled*, Dragutin Laubner, Osiek 1886, s. 2.
[239] Osman Karatay, "Ortaçağ Bosna Devleti", *Balkanlar El Kitabı 1. Cilt: Tarih,* (Ed): Bilgehan A. Gökdağ, Osman Karatay, 3. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 155.
[240] Mustafa İmamoviç, *a.g.e*, s. 21.
[241] Bogomilizm: Bog-Tanrı, Mil- sevmek anlamına gelmektedir. Dolayısıyla kelime 'Tanrı'nın Sevdiği' anlamında kullanılmaktadır: Recep Temel, *Bosna-Hersek Siyasi-İktisadi-Sosyo/Kültürel Yönleriyle*, 1.Baskı, Cedit Neşriyat, Ankara 2018, s. 35.
[242] Zafer Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, s. 12.

karar alma özelliğe sahip[243] bu kimselerin kökeni ile ilgili ayrıntılı bilgi Slavlar başlığı altında verilecektir. Ayrıca burada Roma ekonomisi için Bosna-Hersek'in Illyricum eyaleti olduğunu ve Roma imparatorluğunun en güzel ve en kutsanmış şehri olduğunu belirtmek gerekir. Zengin şehirleri ve güzel köyleri olan bu eyalet günümüze kadar gelen anıt, maden ve hamamlarıyla kanıtlarını sunmaktadır.[244]

2.2. Slavlar

Balkanlarda paleolithic dönemden itibaren insan varlığının olduğu ile ilgili kanıtlar bulunmaktadır. Diğer bölgelerde olduğu gibi Balkanlarda da ilkel insanların, aktivitelerinin ve zihinsel yeteneklerinin zamanla gelişip değiştiğine dair pek çok örneğe rastlanılmaktadır. Bu gelişim ve değişim insanların günlük yaşamda yapıp kullandıkları pek çok materyalde gözlemlenenebilir.[245] Çünkü arkeoloji yazının icat edilmediği dönemlerde bile Avrupa kıtasında insanların farklı bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Balkanlardaki insanlar tarih öncesi dönemlerde daha az izole bir yaşam sürdürdükleri için çeşitliliğe ve kültür zenginliğine sahip olmuşlardır.[246] Bu sebeple Balkanlardaki kimlik açıklanırken etnik ve dini kimlikler gibi ırk kimliğinin de önemine vurgu yapmak gerekirse Slav olarak isimlendirilen kavim ile ilgili bilgi vermek yerinde olacaktır. Slav ismi nereden gelmekte ve hangi kavimleri kapsamaktadır? Kronolojik sıra ile kaynaklar takip ediliğinde Slavenler (Slavlar) hakkında ilk güvenilir kaynaklar olan *Plinius*'un eserinde Slavenlere *Venediler* veya *Venetiler* denildiği görülmektedir. *Jordanes* ise Güney Slavlarının ataları olan Doğu Slaven kabileleri için *Anti,* Batıdakiler için *Veneti* ismini kullanmıştır.[247] Daha geniş açıdan bakıldığında Jordanes eseri *Getica*'da, Vistula nehrinin olduğu bölgede Venethi-Veneti, Sclavenes ve Antes-Anti isimli üç grup

---

[243] Nikolay Todorov, *Bulgaristan Tarihi,* (Çev: Veysel Atayman), Öncü Kitabevi, İstanbul 1979, s. 11-13.
[244] Josip Mencin, *Bosna Geografija Historija Pregled*, s. 23.
[245] Dauglass W. Bailey, Balkan *Prehistory Exclusion, Incorparation and Identity*, Routlege Publish, London and New York 2000, s. 15.
[246] John Nandriş, "Prolegomenon to Religion in the Balkan", *Religious Quest and National Identity in the Balkans*, (ed): Celia Hawkesworth, Muriel Heppell, Harry Norris), Palgrave Press, New York 2001, s. 20.
[247] Mustafa Imamović, *Historija Države i Prava Bosne i Hercegovine*, 4. Izdanje, University Press, Sarajevo 2014, s. 24.

olduğunu açıklamaktadır. Buradaki Veneti isminin bazı kaynaklarda Sklaven ve Antesleri kapsadığı bazı kaynaklarda ise üç farklı grubu temsil ettiği görülmektedir.[248] Romalı tarihçi *Tacitus* da (M.S. 95) yazdığı bir metinde Venethleri Slavların atası olarak nakletmiştir.[249] Bununla birlikte Venetiler, Yunan şair Alkman tarafından aktarıldığına göre atlara olan sevgileriyle bilinmekteydi. Onların isimleriyle bağlantılı olan mitte, Küçük Asya'nın kuzeyindeki Paphlagonia'nın Heneti ve Eneti'yle ve özellikle Truva kahramanı Antenor'un kaçışının anlatılışıyla ilişkilendirilmiştir.[250] Plinius, Jordanes ve Tacitus'u destekleyecek şekilde, *Ptolemy*'de de Sklavenlerin Antes ve Venediler ile denk tutulduğu görülmektedir.[251] Fhredegar kroniğinde Sklavenler (Sclavini) ve Wends'ler (Winidi, Winodi, Winedi, Venedi) sosyal ve politik karaktere sahip bir grup olarak görülmüştür. Ayrıca Slavlar (Sclavi, Esclavi) coğrafik ve kültürel bir terim olarak kullanıldığı gibi devlet ve etnos terimlerini karşılayan manada da kullanılmıştır.[252]

Eski Slavlar yani Sloven veya Slavenler Ortaçağ'ın başlarında bugünkü Slav halkını oluşturmaya başlayan ortak protoslav diliyle birbirine bağlı Hint-Avrupa kabilelerini oluşturmuştur. Eski çağın sonunda ve ilk yüzyıllarda yeni Slavenler batıda Odre doğuda Dinyeper'in orta kısmı ve güneyde Karpatlardan kuzeyde Baltık denizi arasındaki bölgede ikamet etmekteydi. Sonraki yüzyılda halkların büyük göçü gerçekleşene kadar Germen, İskit-Sarmat kabileleri ve Akdeniz'deki antik uygarlığın merkezinden çeşitli Romalılaşmış halklardan ayrılmıştır. Bu nedenle 6. yüzyılda ve göç yaptıkları dönemlerde, onlar hakkında bilgilere ulaşmanın oldukça nadir olduğunu belirtmek gerekir.[253] Aşağı Tuna'nın kuzeyindeki bölgelere 6. yüzyılın başında ulaşmış olsalar da Doğu Roma İmparatorluğu'nun savunma sistemi bölgeye daha fazla nüfuz etmelerini belli bir süre durdurmuştur. Tuna, Karadağ ve Kafkasya arasındaki Slavların bulunduğu geniş alanlar modern kaynakların İskit, Hun ve Bulgarların eski isimleriyle işaret ettiği çok sayıda Asya kabilesi için geçici bir konut

[248] Danijel Dzino, *Becoming Slav Becoming Croat Identity Transformations in Post Roman and Early Medieval Dalmatia*, Brill Press, Boston 2010, s. 95.
[249] İzzet Çıvgın, *Ortaçağ Tarihi,* Maya Akademi, Ankara 2008, s. 253.
[250] John Wilkes, *a.g.e,* s. 183.
[251] Florin Curta, *The Making of the Slavs History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500-700,* Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 6-8.
[252] Danijel Dzino, *a.g.e,* s. 96.
[253] Mustafa Imamović, *Historija Države i Prava Bosne i Hercegovine*, s. 23-24.

görevi görmüştür. Zaman zaman Bizans savunmasını yarıp geçen bu savaşçı süvari aşiretleriyle bağlantılı olarak Slavlar da ilk kez Balkanlara adımını atmıştır.[254] Sonuç olarak Hint-Avrupa dil ailesi içinde bir dili konuşan ve tarih sahnesine Hunlar ile birlikte çıkarak Güney Karpatları yurt edindikleri bilinen Slavlar[255] 550'li yıllarda Avarlar ile Balkanlara gelmişlerdir.[256] Karpatların arkasına yerleşen Slav kabilelerine dair birkaç örnek vermek gerekirse İtalya'nın Pavia şehrindeki Frenk hükümdarı Lothar ile Venedik dükü Peter Tradenicus arasında 840 yılında imzalanan sözleşmede *Slav* neslinden bahsedildiği bilinmektedir. Radgona, Sloven Gorica ve Spitala civarında olan Slav kökenli olduğu bilinen Duljeba kabilesi ise daha sonra *Sloven* adıyla diğer kabilelerle birleşmiştir. 965/6 yılı civarında Orta Avrupa'da güç konusunda eşi benzeri olmayan birçok *Slav kabilesi* görüldüğü yazılmıştır. Split'teki bir tarihçi olan başdiyakoz Tom 13. yüzyılın ortalarında, Hırvat kabilelerinin çok karışık olmakla birlikte yaşam tarzı ve adetleri bakımından benzer oldukları, aynı dili konuştukları ve tek bir isim altında[257] yani Slav ismi altında toplanabildiklerini yazmıştır. Tekrar daha eski tarihlere dönülecek olunursa eski Slavenlerin 5. yüzyılın sonuna gelindiğinde üç farklı gruba ayrıldığı bilinmektedir. Birinci grup Volga nehrinin doğusu ve Hazar denizine, ikinci grup Labe ve Alplere, üçüncü grup ise Balkan yarımadasının güneyine yerleşmiştir. Slavenler 6. yüzyılın başında Tuna nehrine kadar ulaşmışlar ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun kuzeyine gelmişlerdi.[258] Kaynaklarda Slavlar 5. yüzyılda Tuna'nın kuzeyinde gösterilmektedir. Çoğu kaynak 5. ve 6. yüzyıllarda Slaven ve Anteslerden oluşan ikiye bölünmüş bir grup olduğundan bahsetmektedir. Bazı dilbilimciler Antes kelimesinin Slav diline değil Farsça'ya yakın olduğu hakkında görüşlerini beyan etmiştir. Antes kelimesinin çok erken tarihlerde başka bir dilden (Farsçadan) alınarak karışmış olma ihtimali bulunmaktadır. Fakat 6. yüzyıldaki Procopius bu iki grubun Slaven ve Anteslerin aynı dili konuştuklarını ve birbirinden çok da farklı olmadıklarını aktarmıştır. Maurice de iki grubun da aynı geleneklere sahip olduğunu ve aynı dili konuştuklarını

[254] Sima Ćirković, *Istorija Srednjovekovne Bosanske Države*, Srpska Književna Zadruga, Beograd 1964, s. 33.
[255] Osman Karatay, *Hırvat Ulusunun Oluşumu Balkan Kimliğinde Türk Damgası,* 2. Baskı, Kripto Yayıncılık, Ankara 2016, s. 80.
[256] Mehmet Yılmazata, *Savaşa Giden Yol 1908 Bosna Hersek'in İlhakı,* 1. Baskı, Tarih Doğu Kütüphanesi Yayınevi, İstanbul 2013, s. 17.
[257] Marko Vego, *Postanak Srednjovjekovne Bosanske Države*, s. 15-16.
[258] Mustafa Imamović, *Historija Države i Prava Bosne i Hercegovine*, s. 25.

söyleyerek Procopius'u onaylamıştır. Ancak Anteslerin köken itibariyle Slav olmadıklarını daha büyük bir Slav kabilesi tarafından işgal edilip kültürel ve dilbilimsel yönden asimile edilmiş olabileceklerine dair değerlendirmelerde bulunan araştırmacılar da vardır. Anteslerle ilgili olarak ünlü Bulgar tarihçi Vasil Zlatarski gibi bazı bilim insanları Slavenlerin Sırp ve Hırvatların Anteslerin ise Bulgar ve Makedonların ataları olabileceğine dair görüşleri mevcuttur.[259]

Heraklius hanedanının ilk on yılına kadar Sklavenler Roma topraklarına yerleşmişlerdi. Latin ve Yunan kaynakları da diğer kaynaklar gibi Sklaven/Antes'lerin Roma topraklarına geldiğinde hem fikirdi. *Aziz Demetrius'un Mucizeleri* isimli eserde ise bölgedeki kabilelerin isimleri Belegezites, Sagudates, Berzites, Drugubites gibi isimlerle tanıtılmıştır. *Strategikon* isimli eserde ise sadece Sklaven ve Antes olarak tanıtılmıştır. 'Sklaven' ismi kabaca Tuna'nın güneyindeki küçük kabileleri birleştiren ve içine alan kapsayıcı bir anahtar kelime haline gelmiştir. Florin Curta bu ismin Bizans tarafından inşa edildiğini öne sürerek İmparatorluğun kuzeyindeki komşuların sınırlarındaki entitelerin karışık görüntüsünü anlamlandırmak için tasarladığını iddia etmiştir. Ona göre Sklaven ismi başlangıçta sadece küçük etnik gruplar için tanımlanmış olsa da bu tanım zaman içinde iyice benimsenmiştir.[260] Ancak Curta'nın da ifade etmiş olduğu gibi Bizans'ın birçok küçük kabile için Slav/Sklaven tabirini kullanması karışıklığa yol açabilmektedir. Arkeologlar ise çanak çömlek gibi bazı özel materyallerin üzerlerinde bulunan şekilleri Slavlarla ilişkilendirmektedir. Bu materyallerdeki şekillere bakılarak ilk ve gerçek 'Sklaven/Slav'ların bunları kullandıkları tespit edilmiştir. İlk Sklavenler yaygın şekilde kullanılan Slav dilinin ilk formunu konuşmuşlardır. Bu Slav kabileleri Bizans dışındaki Arap kaynaklarında da Slav olarak anılıyorlardı. Kullanılan ilk Slav tabiri etnografik bir tabirdi. Dolayısıyla daha çok halk uygulamalarıyla ilişkiliydi ve Hristiyanlık öncesi inançları içeriyordu. Erken dönem Slav olarak görülen kavimle ilgili olarak Güney Doğu Avrupa'da 6. yüzyılda Sklaven olarak isimlendirilen grubun Antes ve Venedilerle ilişkilendirildiğinin altını çizerek tekrar vurgulamak

[259] John V. A. Fine, Early *Medieval Balkans A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, The University of Michigan Press, 1991, s. 25-26.
[260] Florin Curta, *The Making of the Slavs*, s. 118-119.

gerekir.[261] Bozkır Koridorunun yanına serilen Aşağı Tuna bölgesi, Asya'dan gelen göçmen işgalciler için eski ve önemli bir yol olduğundan Tuna nehri, bölgenin jeopolitik konumu açısından büyük önem arz ediyordu. Çünkü Tuna nehri Balkanlara giriş için kapı açmasının yanı sıra aynı zamanda aşılamaz bir engel olma görevini de üstlenmekteydi. Slavların Balkanlara akınlarının başlamayıp genişlemesi ve 6. yüzyıl boyunca devam etmesinin sonucunda Slav kökenli gruplar zamanla ikiye ayrılmışlardır. Sklavenler orta ve aşağı Tuna'nın kuzeyine Antesler ise daha doğuya ilerlemişlerdir.[262]

Slavlar, Balkanlara geldiklerinde hemen hemen Roma kültürüyle bütünleşmiş eski bir nüfus bulmuşlardır. Günümüz Romanyasında ve Pannonia'nın bir bölümünde Slav öncesi dönemin otonkton unsuru olarak Getler ve Daçyalılar bulunmaktaydı. Bununla birlikte Slavlar Balkanlara ve Pannonia'ya yerleştiklerinde, güney Slavların etnogenezini göç sırasında olduğundan daha fazla etkileyen Slav olmayan kabilelerle karşılaşmışlardı. Bu Slav olmayan kabilelerin ise bölgede çok daha az yerleşim yeri vardı.[263] Slavlar Balkanlarda bir süre Avarların komutası altında yaşamlarını idame ettirmişlerdi. Ancak Avarların zayıflamasıyla birlikte Slavların ayaklanması ve Bizans devletine karşı da savaş içerisinde olmaları sonucunda zamanla toplumsal yapıları dönüşmeye başlamıştır. Hiyerarşik yapıların oluşması ve devletleşme emarelerinin ortaya çıkmasıyla birlikte 7. yüzyılda Slav kavimleri arasında farklı isimler açığa çıkmaya başlamıştır. Slavlar arasında Sırp ve Hırvat isimleri duyulmaya başlanmış, Hristiyanlaşma süreci başlamış, tarımda ve zanaatta ilerleme gözlenmiştir.[264] Slavlar karşılaştıkları kavimlerle tam manasıyla karışmamışlar, kendilerine özgü olan yaşam tarzlarından da bütünüyle vazgeçmemişlerdir.[265] Örneğin gittikleri pek çok yerde suyun olduğu yerlerde yerleşim yeri kurmaya çalışarak '*ırmak boyu'* halkı olmuşlardır.[266] Pavel Josef Šafarik, Ortaçağ tarihini güçlü bir metodolojiden yola çıkarak açıklarken Slav

[261] Danijel Dzino, *a.g.e,* s. 92-93.
[262] Dimitri Obolensky, *Byzantium and the Slavs,* St. Vladimir's Seminary Press, New York 1994, s. 27.
[263] Milutin Grašanin-Jovan Kovačević, *Pregled Materijjalne Kulture Južnih Slovena u Ranom Srednjem Veku,* Prosveta 1950, s. 23-24.
[264] İzzet Çıvgın, *Ortaçağ Tarihi*, s. 256.
[265] Osman Karatay, *Hırvat Ulusunun Oluşumu Balkan Kimliğinde Türk Damgası*, s. 80.
[266] Osman Karatay, "Ortaçağ Bosna Devleti", s. 156.

tarihinin bu erken aşamalarını dil bilimiyle birlikte incelemek gerektiği üzerinde durmuştur. Botanikçi J. Rostafiriski de linguistik kanıtlar öne sürerek açıklama yolunu seçmektedir. Rostafiriski ilginç bir örnek vererek Slavların vatanı olarak nitelendirilebilecek yerlerde Kayın, Karaçam ve Porsuk ağacı gibi ağaçlar olmadığı için bu tür ağaçların Slav dillerindeki karşılığının yabancı dillerden geçtiğini belirtmiştir. Herder, Slavların tarihini açıklarken dilin mükemmel bir enstrüman olduğunu söylemiştir. Ondan ilham alan Šafarik ise Slav kabilelerini Hint-Avrupa ailesinin bir üyesi olarak kabul etmiştir. Ancak tüm modern milletlerin, "antik dünyada atalarının olma zorunluluğu" hissetmeleri nedeniyle Sklavenlerin en eski atalarının kim olduğuna dair araştırmalar devam etmektedir.[267]

2.3. Bosna'nın Tarihçesi

2.3.1. Erken Dönem Bosna

Bosna önceki zamanlardaki birikimi sayesinde gelişmiş kültürel mirasa ve manevi temele sahiptir. Bahsedilen bu temel, İlirya Romanesk gelişimi ve Hristiyanlığın erken dönemi ile Roma egemenliği altındaki İlirya devletinin düşüşü sonrasında Bosna Devleti'nin ortaya çıkmasıyla oluşmuştur. Arkeolojik araştırmalar Bosna topraklarında, İlirya dönemine ve Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonraki geçiş döneminde kültürel uygarlık açısından kaplıca, ibadethane gibi pek çok şeyin yapılmış olduğunu dolayısıyla Bosna'nın gelişmiş bir uygarlık alt yapısına sahip olduğunu göstermektedir.[268] Bununla birlikte, Balkan mirasının şehir devletlerinin sahil kasabalarını kolonileştirmesiyle Antik Yunan döneminin başladığını belirten Maria Todorova, daha sonraki tarihlerde Balkanların Makedonya hükümdarları idaresinde olduğu zaman kısa Hellenistik dönemin yaşandığını ifade etmektedir. Hellenistik dönemin sona ermesiyle birlikte neredeyse tüm Balkanların uzunca bir müddet hâkimiyeti altında olduğu Roma İmparatorluğu ve Roma dönemi bölgede etkisini göstermiştir. Bu dönemde yarımada siyasal açıdan birleşmiştir.

---

[267] Florin Curta, *a.g.e*, s. 6-8.
[268] Muhamed Filipović, *Historije Bosanske Duhovnosti: Duhovni Život Osmanske Bosne*, Prilozi za Historiju Duhovnio Života na Tlu Bosna i Hercegovine, Knjiga 3, Svjetlost, Sarajevo 2010, s. 83.

Ancak Bizans döneminde yarımada siyasal açıdan ayrılmış ve kendine has bir kültürel kimlik oluşmuştur. Balkanlara İstanbul'dan yayılan Ortodoksluk mezhebi ve Bizans sanatı aynı zamanda da Roma hukuk kuralları yerleşmiştir. Osmanlı döneminde ise tüm bu yerleşen kültürel kimliğin üzerine yeni bir kimlik eklenmiştir.[269]

Balkanların birbirine eklemlenen eski tarihine bakıldığında kadim halkları arasında İlirler, Traklar gibi kavimlerin-ırkların olduğu bilinmektedir. Ancak kavimler göçü ile birlikte bölgeye pek çok kavim de gelmiştir. Bölgede, Roma işgalinden önce Kelt ve İliryalı kavimlerin olduğu görülmektedir.[270] Slavların 6. yüzyıl sonu ve 7. yüzyıl başında Bosna'ya yerleştikleri bilinmektedir. Bosna'daki Slavlar bir kısmı Sırp ve bir kısmı Hırvat kökenli grupların çatısı altında toplanmıştı. *Župaš* olarak adlandırılan bu küçük ülkeler farklı liderler tarafından yönetiliyordu. Kaynaklar incelendiğinde Erken dönem Bosna için önemli bir kaynak olan Bizans İmparatoru VII. Konstantin Porphyrogenitus"un "*De Administrando Imperio*" adlı eserinde 11 tane Hırvat Župaš'ı olduğuna atıfta bulunularak bunların 4'ünün Kuzey ve Batı Bosna bölgesinde bulunduğundan bahsettiği görülmektedir.[271] De Administrando Imperio (DAI) eseri, Balkan diplomasisinin uyguladığı yöntemleri gösteren ve Balkanlarda Bizans'ın imparatorluk politikasını ayrıntılı şekilde resmeden bir eser olduğu için 10. yüzyılın başlarındaki Balkanların tarihine ve bölgedeki halkların bilinmesine ışık tutmaktadır.[272] Bu eserde Bosna adının "Bozon" olarak geçtiği görülmektedir. "Bozon koryonu" yani "Bosna ülkesi", "Bosna bölgesi" anlamında kullanılmıştır. Bosna için Bozon adının kullanılması, o ülkenin var olduğunu göstermekte ve Bosna adının 10. yüzyılın ortalarından itibaren kullanıldığını tarihsel olarak kanıtlamaktadır. Daha sonraki dönemlerde de Bosna'daki yöneticilerin Bosna anlamına gelen ismi çeşitli vasıtalarla kullandıkları görülmektedir. Örneğin 29 Ağustos 1189'da Ban Kulin'in tüzüğünde "Ban Bosenski

[269] Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, s. 161-163.
[270] Mehmet Yılmazata, *a.g.e*, s. 14.
[271] John V. A. Fine, "The Medieval and Ottoman Roots of Modern Bosnian Society", *The Muslims of Bosnia-Hercegovina Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, (Ed): Mark Pinson, 2nd Edition, Harvard University Press, Cambridge-Massachusets 1996, s. 3.
[272] Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, s. 25-26.

Kulin" ve Ban Matija Ninoslav'ın 1240 ve 1249 yıllarındaki tüzüklerinde "Ban bosenki" isimlerini kullandıkları bilinmektedir. Diğer Ortaçağ kaynaklarında da "Bosna, Bosona, Bossina" isimleri geçmekte ve ülkenin en eski isminin "Bozon" olduğuna inanılmaktadır.[273]

Genel olarak 1180 yılından sonra Bosna'ya bakıldığında "*Voyvodalık-Dükalık (Ducatus), Bölge (Terra, Districtus), Banlık (banatus), Krallık (Regnum), Bosanski Rusag (Bosna Rusağı)*" gibi isimlerle anıldığı görülmektedir.[274] Macarlar soyluların devletteki kurucu rolü, semboller ve taç kavramlarını devlet anlamıyla bağdaştırarak "orzsag" olarak kullanılmış ve "rusag" kelimesi de ondan türetilerek kullanılan bir kelime olmuştur. Bosna Rusağı terimi, "Bosna Devleti" manasına gelecek şekilde 15. yüzyılın başında Voyvoda Sandalj Hranic ile Dubrovnik halkı arasındaki yazışmalarda kullanılmıştır. Devleti belirtmek için kullanılan Rusag terimi, Sandalj zamanından itibaren soyluların yönettiği bölgeleri belirtmek amacıyla da kullanılmıştır.[275] Bosna için kaynaklarda Baron (barones regni bosnae) ismi de görülmektedir. Bu isim sadece özel bir sınıfı ifade etmemiş ve Bosna'daki en yüksek otorite, devlet anlamında da kullanılmıştır. Özellikle 13. yüzyılda Ninoslav zamanında bu isim onaylanmış, 15. yüzyıla gelindiğinde ise kullanımı yaygınlaşmıştır.[276]

Bilinen ilk Bosna banı Borić'tir. Papa Dukljanin, Ban Borić için Macar kralının tebaası olmadığını ama özellikle ilgilendikleri, saygı duydukları, onurlandırdıkları bir müttefik olduğunu ve onlara yardımlarından dolayı ödüllendirildiğinden bahsetmiştir. Ancak yine de Ban Borić, Soli ve Usora'yı Macarlardan almış ve bununla birlikte o dönemde bile mülkleri Slovenya'ya kadar ulaşmıştır. Ban Borić, Macar kralı IV. Stjepan'ın izniyle bu bölgedeki mülklerini çeşitli tarikatlara bağışlamıştır. Bu durum Ban Borić'in bir dereceye kadar Macarlara

---

[273] Senadin Lavić, "Bosna i Bošnjaci-Ime, Biće i Identitetna Historija", Godišnjak Bošnjačke Zajednice Kulture, Preporod, Sarajevo 2013, s. 262.
[274] Mustafa Imamović, *Boşnakların Tarihi,* s. 31.
[275] Dubranko Lovrenović, "Bosanski Rusag i Sveta Kruna Bosanska Utječaj Ugarske na Razvoj Političkih Institucija Srednjovjekovne Bosne)", *Posebna Izdanja AkademijaNauka i Umjetnosti BiH*, 37/ 2007, s. 273-275.
[276] Pavao Anđelić, "Barones Regni i Državno Vijeće Srednjovjekovne Bosne", *Prilozi*, Institut za Istoriju, Br: 12-13, God: 12-13, Sarajevo 1975-1976, s. 29-30.

bağlı olduğunu düşündürmektedir.[277] Bosna'da Hristiyanlığın uygulamalarına direnç göstererek vaftiz olmadıkları için *Pagan* olarak görülen ve Sırp kökenli olmadıkları varsayılan bir halkın varlığından bahsedilmektedir.[278] Ban Borić'ten sonra yerine gelen Ban Kulin'in adı, Bosna'da pagan olarak görülen bu Bogomil ve Pataren öğretilerle ilişkilendirilmiş, çevresi ve ailesiyle birlikte bu görüşü kabul ettiği iddia edilmiştir. Bogomilliğin Bosna'nın kaderini etkilediği söylenmektedir. Onun zamanından itibaren Bosna'da siyasi, ekonomik istikrar yaşanmış ve Bosna gelişmeye başlamıştır. Ayrıca Bosna, çevresindeki güney Slav ülkeleriyle birlikte gelişmiştir. Bosna tarihinin en büyük ve en önemli yöneticilerinden birisi olan Ban Kulin "Büyük Ban, asil ve güçlü adam" olarak anılmıştır. Ban Kulin 1189 yılında Duvrovnikli tüccarların Bosna'da serbestçe ticaret yapmasına izin veren bir tüzük hazırlatmıştır. Bu tüzük Bosna'nın bilinen ilk uluslararası anlaşması ve Bosna devletinin doğum belgesidir.[279]

Bosna'da heretik kabul edilen bir inancın olması, dönemin Katolik inanç kimliğine sahip olan hükümdarlarının kendi politik çıkarları için kullanılmıştır. Örneğin Kral Emerik sadece Bosna'da değil Sırbistan ve Bulgaristan üzerinde de hâkimiyet kurmak istemekteydi. Bunun için o zamanki güçlü Papa III. Innocent'e yaklaşmış ve Roma kilisesinin sadık bir oğlu olduğunu belirten Emerik, Güney Slavlar içindeki sapkın öğretiyi ortadan kaldırmak amacıyla Papa'ya yardım etmiştir. Stjepan Nemanja'nın küçük oğlu Vukan da kardeşini devirmek için Roma kilisesi ve Papa'nın yanında yer alarak Ban Kulin'in heretik öğretisinden dolayı mektup yazmış ve ona karşı mücadele etmesini istemiştir.[280] Olayları takip eden Kulin, Haçlı savaşları tehlikesiyle karşı karşıya kalmamak için Papa'ya, doğru öğretileri öğrenmeye hazır olduğunu, kendisi ile yakınlarının test edilmesini ve Heretikleri Katoliklerden ayırt edemediğini söyleyerek kendisini savunmuştur. Bunun sonucunda Papa tarafından Ivan de Kazamaris Bosna'ya gönderilmişti.[281]

---

[277] Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna,* Eminex, Zagreb 1994, s. 50-51.
[278] Osman Karatay, "Ortaçağ Bosna Devleti*",* s. 156-157.
[279] Boris Nilević, "Bosanske Države", *Bosna i Hercegovina od Najstarijih Vremena do Kraja Drugog Svjetskog Rata,* (Ur): Ibrahim Tepić, Bosanski Kulturni Centar, Sarajevo 1998, s. 58-59.
[280] Vjekoslav Klaić, *Poviest Bosne do Propasti Kraljevstva*, Tiskom Dioničke Tiskare, Zagreb 1882, s. 59-60.
[281] Mustafa Imamović, *Boşnakların Tarihi,* s. 35.

Bilino/Bijelo Polje'de (Akova) Bosna nehrinin hemen kenarında (Bilino Poili apud Bosnam iuxta flumen), 8 Nisan 1203 tarihinde patarenler toplandı. Ban Kulin, Dubrovnik Başdiyakozu Marin, papanın elçisi Ivan de Kazamaris, Patarenlerin ileri gelenlerinden Dragiša, Ljubin, Dragota, Pribiša, Ruben, Radoš i Vladoš bir araya geldi. Buradaki ileri gelenler önceki görüşlerinden ayrıldıklarına dair sözleşme hazırlamışlardır.[282] Kulin sözleşmeye uyulmadığı takdirde için 1000 gümüş mark para cezası ödeyeceğine dair taahhütte bulunmuştur.[283] Ancak Kulin'in ölümünden sonra Bosna, Macaristan'ın ve Katolik kilisesinin baskılarına karşı bağımsızlığını savunmak için çok mücadele etmiştir. Bu nedenle Bilino Polje'de Katolik kilisesinin öğretilerine bağlı kalma sözünün kalıcılığı olmamıştır. Dışardan gelen baskılar azalır azalmaz Patarenlik yeniden başlamış, destekçilerinin sayısı da artmıştır.[284]

Ban Kulin dönemi halkın nezdinde her zaman önemli bir dönem olmuş ve onun saltanatı altın çağ olarak değerlendirilmiştir. Günümüzde bile uzak geçmişten bahsederken "*kulinden bahsetmek*" deyimi kullanılmaktadır.[285] Birçok tarihi şahsiyet zamanla unutulmuş olmasına rağmen Ban Kulin ile ilgili gelenekler ve hatırası devam etmiştir. Halk arasında günlük dilde kullanılan deyimlerde ve anlatılarda Ban Kulin'in isminin izlerine rastlanmaktadır. Bunlardan bir başkasına örnek vermek gerekirse doğrudan "Kulin Ban ve iyi günlerinden beri" şeklinde çevrilebilen "*Od Kulina Bana i dobrijeh dana*" deyimi bulunmaktadır.[286] Bu deyim eskiden beri, oldum olası, kendimi bildiğimden beri manasına gelmektedir.[287] Ban Kulin ve ondan sonra yerine gelenler, kimi zaman Macar ordusuna teslim olsalar da hiçbir durumda Macarların atadığı bir yönetici gibi davranmamışlar, milli bir siyaset takip etmişlerdir. Bu nedenle Boşnak ve Macar savaşları uzun yıllar devam etmiştir.[288] Ban Kulin 1203 yılında öldükten sonra yerine Stjepan Kotroman geçmiş ve Bosna hanedanı bu tarihten sonra Kotromanić sülalesi olarak bilinmiştir. Stjepan

[282] Vjekoslav Klaić, *a.g.e*, s. 62.
[283] Vjekoslav Klaić, *a.g.e,*, s. 64.
[284]Anto Babić-Ivan Bozić-Ferdo Gestrin-Bogo Grafenuer, *Historija Naroda Jugoslavije I*, Školska Knjiga, Mcml III, Zagreb 1953, s. 569.
[285] Noel Malcolm, *Bosnia a Short History*, Papermac, London 1996, s. 14.
[286] Vladimir Ćorović, *Istorije Bosne*, Srpska Kraljevska Akademija, Beograd 1940, s. 174.
[287] Şakir Bayhan, *Boşnakça Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 155.
[288] Osman Karatay, "Bosna Krallık Soyu Kotromaniclerin Aslı Hakkındaki Tartışmalar", *Bilig*, S: 23, Güz 2002, s. 119.

Kotroman'ın da bogomil öğretiyi savunduğu bilinmekle birlikte Katoliklere taviz vermediği için tahtan indirildiği söylenmektedir. Stjepan Kotroman'dan sonra yerine geçen Matej Ninoslav'ın ise göstermelik olarak Katolik olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır.[289] Katoliklerin baskısı nedeniyle din değiştirip gerçekten Katolik olan Ban'lar olmakla birlikte bu durum Bosna'daki yerel halkı pek etkilememiş, halk Hristiyanlık inancını kendi yorumladığı şekilde uygulamaya devam etmiştir. Bogomillerin anlatılan farklı uygulamaları nedeniyle Hristiyan dünya tarafından sapkın-heretik olarak adlandırıldıkları görülmektedir. Bu duruma Macar Kilisesi'nin Bosna Ban'ı Kulin'in ve ailesinin imandan uzaklaştığı ve Bosna Kilisesi'nin heretik olduğu gibi sebeplerle 1190 yılında Papa'ya başvurarak Bosna Piskoposluğu'nun merkezinin Ragusa yerine Macaristan tarafından kontrol edilen Split olması için temasta bulunması örnek gösterilebilir.[290]

Matej Ninoslav, Macarlar Tatarlardan muzdarip olduğunda ve Haçlılar tamamen Bosna'dan çekildiğinde tam gücüyle ortaya çıkabilmiştir. 1240 gibi erken bir tarihte Ninoslav, Dubrovnik ile bağlarını kurmuş ve Dubrovnik'i bizzat ziyaret etmiştir. Bu ziyarette Dubrovnik halkının Bosna'da ticaret özgürlüğü yapabileceğini teyit etmiştir. Aynı zamanda Dubrovnik halkıyla arası bozuk olan Sırp Kralı Stjepan Vladislav'a (1234-1243) karşı da Dubrovnik'le ittifak yapmıştır. Ancak Ninoslav hâkimiyeti altındaki sahada tam manasıyla hanedanlık kuramamış ve onun ölümünden sonra ülke birkaç banlığa bölünmüştür.[291] Ninoslav'dan sonra yerine kuzeni Prijezda geçmiştir. Macar silahlarının gölgesinde iktidara gelen Prijezda, Kral IV. Bela'ya tabi olmuştur. Kral, Prijezda'ya büyük bir güven işareti olarak Slovenya ve Drova yakınlarındaki Novaka'yı vermişti. Ancak ülkede Macar muhalifler bulunmaktaydı. Muhtemelen Ninoslav'ın varisleri de bu muhalifler arasında ilk sıradaydı. Bu nedenle Kral IV. Bela, 1253 yılının sonlarında Bosna'da savaşmak zorunda kaldı. Bosna'nın toprakları bölünmüş ve bir bütün halinde tek bir Bosna yerine, bir kısmı dar anlamda Bosna diğer kısmı da Usora ve Soli'den ibaret olan

[289] Osman Karatay, "Ortaçağ Bosna Devleti*",* s. 159.
[290] Mehmet Yılmazata, *a.g.e,* s. 23-26.
[291] Milan Prelog, *Povijest Bosne od Najstarijih Vremena do Propasti Kraljevstva*, Naklada J. Studnike i druga, Sarajevo 1910, s. 20-21.

banlıktan oluşan bir Bosna ortaya çıkmıştır.[292] Prijezda'nın oğlu ise Sırp Kralı Dragutin'in kızı Jelisaveta'yla 1284 yılının sonunda evlenmiş ve bu Bosna-Sırp ittifakı, yaklaşık bir asır sonra Ban Tvrtko'nun kendisinin Nemanjićlerin soyundan geldiğini ilan etmesini sağlamıştır. Bu durum Ban Tvrtko'nun Sırp Kralı olarak taçlandırılması söz konusu olduğunda da önemli bir siyasi kazanç olarak değerlendirilmiştir.[293]

Macar Kralı I. Layoş'un eniştesi olan Tvrtko, 1360 yılında Bosna banlığına getirilmiştir. Tvrtko'nun yönetimi sırasında bazı Bosna Beyleri ayaklanmışlar ancak Tvrtko Bosna'yı tekrar ele geçirip sınırını daimi olarak doğuya doğru genişletmiş ve Macar hâkimiyetinden çıkarak Bosna, Literol ve Sırbistan krallığı tacını giymiştir. Ayrıca Dalmaçya ve Hırvatistan üzerinde de hâkimiyet kurduğu için kendisini bu bölgelerin de kralı ilan etmiştir.[294] 1377 yılının yazında Mileševo'da Saint Sava'da taç giyen Tvrtko'nun merasimi, muhtemelen Žica henüz alınmadığı için Nemanjić hanedanının üyelerinin taç giydiği Žica'da yapılamamıştır. Ancak yine de bu taç ile birlikte "*Sırbistan, Bosna, Sahil ve Batı Bölgelerinin Kralı*" olmuştur.[295] Tvrtko'nun kral ilan edilmesi (1377) devrime damgasını vuran bir tür kültürel olaydı. Çünkü Sırbistan'dan eğitimli yöneticilerin katılımı, idari sistemin reformu, güçlendirilmiş yapı gibi pek çok yeni faaliyet kralın ilanının doğrudan bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.[296] Bununla birlikte Krallığın Sırbistan'dan Bosna'ya devrine ilişkin bu yasal süreç, aynı zamanda hükümdarın "*Stjepan-Stefan*" adının Bosna Kralları için kabul edilmesi anlamına da gelmektedir. I. Tvrtko'nun kral ilan edilmesiyle hükümdarın adı olarak kullanılan "Stjepan" Bosna Krallarının unvanı olmuş ve 1463 yılında Bosna devletinin Osmanlılar tarafından alınmasına kadar kullanılmıştır. Papa II. Pius da Bosna Kralları için Stjepan (ita et Bosnenses suos reges appelauerunt Stephanos) unvanını kullanmıştır.[297] I. Tvrtko, Nemanjićlerin meşru kraliyet tacını

[292] Sima Ćirković, *Istorija Sredjovekovne Bosanske Države*, s. 72.
[293] Sima Ćirković, *Istorija Srednjovekovne Bosanske Države*, s. 75.
[294] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 1. Cilt,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 192-193.
[295]Vladimir Ćorović, *Kralj Tvrtko I Kotromanić*, Sprska Kraljevska Akademija, Beograd-Zemun, 1925, s. 40.
[296]Pavao Anđelić, *Periodi u Kulturnoj Historiji BİH, Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, Arheologija, Nova Serija- Tome XXV, Sarajevo 1970, s. 209.
[297] Dubranko Lovrenović, *Bosanski Rusag i Sveta Kruna Bosanska*, s. 276.

kendi tacı ile birlikte kullanarak siyasi alanda elini kuvvetlendirmek istemiştir. Bunun için siyasi simgeleri kullanmış ve kendi krallık mühründeki Kotromanićlerin Anjoulardan kalan "*Zambaklı Arma*"sının yanına Nemanjićlerin "*İki başlı kartal*"ını eklemiştir.[298] İki başlı kartal Sırbistan'ı, zambak ise Bosna'yı temsil etmektedir. Böylece Tvrtko o esnada kontrol ettiği ülkeleri armasına taşıyarak bir zamanlar o bölgenin Sırbistan'a ait iken artık Bosna devletine ait olduğunu göstermek istemiştir.[299] Buna rağmen I. Tvrtko, Sırp devletini ihya etmeyi düşünmeyerek rotasını Roma-Akdeniz ve Orta Avrupa yönüne çevirmiştir. Ayrıca I. Tvrtko sarayında farklı dil, kültür ve siyasi düşüncelerin olmasına da yer veren bir hükümdar olduğu için Orta Çağ'ın kozmopolit hükümdarlarından biri olarak değerlendirilmektedir.[300] Ancak Tvrtko'dan sonra yerine Stefan Dabiša geçmiş ve Tvrtko'nun büyüttüğü krallık küçülmüştür. Dabiša'dan sonra sırayla Stefan Ostaja ve II. Tvrtko başa geçmiştir.[301]

Kraliçe Jelena bir dönem ülkeyi yönetmiş ve bazı güçlü voyvodaların desteğini almaya çalışmıştır. Onun zayıflığı ve asillerin gücü, iki öznenin karşılıklı çıkarlarına dayanmaktadır. Dabiša zamanında da destek olmaya çalışan ve Bosna krallığını savunan soylular ile lordlar bunu özel mülkleri aracılığıyla yapmışlardı. Kraliçe Jelena da voyvodaların desteğine rağmen oldukça zayıf bir konumdaydı.[302] II. Tvrtko'nun saltanatının ilk iki yılında bölgedeki gospodarların üstün bir konuma sahip olduğu, iç ve dış politikada kral üzerinde etkilerinin belirleyici olduğu bilinmektedir. Ülke sürekli olarak kuzeyden tehlikeye maruz kalıyordu. Bu duruma rağmen II. Tvrtko, bölünmüş durumdaki Bosna'yı yeniden toparlamayı başarabilmiştir.[303] II. Tvrtko öldükten sonra Bosna soyluları Stjepan Tomaš'ı halefi olarak seçmişlerdir. 1444 yılının sonuna doğru tahta çıkan Stjepan Tomaš, iktidarının başından beri bazı sıkıntılarla karşılaşmıştır. II. Tvrtko'nun öz torunu olmadığı için

[298] Mustafa İmamoviç, *Boşnakların Tarihi,* s. 71.
[299] Pavao Anđelić, *Srednjovjekovni Pečati iz Bosne i Hercegovine*, Knjiga 23, Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1970, s. 97.
[300] Mustafa İmamoviç, *Boşnakların Tarihi,* s. 71.
[301] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* 1. Cilt, s. 192-193.
[302] Esad Kurtović, *Veliki Vojvoda Bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Historijske Monografija Knjige 4, Institut za Istoriju, Sarajevo 2009, s. 82.
[303] Pavo Živković, *Tvrtko II Tvrtković Bosna u Prvoj Polovini XV Stoljeća*, Institut za Istoriju u Sarajevu, Sarajevo 1981, s. 47.

onun yönetimini benimsemeyenler olmuştur. Ayrıca Stjepan Tomaš' 1444 yılındaki Varna Savaşı sonrası Orta Avrupa'yı fetheden Türklerin ilerleyişi gibi önemli birçok konuda da sorunlar yaşamıştır. Bu nedenle Macaristan, Venedik ve Dubrovnik'ten yardım istemenin yanı sıra Türklere karşı savaşın savunucusu olan Papa'dan da yardım istemiştir.[304] Bu nedenle Papa'nın desteğini kazanabilmek amacıyla Bogomil mezhebinin müritlerini Katolik inancına döndürmek için oldukça çaba göstermiştir. 1461 yılında ölümünden kısa bir süre önce Bosna'dan üç seçkin Bogomil'i Roma'ya göndermiş ve dinlerini değiştirmedikleri takdirde ceza almalarını istemiştir. Papa onları ikna etmek için yaptığı birçok açıklamadan sonra, gerçekten din değiştiren üç kardinale teslim etmiştir. Ardından Kardinal Ivan de Torquemada Katolik inancından yola çıkarak Maniheist inancı çürüten 50 maddelik bir feragat hazırlamıştır.[305] Jan (Yanoş) Hunyadi tarafından tahta çıkarılan Stjefan Thomaš 1458 yılında pek çok kale ve Srebrenica'yı almıştır. Kaynaklara göre Stjefan Thomaš edindiği bu topraklara karşılık olarak Osmanlı sultanına 9 bin altın vergi ödemeyi kabul etmiştir. Bosna Krallığı'nın vergi ödemesi Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetini kabul ettiğinin bir göstergesidir.[306]

2.3.2. Osmanlı Devleti'nin Balkanlara Girişi: Bosna'ya Uzanan Yol

2.3.2.1. Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda İlerlemesini Kolaylaştıran Etmenler

Balkanlarda Osmanlı Devleti'nin başarılı bir şekilde ilerleyişinin siyasi, kültürel ve sosyal yönden belli başlı sebepleri bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki hâkimiyetinin yaklaşık beş yüz yıl sürmesi bu sebepler ile birlikte düşünüldüğünde daha iyi anlaşılmaktadır. Söz konusu sebepler bölgede oluşacak

---

[304] Tomo Vukšić, "Papa Pio II. i Kralj Stjepan Tomaš", *Fenomen Krstijani u Srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, Institut za Istoriju Sarajevu-Hrvatski Institut za Povijest Zagreb, Sarajevo-Zagreb 2005, s. 271-272.

[305] H. Mehmed Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i Porijeklo Bosansko Hercegovačkih Muslimana*, Edicija Nacionalne Biblioteke; Knjiga 1, Bošnjačka Kulturna Zajednica, Novi Pazar 2012, s. 20.

[306] Nikolae Jorga, *Fatih ve Dönemi Büyük Türk,* Yeditepe Yayınları, (Çev: Nilüfer Epçeli), İstanbul 2011, s. 140-141.

kimliği de etkileyeceği için ayrıntılı bir şekilde açıklanması gerekir. Sebepler açıklanırken önemli bir faktör olarak dönemin jeopolitik konumun da elverişli olduğunun altını çizmek gerekir. Osmanlı Devleti tarih sahnesine 13. yüzyılda bağımsız bir entite olarak çıktığında Anadolu'daki diğer komşularından oldukça küçük ve zayıf bir konumdaydı. Ancak coğrafi konumunun avantajlarını kullanarak zayıflayan Bizans ve Sırp İmparatorluğuna karşı pozisyon almıştı. Müslüman olmayanlara karşı "gaza" politikası uygulayarak Balkanlarda ilerlemiş ve bu sayede Osmanlı sultanları "din" adına savaşan, fetih yapan kişiler olarak tanınmıştı. İlk kaynaklarda unvanları "gaziler" iken sonraki kaynaklarda unvanları "sultan" olarak değişmiştir.[307] İslam adına yapılan gaza 14. ve 15. yıllarda Osmanlı'da akıncı ile eş anlamlı olarak da kullanılmıştır. Örneğin, Köse Mihal, Evrenos Gazi ve onların çocukları akıncı güçlerinin liderleriydi. Bizans kökenli Michael Dukas, Sırp kökenli Konstantin Mihailovic, İtalyan kökenli Spandugnino ve Osmanlıların Ahmedi isimli çalışmasında Osmanlı Devleti'nin komşularına karşı saldırıları için en yaygın olarak kullanılan tanımın "akın" olduğu konusunda aynı kanaattelerdir. Kroniklerde Türkçe 'akmak' fiilinden türediği belirtilen Osmanlı akınları, Müslüman olmayan bölgelere karşı İslam adına yapılan savaşlar için kullanılmaktaydı.[308]

Osmanlıların fetihlerini hızlandırdığı dönemlerde Hıristiyan dünyası ile Osmanlı Devleti arasında birçok kez savaşlar yaşanmıştır. Bu savaşlar neticesinde İstanbul'un adım adım kaybedileceği görülmüş ve bu duruma çare olarak Doğu Roma ile Batı Roma'nın birleştirilmesi fikri gündeme getirilmişti. Doğu Roma'da İmparator XI. Konstantin Drogazes ve devlet adamları Osmanlılara karşı durabilmek için Katolik ve Ortodoks Kiliselerini birleştime çabası içindeydi. Ancak Doğu Roma'da Papazlar ve halk bu birleşmeye karşı çıktılar. Kiliselerin birleşmesine karşı çıkan grubun önderliğini Megadük Lucas Notaras yapıyordu. Notaras, "*İstanbul'da Latin şapkası yerine Türk sarığı görmeyi tercih ettiğini*" belirten ünlü sözü ile bu birleşmeye karşı çıkan kitlenin öncülüğünü yapmıştı. Bu kitle sayesinde kiliseler

[307] Stanford J. Shaw, "The Ottoman View of the Balkans", *The Balkan in Transition Essays on the Development of Balkan Life and Politics Since The Eightenth Century,* (Ed): Charles Jelavich-Barbara Jelavich, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1963, s. 62.
[308] Heath W. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State*, State University of New York Press, Albany 2003, s. 45-47.

arası birleşme gerçekleşmedi.[309] Rakiplerinin mezhepsel politikasına karşın Osmanlı Devleti farklı dinlerin yaşadığı bu coğrafyada İstimâlet politikası izleyerek yerel halkın güvenini kazanmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nin Selçuklu devletinden miras olarak aldığı 'gönül almak, cezbetmek' anlamına gelen İstimâlet politikası gayri Müslim tebaayı korumak, can ve mal güvenliklerinden sorumlu olmak, onlarla iyi geçinmek, vergileri düzenlemek, dinî serbesti tanımak gibi pek çok ılımlı politik tavrı kapsamaktaydı. Özellikle Trakya ve Balkanlarda fetihlerin kazanılmasında esas faktör sadece kılıç kuvveti değil istimâlet politikasının halk arasında kabul görüp Osmanlılara duyulan güvenin artmasını sağlamasıdır. Eski feodal rejimlerin baskısından kurtulan Balkan halkları bu politika ile Osmanlı Devleti arasında sağlam bağ kurabilmiştir. Bunun yanı sıra İslamiyet'in yayılmasında bu politikanın göreceli olarak etkisinin olduğu da söylenebilmektedir.[310]

Osmanlı Devleti'nde istimâlet politikası öncelikle voyvoda ve krallar üzerinde uygulanırdı. Osmanlı sultanı o bölgede denetim yapar ve akınlar durdurulurak ahidnâme oluşturulurdu. Ahidnâmeye uyulmadığı takdirde Osmanlı Devleti akınları tekrar başlatırdı. Bulgaristan, Arnavutluk, Makedonya, Sırbistan, Yunanistan gibi yerlerde yerli askeri sınıftan kalanlar Osmanlı askeri olarak alınırdı.[311] Osmanlı Devleti istimâlet politikası vasıtasıyla askerlik gibi toprak vergi konularında da kendi kanunlarına ek olarak Balkanlardan kanun aktarımı sağlamıştır. Bunda Balkan devletlerinin hukukunun Osmanlı hukuk sistemi ile örtüştüğü noktaların olması da bir avantajdır. Örneğin Bosna'da baştina isimli kişinin önemli bir hizmet karşılığında sahip olduğu vergilerden muaf olan toprak parçasıydı ve Osmanlı'da padişah tarafından verilen temliklere benzemekteydi. Osmanlı Devleti Bosna'daki baştinaları sahiplerin ellerinden almayarak eski müesseselere karşı ılımlı

---

[309] Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar", *Osmanlı*, C. 4, Ankara 1999, s. 203.
[310] Mücteba İlgürel, "Osmanlı Siyasetinde İstimalet Siyaseti", *XII. Türk Tarih Kongresi*, C: 3, Ankara 1999, s. 941-942; Mücteba İlgürel, "İstimalet", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 23, İstanbul 2001, s. 362.
[311] Halil İnalcık, "Osmanlı Döneminde Balkanlar Tarihi Üzerine Yeni Araştırmalar", *GAMER*, C: 1, S: 1, 2012, s. 4-5.

tavrını sürdürmüştür. Sırbistan'da ise sipahiler alınıp satılamaz ve vakfedilemez olan Osmanlı tımar sistemine benzeyen projinaları kullanıyorlardı. Osmanlı Devleti Bosna'daki baştinalar için verdiği aynı serbestiyi buradaki askerlere de tanımış ve proyinaları kullanmaya devam etmelerine izin vermiştir. Bu şekilde pek çok hukuk kuralını kendi durumuna uyarlayarak kullanan Osmanlı Devleti tımar sistemine uygun hale getirmeye çalışmıştır.[312] Osmanlı Devleti'nin 14. ve 15. yüzyılda uyguladığı toprak politikası olan tımar sistemi sonucunda Balkan vilayetleri tımar ile tanımlanır hale gelmişlerdi.[313]

Gayrimüslimlere devletin yapısı içerisinde bir "millet" statüsü verilmesi II. Mehmed zamanında gerçekleşmişti. Çünkü II. Mehmed zamanında Osmanlı Devleti bir "Balkan İmparatorluğu" görünümünü almıştı.[314] Osmanlı Devleti bünyesinde bulunan nüfusun statülerini belirleyen temel faktör din'di. Osmanlı Devleti çeşitli din, ırk ve mezheplere mensup toplulukları bünyesinde barındıran çok milletli bir yapıya sahip hale gelmiş ve devletin siyasal, toplumsal ve yönetsel yapısı ırk esasına göre değil düşünce ve inanç temeline göre örgütlenmişti. Osmanlılar bu sistemi, İslami kuralları göz önüne alarak oluşturmuşlardı. İslamiyet'te "Millet" kavramı, bir din ve mezhebe bağlı topluluk anlamında kullanılmıştır.[315] Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki başarısında bölge halkından yetenekli kişilere, ordu ve yönetimde iş imkânı sunmasının önemli payı olduğuna dair görüşler mevcuttur. Devlet, Türk kökenli olmayan kişilerden aldıkları çocukların bu görevlere gelebilmesini sağlayan "devşirme" isimli sistemi uygulayarak başarı elde etmiştir. Alınan bu çocuklar sarayın okulunda okuyarak yetişmiş daha sonrasında ise yönetimde çok yüksek mevki elde edebilmişlerdi. Bosna, Makedonya, Teselya, Trakya ve öteki bölgelerdeki tarımsal alanlarda uygulanan devşirme sistemi,

---

[312] Murat Tuğluca, "Osmanlı Hukukunun Yeniden Üretiminde Balkan Fetihleri ve İstimalet Politikası", *Studies of the Ottoman Domain,* C: 4, S: 6, Şubat 2014, s. 29-30.
[313] Stanford J. Shaw, "The Ottoman View of the Balkan" s, s. 63.
[314] İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,* İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 59.
[315]Arapçadan Türkçeye geçen Millet kelimesinin kökü "Mille" olup sözcük anlamı herhangi bir din grubunu ifade etmektedir: Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi,* Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 13-20.

Hristiyan köylülerin oğullarına, babalarının talihlerinden daha iyi bir gelecek vaat ettiği için halk tarafından da kabul gören bir sistem olmuştur.[316]

Osmanlı Devleti uyguladığı iskân ve istimalat politikasıyla bölge halkının güvenini kazanmıştır. Ancak burada Osmanlı Devleti bölgeyi fethetmeden önce bölge halkının güvenini kazanan ve bölgede Türk-İslam kültürüyle kimliğinin inşasını sağlayan Türk varlığının olduğunu belirtmek gerekir. Bölgeye önceden giden Türkler içinden sembolik hale gelmiş olanlar bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Sarı Saltık üzerinden örnek vermek gerekirse, Sarı Saltuk Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus ile Dobruca'ya giden Türkmen topluluğunun içinde bulunan aşiretin dini lideri ve bölgeye iskânı sağlayan kişidir.[317] Sarı Saltık 13. yüzyılda Anadolu, Balkanlar ve Kırım'da bulunmuştur. Bir Türkmen aşiretinin reisi ve dervişi olduğu düşünülmektedir. Selçuklu Sultanı II. İzzettin Keykavus, Moğollarla yaptığı savaşta yenilgiye uğrayınca Bizans'a sığınıp Dobruca bölgesine yerleşmiştir. Bu olayın neticesinde Sarı Saltuk da kendi aşiretiyle birlikte bu bölgeye gelmiştir. Dobruca'ya gelenlerin savaşmadan Balkanlara yerleşen ilk Müslüman Türk topluluğu olması önemlidir. Sarı Saltuk bölgede İslam'ı anlatmak ve yaymak için çabalamış, halka gösterdiği hoşgörülü tavrı Balkanların pek çok yerinde isminin yayılmasını sağlayarak[318] yerel halkın İslamiyet'e geçişine ve Türklerle tanışmasına zemin hazırlamıştır. Sarı Saltuk Müslüman olmayan kimseleri İslam'a davet ederken iki farklı metot kullanır. Bunlardan ilki kâfirlerle savaşarak en nihayetinde hayatlarını bağışlama karşılığında İslam'a davettir. İkincisi ve ilginç olanı ise Sarı Saltuk'un kılık kıyafet değiştirerek Manastır ve kiliselere gitmesi, orada Hristiyan ve Yahudi din adamlarına Tevrat ve İncil'den ayetler okuyup ve vaazlar vererek din adamlarıyla ileri boyutta teolojik tartışmalara girişmesidir. Bu tartışmaların sonunda

---

[316] George G. Arnakis, "The Role of Religion in the Development of Balkan Nationalism", *The Balkan in Transition Essays on the Development of Balkan Life and Politics Since The Eightenth Century*, (Ed: Charles Jelavich-Barbara Jelavich), University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1963, s. 120-121.

[317] Ahmet Yaşar Ocak, "Balkanlar ve Sarı Saltık", *Yeni Türkiye*, 66/2015, s. 526-527.

[318] H. Musa Taşdelen, *Bulgaristan, Romanya ve Kırım'daki Müslüman Topluluklarda Sarı Saltık Algısı: "Referans Kişilik olarak Bir Kolonizatör Türk Dervişi", UKİD,* İstanbul 2015, s. 10-11.

Sarı Saltuk'un bilgi birikimi sayesinde bu kimselerin dikkatini çekince gerçek kimliğini açıklayarak İslam'a davet ederdi.[319]

Osmanlı Devleti'nin Arabistan'dan Tuna boylarına kadar genişleyebilmesini sağlayan Türk dervişleri, tenha ve boş topraklara gelip yerleşen tekkeler kurarak dini ve mistik bilgilerin yanı sıra kendi memleketlerinin örf ve ananelerini de bu bölgelere taşımışlardır. Din ve örf adet hakkında bilgi sunarken bir yandan da boş toprakları işlemişlerdir. Nitekim dinî ve dünyevî hayat için çalışan bu kimseler, bölge halkının dikkatini çekmiş ve Osmanlı Devleti bölgeye gelmeden önce Türklere ve İslam'a sempati duyulmasını sağlamıştır.[320] Balkanlarda Sarı Saltuk'un izlerine hâlen rastlanmaktadır. Dini liderliğinin yanı sıra Türk kimliğinin yerleşmesini sağlayan bir alperen olarak gözükmesi, bazı yer adlarında isminin kullanılması türbe, makam ve mezarlarının olması, birçok menkıbe ve destan içinde Sarı Saltuk'un anlatılması[321] Balkanlardaki Türk ve İslam kimliği açısından kült bir simge haline geldiğini göstermektedir.

2.3.2.2. Osmanlı İdaresinde Bosna ve Hersek

Coğrafi konumun önemi gibi dönemin konjonktürel yapısının da Osmanlıların ilerleyişinde oldukça büyük bir önemi vardır. Osmanlı Devleti'nin Balkanlara egemen olmasını sağlayan konjonktürel durumu detaylı bir şekilde açıklamak yerinde olacaktır. Balkanlar'da Osmanlı Devleti'nin fetihlere başladığı sırada Doğu Trakya, Selânik havalisi ve bazı sahilleri haricinde Mora Yarımadası ile Güney Epir Bizans'ın hâkimiyet alanındaydı. Bulgarların ve yukarı Sırbistan ile Serez, Drama mıntıkaları ise parçalanmış bir halde Sırpların hâkimiyetindeydi. Epir'in kuzeyinde Venedik Cumhuriyeti ve Napoli Krallığı'nın nüfuzları altında olan Sırp, Arnavut veya Latin Prenslikleri vardı. Doğu Trakya'nın güneyindeki Enez şehir

---

[319] Ahmet Yaşar Ocak, *Sarı Saltık Popüler İslâm'ın Balkanlardaki Destanî Öncüsü (XIII. Yüzyıl*), 2. Baskı Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 40.

[320] Ömer Lütfi Barkan, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *İnsan&İnsan Dergisi,* S: 5, Yaz 2015, s. 11-13..

[321] Şükrü Haluk Akalın, "Balkanlar'da Türklüğün ve İslam'ın Yayılmasında Bir Öncü: Sarı Saltuk", Balkanlarda İslam Miadı Dolmayan Umut Türkistandan Balkanlara, (Ed: Muhammed Savaş Kafkasyalı), Cilt:2, TİKA Yayınları, İnceleme Araştırma Yayın Dizisi Yayın No: 19, Ankara, 2016, s. 62-63.

ve limanı, Taşoz Adası Cenevizliler'in, Ağrıboz Adası ile Mora sahil şehirleri ve Adriyatik Denizi'nin Arnavutluk sahillerindeki bazı limanlar da Venedikliler'in elindeydi. Adriyatik Denizi'nde, Dalmaçya sahilindeki yarımadacıkta Raguza(Dubrovnik) Cumhuriyeti, Balkan Yarımadası'nın kuzeybatısında ise yarı bağımsız Bosna Krallığı vardı. Bulgaristan'ın kuzey sınırında ve Tuna'nın sol sahilinde Ulah (Eflak) kıtasının Dobruca bölgesinde ise birer prenslik bulunmaktaydı.[322] Görüldüğü üzere Ortaçağ'da kurulup büyüyen Balkanlardaki rakip devletlerin güçlü yapılarının git gide zayıflaması sonucunda bu devletler küçülmüş ve adeta devletçik durumuna gelmiştir. Bunun sonucunda Osmanlı Devleti bölgede koruyucu bir aktör haline gelmiş mevcut dönemin koşullarını kullanan aktif bir politika izlemiştir. Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki Macaristan ve Venedik gibi güçlü rakipleri ise gölgede mezhepsel bir politika izleyerek Katolikliği yaymaya çalışmışlardır.[323]

Osmanlı Devleti 1302 yıllında Bizans İmparatorluğu ile yaptığı Koyunhisar (Bapheus) savaşını kazanarak Bizans'a karşı kendini gösteren bir kazanım elde etmişti. Osman Gazi'nin asıl amacı Bursa'yı fethetmekti ancak bu fetih 1326 yılında oğlu Orhan Bey tarafından gerçekleştirilmişti. Osman Gazi ve Orhan Gazi'nin stratejilerine bakılacak olursa Osmanlı Devleti'nin Balkan coğrafyasına yakınlığı bu stratejiler için önemli bir dayanaknoktası oluşturmaktaydı. Osmanlı Devleti Müslüman Anadolu ile Hristiyan Balkanlar'ı kendi yönetimi altında birleştirerek kurmuşlar ve devletin kuruluş aşamasında savaşa başvurmadan önce Hristiyanların gönüllü teslim olma ve güvenliğini sağlamaya yönelik bir politika izlemişlerdir.[324] Osmanlı Devleti 1352 yılı sonrasında Balkan coğrafyası üzerinde daha sağlam temellere oturmuştu. Bu süreçte Osmanlı Sultanı Orhan ile Bizans tahtında hak iddia eden İoannis Kantakuzenos'un yakınlaşması ve 1346 yılında yaptıkları ittifak bu temelin oluşmasında etkili olmuştur. Kantakuzenos'un kızı Theodora ile evlenen Orhan Bey bu sayede Osmanlılara Bizans'ın içişlerine karışma ve Trakya'daki iç

[322] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* C. I, s. 161-162.
[323] Halil İnalcık, "Balkanlarda Osmanlı Fetihlerinin Sosyal Koşulları", *ADAM Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 1, S: 1, Ankara 2011, s. 2-3.
[324] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ(1300-1600),* (Çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 11-13.

savaşa katılma imkânını sağlamıştır. Bu sıralarda Sırp Stefan Duşan'ın Selanik'i Bizanslılar'dan alması üzerine Kantakuzenos'un Orhan Bey'den yardım istemesi ise Osmanlıların aradığı fırsatı altın tepsi içinde sunmuştu. Orhan Bey, Batı sınırının komutanlığını yapan oğlu Süleyman'ı yirmi bin askeri ile Stefan Duşan'ın üstüne göndermiş ve nihayetinde Selanik tekrardan Bizans'a kazandırılmıştı. Ardından Kantakuzenos, Osmanlıların yardımı ile V. İoannes'in Sırp-Bulgar ordusunu da 1352 yılında yenilgiye uğratmasının ardından Çimpe Kalesini Osmanlılara üs olarakaçmıştı. Osmanlılar Çimpe'de yerleşme kurarak burayı Balkanlardan Batı'ya doğru genişleme olanağı sunan bir koridor edinmişti.[325]

Osmanlı Devleti'nde, Orhan Bey'in oğlu Murad önderliğinde başlayan akınlar sonucunda 1361 Sazlıdere Savaşı ile Bizans mağlup edilerek Trakya'nın Başkenti olan Edirne fethedilmişti.[326] 1363 yılına gelindiğinde ise Filibe alındı ve alan komutan Lala Şahin Paşa "*Rumeli Beylerbeyi*" unvanı verildi. Bu Osmanlı açısından önemli bir gelişme olmuş ve bir süre sonra Osmanlı Devleti başkentini Edirne'ye taşıyarak Balkan siyaseti izleyeceğinin emarelerini göstermiştir. 1371'de yapılan Çirmen savaşı Osmanlı Devleti'nin galibiyeti ile sonuçlanınca Sırp prenslikleri, Bizans ve Bulgarlar, Osmanlı'nın vassalı olmayı kabul etmişlerdir. 1387 yılında gelindiğinde ise Selanik düşmüş ve Osmanlı Devleti Balkanlardaki ilerleyişlerine başarı ile devam etmeyi sürdürmüştür.[327] Osmanlı ordusunun Bosna kralı tarafından yönetilen topraklara yaptığı belgelenmiş ilk akın 1386 yılının Ekim ayının sonudur. Bu nedenle Dubrovnik hinterlandından gelenlerin Ston'a sığınmasına izin verilmiş ve Ston kaleleri de güçlendirilmişti. Dubrovnikliler Bosna Kralına mektup göndererek Vlahların eşyalarını Ston'da sakladıklarına dair bilgi vermiştir. Buradan bölgenin dağınık nüfus yapısına rağmen Bosna Krallığı'nın tebaasına ait olduğu anlaşılmaktadır.[328]

---

[325] Feridun Dirimtekin, "Muasır Bizans Kaynaklarına Göre Osmanlıların Rumeli'ye Geçiş ve Yerleşişleri", *VIII. Türk Tarih Kongresi,* Ankara 1973, s. 379.
[326] Nevin Genç, *I. Kosova Savaşı,* Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1993, s. 2.
[327] İzzet Çıvgın, *a.g.e*, s. 359.
[328] Emir O. Filipović, *Bosansko Kraljevstvo i Osmansko Carstvo (1386-1463),* Orijentalni Enstitut u Sarajevu, Sarajevo 2019, s. 83-84.

Osmanlı Devleti, Batı'da ilerledikçe düşmanları artmış ve onları durdurmaya çalışan devletlerin savaşlarıyla uğraşmıştır. Bunlardan birisi "I. Kosova Savaşı" olarak tarihe geçen Osmanlı-Haçlı kuvvetleri arasındaki savaştı ve Osmanlı Devleti'nin zaferi ile sonuçlanmıştı.[329] Bu savaş Sırpların milli kimliğinde ve Sırp milliyetçiliğinin oluşumunda önemli bir yere sahiptir. Bu savaşta aldıkları yenilgiye rağmen Sırp kilisesi ve Sırp destanları bunu kendileri için bir galibiyet gibi göstermiş olsa da gerçekte Osmanlı Devleti askeri ve siyasi kazanımlar elde etmişti. Sırp despotluğu vasal hale gelmiş bu sayede de Makedonya, Arnavutluk ve Bosna'da doğru ilerleme imkânı elde edilmişti. Kosova savaşı ile başlayan süreçte Trakya, Makedonya, Kuzeydoğu Bulgaristan fetihler için önemli bir dayanak noktası olurken bu dönemdeki Türk kolonizasyonu sayesinde iskân sahaları oluşacak ve Balkanlar İslam ile tanışacaktır. Bosna ve Arnavutluk'un İslamlaşmasının sağlanması bu dönemdeki iskân ve kolonizasyonun etkileri sayesindedir.[330]

Yıldırım Bayezid, 1393-94 kışında bütün Balkan prenslerini ve Bizans'ı Serez'de toplantıya davet ederek onlardan kendisine itaat etmelerini istemiştir. Özellikle Theodore Palaiogos'tan Venedik'e karşı Mora'daki belli başlı şehirleri Osmanlı Devleti'ne teslim etmesini istedi. Bu duruma Paleologlar, Theodore ve Manuel karşı çıkarak Batı'dan özellikle Venedik'ten yardım istemişlerdir. Ancak Latinlerin ülkeye hâkim olan zalimce idaresinden nefret eden Mora ve Attika Yarımadası halkı da Türklerden yardım istemişlerdi. Bu istek sonucunda Osmanlı askerleri Teselya'dan hareketle 1394'de Attika'ya girmişti.[331] Ardından Yıldırım Bayezid bizzat Yunanistan üzerine yürüyerek ilk olarak 1387'de alınan fakat sonra 1389'da tekrar kaybedilen Selanik'i 1394 yılında tekrar ele geçirmiştir.[332] 1395 yılı yazı boyunca bir taraftan İstanbul muhasara edilirken diğer taraftan Tırhala, Farsala, Domacı(Dömek) şehirleri alınmış, Termopil geçidi aşılarak Patras ve Atina şehirleri ele geçirilmiştir. Bu süreçte ayrıca 1390 yılında Gelibolu'da bir tersane inşa ettirilmiş ve tersanenin yapımından sonra ise İzmit, Kocaeli, Karamürsel ile Edincik'deki

[329] İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* C.1, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1955, s. 30-34.
[330] Feridun M. Emecen, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi 1300-1600*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016, s. 68-70.
[331] Nikos A. Beos, "Mora", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 8, İstanbul 1993, s. 422.
[332] Colin Imber, *The Ottoman Empire 1300-1481,* Isis Yayınları, İstanbul 1990, s. 44.

savaş malzemeleri buraya getirilmişti. Ancak 1402 yılı Ankara Savaşı ile başlayan Fetret Devri neticesinde fethedilen yerlerden bazıları tekrar Latin ve Bizans derebeylerinin yönetimine girmişti. Fetret Devri ve I. Mehmed'in hükümdarlığından sonra yönetimi ele alan II. Murad döneminde Latin zulmü altındaki Selanik ve Epir'deki Rum halkın zulümden kurtulma isteği ile beraber 1430'da Selanik ve Epir tekrar fethedilmişti.[333] Bosna ise 1448 yılının bahar ayına gelindiğinde yeniden ele geçirildi. 1448 yılından 1459 yılına kadar ise Türk akınlarının bu bölgeye tekrar yapıldığına dair bir bilgi olmamakla birlikte 1452 yılından sonra Vrhbosna ve Hodidjed için Türklerin kalıcı beylikler kurduğuna dair kanıtlar bulunmaktadır. 1451 yılında Dubrovnik halkı, Bosna ve komşu Macar bölgelerindeki yıkıcı eylemleri engellemek için Macar Hunjadi'den Hodidjed'teki Türkler hakkında bilgi vermesini istemiştir. Bu kaynağa göre o zaman Türklerin Hodidjed'te üsleri olduğu açıktır. Türkler Bosna'nın fethedilen bölgelerinde 1453 yılında idari birimlerini kurmuşlardır. Bilinen Türkçe en eski envanterdeki kayıtlarda (1455 yılına ait) Hodidjed Vilayeti ve Saray Ovası vilayeti isimleri geçmektedir.[334]

II. Mehmed döneminde 1453 yılındaki İstanbul'un fethinden sonra, Balkan fetihleri konusu üzerine gidilerek fetih hareketlerine yeni bir boyut kazandırıldı.[335] Sisam adaları, Anadolu sahilleri ve Doğu Akdeniz'in güvenliği için 1456'da Rumların yoğun olarak yaşadıkları Ege Adalarından olan İmroz, Taşoz, Bozcaada, Semadirek ve Limni fethedildi. 1458 yılına gelindiğinde Mora'da karışık bir durumdaydı ve Venedik burayı kendi nüfuz bölgesi sayıyordu. Batı ise Osmanlılara karşı taarruz yapabilmek için Mora'yı üs edinmek istiyorlardı. Tüm bu mevcut duruma rağmen II. Mehmed fetihlere devam ederek Midilli adasını ve Macaristan'ın elinden Bosna'yı da almıştır.[336] Bosna kralları her yıl için Osmanlı Devleti'ne vergi vereceklerine dair taahhütte bulunmuşlardı. Ancak son zamanlarda gönderilen vergi için gönderilen memuru geri çevirerek vergi ödemeyi kabul etmemişlerdi. Bunun

[333] John Pryor, *Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş,* (Çev. Füsun-Tunç Tayanç), Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 171.
[334] Hazim Šabanović, *Bosanski Pašaluk*, Svjetlost, Sarajevo 1982, s. 35.
[335] Vladimir Mirmiroğlu, *Fatih'in Donanması ve Deniz Savaşları*, İstanbul Belediyesi Yayınları, İstanbul 1946, s. 11.
[336] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 30-35.

üzerine Fatih Sultan Mehmet Bosna'yı almaya karar vermiş ve 1463 yılında Bosna'yı fethetmiştir.[337] Türkler Bosna üzerindeki nüfuzlarını arttırınca Saray ovası-Hodidjed'i iskâna açmışlardır. Sonraki dönemlerde Kanuni Sultan Süleyman'ın fetih politikası ile Bosna sınırı da değişmeye başlamıştır İskân sayesinde gelişen Bosna askeri karakol görevi görürken 1580 yılına gelindiğinde Dalmaçya ve Slovenya'da dâhil edilerek Bosna-Hersek beylerbeyliği kurulmuştur. Bu tarihte Saraybosna 40.000 nüfusa sahip olduğu tahmin edilen Balkanların en büyük ticari merkezi konumuna gelmişti. Bosna, İstanbul ve Edirne'yi Adriyatik denizine bağlayarak transit geçişi sağlayan önemli bir bölge olmuştur. Bosna'daki tüccarlar Osmanlılar bölgeye gelene dek transit ticaret sisteminden dışlanmışken Osmanlı Devleti'nin bölgeye hâkim olması ve tebaasını koruması sayesinde bölgenin önde gelen tüccarları haline gelmişlerdir.[338] Bununla birlikte II. Mehmed Bosnalı Fransisken rahiplerin kiliselerine dokunulmayacağına, ülkede güven içinde yaşayacaklarına dair ahidname çıkarmıştır.[339] Bosna'da Türk öncesi döneme bakıldığında ise kaos ortamının yaşandığı bir tablo göze çarpmaktadır. Bu tablonun köylüler ve bir dereceye kadar olan küçük soylular nezdinde olumsuz etkileri olmuştur. Bilindiği üzere Bosnalı köylüler Katolik inancını zorla kabul edilmeye çalıştırılmalarından dolayı çok acı çekmişlerdi. Bosna Kilisesi'nin resmi tasfiyesi Türklerin gelişinden on yıl kadar önce olsa da köylülerin acı hatıraları hala tazeydi. Ayrıca köylülerin siyasi koşullar ve giderek kötüleşen ekonomik koşullar nedeniyle durumları iyi değildi. Feodal beylerle serf ilişkisi içindeki köylülerin durumu daha da kötüydü. Ancak Türklerin kendilerine savaş açmayan, silah doğrultmayanlara karşı tavırları bu kimselerin sadece Osmanlı Devleti'ni değil Türklerin dinlerini de benimsemelerini kolaylaştırmıştır.[340]

---

[337] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* C. II, s. 95-96.
[338] Halil İnalcık-Donald Qartert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I. Cilt: 1300-1600*, (Çev: Halil Berktay), Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 322.
[339] Mustafa İmamoviç, *Boşnakların Tarihi,* s. 170.
[340] Adem Handžić, *Studije o Bosni Historijski Prilozi iz Osmansko-Turskog Perioda,* Research Centre For Islamic History, Art and Culture, Yıldız Matbaa, İstanbul 1994, s. 35-36.

2.3.2.3. Osmanlı Egemenliği'nde Oluşan Boşnak Kimliği

Osmanlı Devleti'nin bölgeye gelmesinden önce Slav kabilelerin yerleştiği Bosna, kendi krallığını geliştirmeye başlayınca, etrafını çevreleyen Sırp, Hırvat, Venedik ve Macar güçlerin baskısını hissetmeye başlamıştır. Jeopolitik olarak bölge, din ve politik mücadele için büyük bir silah konumunda olmuştur. Genellikle sapkın bir tarikat olarak adlandırılan Bogomillerin bağlı olduğu Bosna kilisesinin bağımsızlığının gelişimi, dinin oynadığı rol açısından önemlidir. Özellikle Katolik kilisesi ve Bosna Kilisesi arasında dinden dinlerini değiştirenlere dair birçok mevzu bulunuyordu. Türklerin Balkan yarımadasında gücünün gitgide daha da artması sayesinde 1463'te Bosna Krallığı ve 1481'de Hersek Düklüğü düşmüştür. Bunun neticesinde Bosna ve Hersek'te dört yüz yıldan fazla sürecek bir Türk hâkimiyeti başlamış ve böylelikle dini kimlik değişimleri (İslam'a geçişler) gerçekleşmeye başlamıştır.[341]

Osmanlı Devleti döneminde oluşan Bosna kimliği için öncelikle Millet sisteminden söz etmek gerekir. Osmanlı Devleti'nde yaygın olarak kullanılan millet terimi dini aidiyetlere göre tanımlanmaktaydı. Yahudi, Hristiyan ve Müslümanlar Osmanlılarda İslam dinini referans alarak Millet-i İbrahim olarak tanımlanmaktaydı. Bununla birlikte millet tanımı Osmanlı devletinin reform döneminden önce zimmi olan gayrimüslimlerle Osmanlı Müslüman toplumu arasındaki farkı da ihtiva eden bir yapıya sahipti. Tanzimat'tan önceki dönemde vergi, Tapu tahrir defterleri (kadastro kayıtları), Şer'iyye sicilleri (mahkeme kayıtları) ile ilgili olarak birçok işlem millet sistemi ile bürokratik bir hal almıştı. Devlet işleri ve gayrimüslimler bu şekilde yönetiliyordu. En yüksek dini otorite olan şeyhülislamdı ve döneminde en çok kabul gören Ebusuud Efendi de "*din ve devlet, mülk ve millettir*" diyerek millet sisteminin Osmanlı devleti açısından işlevselliğini anlatmak istemiştir.[342] Devlet tebaasının dini durumuna göre kurallar koymuş ve bu sistem ile birlikte yönetimi

[341] William G Lockwood, *European Moslems: Economy and Etnicity in Western Bosnia,* Academic Press, New York-San Fransisco-London 1975, s. 24-25.
[342] Benjamin Braude, "Foundation Myths of the Millet System", *Christians and Jews ın the Ottoman Empire The Functioning of a Plural Society*, (Ed): Benjamin Braude-Bernard Lewis, Holmes&MEıer Publishers, New York 1982, s. 70.

gerçekleştirmiştir. Millet sistemi hukuktan ticarete kadar pek çok konuyu içermiş ve elde edilen bölgelerin refah seviyesinin yükselmesine de olanak tanımıştır.

Farklı oldukları için çeşitli baskılara maruz kalan Bosnalı Slav Bogomiller, Bosna'nın resmen Osmanlı Devleti'nin toprak sahasına girmesi ile rahat bir nefes almışlar ve zamanla gönüllü olarak İslam dinine geçerek Müslüman olmuşlardır. Eski kültürlerini İslam ve Osmanlı kültürü ile birleştirerek daha özgün bir kimlik geliştirmeye devam etmişlerdir.[343] Osmanlı Devleti açısından konjonktüre bakıldığında, Bosna her ne kadar karışık gözüken bir bölge ise de Bogomiller, Osmanlı Devleti'nin kuzeybatı hududunu korumuşlardır. Ayrıca Papa'nın kendilerine olan husumetlerini unutmadıkları ve Macarları yakından tanıdıkları için Macaristan ile yapılan savaşlarda Osmanlı adına faal bir rol üstlenmişlerdir.[344]

Bogomillerin İslamiyet'e geçmelerinde Katolik ve Ortodokslar tarafından baskıya uğramış olmalarının yanında başka nedenler de bulunmaktadır. Bu nedenlerden bazıları Bosna'daki Bogomilizm'in örgütlenmeden yoksun ve zayıf olması, İslam dini ile olan benzerlikler (haçın kabul edilmemesi, günde beş kez dua vb.), Müslümanlara tanınan hakların Gayrimüslimlere tanınan haklardan daha fazla olması şeklindedir.[345] Osmanlı Devleti'nin dini baz alarak uyguladığı 'Millet Sistemi' çerçevesinde Bosna'da Bogomil olarak bilinen ve sonradan Müslümanlığa geçen Slav Halk, Osmanlı'nın resmi belgelerinde 'Müslümanlar' ifadesinin yanı sıra Boşnaklar, '*Bosnalı Takımı'*, '*Boşnak Taifesi'*, *'Bosnalı Kavmi*' şeklinde de adlandırılmıştır.[346] Bosnalı Müslümanların etnik kimliklerinin şekillenmeye başlaması Güney Slavlar arasında İslam'a geçişlerinin yaşanmasıyla başlamıştır.[347] Bosna'da yaşayan müslümanlar Türklerden öğrendikleri dine inandıkları için Türk

[343] Mediha Akarslan, *Bosna-Hersek ve Türkiye,* Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 37-38.
[344] Bosna Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri *(1516-1919)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ocak 1992, s. 38.
[345] Refik Catic, "Bosna Hersek ve Sancak'taki Boşnaklar: Boşnak Kimliği'nin Gelişimi" *Uluslararası Balkan Kongresi: Balkan Milletleri Arasında Etkileşim İçinde*, İstanbul 2009, s. 416-417.
[346] Aydın Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu Geçmişten Günümüze Boşnaklar,* (Çev: Hayati Torun), Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul 2000, s. 15-16.
[347] William G Lockwood "Living Legacy of the Ottoman Empire: The Serbo-Crotian Speaking Moslems of Bosnia-Hercegovina", http://www.spiritofbosnia.org/volume-4-no-4-2009-october/living-legacy-of-the-ottoman-empire-the-serbo-croatian-speaking-moslems-of-bosnia-hercegovina/(11.02.2023).

anlamına gelen Turćin (Turçin) kelimesi ile anılıyorlardı. Turćin kelimesi ile Musliman (müslüman) kelimeleri aynı kimliği ifade ediyordu.[348] Birbirine çok yakın dili konutukları ve aynı ırka mensup oldukları müslüman olmayan slavlar tarafından Turćin olarak anılmakta bir sıkıntı görmemişler ve bu kimliği kullanmışlardır.[349]

2.3.2.4. Osmanlı Egemenliği'nin Zayıflama Döneminde Bosna

Osmanlı Devleti 1683 ve 1798 yılları arasında çok fazla toprak kaybına uğramıştır. Kayıplarla ilgili birkaç saptama yapmak gerekirse Osmanlı Devleti'nin değişen ve gelişen dünyanın askeri teknolojisinden geri kaldığı görülmektedir. Ancak Avrupa devletlerinin arasındaki iç çatışmalar sayesinde bu kayıplar büyümekle birlikte kayıp süresinin uzadığı da bilinmektedir. 1683 Viyana Seferiyle başlayan süreç 1699 Karlofça Anlaşmasıyla kesinlik kazanmıştır.[350] Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan 1774 tarihli Küçük Kaynarca Anlaşması'nın da Osmanlı için oldukça önemli bir yeri bulunmaktadır. Küçük Kaynarca Anlaşması ve 1812 yılında imzalanan Bükreş Anlaşması neticesinde Rusya, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma hakkı elde ederek Hristiyan tebaanın korucu rolünü üstlenmiş, Balkanlarda Ortodoks devletlerin kurulabilmesi için yoğun çaba göstermiş ve Sırpların politik varlığını düzenlemiştir. Rusya Balkanlar, Orta Doğu ve Boğazlar'da söz sahibi olmuştur.[351] Ancak belirtmek gerekir ki 1850 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun yarısına yakını Balkanlarda yaşamaktaydı. 1906 yılına gelindiğinde ise Avrupa'daki eyaletler toplam tebaanın yüzde yirmisini barındırmıştır. Toprak kayıplarıyla birlikte nüfus değişimi yaşandığı göz önünde tutulduğunda Osmanlı Devleti'nin 18. ve 19. yüzyıllardaki kayıplarının nedenleri arasındaki farkı değerlendirmek yerinde olacaktır. 18. yüzyılda taşra ayanı Osmanlı Devleti'nin meşruiyetini kabul ederken özerklik sahibi olmuşlar, vergilerin azaltılması ve adalet için ayaklanmalara kalkışmışlardı. Ancak Osmanlı'dan kesin bir

---

[348] Kasım Suljević, *Nacionalnost Muslimana Između Teorije i Politike,* Rijeka 1981 s. 15.
[349] Muhamed Hadžijahić, *Od Tradicije do Identeta Geneza Nacionalnog Pitanja Bosanskih Muslimana,* Svjetlost, Sarajevo 1974, s. 69-72.
[350] Donald Quartaert, *The Ottoman Empire 1700-1922,* Second Edition, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 37-38.
[351] İbrahim Yılmazçelik- Ali Gökçen Özden, "1812 Bükreş Anlaşması ve Rusya'nın Balkanlara Müdahalesi", *Balkan Tarihi Cilt: 1,* (Ed: Zafer Gölen-Abidin Temizer), Gece Kitaplığı, 2016, s. 291.

biçimde kopmayı tahayyül etmemişlerdi. 19. yüzyılda ise Balkan, Anadolu ve Arap eyaletlerinde, bazı bölgeleri Osmanlı Devleti'nden koparmaya çalışan ve büyük devletler tarafından desteklenen bağımsızlık için isyanlar ortaya çıkmıştı.[352]

Balkanlarda etnik kimlik ve çatışmanın açıklanması için dine sıkça referans yapılmış ve ondan yardım alınmıştır. Ancak bazı durumlarda bu durum, Balkan dünyasını açıklarken yanılgıya düşmeye de sebep olabilmektedir.[353] Örneğin Balkanlarda ekonomik durumun bozulması, tımarın bozulması da anlaşmazlıkların çıkmasına neden olmakta ve isyan için gerekli koşulları sağlamaktadır. Zaman içinde Osmanlı Devleti'nin kaybettiği savaşların artması ve devlet yapısının zayıflaması ile eş zamanlı olarak vergileri de arttırmış olması Bosna'daki halkı bunaltmıştır. Bunun yanı sıra Bosnalı Müslüman elitler de, kendi güçleri ve servetleri üzerinde merkeze karşı daha fazla güç sahibi olmak istemişlerdir. Bu nedenle 1727-1729, 1732, 1745, 1748, 1768 ve 1796 yıllarında merkeze karşı bir dizi isyan hareketi görülmüştür.[354] Ancak daha önce de ifade edildiği gibi bu dönemdeki isyan hareketleri bağımsızlık isteği nedeniyle meydana gelmemektedir. Bu noktada Boşnak kimliğinin anlaşılabilmesi için 1736 yılındaki *Banja Luka Savaşı'na* değinmekte fayda vardır. Bosna'da 1730'larda salgın hastalık (veba) görülmüş ve Saraybosna'da 16.000 kişi salgından ölmüştür.[355] Salgın zamanındaki zayıflık anını fırsat bilen Habsburg İmparatorluğu 1736 yılında *Pojeravats Anlaşması*'nı yok sayarak Sava nehrini geçmiştir. Bunun üzerine yerel halk Osmanlı Devleti'nin haberi olmadan bir saldırı organize ederek Habsburg ordusunu püskürtmüş ve kendi topraklarına sahip çıkmıştır. Buna göre ekonomik nedenlerin meydana getirdiği bir dizi isyan yaşanmasına rağmen Bosna'da oluşan kimliğe bakıldığında Müslümanlar için 'Bosna' ve de 'İslam' her şeyden önce gelmektedir.[356]

---

[352] Donald Quartaert, *a.g.e*, s. 54-55.
[353] John Nandriş, "Prologemenon to Religion in the Balkan", *Religious Quest and National Identity in The Balkans*, (Ed):Celia Hawkesworth, Muriel Heppell, Haryy Norris), PalgrevePress, New York 2001, s. 20.
[354] Caner Sancaktar, "Osmanlı Hâkimiyeti Altında Boşnak Ulusunun Doğuşu", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C: 10, S: 2, 2015, s. 31.
[355] Zafer Gölen, "Osmanlı İdaresinde Bosna-Hersek", (Ed. Bilgehan A. Gökdağ-Osman Karatay), *Balkanlar El Kitabı 1. Cilt: Çağdaş Balkanlar*, 3. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 367.
[356] Refik Catic, *a.g.m*, s. 418.

Osmanlı Devleti yaşanan sıkıntıları çözmek için Yeniçeri Ocağı'nı kaldırma, Tanzimat ve Islahat Fermanlarını ilan etme gibi reform hareketlerinde bulunmuştur. Tanzim etmek, düzenlemek, sıraya koymak fiilinden türeyen Tanzimat Fermanı'yla (1839) vergi, askerlik süresi, iltizam usulü gibi konularda düzenin tekrar sağlanacağı ilan edilmiştir.[357] Osmanlı hükümeti, 1848'de Tanzimat Fermanı'nın ilkelerini ciddi bir şekilde uygulamayı denemişti. Ancak ayanlar arasında Osmanlı Devleti'ne başkaldırı ve itaatsizlik artmıştı. Çünkü ayanlar Sırp ve Karadağlılarla birliktelik kurarak Osmanlı Devleti'nin Bosna'ya verdiği imkânlarla alakalı bağlantıları kesmişlerdi. Ancak yine de bazı ekilebilir arazi, sipahi ve kapetanlar tarafından kullanılabildiği için küçük de olsa değişiklikler yapılabilmişti. Sonuç olarak Bosna Müslümanları reformlara karşı direnç göstermiş ve bu duruma karşı çıkmışlardır.[358] Heterojen bir yapıya sahip olan Osmanlı Devlet yapısının zayıflamasını önlemek ve toprakların bütünlüğünü sağlamak amacıyla Sultan Abdülmecid tarafından 1856 yılındaki Islahat Fermanı ilan edilmiştir. Bu fermanda dini ne olursa olsun tüm halkların eşit olduğu vurgulanmıştır. Böylece milliyetçilik akımının da imparatorluk içindeki olumsuz etkisinden sakınılmak istenmiştir.[359] Ancak imparatorluk içindeki siyasi ve iktisadi sorunlar, fermanlarda yazan görevleri yerine getirecek memurların şahsi menfaatlerine göre hareket etmeleri, arazi meseleleri, halkta oluşan hoşnutsuzluk ve güvensizlik ortamı reformların tam manasıyla uygulanıp olumlu sonuç alınmasını engellemiştir. Bu durum özellikle Bosna'da kendini göstermiştir.[360]

Bosna Hersek'te Osmanlı Devleti öncesinden beri feodal bir yaşam mevcut olduğu için Bosna'da büyük çiftlik ve toprak sahipleri reaya ile eşit statüde olmayı istememişlerdir. Reaya da kendilerine verilen hakların ne olduğundan ve bu haklardan nasıl yararlanacaklarından bihaberdir. Osmanlı'nın 17. yüzyıldan beri en sağlam kalesi olan Bosna Müslümanları, Tanzimat Fermanı'nın uygulanması ile Müslümanların üstünlüğünün sona ereceği düşüncesine sahip olduklarından bu

[357] Ali Akyıldız, "Tanzimat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 40, İstanbul 2011, s. 3.
[358] Michael Palairet, *The Balkan Economies c.1800-1914 Evolution without Development,* Cambridge University Press, Cambridge 1997, s. 133.
[359] Roderic H. Davison, *Reform in The Ottoman Empire 1856-1876,* Princeton University Press, Princeton 1963, s. 3-5.
[360] Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi,* Eren Yayınevi, İstanbul 1992, s. 8-9.

uygulamaya muhalefet etmişlerdir. Ayrıca Bosna'daki bazı kapudanlıklara yapılan tayinler sonucunda anlaşmazlıklar meydana gelmiş ve Hüseyin Kapudan Gradaşçeviç'in öncülüğünde ayaklanma baş göstermiştir. Ayaklanmayı gerçekleştirenler Bosna'yı yönetecek kişinin Bosnalılar tarafından seçilmesini, Bab-ı Ali'nin Bosna idaresine karışmamasını ve Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına dair fermanın geri alınmasını istemişlerdir. Bazı araştırmacılar Hüseyin Kapedan Gradaşçeviç'in 1831'de başlattığı bu ayaklanmayı otonom isteklerin dile getirilmeye başlanması şeklinde yorumlamıştır.[361] Reaya, toprağın sahibi olan beylerin angaryayı kaldırmasını istediği için Bosna'da 1849 yılında Bosnalı Beyler tarafından isyan çıkarılmıştı. Beyler ve reaya arasında yapılan anlaşmada beyler mahsulden beşte bir yahut dokuzda bir yerine üçte bir hisse alacaklardı. Yapılan bu anlaşma yürürlükten kaldırıldığı için Beyler kaybettikleri angaryalar nedeniyle huzursuzluk çıkarmaya başlamışlar ve sonunda Saraybosna ve Bihce'de ayaklanmaya başlamışlardır. Ayaklanma bastırılsa bile Bosnalı beylerin düzene karşı muhalif tavırları devam etmiştir.[362]

Bosna'nın tarihi başlangıçta Sırbistan ve Karadağ'la iç içeydi. 18. yüzyıl başında Sırplar ve Karadağ'daki Sırplar, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı otonomiyi kazanmak için ilk isyan eden milletlerden olmuş ve sonrasında ise bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Bu iki vilayetin isyanı merkezi hükümetle çatışmaları zamanla Bosna'yı da ilgilendiren bir hâl almıştır. Tarih boyunca Sırplar Bosna'nın Antik Sırp Krallığı'nın bir parçası olduğunu iddia etmişlerdir. Bu nedenle kurmak istedikleri Büyük Sırbistan'ın sınırlarına Bosna'yı dâhil etme iddiasında bulunmuşlardır. Bu düşünce nedeniyle 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Bosna ve Karadağ arasında sayısız savaş olmuştur. Sırplar, Bosnalı Müslümanların köylerine saldırmıştır. Bosnalı Müslümanlar, Sırpların saldırılarına karşı kendilerini koruyabilmek için Osmanlı ordusuna katılmıştır.[363] Bosna'da 1861-1869 yılları arasında son Osmanlı Valisi olarak görev yapan Topal Şerif Osman Paşa, Bosna'daki bağımsızlık eğilimlerini

[361] Zafer Gölen, "Osmanlı İdaresinde Bosna-Hersek", s. 368-370.
[362] Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 13-14.
[363] Justin McCarty, "Ottoman Bosnia, 1800-1878", *The Muslims of Bosnia-Hercegovina Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, (Ed): Mark Pinson, 2nd Edition, Harvard University Press, Cambridge-Massachusets 1996, s. 73.

incelemiş ve ortak bir '*Bosna İdeolojisi'*ni ve '*Boşnaklık Kavramı'*nı oluşturmaya çalışmıştır. Bu ideoloji ve kavram, Bosna halkının farklı dini unsurlara sahip olsa bile kendine münhasır ortak ulusal özellikleri olduğu için Bosna'daki tüm nüfusu kapsayan bir anlam barındırmaktadır. Ancak Sırplar, Sırbistan tarafından desteklenen ulus fikrine, Katolikler de Hırvat ulus fikrine sahip oldukları için ortak bir ideoloji etrafında buluşamamışlardır.[364]

Osmanlı Devleti kendi iç dinamiklerinin yanı sıra 1789 Fransız İhtilali'nin Avrupa'ya yaydığı ve kendisi gibi çok uluslu devletleri etkileyen milliyetçilik akımından da olumsuz etkilenmiştir. Kendi bünyesindeki halklar sadece toprak sorunları ve ekonomik koşullar nedeniyle değil, aynı zamanda milliyetçilik akımının etkisiyle de ayaklanmaya başlamışlardır. Sırpların 1804 ve Hırvatların 1861 yılındaki ayaklanmaları, 1875 yılındaki Hersek Ayaklanması gibi süregelen ayaklanmalar Osmanlı Devleti'nin yapısını zayıflatmış ve Sırp ve Hırvatların bağımsızlıklarını elde etmeleri için başlangıç oluşturmuştur.[365] Bosna, Rusya'nın Balkan politikasından Sırbistan ve Bulgaristan'a göre nispeten uzak kalan bir bölge olduğu için daha fazla ilgisini çekmekteydi. Bu nedenle bölgede çıkabilecek bir karışıklığı kendi çıkar politikaları yönünde kullanmaktan geri kalmamıştır.[366] Boşnak kimliği açısından 1875 Hersek ayaklanması oldukça önemlidir. Hersek'in küçük bir kazası olan Nevesin'de meydana gelen Hersek ayaklanmasında vergi ödeyemeyen inzibatların zulmettiklerinden ve askerlik bedelinin ağırlığından şikâyet eden Sırp Kmetler (hür olmayan işçi çiftçiler) Karadağ'a sığınmış ve Prens Nikola'dan durumlarını Osmanlı Devleti'ne iletmesi ve yardımcı olması için ricada bulunmuşlardır. Sığınan mültecileri kışkırtmak amaçlı maddi ve manevi destek sağlayan Slav dernekleri, isyan düşüncesini aşılamaya çalışmışlardır. Prens Nikola Rus büyükelçisi Ignatiyev'den mültecilerin geri gönderilmesi ve ceza almamaları için yardım ve durumun Osmanlı Devleti'ne iletilmesini talep etmiştir. Ignatiyev'in girişimleri neticesinde ceza almadan geri dönen mülteciler geri döndüklerinde inzibatları

[364] Mustafa İmamoviç, *Boşnakların Tarihi,* 465-466.
[365] Necmettin Alkan, *Dağılan Yugoslavya Mozaiğinde Bosna*, Beyan Yayınları, İstanbul 1995, s. 18.
[366] Mahir Aslan, Osmanlı'nın Balkanlar Bölgesinde Panslavist-Ortodoks Düşüncesinin Oluşmasında Slav Yardımlaşma Cemiyetinin Rolü (1859-1878), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, (Danışman: Abdulvahap Kara), İstanbul 2008, s. 167.

öldürdükleri gibi Müslümanlara da saldırmış isyana katılmak istemeyen Hristiyanların evlerini de yakmıştır.[367] Nevesin kazasında isyana dönüşen bu protestolar, önceleri vergi toplayanlara karşı başlamışken zamanla seyir değiştirerek Sırp-Boşnak gerilla savaşına dönüşmüştür.[368] Ayaklanma tehlikeli boyutlara gelmiş ve Almanya, Avusturya, Rusya, Berlin'de Osmanlı Devleti'ne bir nota vermeyi kararlaştırmışlardır. Osmanlı Devleti, bu notayı engelleyebilmek için '*Adalet Fermanı*'nı yayınlamıştır. İltizam gibi konuların düzenlenmesi, gayrimüslimlerden askerlik için alınan vergi ödeneğinin azaltılması, din serbestisine verilen izinlerin pekiştirilmesi gibi pek çok konuyu kapsayan bu fermanın isyanı engellemeye gücü yetmemiştir. Osmanlı Devleti'nin isyanı sona erdirmek için başlattığı harekât Batılı devletlerin tepkisini arttırmış ve Avusturya, Bosna Hersek'i işgal edeceğini doğrudan bildirmiştir.[369] İsyanlarla büyüyen "Büyük Doğu Krizi" esnasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Dışişleri Bakanı Kont Gyula Andrassy, Bosna-Hersek'in istikrarının sadece Avusturya-Macaristan'ın değil aynı zamanda Avrupa'da barışın tesisi ve devamlılığı için elzem olduğunu diplomatik yollarla ikna etmeye çalışmıştır.[370]

Andrassy Notası olarak bilinen notada önemli görülen hususlar bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti tarafından kabul edilen notada "*Hristiyanlar için tam ve mutlak bir din ve ibadet serbestisi sağlanması, aşar vergisinde iltizam usülünün kaldırılması, çiftçilerin tasarruf haklarını tam olarak temin edecek bir kadostro ıslahatı yapılması, ıslahatları denetlemek için eşit sayıda Hristiyan ve Müslümandan oluşan bir vilayet meclisi oluşturulması, vergi gelirlerinin sadece yerel ihtiyaçlar için kullanılması*" şeklinde madder bulunmaktaydı.[371] 1878 yılının Mart ayında imzalanan San Stefano Anlaşması (Yeşilköy-Ayastefanos Anlaşması) ise Rusya'nın savaşı kazanması sonucunda imzalanmıştır. Anlaşmaya göre Karadağ, Sırbistan ve Romanya'nın bağımsızlığı tanınacak Osmanlı Devleti ile ilişkileri sembolik olarak kalacaktı. En büyük değişikliğe sahip olan ülke ise Bulgaristan'dı.

[367] Tufan Turan, "İspanyol Elçilik Raporlarında 1875 Hersek İsyanı", *Belleten*, C: 82, S: 294, 2018, s. 628- 629.
[368] Mehmet Yılmazata, *a.g.e,* s. 47.
[369] Zafer Gölen, "Osmanlı İdaresinde Bosna-Hersek", s.375.
[370] Mustafa İmamoviç, *Boşnakların Tarihi,* s.432.
[371] Leften Stavros Stavrinos, *The Balkan Since 1453*, Hurst Company, London 2001, s. 400.

Bulgaristan sadece özerklik kazanmakla kalmamış ve sınırlarını neredeyse Orta Çağ'daki Çar Simon'un sınırlarına yaklaştıracak şekilde hak elde etmişti.[372] Bundan dolayı diğer Balkan ülkeleri verilen bu hükümlerle yakından ilgilenmişlerdir. Özellikle Büyük Bulgaristan'ın oluşumuna öfkeyle karşı çıkan İngiltere ve Avusturya-Macaristan devletleri olmuştur. Bu nedenle San Stafano'nun hükümleri 1878 Temmuzu'nda Berlin Anlaşması'nın imzalanmasıyla sert bir şekilde revize edilmiştir. Oluşturulmaya çalışılan Büyük Bulgaristan yıkılmış ve Doğu Rumeli Eyaleti'nin Türkler tarafından yönetilmesine izin verilmiştir. Stratejik alanlar ve birçok ihtilaf tarihte toprak anlaşmazlıklarına yol açmış ve Balkanlardaki problemli alanların gelişimine neden olmuştur.[373] Netice itibariyle Berlin Anlaşması, Osmanlı Devleti'nin en uç ileri karakolu sayılan Bosna-Hersek'in işgaline de zemin hazırlamıştı. Ancak bölgedeki Müslüman halk Hristiyan bir devletin tahakkümü altında olma durumunu kabullenememiş ve Osmanlı Devleti'ne göç etmiştir.[374] Bu dönemde Osmanlı Devleti'ne Balkanların pek çok bölgesinden göçler yaşanmıştır. Justin McCarty 93 Harbi olarak anılan Osmanlı-Rus savaşı sonucunda 1.253.000 kişinin göç etmek zorunda kaldığını belirtmektedir.[375]

2.3.3. Osmanlı Egemenliği Sonrası Habsburg İdaresi ve Bosnalı Müslümanlar

Bosna ve Hersek, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki kuzey-batı eyaletinin adını alan bölgedir. Berlin Anlaşmasının 25. maddesine dayanarak 1878 yılında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu bölgeye yerleşmişti. Ancak Preboj, Prepolje, Plievtje garnizonlarının bulunduğu yerle Nova Pazar (Yeni Pazar) sancağının olduğu yer hariç tutulmuştur. Una, Ibar ve Drina nehirleriyle bölünen Bosna Güney Doğusunda Osmanlı Devleti ile Novi Pazar sancağı, güneyinde Karadağ, batısında Dalmaçya bulunmaktadır. Una nehri, Bosna'yı Hırvatistan'dan Sava nehri ise

---

[372] Huey Louis Kostanick, "The Geopolitics of the Balkans", *The Balkan in Transition Essays on the Development of Balkan Life and Politics Since The Eightenth Century,* (Ed: Charles Jelavich-Barbara Jelavich), University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1963 s. 5-6.
[373] Huey Louis Kostanik, *a.g.m*, s. 7.
[374] H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makus Talihi Göç,* Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001, s. 36-37.
[375] Justin McCarty, *Ölüm ve Sürgün,* (Çev: Bilge Umar), İstanbul 1998, s. 105.

Slovenya'dan ayırmaktadır.[376] Bosna, Berlin Antlaşması'nın hükümlerine dayandırılarak[377] 19 Ağustos 1878 tarihinde Avusturya-Macaristan birlikleri tarafından işgal edilmiştir.[378] Müslümanlar bu işgale karşı koymak amacıyla 1878 Temmuzunda silahlanmışlar ve camilerde toplanmışlardır. Bu topluluğun içinden biri olan Hacı Lojo direnişin başına geçmiştir. Osmanlı hükümeti ise Bosnalıların Berlin Anlaşması'na karşı protestolarını desteklemekle birlikte direnişe doğrudan yön vermek istememiş ve Bosnalı Müslümanlara telgraf çekerek sakin kalmalarını salık vermiştir. Bosnalı Müslümanlar Avusturya güçlerine direnmelerine rağmen Ağustos ayında Avusturya askerleri Bosna'ya vardığında Hacı Lojo'nun grubu kaybetmiş ve Ekim ayının sonunda işgal resmi olarak tamamlanmıştı. Burada 1881 ve 1882 yılları arasında Müslümanlarda dini ve politik nedenlerle kısa süreli isyan hareketleri gözlenmiştir. Çünkü Müslümanların kimliğinin devamı için İslami konular, İslami pratikler ve de kurumlar büyük önem taşıyordu. Bosnalı Müslümanlar Osmanlı döneminde bölgelerindeki nüfusun tam manasıyla büyük çoğunluğunu tek başlarına oluşturamasalar da konumları her daim güçlüydü.[379] İşgale karşı Sırp ve Müslüman halk birlikte hareket ederek halk komisyonu kurmuş ve bu sayede Avusturya hükümetine karşı askeri birliklerin çalışmasını organize ederek Ekim 1878'e kadar askeri yönden işgale karşı çıkmaya çalışmışlardır. Bosnalı Müslümanlar için Avusturya-Macaristan sadece bir işgalci devlet değildi aynı zamanda sınırlarını Osmanlı Devleti'ne karşı büyüten, Balkanlardaki Müslümanları maddi ve manevi yönden bağ kurdukları Osmanlı Devleti'nden ayıran bir devletti.[380] Bu nedenle Smail Haki Selamnović komutasındaki birlikler 82.000 askerle ülkeye giren Habsburg güçlerini epey zorlamıştır. İşgalin toplumsal boyutu o dönemdeki Bosnalı Müslümanlar için oldukça önemliydi. Habsburg yönetimi doğu medeniyetinden batı medeniyetine geçişi ifade etmekteydi. Bu direniş mağlubiyetle sonuçlansa bile

---

[376] Josip Mencin, *a.g.e*, s. 1.

[377] Count Chedomille Mijatovich, *The Memoirs of a Balkan Diplomatist*, Cassel and Company, London-New York Toronto Melborn 1917, s. 35.

[378] Alan Palmer, *The Decline and Fall of the Ottoman Empire,* Barnes&Nobles Books, New York 1994, s. 160.

[379] Mark Pinson, "The Muslims of Bosnia-Herzegovina Under Austro-Hungarian Rule, 1878-1918", *The Muslims of Bosnia-Hercegovina Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, (Ed): Mark Pinson, 2nd Edition, Harvard University Press, Cambridge-Massachusets 1996, s. 98-99.

[380] Aydın Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, s. 24-25.

Müslümanlar bu durumu kabullenmemiş ve göçler yaşanmıştır. Habsburg yönetimi tarafından göç için baskı yoktu. Bu durum Bosnalı Müslümanların kendi aidiyet düşüncelerine dayanarak yapılan göçlerdi.[381]

Habsburg yönetimi Bosna'yı ve Bosnalı Müslümanları kazanmak adına bir dizi çalışma yapmıştır. 1878 yılında Avusturya yönetimi ele geçirdiğinde başlangıçta dini konulara katılımı minimum düzeyde tutmaya çalışırken bir yıl sonra Osmanlı ile yapılan Novi-Pazar Konvansiyonu'nda (1879) Müslümanların Osmanlı otoriterileriyle bağlantı kurarak dini uygulamaları gerçekleştirmelerine izin verileceğine dair teminatta bulunmuştur.[382] Novi Pazar Konvansiyonu'nda eyaletlerdeki Müslümanların Osmanlı dini otoriteleri ile ilişkilerinin sürmesi de garanti edildi. Buna ek olarak özel günlerde Osmanlı bayrağının çekilmesine ve Cuma günleri hutbede Osmanlı sultanının adının geçerek dua edilmesi şeklindeki istekler kabul edildi. Görüldüğü üzere Avusturya işgalinden sonra da Osmanlı Devleti ile Bosnalı Müslümanlar arasındaki dini ve manevi bağların sürdüğü gözlemlenmektedir.[383] Bunun yanı sıra Avusturya Monarşisi 1878 yılındaki işgalden sonra eyaletlere büyük miktarda yatırım yaptı. Bosna'daki gergin olan nüfusu yatıştırmak için özellikle Benjamin Kalay'ın 1883 ve 1903 yılları arasındaki idareciliğinde yirmi yıl boyunca yatırımlara önem verildi. Bu şekilde yerel halkla iletişim kurulması ve yeni yönetimle aralarının iyileştirilmesi için çaba gösterildi. Yollar, okullar, kamu binaları inşa edildi. Geri kalmış bölgeleri modernleştirmek için girişimler başlatıldı ve yenilikler getirilmeye çalışıldı. Bosna halkından da kendi pozisyonlarını daha iyi hale getirmek için bizzat girişimde bulunanlar olmuştu.[384]

Habsburg yönetimi ile birlikte batılılaşma etkisi gözlenmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'ne karşı Batı etkisi ve Balkan yarımadasında koordine edilen isyan

---

[381] Osman Karatay, "Habsburg İdaresinde Bosna ve Boşnaklar", *Balkanlar El Kitabı 1. Cilt: Tarih*, (Ed): Bilgehan A. Gökdağ- Osman Karatay, 3. Baskı, Akçağ Yayınları, s. 527.
[382] Mark Pinson, *a.g.e*, s. 100.
[383] Fikret Adanır, "The Formation of a 'Muslim' Nation in Bosnia-Hercegovina: a Historiographic Discussion", *The Ottomans and Balkans a Discussion of Historiography*, (Ed: Fikret Adanır-Suraiya Faroqhi), Brill Press, Lieden-Boston-Köln 2002, s. 269-270.
[384] Charles Jelavich- Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States 1804-1920*, University of Washington Press, A History of East Central Europe Volume: VIII, Seattle and London 2000, s. 257.

hareketlerinin sonuçları eş zamanlı olarak meydana gelmemiştir. 19. yüzyıl boyunca bağımsızlık için ayaklanmalar yayılırken ardı arkası kesilmeyen düşmanlık ve ara sıra açığa çıkan çatışmalar görüldü. Bu geçimsizliklerin nedeni insandan insana geçerek dirilen milliyetçiliğin hızının çokça çeşitlenip artmasıydı. Bu hızdaki farklılığı açıklayan muhtemelen en önemli faktör Batı'nın etkisiydi. Örneğin Yunanlıların Batı'yla ticari ve kültürel bağlarının emsalsiz derecede iyi olması sonucunda Batı'nın düşüncelerini benimsemesi ve değişimin başlaması bağımsızlık idealini tetiklemişti. Ancak bağımsız Balkan devletlerinin kuruluşunu, Balkanlar ve Batı etkileşimini sadece Batı etkisi ile açıklamak yanlışlığa sebep olabilmektedir. Zira bu etki Balkanlar için özel bir durum değildir. Batı o dönemde yayılmacı etkisi ve dinamizmi ile mutlak ve tartışmasız olarak tüm dünyada etkisini göstermekteydi.[385] Batı dünyasının artan gücü giderek doğuyu da içine almış ve Balkanlar üzerinde de etkisini göstermişti.[386]

Moda, tiyatro, basın, çeviri gibi pek çok alanda Müslüman olmayan bireylerin Batı'ya ilgisi artmıştı. Batı etkisi Müslüman olan ve olmayan kimselerin giyim-kuşamında da gözlemlenebilmekteydi. Nitekim giyim-kuşam kimi zaman Batı'yı anlamak yahut batıya karşı bir sınır koymak, tampon olmak örneği olabiliyordu. Bireyler Batı'nın fikrini kendi eleklerinden geçirerek filtreliyorlar ya da beğenmedikleri yönleriyle aralarına set koyabiliyorlardı. Bu yönlendirme/filtreleme yahut bariyer çekme/sınır koyma eylemleri daha çok gayrimüslimler arasında ekonomik nedenlerden dolayı başvurulan bir düşünce biçimiydi. Müslümanlar da Habsburg yönetiminde kendi elitlerini yetiştirmiş olsalar da gayrimüslimlerin icraatları daha çok ön plana çıkmaktaydı. Örneğin Ermeni Agop Efendi Paris'e gidip Avrupa Endüstrisinin metotlarını gözlemleyip öğreniyor ve Bursa'ya geri

[385] Leften Stavros Stavrinos, "The Influence of the West on The Balkans", *Balkan in Transition Essay on the Development of Balkan Life and Politics Since The Eighteenth Century*, (Ed): Charles Jelavich-Barbara Jelavich, University of Californiya Press, Berkeley and Los Angeles 1963, s. 196.
[386] Arminius Vambery, *Western Culture in Eastern Lands A Comparasion of The Methods Adopted By England and Russia in The Middle East*, J. Murrey Publisher, London 1996, s. 1-2.

döndüğünde edindiği bilgileri yazıyor, aktarıyor ve bilgiyle birlikte fikri zenginlik de artıyordu.[387]

Avusturya döneminde Bosna'da yapılan ilk nüfus sayımına göre Müslümanlar 448.000, Ortodokslar 496.000, Katolikler 209.000 ve Yahudiler ise 14.000 kadardı. Buna göre Müslümanlar nüfusun %39'unu, Ortodokslar %42'sini, Katolikler %18.5 ve Yahudiler ise %0.5'ini oluşturmaktaydı. Avusturya hükümeti İslam dinini hiyerarşik olarak tanıdı ve dini adlandırmaya göre 1910 yılında kurulan ilk parlamentoda teşkilatlanmasına izin verdi. Aynı prensip belediye meclislerinde de uygulandı. Bu dönemde kurulan ilk partiler din ile yakın ilişki içerisindeydi. Müslümanlar arasında Muslumanska Narodna Organizacija (Müslüman Milli Partisi) ve Hrvatska Muslimanska Narodna Organizacija (Hırvat Müslüman Milli Partisi) partileri kuruldu. Bu partiler daha sonra tek bir çatı altında toplanmıştır. Ancak Benjamin Kallay 1882 ve 1903 yılları arasında "Bosna" milletinin birleşmesi için politika üretmeye çalışmıştır.[388]

Milliyetçi ideolojilerin dayandığı dinin yıkıcı gücü ve potansiyel tehlikenin farkına varan Avusturya-Macaristan hükümeti 1903'e kadar milliyetçi gösterileri yasakladı. Bosna ve Hersek halkının, irredentist komşularının politikalarından etkilenmemeleri için politik, milli ve dini yönden izole olmaları için çabaladı. Böylece dışardaki din merkezleri ile olan bağları zayıfladı. Bu sebeple Avusturya-Macaristan hükümeti politik ve sosyal grupların, kültür ve iş kurumlarının milli isimlerle anılmasına izin vermemiştir. Bunun yerine Benjamin Von Kallay 1882 ve 1903 yılları arasında dinler üstü bir uygulama yürürlüğe koymuştur. Bosna üst kimliğini oluşturmaya çalışmıştır. Müslüman, Ortadoks, Katolik ve Yahudilerin 'Bosna dili'ni konuşanlarını tek bir millet çatısı altında toplamaya çalışmış ve bu politikanın adını Bosnalı anlamına gelen '*Bošnjanstvo*' koymuştur. Kallay'ın bu teşebbüsü gelişen milliyetçilik akımları ve nüfusun farklı politik talebi sonucunda

---

[387] Roderic H. Davison, "The Millets as Agents of Change in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", *Christians and Jews ın the Ottoman Empire The Functioning of a Plural Society*, (Ed): Benjamin Braude-Bernard Lewis, Holmes&MEıer Publishers, New York 1982, s. 324.

[388] Aleksander Lopasic, "Islam in the Balkans: the Bosnian Case", *Religious Quest and National Identity in the Balkans*, (Ed): Celia Hawkesworth, Muriel Heppell, Harry Norris, Palgrave Press, New York 2001, s. 151-152.

başarısız olmuştur. Benjamin Kallay'ın 'Bosnalı' üst kimliği Slav Ortodokslar (Sırp) ve Slav Katolikler (Hırvatlar) tarafından kabul görmemiştir. Ancak Bosnalı kimliği Müslüman Güney Slavlar açısından benimsenmeye başlanan bir kimlik olmuştur.[389] Halka dönük işlemlerde ise resmi dil Türkçe olarak kullanılmaya devam etmiştir.[390]

2.4. Boşnak Kimliğini Oluşturan Unsurlar

2.4.1. Dinin Kimlik Üzerindeki Etkisi: Bogomilizm ve İslam

Manastırlardaki keşişler arasında olup bitenler 10. yüzyılda Bogomilizm aracılığıyla Bulgaristan'da gün yüzüne çıkarak Slavların olduğu sahada yayılmaya başlamıştır. Sapkınlık olarak değerlendirilen Bogomilizmin, Bulgar Çarı Simeon'un oğlu Peter döneminde yaşayan Slav kökenli (Bulgar) bir rahip tarafından çıkarıldığına dair görüşler bulunmaktadır. Bogomilizm, Trakya ve Makedonya'daki Slav halkta mevcut olup bu bölgelerde mümkün olduğunca mürit yetiştirilmeye çalışılmıştır. Baş müritler arasında Mihail, Teodor, Dobre, Stefan, Vasil ve Petar isimleri sayılmaktadır.[391] Bogomilizm öncelikle Bulgaristan'da kendisine taraftar bulmuştur ve Bosna'ya da Bulgaristan üzerinden yayılmıştır. Bulgar Çarı Boris topraklarındaki halkların farklı dinlere tapmalarını engellemek ve halkın kaynaşmasını sağlamak için Hristiyanlığı kabul etmiştir. Ancak tamamen Bizans'ın etki alanına dâhil olmamak için Katoliklerle işbirliğine girişmiş ve Bulgar kilisesinin özerkliğini sağlamayı başarmıştır.[392]

Bulgar Ortodoks kilisesinin durumu 10. yüzyıl ortalarında Bulgar çarı Boris ve halefleri Symon ve Peter tarafından Bizans prensiplerine göre icra edilerek merkezileşmenin sağlanması için kurulmuştu. Fakat Bulgaristan'daki sosyo-ekonomik çalkantılardan din de bir olgu olarak etkilendiği için kilisenin durumu

---

[389] Mitja Velikonja "Sharpened Mind: Religious and Mythological Factors in the Creation of the National Identities in Bosnia-Herzegovina", *Religious Quest and National Identity in the Balkans*, (ed: Celia Hawkesworth, Muriel Heppell, Harry Norris), Palgrave Press, New York 2001, s. 226-227.
[390] Osman Karatay, "Habsburg İdaresinde Bosna ve Boşnaklar", s. 529.
[391] Božidar Petranović, *Bogomili, Crkva Bosanska i Krstijani,* Pečatnja Demarki Ružder, Zadar 1867, s. 42-43.
[392] Nikolay Todorov, *a.g.e*, s. 18-19.

gerçekte kritikti. Bulgaristan'da gelişen heretik akımların bazı durumlarda paganizmle alakalı olduğu görülmekteydi. Buna sebep olan iki faktör vardı. Birincisi doğunun düalist doktrinleri (Paulican ve Massolian) ikincisi ise kiliseye karşı olan görüşlerin yaygınlaşmasıdır. Bu sebeplerden ötürü 10. yüzyılın ortalarına doğru Bulgaristan'da kabul gören inanışa ters düşen mezhepler gözlenmiştir. Paulikan ve Massolianların öğretileri şimdiye dek öğrenilmiş olan diğer inanışlarla uyumlu değildi. İki düalist sapkın görüşün birleşimi ve Slavlaşmak, Bogomilizm demekti. Ancak daha sonra bu iki görüş birleşmişti. Piskopos Theophylast'ın mektuplarında bu ilk dönüşümün emareleri anlatılmaktadır.[393] Bogomil ve Patarenlerden kastedilen kiliseden kopuk hale gelen bir tarafın olduğu, köklerinde düalizm ve pagan teosofisinin bulunduğu, Hristiyan dogmasını sadece mümkün olduğu kadar benimseyebilen bir öğreti olduğudur.[394] Bogomiller, 1203 yılında din değiştirdiklerine ve içlerinden Maniheist olan kimseye yer vermeyeceklerine söz vermişlerdi. Sonraki süreçte ise Bogomillik ve Bosna kilisesi ile ilgili olarak 14. yüzyıldaki Dubrovnik kayıtlarında, Bosna Kilisesi ile Kristiyanların kimliğine tanıklık eden belgeler bulunmuştur. Bosna kilisesi bağımsız ve dindar bir kilisedir. Dubrovnik kayıtlarındaki Kristijan (christianus) kelimesi, Bosnalı bir keşiş için kullanılmış bazen pataren olarak da etiketlenmiştir. Ancak Dubrovnik halkı Patareni geniş anlamda kullansa dahi kâfir anlamında kullanılmamıştır.[395]

Hristiyanlık, Bulgarların iç ve dış politikada yaşadığı olumsuzluklar nedeniyle toplumun tüm katmanlarında benimsenmediği için heretik akımlar ezilen kesimlerde daha çok rağbet görmüştür. Bundan dolayı Bogomiller toplumun üst katmanındaki kesime karşı bir hareket olarak görülmektedir. Çünkü ezilen kesim üst tabakadakilerin kabullerini benimsemiyor, kendi aldıkları kararları uygulamak gerektiğini savunuyor ve temel Hristiyanlık öğretilerini de kabul etmiyordu. Örneğin bireylerin ruhbani bir araç olmadan tanrı ile konuşabileceklerini savunuyorlardı. Bu şekilde ortaya çıkan Bogomilizm hareketi diğer halklara da yayılmaya ve onlar

[393] Dimitri Obolensky, *The Bogomils A Study in Balkan Neo-Manichaeism,* University of Cambridge Press, 2004, s. 109-111.
[394] Franjo Rački, "Bogomili i Patareni", *Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti*, Knjiga VII, Zagreb 1869, s. 261.
[395] Jaroslav Šidak, "Heretička Crkva Bosanska", *Slovo Časopis Staroslavenskog Instituta*, No: 27, Zagreb 1977, s. 162- 163.

tarafından da kabul görmeye başlamıştır. 11. yüzyılda Bizans topraklarından yayılan Bogomilizm en üst noktasına Bosna'da ulaşmıştır.[396]

Tarihle ilgili olarak Dominik Mandić, 1214 yılından önce yazılan bir eserin A. Dondaine tarafından yayınlandığını (Krivovjerju Katara u Lombardiji) ve buna göre Katar piskoposu olmak için Montava'dan Sklovanya'ya yani Bosna'ya gidenler olduğunu aktarmaktadır. Mandić, A. Dondaine'ye katılarak bu tarihin kesinlikle 1190 yılından önce olduğunu söylemektedir. Aktarıldığı gibi 1190 yılından önce Katar Piskoposları görevlendirildiyse, Bosna'daki Kristiyan kilisesinin belirtilen tarihten çok daha önce İtalyan Katar Piskoposlarını atayan Djed'i ve kalıcı bir örgütlenmesi olduğunu göstermektedir. Başka eski bir tutanaktaki bilgi de (Zapisnik Albienskoga sabora felix de Caraman) Dondaine ve Mandić'in iddiasını doğrulamaktadır. Bu bilgiye göre 1167'de yedi maniheist doğu piskoposluğu arasında olan Dalmaçya'dan bahsedilmektedir. Burada Dalmaçya eski Roma kapsamındadır ve böylece Orta Çağ Bosna'sı da buna dâhil edilmektedir.[397] Bosna için erken dönem bir kaynak olan Porphyrogenitus, bölgede Sırplardan olmayan ve Hristiyanlığa direnen dağlık arazilerde yaşamlarını sürdüren Pagan veya Aretan isimli bir halkın olduğundan bahsetmektedir. Burada Boşnakların Hristiyanlığın vaftiz âdetini terk etmelerinden dolayı Pagan olarak nitelendirildiği gözlenmektedir.[398] Bölgede bilinen Hristiyan adetlerinin dışına çıkan bir grup olduğu zamanla daha aşikâr hale gelecektir ve bu grup heretik olarak nitelenecektir.

Bosna-Hersek dini tarihe sahip olan bir ülkedir. Din bölgede yüzyıllarca önemli bir role sahiptir. Ortaçağ Bosna Krallığı zamanında özellikle Kotramaniç hanedanlığı döneminde üç hristiyan tarikat barışçı bir şekilde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Roma-Katolikler Fransiskenler sayesinde sayıca artarken Ortodoks Hristiyanlar Hum bölgesinde (bugünkü Hersek bölgesi olan) bulunmaktaydı. Ayrıca kendine özgü manastır yapısıyla da Bosna Kilisesi mevcuttu. Bosna kilisesi ayrılıkçı

[396] Nikolay Todorov, *a.g.e*, s. 26-27.
[397]Dominik Mandić, *Bosna i Hercegovina Povijesno Kritična Istraživanja, Bogomilska Crkva Bosanskih Krstijana*, Svezak 2, 2. Izdanje, Ziral, Chicago-Roma-Zurih-Toronto 1979, s. 145-146.
[398]Osman Karatay, "Ortaçağ Bosna Devleti", *Balkanlar El Kitabı 1.Cilt Tarih*, (Ed): Bilgehan A.Gökdağ- Osman Karatay, 3. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 156.

olabilirdi ancak aykırı/sapkın değildi. Karşıtları tarafından Kathar/Patarin ya da Manichean olarak nitelendirilmelerine rağmen doktrin ve öğretileri Roma-Katolik öğretilerden kalmaydı.[399] Bosna'da Bogomil, Ortodoks ve Katolik öğretinin bulunduğu üç dini inanışın coğrafi bölgelere göre dağılışına bakıldığında Bosna Kilisesine mensup Bogomillerin Drina'nın doğusu ve Neretva ile Hum'un güneyine Ortodoksların güney ve doğuya, Katoliklerin ise Kuzey'e ve Batıya (özellikle şehir merkezlerine) konumlandığı görülmektedir.[400] Bosnalı Hristiyanlar kendilerini tam teşekküllü dini topluluğa ve kiliseye sahip olarak görüyorlar ve bunu "bizim inancımız, bizim hukukumuz ve Bosna kilisesi" kavramları ile ifade ediyorlardı.[401]

Bosna dışında heretik öğretinin yayıldığı bilinen Sırbistan'da da Stefan Nemanja'nın hükümdarlığı zamanında (1166-1196) Bogomilizm olarak değil fakat Arianizm olarak bilinen *bogumrska hereza* olarak nitelenen bir sapkın inanışın olduğu ve Rasa metropoliti Euthimije tarafından 1172 civarında ortadan kaldırıldığı bilinmektedir. Bu kimliği benimseyenlerin kitaplarının yakıldığı, dillerinin kesildiği, geri kalanlarının ise sürgüne gönderildiği ve sürgün edilenlerin Bosna'ya sığındığı varsayılmaktadır. Daha sonraki dönemlerde ise bu inanış o bölgede önemli bir rol oynamamıştır. Dalmaçya topraklarında Split'te ise 1185 yılında yerel sapkınların adı verilmeden (*omnes sectas hereticorum et eorum comlices*) lanetlenmiştir. Ertesi yıl Papa, Split başpiskoposunu şüpheli bir örgüt için (*ne conventicula fierent, que fraternitates appelantur*) uyarmıştır. Zadar'da 1198 yılında da sahte Hristiyanlar tespit edilmiştir. Split başpiskoposunun Zadar'lı Matej ve Aristodija kardeşlerin Bosna'da sapkınlığı vaaz ettiklerine dair raporu ile aynı tarihe rastlamaktadır. [402]

Bogomiller kurtuluşa giden yolun günah çıkarmak, vaftiz olmak, kutsal ayinlere katılmak ile alakalı olduğunu düşünmüyorlardı. Ayrıca Eski Ahiti, Hazreti Meryem Kültünü, Katolik kilisesinin bakış açılarını reddetmekle birlikte Hazreti

[399] Mitja Velikonja *a.g.m,* s. 218.
[400] John V. A. Fine, "The Medieval and Ottoman Roots of Modern Bosnian Society", s. 12-13.
[401]Dominik Mandić, *Bosna i Hercegovina Povijesno Kritična Istraživanja, Bogomilska Crkva Bosanskih Krstijana,* s. 216.
[402] Sima M. Ćirković, "Bosanski Patareni i Zapadne Hereze", (Preveli i Priredili: Nedim Rabić, Dženan Dautović), *Prilozi Contrubitions,* Br. 49, Univerzitet u Sarajevu-Institut za Historiju, Sarajevo 2020, s. 21- 22.

İsa'nın insan vücuduna sahip olduğu ve ölmediği görüşünü savunuyorlardı.[403] Bu açıdan bakıldığında temel Hristiyanlık öğretilerinden uzaktı. Osmanlı Devleti Balkanları fethedip bu bölgeye yerleştikten sonra bölgede dini değişiklikler ve İslam'a dönüş hareketleri meydana gelmiştir. Bogomillerin inandığı görüşler de göz önüne alındığında Aleksandar Solovyev'e göre Boşnak Bogomillerin İslamlaşma sürecindeki psikolojisini iyi anlamak gerekmektedir. Bogomillerin İslamlaşması, Katoliklere ve Ortodokslara kızgın oldukları, Kral Tomas tarafından zorla din değiştirmek zorunda kaldıkları ve zülüm gördükleri gibi konular ile birlikte düşünülmelidir. Bununla birlikte İslam tüm heykelleri, ikonları, çanları ve putperestlik kokan her şeyi yasaklarken İsa Mesih'e büyük bir peygamber olarak saygı duymaktadır. İslam'ın Vaftiz ve kutsal ayin gibi öğretileri yoktur. Ayrıca Sahte Hristiyanlara, Roma ve Yunan kilisesine karşı zafer kazanmış bir peygamberi vardır. Tüm bunlar bir arada düşünüldüğünde zulüm gören ve inançları sarsılan Bogomillerin İslam'ı neden seçtikleri anlaşılabilmektedir.[404] İslam'a dönüşün meydana gelişini, John V. A. Fine da Solovjev'e benzer şekilde özetlemektedir. Konuyu 3 ana formda açıklayan Fine öncelikle Bosna kilisesinin Bogomil olduğunu, ikinci olarak Bosna kilisesinin mensuplarının Bosnalılardan oluşmakta olduğunu ve de çoğunluğu sağladığını, üçüncü olarak ise Bosna kilisesinin mensubu olan Bogomillerin Katolik kilisesi ve bu kiliseye mensup krallar tarafından çeşitli işkencelere maruz kaldıklarını söylemektedir. Bu üç görüş eksik yönlere sahip olmakla birlikte yine de İslam'a dönüşün nedenlerini oluşturan başlıca sebeplerdir. Ancak tüm bu nedenler İslam'a tam olarak kitlesel geçişi başlatmamıştır. İhtida hareketleri aşamalı bir şekilde gerçekleştiği gibi Bosnalı din adamları arasından sadece İslam'a değil aynı zamanda Ortodoksluğa ve Katolikliğe dönüşlerin yaşandığını da belirtmek gerekir.[405] Fine'nın üçüncü neden olarak belirttiği Bogomillerin ihtida hareketleriyle ilgili olarak Bogomillerin Katolikler tarafından engellendiği ve bunun sonucunda İslam'a dönüş yaptıklarına dair görüş oldukça eskidir. Muhamed Hadžiijahić ve Hafiz Mahmud Traljić'in eserinde aktarılan bilgiye göre Petrus Massarechius (Massarechi) tarafından da eski tarihlerde ileri sürülmüş

[403] Mustafa İmamoviç, *Boşnakların Tarihi,* s. 105.
[404] Aleksandar Solovjev, "Nestanak Bogomilstva i Islamizacija Bosne", *Godišnjak Istoričkog Društva Bosne i Hercegovine*, Godina I, Sarajevo 1949, s. 68-69.
[405] John V. A. Fine, "The Medieval and Ottoman Roots of Modern Bosnian Society", s. 12.

bir görüştür. Fatih Sultan Mehmed'in Bosna'yı fethinden önce, Bosna Kralı Tomas'ın halkına daha önce eşi görülmemiş şekilde şiddet uyguladığı ve Bosna Kilisesi mensuplarını Katolik olmaya zorladığı için bölgede kaos ortamı oluştuğuna dair bilgiler olduğu söylenmektedir. Petrus Massarechius da Bosna kilisesine mensup kişilerin sapkın ve inançta zayıf kimseler olduğundan statülerini korumak amacıyla böyle bir ortamda fethedilen Bosna'nın yeni durumunu kullanarak İslam'a geçtiklerinden bahsetmektedir.[406] Fine'nın iddialarına geri dönülecek olunursa Hadžiijahić ve Traljić de Bosnalı Müslümanların doğrudan kitlesel olarak ihtida hareketinde bulunmadığını ileri sürmektedir. Bosna'dan Fransiskenler gibi Bosna Kilisesi mensuplarından da kaçanların olduğu bilinmektedir. Bosna'daki bu kaçışların Fatih Sultan Mehmed'in ahidnamesini yayınlamasına neden olduğu belirtmektedir.[407]

Alexander Lopašić, halkın zamanla Müslümanlığı kolay bir şekilde benimsemesinde bölgedeki tekkelerin, tarikatların ve dini senkretizmin (birbirinden farklı öğretileri kaynaştıran) önemli bir katkısı olduğunun altını çizmektedir. Halkın dinini değiştirdiği zaman yaşam standartlarında büyük bir değişiklik olmaması da dini ihtidanın devam etmesinin nedenlerinden biridir. Örneğin halk din değiştirdiğinde konuştukları dili kullanmaya ve günlük yaşamlarındaki uygulamalarına devam edebiliyordu. Senkretizm nedeniyle farklı dini toplulukların birbirlerinin dini ritüellerine katılabildiği ve geçmiş değerlerinden tamamen vazgeçmediği de görülmektedir. Örneğin, Müslüman olan bireyler bir manastıra bağışta bulunabilmekteydi.[408] Behija Zlatar da bu örneği ve senkretizmin önemini destekleyecek şekilde Bosna'daki dervişlerin İslam'ın katı prensiplerini dine ihtidayı sağlamak adına esnetmiş olduklarını dile getirmektedir.[409] Georges Castellan, Alexander Lopašić gibi araştırmacılar, bölgedeki Müslümanların Hz. Muhammed'e inanıp, onun öğretisini uygulamakla birlikte Hristiyanlık geçmişlerini tamamen

[406] Muhamed Hadžijahić-Hafiz Mahmud Traljić, *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini,* Muhadžirska Biblioteka, Istanbul 1994, s. 39.
[407] Muhamed Hadžijahić-Hafiz Mahmud Traljić, *a.g.e.* s. 40.
[408] Alexander Lopašić, "Islamization of the Balkans with Special Reference to Bosnia*", Journal of Islamic Studies*, C: 5, S: 2, 1994, s. 176-177.
[409] Behija Zlatar, "Bosna i Hercegovina u Okvirima Osmanskog Carsrtva (1463- 1593)", (Ed: Ibrahim Tepić-A.Dženić), *Bosna i Hercegovina od Najstarijih Vremena do kraja II Svjetskog Rata,* Sarajbosna 1994, s. 88.

unutmayan bireyler olduğu üzerinde durmaktadır. "*Kasabaların çoğunda, aile reisi olan baba Müslümandı, ancak Hristiyanlığın kutsal heykel ve resimlerine saygılı olmuş ve Hristiyan bayramlarını her zaman kutlamışlardı*." şeklindeki açıklamasıyla Balkanlardaki halklar arasında İslam kimliğine geçenlerin Hristiyanlık öğretileri tümden terk etmediklerini vurgulamaktadır.[410] Bosnalı Slav, Pomak Bulgar ve Müslüman Arnavutlar Hristiyanlık ile Müslümanlığı bir arada yaşayan gruplardandı. Arnavutça "*domne*" (kararsız) ve "*paramene*" (karışık) sözcükleri Hz. Muhammed'e inanan ama Hristiyan bayramlarını da kutlayan bu kimseler için kullanılmaktaydı.[411] Ancak tekrar belirtmek gerekir ki Bosna Ban'ı[412] Kulin tarafından da desteklenmekte olan Bogomilizm, Katolik ve Ortodoks öğretiden farklı olarak resim, heykel, haç gibi sembolleri kabul etmemektedir. İnanan insanların Tanrı ile herhangi bir aracı olmadan iletişim kurabileceklerini savunan bir öğretidir. Bosna'da Bogomilizm, Bosna Kilisesi sayesinde organize olmuştur. Ancak Bosna Kilisesi'nin papa gibi bir dini lider çıkartma amacı olmamıştır. Bölgesel ve güçlü bir örgütlenme sağlanamadığı için de yerli halk Hristiyanlığın basit temel adetleriyle Slavların daha önceki pagan adetlerini bir arada sürdürmeye devam ederek kendine has bir uygulama geliştirmiştir.[413] Bogomiller sapkın olarak görüldükleri için Vatikan tarafından Bogomillere karşı savaşan Katoliklerin günahlarından kurtulacağına dair ilanlar da yapılmış, Haçlı seferleri düzenlenmiş ve birçok Bogomil'e engizisyon cezaları tatbik edilmiştir. Bu nedenle Bogomillerin izlerine genellikle Türklerin hâkimiyeti altına giren bölgelerde rastlanılmaktadır. Diğer bölgelerde ise Bogomillerin Katolik ya da Ortodoksluğa döndürüldükleri veya ortadan kaldırıldıkları görülmektedir. Bogomiller ile ilgili İstanbul ve Ankara Devlet Arşivlerinde araştırma yapan Tayyip Okiç, makalesinde 'Kamil Bogomiller'in kendilerine 'Kristiyan' yani Hristiyan denildiğini ve Osmanlı Devleti'nde birçok

---

[410] Georges Castellan, *Balkanların Tarihi 14.-20. Yüzyıl,* Milliyet Yayınları, (Çev: Ayşegül Yaraman-Başbuğu), İstanbul Mayıs 1993, s. 123.
[411] Georges Castellan, *a.g.e,* s. 143.
[412] Ban: Osmanlı Devleti'nde Macaristan, Hırvatistan ve Bosna sancak beylerine verilen isim. Ayrıca saygın kişi anlamına gelmektedir: "Ban", Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük, http://sozluk.gov.tr/(08.02.2023); Şakir Bayhan, *Boşnakça-Türkçe Sözlük*, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 66.
[413] Kadir Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, 1. Baskı, Emre Yayınları, İstanbul 2005, s. 251-253.

gayrimüslimin ‘gebr’ veya ‘kâfir’ olarak kaydedilirken Bogomil nüfusun ise ‘Kristiyan’ olarak kaydedildiğine değinmiştir.[414]

2.4.2. Kültürün Kimlik Üzerindeki Etkisi

Bosnalı Müslümanların varlığına delil niteliğinde olan sözlü, yazılı ve görsel kültüre bakmak, tarihteki kalıcı izlerini görmek açısından önemlidir. Bosnalı Müslümanlar yani Boşnakların birikimleriyle meydana getirdikleri eserler kendi kimliklerinin ve etnisitelerinin varlığına ayna tutmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Bosnalı Müslümanlar Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altında yaşarken ulusal kimlik edinme gayreti içerisinde olmamışlardır. Ancak Avusturya-Macaristan hâkimiyeti altına girdikten sonra Sırp ve Hırvatlara karşı kendilerini konumlandırmak için kimliklerine ait kültür ögelerine sahip çıkmışlardır. *Kosta Hörmann*, Güney Slavları içerisinde bulunan Müslümanların, Sırp ve Hırvatlardan farklı olduğunu düşünerek Boşnak kahramanlık şiirlerini bir kitapta toplamıştır. Kitabının adını *Narodna Pjesme Muslimana u BiH* (Bosnalı Müslümanların Halk Şiiri)[415] şeklinde adlandırmasından da anlaşılabileceği üzere Hörmann, Güney Slavların içerisinde Bosnalı Müslümanların farklı bir etnisiteye sahip olduğu düşünmektedir. Halk şiirlerini derleyen Kosta Hörmann[416] çağdaşları tarafından Bosnalı Müslüman (ulus/lar) kimliği yaratmakla suçlanmıştır.[417] Ancak Müslümanların şiirleri başka bir yazar tarafından daha ele alınmıştır. Sırpların sözlü kültür ürünlerini derleyen Vuk Stefanović Karadžić Müslüman Slavlara ait birçok sözlü ürünü de kayıt altına almıştır. Mala Prostanarodna –Serbska pesnarica (Küçük Slav-Sırp Halk Şiirleri) adlı eserinde Müslüman Slavlara ait olan şiirleri de yayınladığını belirtmiştir. Narodne Sprske Pjesme (Sırp Halk Şiirleri) adlı bir başka eserinde Müslüman Slavlara ait olan şiirlerin başına “T” harfi koyarak Türklere ait

---

[414] Tayyib Okiç, “Neşredilmemiş Bazı Türk Kaynaklarına Göre Bosna Hristiyanları (Bogomiller), (Çev: Salih Akdemir- Recep Duran), *İslami Araştırmalar Dergisi*, C: 6, S: 4, s. 238.

[415] Ömer Aksoy, “Boşnak Ulusal Kimliğinin Oluşumu ve Halk Kültürünün Etkileri Üzerine Bazı Tespitler ve Değerlendirmeler”, *Akademik Bakış Dergisi,* S: 66 Mart-Nisan 2018, s. 262.

[416] Bakınız: Kosta Hörmann, *Narodna Pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo 1976, s. 6-7.

[417] Marina Antić Madison, Historicizing Bosnia Kosta Hörmann and Bosnia’s Encounter with Modernity,s.7.https://www.academia.edu/200925/Historicizing_Bosnia_Kosta_H%C3%B6rmann_and_Bosnia_s_Encounter_with_Modernity(22.01.2023).

olduğunu belirtmek istemiştir.[418] Burada Türk anlamında kullanılan "T" harfi ırk anlamında Türkleri ifade etmemektedir. Bosnalı Müslümanlar İslam dinini Türklerden öğrendikleri için bu şekilde nitelendirilmişlerdir. Bununla birlikte Karadžić'in "T" harfini bir belirteç olarak kullanıyor olması Bosnalı Müslümanların etnik oluşumlarının var olduğunun bir kanıtıdır. Bosnalı Müslümanların kimliklerinin bir özelliği ve sözlü kültürlerinin bir parçası Sevdalinkalar Müslüman olmayan diğer Balkan Slavlarında görülmemektedir. Hece ölçüsü kullanılarak oluşturulan bu şiirler Türk Halk Edebiyatındaki manilere benzemektedir.[419] Sonuç olarak Kosta Hörmann Müslüman ulus yaratmakla suçlansa ya da Vuk Stefanović Karadžić dini kimliğin oluşturduğu Boşnak kimliğini görmek istemese de, her iki örnekte de görüldüğü üzere Müslüman toplumun eseri olan şiirler bulunmaktadır. Bosnalı Müslümanların anadillerindeki edebi yaratıcılık, zengin halk sözleri ve destanların yanında tirad biçimleriyle de korunmaktadır. Müslüman halkın şiiri epik ve lirik alanın bir parçası olup zamanla şiirsel diyalektin üzerine kurulmuştur. Bu şiir Doğu'nun edebi ve dilsel bileşeniyle olan güçlü bağlantısına bakılmaksızın, Müslümanların vatanlarına ve dillerine olan bağlılıklarına da tanıklık etmektedir. Böylelikle Bosnalı Müslümanların şiiri, yerel dilin standartlaşmasından önce kültürel kimliğin korunmasında da aktif bir tol üstlenmiştir. Bu anlamda ünlü baladlar (Hasanaganica, Smrt Omer i Merima vb.), dil yönünden oldukça başarılı olduğu gibi sanatsal yaratımda da oldukça başarılıdır.[420] Sevdalinka, Bosna Müslüman kültüründe özel bir yeri vardır. Otantik bir halk varlığının canlı bir müzikal, edebi, dilsel biçimde ifade edildiği yaşamın duygusallığının ve trajedisinin vurgulandığı bir şiirdir. 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Bosna Paşalık bölgesinde oluşmuştur.[421] Sevdalinkalar incelendiğinde şiirlerde Osmanlı ve Türk izlerine rastlanılmaktadır. Örneğin "*U Stanbulu na Bosforu bolan paša leži* (İstanbul'da Boğaziçi'nde hasta paşa yatar), *Duša mu je na izmaku crnoj zemlji teži* (Ruhu çöküyor, kara toprağı istiyor)" ve "*Oj Djevojko Anadolko* (Oy Anadolulu kız), *Budi mojati* (benim ol)" sözleri bilinen sevdalinkalardır. Yaygın

[418] Ömer Aksoy, "Boşnak Sözlü Kültür Araştırmaları Tarihi", *Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C: 6, S: 1, Temmuz 2017, s. 7-8.
[419] Fatih İyiyol- Alena Ćatović, "Sevdalinkalarda Türk-Boşnak Halk Kültürünün Ortak Unsurları", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Eğitim Kültür Dergisi,* C: 1, S: 1, 2012, s. 249-250.
[420] Dževad Jahić, *Jezik Bosanskih Muslimana*, Bosanski Krug-Biblioteka Ključanin, Sarajevo 1991, s. 16.
[421] Dževad Jahić, *a.g.e*, s. 63-64.

olarak bilinen bu iki sevdalinkanın sözleri üzerinden inceleme yapılacak olunduğunda Türkleri ve Osmanlı'yı hatırlatan "paşa" ve "Anadolu" kelimelerinin geçtiği görülmektedir.[422]

Bosnalı Müslümanlar, Osmanlılardan öğrendikleri Arap alfabesini kullanarak Bosna diliyle yazılı eserler de vermiştir. Alhamijado (Alhamiyado) olarak isimlendirilen bu edebiyat türü 17. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl başlarına kadar kullanılmıştır.[423] Esasında "Arap olmayan yabancı" anlamına gelen Alhamijado terimi İspanya'daki Arap hâkimiyeti sonucu İspanyolların bu kültürden etkilenip Arap harflerini kendi dillerindeki edebiyatları için kullanmalarından doğmuştur. Bu durum Bosnalı Müslümanlar için de ilham kaynağı olmuştur.[424] Burada önemle üzerinde durulması gereken nokta Bosnalı Müslümanların Bosna dilini yazılı olarak kullanırken tercih ettikleri alfabedir. Zira Hırvatlar Latin alfabesini, Sırplar Kirili kullanırken, Müslümanlar Arap harflerini kullanmakta ısrarcı olmuşlardır. Türk ve İslam Dünyası ile bağların devam etmesi için Arap harflerinin Boşnakçaya uyarlanması için çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaları yürüten eğitimci yazar Omer Hazim Humo Boşnakçanın yazımında tek standart bir Arap alfabesi oluşturmaya çalışmıştır.[425]

Kafana ismi verilen Bosna'daki kahvehanelerde, Ramazan ayında Anadolu'daki Âşık kültürüne benzeyen ve şairlerin birbirleri ile şiirlerini paylaşıp yarıştırdıkları atışmalar olduğu bilinmektedir. Bu atışmalar da Bosnalı Müslümanların sözlü kültürünün bir parçası olan bu atışmalar bir enstrüman eşliğinde gerçekleşmekteydi. Bu kültürel etkinliğe bakıldığında, Bosnalı Müslümanların kendi sembol ve kimliklerinin bir parçası olarak diğer Güney

---

[422] Caner Sancaktar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki Kültürel ve Demografik Mirası", *Sosyal Bilimler Dergisi,* C: V, S: 2, Ekim 2012, s. 56.

[423] İrfan Morina- Linda Latifi, "Bosna'da Osmanlı Dönemine ait Edebiyat Araştırmaları ve Namık Kemal'in Boşnakça'ya Tercüme Edilen Eserleri", *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi,* C: 2, S: 3, Haziran 2013, s. 92.

[424] Ömer Aksoy, "Türk Kültürü Etkisinde Teşekkül eden bir Edebi Gelenek: Boşnak Alhamijado Edebiyatı", *Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi,* S: 14, Yıl: 6, 2018, s. 186.

[425] Ömer Aksoy, "Bosna Hersek'te Alfabe Meselesi ve Boşnak Yazı Dilinin Sadeleştirilmesine Yönelik Türkiye ile Paralel Olarak yapılan Reform Çalışmaları", *Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi,* C: 7, S: 2, Aralık 2018, s. 256.

Slavlarından farklı enstrümanlar kullandıkları görülmektedir. Örneğin Sırp ve Hırvatlar at kılından yapılan telli bir çalgı olan Gusle kullanırken Bosnalı Müslümanlar Türk sazı olan Tanbura yahut Arnavutların kullandığı çiftelli'yi kullanmaktadır.[426] Bosnalı Müslümanların kimliği açısından sadece sözlü kültüre/sevdalinkalara, yazılı kültüre/alfabeye yahut mimari eserlere yansımanın dışında sofra kültürüne yansıyan bir yapının olduğu da gözlenmektedir. Örneğin "kahve" Osmanlı aracılığıyla pek çok yere ulaşmış ancak en çok Bosna kültürü ile özdeşleşmiştir. Öyle ki kahve Bosna'nın milli kültürünün bir parçası olmuş "kafa, kahva, kava" ismi ile anılmış ve yakın zamana kadar "Turska kafa" Türk kahvesi denmiştir. Bir takım nedenlerden dolayı Türklerden öğrenilen kahve kültürü ve ismi "Turska kafa"dan "Bosanska kafa"ya dönüştürülmüştür.[427] Kahve için kullanılan isim ne olursa olsun Türklerden öğrenildiği ve Bosna kültüründe harmanlanarak kalıcı hâle geldiği tartışmasız bir gerçektir. Bosnalı Müslümanların halk kültüründe kahvenin yanı sıra sarma, imam-bajildi, sogan dolma, sarma gibi yemeklerde de Türk kültürünün ve Türk isimlerinin etkisi görülmektedir.[428]

Bosna'da kimlik adına örnek vermek gerekirse toplumun kültürel mirasının izleri üzerinden birçok simge gösterilebilir. Bu simgeler halkın ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapılan mimari eserler olabilir. Örneğin nehirleriyle ünlü olan Bosna'nın temel ihtiyacı olan köprülerdir. Şehrin simgeleri olan köprüler eserin yapıldığı tarih ve dönemle birlikte geçmişe ışık tutmaktadır. Osmanlı döneminde yapılan Vişegrad'daki Sokullu Mehmet Paşa köprüsü (Drina Köprüsü), Konjic'te Eski köprü, Mostar kentindeki Eski köprü (Mostar köprüsü) kültürel bellekte önemli yer tutan Bosnalı Müslümanlar için Osmanlı'yı ve İslam'ı hatırlatan unsurlardır.[429] Osmanlı döneminde yapılan köprüler Bosna ve Hersek'te en görkemli tabloyu sunmuştur. Bu bölgeler Roma döneminde ve bağımsız oldukları eski dönemlerde ormanlarla kaplıydı ve uygarlığın çok silik olan izleri vardı. Daha büyük şehirler, iyi

[426] Özkul Çobanoğlu, "Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Boşnak Âşık (Gusları) Tarzı Şiir Geleneği Arasında Ortaklıklar Üzerine Tespitler", *Milli Folklor Dergisi,* Yıl: 10, S: 39, 1994, s. 17-19.
[427] Ali Çaksu, "Bir Siyasi İçecek Olarak Türk Kahvesi", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* S: 41, Konya 2019, s. 380.
[428]Adem Özder, "Bosna-Hersek Cumhuriyetinde Coğrafyanın Halk Kültürüne Etkisi", *Marmara Coğrafya Dergisi,* S: 25, İstanbul Ocak 2012, s. 235.
[429] Ömer Aksoy, "Boşnak Halkının Ortak Belleği Bağlamında Mostar Köprüsü", *Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu Hatıra Kitabı*, Türk Edebiyatı Vakfı, İstanbul 2017, s. 679- 680.

yollar ve köprüler olmadan[430] gelişme olmayacağı için eserlerin yapımına özen gösterilmiştir.

2.4.3 Boşnak Kimliğinin Oluşumunda Osmanlı ve Türk Etkisi

Osmanlı İmparatorluğu'nun 15. yüzyılın ikinci yarısında Bosna-Hersek bölgesini fethetmesiyle birlikte bölgedeki dini yapı kayda değer şekilde değişti. Dini topluluklar Osmanlı İmparatorluğu'nun uyguladığı millet sistemiyle sadece korunmakla kalmadılar aynı zamanda bu sistem sayesinde güçlendikleri yönler de olmuştur. Bu toplulukların dinî, tarihsel, kültürel ve etnik mirası bu sayede korunmuş ve kuvvetlenmiştir. Bosnalı Hristiyan toplumunda İslam'a geçiş konusu ise uzun bir süreç sonrasında gerçekleşmiştir. Pre-modern dönemdeki Bosna'nın dini tarihi dinlerin karşılıklı toleransı ve saygısının yanı sıra farklılığı ve bölünmesi anlamına gelmektedir. Dinler arası gerilim 19. yüzyılın sonuna kadar başlamamıştı. Devletlerin ideallerinde dini kimlik, milli homojenleşme ve milli kimlik için büyük önem taşıyordu. Örneğin Sırbistan ve Hırvatistan'ın büyük devlet olma idealleri için dini ve milli mitleri, milliyetçilik programlarında dini kimliğin yeri önemliydi.[431]

Osmanlı Devleti'nin başarısının sadece askeri gücü ile doğru orantılı olmadığını adaletli ve hoşgörülü yapısı gibi birçok toplumsal etmenin de bunda etkili olduğuna değinilmişti. Tüm bunlar fetihlerde Osmanlı ordusuna karşı mukavemeti azaltmış ve sonraki yıllarda ihtida hareketlerine yansımıştır. Nikola Jorga, *"... Bir asır içinde yerlerini Osmanlı İmparatorluğuna terk eden Balkan Hristiyan devletleri, umumiyetle sanıldığı gibi, Hristiyan dinini yok etmek isteyen mutaassıp bir düşmanın sebep olduğu dini bir katostrofla ortadan kaldırılmış değildirler..."* demiştir.[432] Jorga'nın da belirttiği üzere Osmanlı Devleti'nin Balkanlar üzerindeki hâkimiyeti sonrasında hızlı bir şekilde İslam'a geçiş gözlenmemiştir. Ancak Bosna-Hersek ve

[430] Alija Nametak, *Islamski Kulturni Spomenici Turskoga Perioda u Bosni i Hercegovini,* Državna Štamparija, Sarajevo, 1939, s. 27.
[431] Mitja Velikonja, *a.g.m,* s. 219.
[432] Selim Hilmi Özkan, "Osmanlı Kuruluş Meselesi ve Osmanlı Kimliği", *Osmanlı Tarihi I (1299-1774) Siyasi Tarih-Kültür ve Medeniyet,* (Ed: Selim Hilmi Özkan), İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 12.

Arnavutluk'ta diğer bölgelere nazaran İslam'a hızlı geçişler yapıldığı görülmektedir. Bunda bölgeyi yöneten Osmanlı öncesi feodal beylerin halka karşı katı tutumları, bölge halkının yoksulluk içinde olması, Osmanlı'nın bölgeye gelmesi ve bunun sonucunda kalkınmanın başlaması, Osmanlı'nın ahitnamelerle halkın güvenliğini sağlaması gibi pek çok unsurun etkisi olmuştur. Bu sayede halk Osmanlı ile yakın bağlar kurabilmiştir.[433] Öyle ki Bosna Avusturya-Macaristan tarafından yönetilmeye başladığında Müslüman bir genç kızın din değiştirerek Hristiyan olması Müslüman Bosnalılar tarafından oldukça büyük bir şaşkınlık ve de tepkiyle karşılanmıştı. Hacı Lojo önderliğindeki bir takım Müslümanlar Avusturya'ya karşı Osmanlı adına protesto gösterileri yapmıştı.[434] Bu nedenle Bosna'da din ile etnik anlamda milliyetçilik kemikleşmiş bir yapı haline gelmiştir. Hırvatlar Katolik, Sırplar Ortodoks, günümüzde ise Boşnak denildiği zaman Müslümanlar (eski dönemlerde Bogomiller) anlaşılmaktadır.[435] Görüldüğü üzere Bosna ve Hersek bölgesindeki halk Osmanlıların bölgeye intikal etmelerinden bir süre sonra diğer Balkan bölgelerindeki halka nazaran İslam'ı kabul etmişler ve yüzlerce yıl boyunca İslam'a bağlı kalmışlardır. Avusturya-Macaristan yönetimi dönemindeki en küçük bir ihtida hareketi ise halkın tepkisiyle sonuçlanmıştır. Bu örneklerden yola çıkılarak Bosnalı Müslümanların Müslüman kimliğine bağlı kaldıkları görülmektedir.

Bosnalı veya Boşnak, tabiri tarih boyunca çoğunlukla Bosna'ya yerleşenler tarafından kullanılan bir isim olmuştur. Bosna'daki herkes tarafından Bosnalı tanımı kullanılmış ve tüm dini gruplar tarafından benimsenmiştir. 19. yüzyılın sonunda milliyetçi ideolojilerin artması ve dinlerin millileşmesiyle birlikte Bosnalı Ortodokslar Sırp milliyetçiliği için, Bosnalı Katolikler Hırvat milliyetçiliği için asker topladı. Bu milliyetçi ideolojiler dış güçler tarafından formüle edilmiş ve örgütlenmiştir.[436] İslam Bosna'ya ilk geldiğinde Ortodoks ve Katolikler arasındaki

---

[433] Hava Selçuk, "Tapu Tahrir ve Maliyeden Müdevver Defterlere Göre Rumeli'de İhtida Hareketleri (1432-1482)", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S: 12, 2012, s. 91.

[434] Fikret Adanır, "The Formation of a 'Muslim' Nation in Bosnia-Hercegovina: a Historiographic Discussion", s. 275-276.

[435] Kadir Albayrak, *a.g.e,* s. 234.

[436] Bosnalı Müslümanlar, etnik milli kategori bakımından Boşnak tabirini kullanmak için bir süre çekince yaşamışlardır. Ancak bu yüzyılın son on yılında Boşnaklar izole edilmeye başlayınca çekincelerine son vererek bu ismi benimsemişlerdir: Rusmir Mahmutčehayić, *Bosnia The Good Toleranca and Tradition*, Central European University Press, Budapest 2000, s. 31.

ilişki son derece karmaşıktı. Rusmir Matmutčehayić'e göre etrafı çevrelenen heretik Bosna kilisesi İslam ile bu şartlarda tanışmış ve iyi karşılamıştır. Müslümanlar Hristiyan topluluğu etkilemişlerdir.[437] Bogomillerin inançlarının ve kültürel bazı yönlerinin İslam'a benzediği için İslam'a geçişlerin yaşandığına dair görüşler de mevcuttur. Kültürel yönden Bogomillerin kullandığı (13.-16. yüzyıl) mezar taşlarının ve kullandıkları sembollerin Türklerin kullandığı (12.-14. yüzyıl) mezar taşları ve sembollerde pek çok benzerlik olduğuna dair örnek vermek yerinde olacaktır.[438] Orta Çağ'da tek bir Bosna devletinin varlığı, Osmanlı imparatorluğu döneminde yaşanan İslamlaşma, Osmanlı İmparatorluğu ve Avusturya-Macaristan imparatorluğu döneminde verilen özerkliğin varlığı ve daha sonraki dönemlerde çok kültürlülük şeklinde yaşanan tarihsel deneyimler Bosna açısından oldukça önemlidir. Bosna'yı diğer komşu bölgelerden farklı ve özel kılan da bu çok katmanlı yapısı olmuştur. Müslüman nüfus açısından bakıldığında, üç grup arasındaki ortak dil ve ortak tarih gibi benzerlikler yalnızca bölgesel bir topluluk olmanın ötesinde anlamlar taşımakla birlikte, Bosnalı Sırplar ve Hırvatlar Bosnalı Müslümanların aksine ulusal hedeflerini Sırbistan ve Hırvatistan'da görmüşler, Bosnalı Müslümanların ise Osmanlı devleti ile hedeflerini bir görmüşlerdir.[439]

Anton Hangi, Bosna Hersek Müslümanlarının eski Slavenler olduğunu ve 1463 yılında Osmanlı yönetimi tarafından Bosna Krallığı'nın düşmesiyle çoğunun Boşnak/Bosnalı atalarının dinini reddederek Türklerin getirdiği dine kucak açtıklarından söz etmektedir. İnançlarını getiren Türkler ile kendilerini ilişkilendirdikleri için kendilerine Türk ya da inançlarına Türk inancı demektedirler. Bosna Hersek'teki Müslümanların, Türkleri benimsediklerine dair birkaç örnek vermek gerekirse "Türk yeminim var" şeklinde bir yeminin olduğunu ve "Eğer Türkseniz yardım edin", "Türksen konuş", "Türksen dur" gibi deyimlerin var

[437] Rusmir Matmutčehayić, *a.g.e*. s. 31-32.
[438]Emel Esin, "Bosna-Hersek'te Bogomillere Atfedilen XIII.-XVI. Asırlardan Lahdler ile Anadolu'daki XII.-XIV. Yüzyıllardan Müşahhas Tasvirli Türk Mezar taşları Arasında Bir Mukayese", Orijentalni Institut u Sarajevo, C: 30, Saraybosna 1980, s. 107-108.
[439] Ema Neimarlija, "Između Nacionalizma i Regionalizma; Istra i Bosna i Hercegovina", *Identitet Bosna i Hercegovine kroz Historiju: Zbornik Radova 1,* Institut za Istoriju, Sarajevo 2011, s. 185-186.

olduğunu belirtmek gerekir.[440] Bosnalı Müslümanlar kendilerini Turćin olarak adlandırılmışsa da bu etniklik barındırmayan ve tam manasıyla Türklerin dinine mensup anlamında kullanılmıştır. Osmanlılardan ise Anadolu Türkleri ya da Osmanlı olarak bahsetmişler. Avusturya Macaristan yönetiminde ise Müslüman tabirini tercih etmişlerdir.[441] İstanbul'daki Türklere ve Osmanlı devletine göre ise Bosnalı Müslümanlar kendilerini etnik, siyasi ve dil anlamında Boşnak olarak kabul etmekte ve adlandırmaktadır. Bu nedenle Osmanlı yönetimi belgelerinde bu isimle de anıldıkları görülmektedir. Türklerin yanı sıra Boşnakların o dönemde yakın ilişki içerisinde bulunduğu, Slav kökenli olmayan Macar ve Arnavutlar Bosnalı Müslümanlar için Boşnak tabirini kullanmışlardır. Aynı zamanda hem halk dilinde hem de yazılı olarak Boşnakların kimlikleri için Türk inancına mensup müslümanlar anlamında Turçin olarak ifade etmişlerdir. Bu Boşnakları aynı ortak dili paylaştıkları Güney Slav kimliğindeki diğer halklardan açıkça ayıran bir kimlik olmuştur.[442] Abdullah Skaljić "*Turcizmi u Sırpskohrvatskom-Hrvatkosrpskom Jeziku*" isimli sözlüğünde 8742 Türkçe kelimenin Sırp-Hırvat diline geçtiğini kabul etmektedir.[443] Osmanlı Devleti'nin Türk-İslam kültürünün bir sentezi olarak yaptığı mimari eserlerde bölgenin sosyo-kültürel kimliğinin bir parçasıdır. Bulgaristan'da 3.339, Yunanistan'da 3.771, Arnavutluk'ta 1015, Eski Yugoslav coğrafyasında 6.616, Romanya'da 234 olmak üzere toplamda 14.975 (cami, mektep, külliye vb.) eserin olduğu bilinmektedir.[444] Görüldüğü üzere dil aracılığıyla kelimelerin taşınması ve Osmanlı Devleti'nin inşa ettirdiği birçok eser, Osmanlı kimliğinin Balkanlar ve Bosna'daki izlerine birer örnek durumdadır.

2.4.4. Boşnak Kimliğinin Oluşumunda Basının Etkisi

Boşnakların güçlü karaktere ve de muhafazakar bir yapıya sahip olduklarını bu nedenle de yeniliklere karşı açık olmadıklarını ifade eden Antun Hangi, Osmanlı

---

[440] Antun Hangi, *Život i Običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Naklana Daniela A. Kajona, Sarajevo 1907, s. 9.
[441] Aydın Babuna, "The Bosnian Muslims and Albanians: Islam and Nationalism", *Nationalities Papers*, Vol: 32, No: 2, June 2004, s. 292.
[442] Mustafa Imamović, "Bošnjački Etnos: Identitet i Ime", *Prilozi*, 32, Sarajevo 2003, s. 324-325.
[443] Abdulah Skaljić, *Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1966, s. 23.
[444] Caner Sancaktar, "Balkanlarda Osmanlı Mirasından Arınma Siyaseti" *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 5, S: 3, 2019, s. 18.

İmparatorluğu'nun uygulamaya çalıştığı reformların büyük bir dirençle karşılaşmasının nedenini buna bağlamaktadır. Bosna Ejderi/Ejderhası olarak bilinen Hüseyin Kapetan Gradačević'in II. Mahmut'un yeniliklerine karşı ayaklanmaya kalkanları silahlı savunmaya yönlendirmesinin altında da bu nedenin olduğunu belirtmektedir. Bu güçlü ve sert karakter nedeniyle Avusturya-Macaristan yönetimi Bosna Hersek'i işgal etikten sonra da devam etmiştir. Örneğin onlu ölçü sistemine geçilmesine rağmen Müslümanlar metrik ölçüyü kabul etmeyerek arşın kullanmayı sürdürmüşlerdir.[445] Osmanlı Devleti Bosnalı Müslümanların bu tutumunu değiştirmek ve reformları halka daha iyi anlatabilmek amacıyla gazetelere oldukça önem vermiştir. Bosanski Vjestnik gazetesinde "Bosna Vilayetinin Anayasa Hukuku" metni Boşnak diline çevrilerek halka sunulmuştur.[446] Bununla birlikte gazetelerde kültürel konularda yazılar yayınlanmıştır. Osmanlı devletinin zayıflaması ve toprak kayıplarının artması sonucunda, milliyetçilik akımları ve yeni devletlerin kurulması gibi pek çok olay yaşanmıştır. Bu olaylar neticesinde Tanzimat ve Islahat fermanlarının ilanının ardından dış ülkeler ve gayrimüslim halk gazete çıkarmış ve kendi propagandalarını yapmıştır. Osmanlı Devleti de halkına seslenebilmek ve devletin uygulamalarından onları haberdar edebilmek için 1864 Vilayet Nizamnamesi ile birlikte vilayet gazetelerinin çıkarılmasını emretmiştir.[447] Gazetelerin çıkarılması emri ile birlikte dönemin Bosna valisi Topal Şerif Osman Paşa Bosna'da matbaayı kurmuş ve bu sayede okul kitapları, salnameler haftalık gazeteler yayınlanmıştır. Buna ek olarak *Bosna* ve *Sarajevski Cvjetnik* gazeteleri basılmıştır. Bu dönemdeki gazeteler halka kendi politikalarını aşılamaya çalışmaktaydı. Yarı resmi olan Sarajevski Cvjetnik gazetesi de bu politikalara bir cevap niteliğindeydi. Asıl önemi Sırp basınına karşı varoluş mücadelesinden kaynaklanmaktaydı.[448]

Saraybosna'da matbaa bulunmadığından Ignjat Sopron'un matbaasından istifade edilmeye çalışılmıştır. Sopron'un matbaasında ise Arap harfleri ile Osmanlı

[445] Antun Hangi, *a.g.e,* s. 15-16.
[446] Ahmed S. Aličić, "Uredba o Organizaciji Vilajeta 1867. Godine", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju,* (12-13), 1963, s. 200.
[447] Zafer Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, s. 160.
[448] Kemal Beydilli, "Topal Osman Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 41, İstanbul 2012, s. 247.

Türkçesini basacak harfler bulunmadığından Osman Paşa bu teknik yetersizliği çözmek ve vilayet gazetesinin çıkması için Osmanlı hükümeti ile iletişime geçmiştir. Sorun çözüldükten sonra Boşnakça ve Türkçe olarak iki dil ile yayın yapan bu gazetede yurt içi ve yurt dışı haberlerin haricinde edebi eserlerden seçilen makaleler de verilerek halkın istifade etmesi sağlanmıştır.[449] Topal Şerif Osman Paşa Bosna'da matbaa ve basın için özel bir gayret göstermiştir. Bosna-Hersek Osmanlı Devleti idaresindeyken Goražde (Gorajde) ve Sarajevo (Saraybosna) da bir Mostar'da ise iki tane matbaa bulunmaktaydı.[450]

Bosna'da matbaanın açılışı, ilk özel gazetenin Sarajevski Cvjetnik (Gülşen-i Saray) ortaya çıkışı Boşnaklar arasında modern gazeteciliğin gelişimini teşvik etti. Kamuoyunun kademeli olarak gelişmesini sağlayan ve editörlüğünü yapan Mehmed Saćir Kurtčehajić olmuştur. Diğer Müslüman ülkelerde olduğu gibi, Bosna'da da basılı yayının gelişimi ilerleyen yıllarda entelektüel rönesansın en önemli araçları haline gelecektir.[451] 1878'deki Berlin Kongresi ve Bosna Hersek'in işgelinden sonra Avusturya Macaristan hükümeti Almanca ve Macarca bazı gazeteler yayınlamışlardır. Bosnalı Sırplar 1881'de Napredak, Prosvjeta gibi gazeteleri yayınlamışlardır. 1891 yılında ise Bosna Hersekli Müslümanlar kendi gazeteleri olan Bošnjak'ı yayınlamaya başlamışlardır.[452] Bošnjak gazetesinde Bosnalı Müslümanların kimlik fikrinin oluştuğu gözlenmektedir. Gazetede Bosnalı Müslümanların Slav ve Hırvat isimlerini kabul etmedikleri gibi[453] Topal Şerif Osman Paşa'nın ve Benjamin Kalay'ın oluşturmaya çalıştığı Slav üst kimliğini[454] oluşturmaya çalıştığı gözlenmektedir. Katoliklerin Hırvat, Ortodoksların ise Sırp

---

[449] Salih Seyhan, "Bosna Vilayet Gazetesi Bosna'nın Kısa Tanıtımı ve İlk Dört Sayısının Sadeleştirilmiş Özeti", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* C: 17, S: 2, 2013, s. 142-143.

[450] Đorđe Pejanović, *Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529-1951,* Sarajevo Svjetlost 1952, s. 21.

[451] Fikret Karčić, *The Bosniaks and The Challenges of Modernity Late Ottoman and Hapsburg Times*, El Kalem, Sarajevo 1999, s. 67.

[452] Slavo Grgić-Đani Banja, "Počeći Novinarstva u Bosni i Hercegovini od 1850 do1892, sa Posebnim Osvrtom na Katoličke Listove Bosanski Prijaltelj i Srce Isusovo", *Anali Poslovni Ekonomije,* Vol: 9, Br: 16, 2017, s. 3.

[453] Aldiana Softic, *Boşnak Milli Kimliğinin İnşasında Bošnjak Gazetesinin Rolü: 1891-1901*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, (Danışman Tufan Gündüz), Ankara 2017, s. 62.

[454] Aydın Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu Geçmişten Günümüze Boşnaklar,* s. 147-149.

olarak isimlendirilmelerinin arkasında Hırvatistan ve Sırbistan ülkelerinin olduğu anlatılmıştır.[455]

Halkın eğitim seviyesini yükseltmek, İslam ve Osmanlı karşıtlığına son vermek, Yabancı basına ve Slav propagandalarına cevap vermek, dünyadaki gelişmelerden halkı haberdar etmek ve bireylerin düşünsel hayatlarına dokunabilmek amacıyla siyasi ve iktisadi haberlerden sosyal yaşama ve edebi yazılara kadar pek çok türde yazı yazılmıştır. Bu yazılar hiç kuşkusuz halk üzerinde etki bırakmıştır. Bosna'da çıkan *Bosanski Prijatelj, Bismilah, Bosanski Vjesnik, Bosna, Sarejevski Cvjetnik* gazeteleri[456] ve Benjamin Kallay'ın desteğiyle çıkarılan "*Bošnijak*" (Boşnak) isimli gazeteler hiç kuşkusuz halk üzerinde derin etki bırakmış sosyal yaşamı ve tarihin seyrini etkilemiştir. Oluşturulmak istenen "Bosnalı" kimliğinin halk nezdinde benimsenmesi için Kallay'ın desteğiyle "*Bošnijak*" (Boşnak) isimli gazete çıkartılmıştır. Ancak gazetenin iletmek istediği mesajlar Sırp ve Hırvatlar tarafından ilgi görmemiştir. Gazete Müslümanlar için Hırvat veya Sırp olmadıklarını ispatlamak için çabalayan bir yayın organına dönüşmüştür.[457]

Avusturya Macaristan yönetimi sırasında Saraybosna'da ise yabancılara ve yerel halka ait, özel olarak işletilen ve modern tekniğe sahip olan 20 matbaa vardı. Yabancılara ait olan Spindler i Loschener, Bucwold B. Co, L. Pl. Makanec, Thier i Vogler, Litografija Aleksandra Bende, Dr. Julius Makanec, Sarajoever Tagblatt, Gustav Kriške gibi sahiplerinin öncelikle kendilerini kâr ve başarıya adadığı modern teknikle donatılan bu matbaalar yerli yayıncılara da örnek olmuştur. Islamska Dionička Štamparija, Sırpska Dioničarska Štamparija, Prva Hrvatska Tiskara Kramarić i Raguz, Daniel. A. Kajon gibi yerel olan matbaalardan bazılarıdır.[458]

İlber Ortaylı Balkanlarda yayın yapan gazetelerin bölgenin dinamiklerini etkilediğini şu şekilde aktarmaktadır: "*Batı'da gazete kültür ve malumat organı*

---

[455] Aldiana Softic, *a.g.t*, s. 62.
[456] Salih Seyhan, "Osmanlı Döneminde Bosna Hersek'te Çıkan İlk Özel Türkçe Gazete Gülşen-i Saray", *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi,* C: 7, S: 3, 2012, s. 105-107.
[457] Noel Malcolm, *Bosnia a Short History*, s. 148.
[458] Amra Rešidbegović, "Pregled Privatnih Štamparija 1884-1918", *Bosniaca-Časopis Nacionalne i Univerzitetske Biblioteke Bosne i Hercegovine,* Br: 2, God: 2, Sarajevo 2017, s. 68.

olarak çıkıp üçüncü derece rol oynadı. Osmanlı imparatorluğunda ise Rumlar, Ermeniler, Arapları Türkler ve Bulgarlar için gazete ön planda tarih, coğrafya edebiyat ve hatta tabii ilimler, teknoloji ve iktisat öğreten bir öğretim ve eğitim organıydı. ... Balkan Ulusçuluğu gazeteye çok şey borçludur. Gazeteci öğretmen ve din adamı; Balkan uluslarının hayatında olduğu kadar başka hiçbir Avrupa ulusunun hayatında ve tarihinde bu kadar etkili ve önemli bir trio'ya rastlanmaz."[459]

1900 yılında eğitici ve bilgilendirici "Behar" dergisinin çıkmasıyla birlikte edebiyat dergileri dönemi de başlamıştır. Bu edebiyat dergileri Avusturya Macaristan yönetimi altında Bosna Hersekli Müslümanların eğitim ve kültür yönünden karşılaştıkları zorlukları sosyal, politik ve ulusal gelişmelerin yansıtıldığı bir hareket olarak çıkmaya başlamıştır. 1907 yılında "Gajret", 1912 yılında ise "Biser" dergisi yayın hayatına katılmıştır. Bu dergilerin Müslüman Slav ulusal kimliğini taşımakla birlikte zaman içinde ideolojik olarak Hırvat ve Sırp ulusal hareketleriyle yakınlaştıkları görülmektedir.[460] Ancak Müslümanların haklarını savunmak amacıyla kuruldukları ve dini özerklik için mücadele ettikleri göz ardı edilmemelidir. Örneğin Behar dergisi Avusturya Macaristan hükümetine Müslümanlara karşı ayrımcılık yapıldığına dair birtakım şikâyetlerde bulunmuştu.[461]

[459] İlber Ortaylı, "Osmanlı Bulgar Basını Üzerine Notlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: 15, S: 26, 1991, s. 254.
[460] Muhsin Rizvić, *Behar Književnoistorijska Monografija,* Svjetlost, Sarajevo 1971, s. 9.
[461]Muhsin Rizvić, *a.g.e,* s. 26.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİNDE BOSNA'DA BASIN

3.1. Osmanlı Devleti'nde Matbaa ve Basın

3.1.1. Matbaa'nın Farklı Toplumlar Tarafından Keşfi

Sert bir kalıbın resmini yumuşak bir zemine çıkarma, tab etme, basma sanatına matbaa denilmektedir.[462] Baskı ve basım kelimeleri çoğu zaman tipografiyle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Ancak tam manasıyla bir benzerlik söz konusu değildir. Baskı sanatında uygulama ve süreç bakımından kullanılan çeşitli yöntemler vardır. Bunlar çelik ve bakır levha kullanılarak uygulanan yöntemler, litografi, tipografi ve krilografidir. Kısaca açıklamak gerekirse matbaada ilk kullanılan yöntemde çelik ya da bakır levhanın yüzeyinin altından oyma baskı, işleme ve klişelerle baskı uygulanırken, litografide aynı uygulama taş kullanılarak sağlanmaktadır. Tipografide yüksek kabartmalar dökülür ve hareketli metal tipler oluşacak şekilde hazırlanırken krilografide bu kabartmalar odun/ahşap bloklar aracılığıyla oyma baskı için hazırlanır.[463]

Basım yöntemini Çinlilerin 600 yılına doğru keşfettikleri bilinmektedir. Ancak basım/matbaa için elzem madde olan kâğıdın serüvenine kısaca değinmek gerekirse eski çağlarda yazılar genellikle bambu parçalarının veya ipek şeritlerin üzerine yazılır ve bunlara kâğıt (Chih) denirdi. Fakat bambu maliyetli, ipek ise ağır olduğu için iki materyal de kullanıma elverişli olmamıştır. Çin'de Ts'ai Lun, ağaç kabukları, selüloz artıkları, eski giysiler ve balık ağlarından faydalanarak kâğıt

---

[462] Kemal Beydilli, "Matbaa", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C: 28, Ankara 2003, s. 105.
[463] Theodore Low de Vinne, *The Invention of Printing A colletion of Facts and Opinion,* Second Edition,Trubner Company, London 1878, s. 17-18. https://archive.org/details/inventionofprint00devirich/page/n7/mode/2up(12.01.2023).

yapmayı tasarlamış ve çalışmaları neticesinde kâğıdı elde etmiştir. Japonlar ise Korelilerle iletişim kurmaları sonucunda 7. yüzyılın başlarında Budist rahiplerin Japonlara getirdikleri dut yapraklarından elde edilen materyaller sayesinde kâğıda dair ilk bilgileri öğrenmişlerdir. Edinilen bilgilere göre 610 yılında Japonlar da kâğıt yapımına başlamışlardır. İmparotoriçe Shotoko zamanında ilk baskı yapılmış ve bölgede yaygınlaşmıştır.[464] Çinlilerin 11. yüzyılın ortasında hareketli harfleri buldukları sonraki yıllarda ise Uygurların bu sanatı öğrendikleri ancak hareketli harflerden ziyade tahta oyma baskı sanatını kullandıkları bilinmektedir. Matbaanın Çinliler tarafından eski tarihlerden itibaren uygulanması asıl olarak Budist manastırlarının maddi ihtiyaçlarını karşılamak için dini metinlerin ve günah çıkarma kitaplarının basıp çoğaltılarak satılması gibi pragmatik bir amaca hizmet etmektedir.[465]

Eski Çağ ve Orta Çağ'da İpek Yolu olarak adlandırılan yol, Asya, Orta Doğu ve Avrupa arasında büyük ticaret yolu ve önemli bir güzergâhtı. Bu yol, aynı zamanda doğal iletişim ağı olduğu için kâğıt örneğinde de olduğu gibi matbaa Çinlilerin ardından Koreliler ve Japonyalılar tarafından öğrenilmiştir. Bu yeniliğin doğuda kısa zamanda yayıldığı ve Johannes Gutenberg'in 15. yüzyıl ortasındaki icadından çok daha önce bilindiğini iddia edilmektedir.[466] Ancak günümüzde bilinen haliyle kullanılan ilk matbaa Johannes Gutenberg'in bir başarısıdır. Gutenberg matbaada kullanılan ahşap blokları metalle değiştirerek kullanmayı denemiş, zemin üzerinde (baskı kâğıdı) ve matbaada kullanılacak mürekkep üzerinde çalışmalarını sürdürmüştür.[467] Ayarlanabilen kalıpları yapan Gutenberg, tipografinin mucidi ve modern matbaayı kuran kişi olarak kabul edilmektedir.[468]

---

[464] Dard Hunter, *Papermaking the History and Technique of an Ancient Craft*, Dover Publication, New York 1978, s. 52-53.
[465] Şinasi Tekin, *Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları,* Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 46.
[466] Shelton A. Gunaratne, "Paper, Printing and The Printing Press A Horizontally Integrative Macrohistory Analysis", *Gazette Studies,* C. 63, S. 6, London-Thousand Oaks-New Delhi 2001, s. 464.
[467] Sigfrid Henry Steinberg, *Five Hundred Years of Printing*, New Edition by John Trevitt, The British Library&Oak Knoll Press, 1996, s. 7-8.
[468] Theodore Low de Vinne, *a.g.e,* s. 66-67.

3.1.2. Osmanlı Devleti'nde Matbaacılığının Gelişimi

Kitap yayıncılığının en önemli merkezlerinden biri olan Venedik 15. ve 16. yüzyılda Sen Siril, Glalolitik alfabe, Bosna, Yunan, Ermeni ve Yahudi alfabelerini kullanarak Balkanlar için kitap yayınlamaktaydı. Türklerin basılı kitapla ilk karşılaşmaları ise Balkan topraklarına yaptıkları fetihlerin ardından bölgedeki halklarla tanışmaları sonucunda gerçekleşmiştir. Günümüzdeki Türkiye sınırları içinde kitap basımı ise 15. yüzyıl sonunda başlamıştır.[469] Yahudiler kısa zamanda Osmanlı sınırları içinde İzmir, Halep ve Selanik'te de matbaa kurmuşlardır. Ayrıca İstanbul'da Ermeniler (Tokatlı Abgar) ve Rumlar (Rahip Nikodemos Metaksas) da kendi matbaalarını kurmuşlardır.[470] Ancak matbaanın kullanımı Batı ile Osmanlı Devleti açısından bakıldığında farklı amaçlar sergilemektedir. Örneğin matbaa Batı'da öncelikli olarak dini kitaplar için bir araç olarak kullanılırken Osmanlı devleti açısından Batı'yı tanımak için Avrupa'ya açılan bir pencere olmuştur.[471]

Macaristan'ın Kolosvar şehrinde (Romanya'nın Cluj şehri) 1674 yılında doğduğu ve Macar kökenli bir aileye mensup olduğu tahmin edilen ilk Türk matbaasının kurucusu olan İbrahim Müteferrika, İmre Tökeli'nin bölgeye yaptığı kıyım sonrası esir düşüp Osmanlı İmparatorluğu'na gelerek İslamiyet'i benimsemiştir.[472] Gerçek adı tam olarak bilinmeyen matbaacı İbrahim'in Osmanlı ve İslam kimliğini edindikten sonra bu ismi aldığı bilinmektedir.[473] Bununla birlikte ilk Türk matbaasının kurucusunun adı, yaptığı iş olan müteferrikalık ile adeta

[469] A. D. Jeltyakov, *Türkiye'nin Sosyo-politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729-1908 Yılları),* Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara 1979, s. 19.
[470] Hidayet Nuhoğlu, "Osmanlı Matbaacılığı", *Türkler Ansiklopedisi*, C: 14, (Ed: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1652.
[471] Oğuz Han Öztay, "Osmanlı'nın Siyasal Hayatında Basının Rolü: 19.yy. Örneği", *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, C: 6, S: 29, 2020, s.236.
[472] Niyazi Berkes, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği", *Belleten*, C: 26, S: 104, Ankara 1962, s. 715.
[473] Orlin Sabev, "Portrait and Self-Portrait: Ibrahim Müteferrika's Mind Games", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi,* C: 44, S: 44, İstanbul 2014, s. 102; İbrahim Müteferrika'nın İslam'a ihtida etmeden önceki dini kimliği ile ilgili çeşitli tartışmalar bulunmaktadır. Araştırmacılar Hristiyanlığın Kalvinist, Protestan, Uniteryen ya da Katolik mezheplerine sahip olabileceği üzerine çeşitli iddialarda bulunmaktadır. Orlin Sabev ise makalesinde farklı bir bakış açısıyla İbrahim Müteferrika'nın ihtidası ile alakalı farklı bir yorum getirmektedir. İbrahim Müteferrika ile ilgili olarak ayrıca bakınız; T. Halasi Kun, "İbrahim Müteferrika" *İslam Ansiklopedisi*, C: 5, S: 2, İstanbul 1965, 896-900; Niyazi Berkes, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği", *Belleten,* C: 26, S: 104, Ankara 1962; Lajos Fekete, "Osmanlı Türkleri ve Macarları 1366-1699" Belleten, C: 13, S: 52, Ankara 1949.

bütünleşmiştir. Müteferrikalar tımarlı ve ulûfeli olarak çalışan kimselerden oluşan bir zümredir. Dolayısıyla İbrahim Müteferrika da kapıkulu askerlerinin 41. Bölüğünde 29 akçe yevmiye ile çalışan padişahın maiyetinde olan bir çalışandır.[474] İbrahim Müteferrika, Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi'nin oğlu Sait Efendi ile anlaşarak matbaa için destek toplamak amacıyla *Vesile el-Tıbâ'a* (Matbaanın Gerekçeleri) adında kitapçık hazırlamıştır. Bunun yanı sıra 1726 yılında matbaa sayesinde ilimin artacağı, matbaanın dine aykırı bulunmadığı, kültür ve eğitim için gerekli olduğu, Vankulu Lügati'nin daha ucuza yayınlacağı gibi konular hakkında deliller öne sürerek Türkçe kitap yayınlanmasına dair dilekçe vermiştir.[475] Dilekçe verildikten bir süre sonra, gerici çevrelerin ve hattatların tepkisiyle karşılaşılmıştır. Hattatlar genel olarak kitap yayıncılığını protesto etmek amacıyla kalem ve hokkalarını bir tabuta koyarak dönemin başkent sokaklarında matem yürüyüşü düzenlemişlerdir.[476] Toplumdaki tepkilere rağmen matbaanın kurulabilmesi için dönemin şeyhülislamından "*Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Kelam*" gibi İslam dini ile alakalı kitapların basılmamaları şartıyla matbaanın kurulması için gerekli izin alınmıştır.[477] Bunun sonucunda İbrahim Müteferrika'nın çabası olumlu sonuç vererek devletin himayesinde Sait Efendi'nin de yardımıyla birlikte *Daru't Tıbaati'l Amire* olarak bilinen matbaa kurulmuştur. Daha sonra sırayla Mühendishane Matbaası, Üsküdar Matbaası, Takvimhane Matbaası, Vilayet Matbaaları ve Bulak matbaası kurulmuştur.[478]

Müslümanların kurduğu ilk matbaada, baskıda kullanılacak harfler ve kâğıt gibi gerekli olan materyaller için çalışmalar yapılmıştır. Matbaada kullanılacak harflerin nasıl imal edildiği ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlere göre matbaanın malzeme ve kalıplarının Hollanda'dan (Leyl) getirilerek harf dökümünün İstanbul'da yapıldığına dair bilgilere rastlanmaktadır. Bununla birlikte Viyana'daki matbaa ustalarından da harflerin dökümü için yardım ve bakır levhalar istendiğine

---

[474] Erhan Afyoncu, "İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler", *Belleten*, C: 65, S: 243, Ankara 2001, s. 609-619.
[475] Hüseyin Gazi Topdemir, *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 2002, s. 23-24.
[476] A. D. Jeltyakov, *a.g.e,* s. 25.
[477] Gyula Kaldy Nagy, "Beginnings of the Arabic Letter Printing in the Muslim World", *The Muslim East Studies in Honour of Lulius Germann,* University of Budapest 1974, s. 210-211.
[478] Hidayet Nuhoğlu, "Osmanlı Matbaacılığı", *Türkler Ansiklopedisi*, C: 14, (Ed: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1653-1655.

dair görüşler bulunmaktadır.[479] Matbaada kullanılacak harfler *huruf*, farklı boyut ve şekillerdeki harfler ise *hurufat* olarak isimlendirilmektedir. Çelik ve bakırdan hazırlanan kalıpların içine kurşun, antimon ve kalaydan hazırlanan çeşitli alaşımlarla hurufat kasalarına harflerin yani hurufların dökümü yapılmıştır. Latin harflerine göre düzenlenen hurufat kasalarında 118 ya da 141 göz bulunurken Arap harflerine göre düzenlenenlerde 480 adet göz bulunmaktadır. Bu yönüyle Arap harflerine göre hazırlanan hurufatın olduğu matbaacılık sistemi, Latin harflerine göre hazırlanandan daha zor ve karışık bir sistem olmuştur.[480] Matbaanın devamlılığının sağlanması için bir diğer önemli materyal olan kâğıdın da düzenli temini gerekli olmuştur. Basıma elverişli kâğıt sıkıntısının ortadan kaldırılması ve kâğıt ithalinden de tasarruf edilebilmesi amacıyla İbrahim Müteferrika, sanayinin kurulmasını teklif etmiş ve Hotin'den *Aslan* adlı bir Yahudi Polonya'ya gönderilerek kâğıt ustası getirtilmiştir.[481] Matbaa için kâğıdın elzem olduğu anlaşıldıktan sonra 18. yüzyılda Yalova'da kâğıt fabrikası kurulmuştur. Ancak bu fabrika Avrupa ile rekabet edemediği için 10-15 yıl kadar çalışmış sonrasında âtıl kalmıştır. Kâğıt üretimi gerekli görüldüğü için daha sonraki yıllarda da çalışmalar devam etmiş ve Kâğıthane, Beykoz, İzmir ve Hamidiye fabrikaları kurulmuştur.[482]

Osmanlı Devleti'ne matbaanın oldukça geç gelmesinin nedenlerine bakıldığında, bu nedenlerden birinin hattatların etkisi olduğu söylenebilmektedir. Hattatlık oldukça yaygın bir meslek olmakla birlikte hattatlar, matbaa geldikten sonra gelir kaybına uğrayacaklarını ve mesleklerini yapamayacaklarını düşündükleri için tepki göstermekte bir çekince görmemişlerdir. Matbaa sayesinde hattatların yazdıkları eserler, daha kısa sürede hazırlanarak daha ucuza mâl edilmiştir. Matbaanın Osmanlı'ya geç gelişinde hattatlar dışındaki diğer nedenler ise dinî-

[479] Mustafa Akbulut, "İbrahim Müteferrika ve İlk Türk Matbaası", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 14, (Ed: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1643-1644.
[480] Turgut Kut, "Matbaa Hurufatı", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C: 28, Ankara 2003, s. 111.
[481] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* 18. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, (Haz: Ahmet Kuyaş), İstanbul 2012, s. 61-62.
[482] Şekibe Nihal Somer, "Osmanlı Arşiv Belgelerinin Günümüze Ulaşmasının Nedenleri: Kâğıt, Mürekkep ve Cilt Özellikleri", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S: 6, 2014, s. 247-248.

toplumsal konular ve teknik yetersizlikler şeklinde sıralanabilmektedir.[483] Ancak kısmi teknik yetersizliklere rağmen Batı'dan gelen bu teknik, eskiden beri Gayrimüslimler arasında kullanılmıştı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin dönemin teknolojik yeniliklerinden haberdar olduğu ancak benimsemediği bilinmektedir. Bu nedenle matbaayı benimsememenin altında yatan nedeni sadece din ve teknik sebeplerle açıklamak eksik kalacaktır. Bunlarla bağlantılı olan sosyolojik bir diğer önemli neden ise Osmanlı Devleti'nin üstünlük psikolijisine sahip bir devlet olmasıdır. Nitekim Batı dünyası tarafından da kabul edilen bu üstünlük Osmanlı Devleti zayıflamaya başlayıp çöküş dönemine girene kadar mevcut olmuştur. Siyasi, askeri, iktisadi yönden iyi bir konumda olduğundan[484] kendisi için gerekli görmediği bu tekniği gayrimüslim tebaanın kullanmasına izin veren Osmanlı Devleti, temkinli davranarak "*Türkçe, Arapça ve Farsça dillerinde eser basmamak ve isyana teşvik eden yayınlardan uzak durmak*" şeklinde iki önemli kural belirlemiştir. Belirlediği bu kurallara uyulup uyulmadığını da daimi olarak denetlemiştir.[485]

3.1.3. Basının Oluşumu ve İlk Gazeteler

Basın yayın organlarının ortaya çıkışı bir anda gerçekleşmemiştir. Basın günümüzde bilinen hâle gelene kadar tarih boyunca çeşitli merhalelerden geçmiştir. Bu merhaleler *elle yazılan kitaplar*, *mektuplar*, *haber mektupları* ve *periyodik tipi ilk mevkuteler-almanaklar*'dan yani belli aralıklarla yayınlanan yıllıklardan oluşmaktadır. Kâğıdın icadı gibi teknik, kâğıdın ucuza sağlanmasıyla doğru orantılı olarak gazete fiyatlarının da düşmesi gibi ekonomik ve de pek çok sosyal gelişme neticesinde basın ve yayın araçları büyük yol kat etmiştir.[486] Dolayısıyla gazetenin bir tarihi vardır ve bu doğal bir tarihtir. Tarihi bir sürecin sonucu olduğu söylenebilmektedir. Bir gazete en ham haliyle sadece bir gazete anlamına gelmemelidir. Dolaşan, okunan, tiraj için mücadele veren bir yapısı vardır. Aksi

[483] Hüseyin Gazi Topdemir, *a.g.e,* s. 28-29.
[484] İsmet Binark, "Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin Sosyal-Psikolojik Sebepleri", *VIII. Türk Tarih Kongresi,* Ankara 1976, s. 31-32.
[485] A. D. Jeltyakov, *a.g.e,* s. 20.
[486] M. Nuri İnuğur*, Basın ve Yayın Tarihi*, 4. Baskı, Der Yayınları, İstanbul 1999, s. 15-16.

halde gazete iletişimi sağlamaz, bilgiyi ulaştırmaz.[487] Basın tarihini evrelemek gerekirse *Basının doğuşu* (yazının icadı -1789 Fransız Devrimi), *Basının gelişmesi* (1789-1848), *Basının evrimi ve zirveye ulaşması* (1850-1914), *Modern Basın dönemi* (I. Dünya Savaşı'ndan günümüze dek süren dönem) şeklinde dört döneme ayrılmaktadır.[488]

Orta Avrupa'da 14. yüzyılda çeşitli zümreler arasında dolaşan tüccar mektupları vardır. Ayrıca tarihin her döneminde yaşanan savaşlar yine bilgi alma ihtiyacını ve haberleşmeyi gerektiren durumlardır. Harp, ticaret gibi dönemin güncel olaylarından haberdar olmak için kişilerin birbirlerine yazdıkları mektuplar dönemin başlıca haber kaynağıydı. Bu mektupların çoğu zaman aslı saklanarak suretleri dağıtılıyordu. Mektubun çoğaltılması halinde yazan kişinin ismi silinerek yazan kişiyi etkileyen mahremiyet ortadan kaldırılıyordu. Bu mektuplara haber anlamına gelen "*Novissima*", "*Tidinge*" ve "*Avise*" gibi isimler verilmişti.[489]

Periyodik haber basını Avrupa'da 15. yüzyılın ortaları ve 17. yüzyıl arasındaki dönemde oluşmuştur. Johann Gutenberg'in matbaasını tanıttıktan sonra matbaanın yayılması çok hızlı ve kapsamlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Çeşitli olarak basılı materyaller, yeni bilgi sağlayan kaynaklar haline gelmişti. Başlıca yayın biçimi broşür ve polemik broşörüydü. Gazete, biçimini kendinden önceki bu yayınlardan almıştır. Broşürler genellikle 14*22 santimetre boyunda 4 ile 28 sayfa arasında küçük kitaplar yani "haber kitapları" idi. Büyük olan ilk harfleri ve yazılı gravürleri onları el yazmaları gibi göstermiştir. Gazetelerin aksine broşürler (mahkeme, doğal afet, deniz savaşı, hükümet duyurusu vb.) tek bir konuyu ele alırdı.[490] İlk düzenli periyodik gazeteler kendilerini en son elde edilen politik haberlerle sınırlamaktaydı. Ancak gazeteler zamanla bu siyasi olayları iletmekten daha fazlasını yapan bir işleve sahip oldu. Gazeteler okuyucular için bilgi topluluğu ve siyasi tercih topluluğu

[487] Robert E. Park, "The Natural History of The Newspaper", *American Journal of Sociology*, C: 9, S: 3, 1923, s. 273-274.
[488] M. Nuri İnuğur, *a.g.e.* s. 17-18.
[489] Nermin Abadan, "Gazeteciliğin Gelişim Safhaları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C: 16, S: 1, Ankara 1943, s. 119.
[490] Stephen J. A. Ward, *The Invention of Journalism Ethics The Path the Objectivity Beyond*, McGill–Quenn's University Press, Montreal&Kıngston-London-Ithaka 2004, s. 92.

oluşturmaya hizmet etti.[491] Osmanlı Devleti'nin matbaa ile ilk tanıştığı dönemde Avrupa günlük gazeteler ile çoktan tanışmıştır. Hollanda'da 15 günlük periyodlar halinde 1605 yılında Hollanda *Nieuwe Tydinghen* yayınlanmıştır.[492] Günümüzde bilinen şekliyle süreli olarak (haftalık) yayınlanan gazeteye dair örnek 1609 yılında Strasburg'da Almanca olarak *yayınlanan Avisa Relation oder Zeitung*'tir.[493]

3.2. Osmanlı Devleti'nde Çıkan ilk Gazeteler

Osmanlı Devleti ve Batı'da ortaya çıkan gazetelerin amaçları birbirinden oldukça farklı anlamlar içerir. Batı'da gazeteler 18. yüzyılda burjuvazinin haber alma ihtiyacını karşılayan haber mektupları ile gelişirken 19. yüzyılda siyasal ve kültürel "*manipülasyon*" yani yönlendirme aracı olmuştur. Osmanlı Devleti'nde ise yönetici elitin geleneksel bir yapıya sahip olan halkını tepeden modernleşme anlamına geliyordu. Gazetenin başlıca amacı halkı "*tenvir ve terbiye*" etmek yani "*aydınlatmak ve eğitmek*"tir.[494] Osmanlı Devleti'nde haberleşmeyi sağlama ve kitlelere duyurma görevi vakanüvislerin (Tarih yazıcılarının) yazdıklarıyla sağlanmaktadır. Fakat periyodik özellikler ve gazete içeriğindeki pek çok içeriğe haiz olmamasından dolayı bu raporların gazetenin yerini alamayacağı açıktır. Batıda devletten bağımsız kurulan gazete ve dergiler güncel olayları kamuoyuna daha seri ve düzenli şekilde iletebilirken Osmanlı Devleti'nde meydana gelen olaylar rapor edilir ve İstanbul'a ulaştırıldıktan sonra çoğaltılıp zaman kaybedildiği için güncelliğini yitirmekteydi.[495]

Osmanlı Devleti'nde çıkan ilk gazete 1795 yılında İstanbul'daki Fransız Elçiliği'nin matbaasında Fransızların Fransa Cumhuriyetini desteklemek amacıyla yayınladıkları *Bulletin de Nouvelle* (Haber Bülteni) adlı gazetedir. Bu gazetenin ardından bir yıl sonra 1796 yılında *Gazetta Française de Constantinople* isimli bir

---

[491] Martin Conboy-John Steel, "The Future of Newspapers Historical Perspectives", *Journalism Studies*, C: 3, S: 5, 2008, s. 651.
[492] Korkmaz Alemdar, Türkiye'de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel Kökenleri, *Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi*, Ankara 1981, s. 88-89.
[493]The First Newspapers", https://www.britannica.com/topic/publishing/The-first-newspapers(12.02.2023).
[494] Uygur Kocabaşoğlu, "Tuna Vilayet Gazetesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S*: 2, Ankara 1991, s. 141.
[495] Nurettin Güz, "Osmanlı Basını", *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, C: 1, S: 3, Konya 2000, s. 42.

gazete daha yayınlanmıştır.[496] İzmir'de 1821 yılında *Le Spectateur Oriental* isimli Fransızca gazete yayınlanmaya başlamıştır.[497] Konuyla ilgili olarak Fransa'da 1850 yılında yayınlanan bir gazetenin (*Annuaire des Deux Mondes*) sayısında Osmanlı Devleti'nin o tarihlerde İstanbul'da ve İzmir'de gazete yayınlandığını açıklamıştır. Buna ek olarak bu gazete İstanbul'da 5 Fransızca, 4 İtalyanca, 1 Rumca ve 1 Ermenice İzmir'de ise 2 Fransızca, 1 Rumca, 1 Ermenice, 1 Musevi dilinde yayın yapıldığının bilgisini de vermektedir.[498] Bunların arasında *Le Smyrneen* (İzmirli), *Le Corrier de Smyrne* (İzmir Postası), *Le Moniteur Ottoman* (Osmanlı Gazetesi), *Journal de Smyrne, Echo de I'Orient (*Doğu'nun Yankısı), *Journal de Constantinople, La Turque, Impartial* (Tarafsız), *La Reforme, Le Phare du Bosphore,* (Boğaziçi Feneri), *Levent-Herald, Stamboul* (İstanbul) gibi gazeteler bulunmaktadır.[499]

Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisindeki bir bölgede çıkarılan ilk Türkçe (aynı zamanda Arapça olarak da yayınlanan) gazete, 1828 yılında Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından bastırılan *Vekayi-i Mısriyye'*dir. Orhan Koloğlu'na göre 1882 yılındaki İngiliz işgaline kadar Osmanlı Devleti'nin ve Türkçe'nin Mısır üzerinde etkisi olduğu için bu gazete ilk Türkçe basın olduğu göz ardı edilmemelidir.[500] Nesimi Yazıcı da *Vekay-i Mısriyye* gazetesinin Türkçe kaleme alındıktan sonra Arapçaya çevrilmesi ve Türkçe-Arapça olarak iki dilde basılması nedeniyle ilk Türkçe gazete olarak kabul etmektedir.[501] Ancak genel anlamda kabul edilen şekliyle Osmanlı Devleti'nde ilk Türkçe gazete padişah II. Mahmut'un isteğiyle 1831 yılında yayınlanan *Takvim-i Vekayi'*dir. Gazetenin başlangıçtaki ismi ise *Moniteur Ottoman'*dır. Aleksandre Blaqu editörlüğünde haftalık olarak yayınlanan Moniteur Ottoman'ın dili Fransızca'ydı. Yayınlandıktan birkaç ay sonra padişah fermanıyla gazetenin dilinin Türkçe olmasına karar verilmiş ve adı *Takvim-i*

---

[496] Necdet Ekinci, "Türk Basın Tarihinden Kesitler", *Türkler Ansiklopedisi*, (Ed: Hasan Celal Güzel,-Kemal Çiçek-Salim Koca), C: 14, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1214.
[497] Orhan Koloğlu*, Osmanlı Basınının Doğuşu ve Blak Bey Ailesi "Bir Fransız Ailesinin Bâbıâli Hizmetinde Yüz Yılı: 1821-1922*", (Çev: Erol Üyepazarcı), Müteferrika Yayınları, İstanbul 1988, s. 10.
[498] M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, s. 165.
[499] M. Nuri İnuğur, *a.g.e*, s. 160-161.
[500] Orhan Koloğlu, "Osmanlı'daki Türkçe Dışı Basın", *Kebikeç Dergisi,* S: 2, Ankara 1995, s. 130.
[501] Nesimi Yazıcı, "Vakayi-i Mısriye Üzerine Birkaç Söz", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S*: 2, Ankara 1991, s. 270.

Vekayi olarak değiştirilmiştir.[502] Gazetenin ismi bizzat II. Mahmut tarafından seçilmiştir.[503] Takvim-i Vekayi ile Vekay-i Mısriyye'ye arasındaki farka kısaca değinmek gerekirse Takvim-i Vekayi, Türkiye sınırları içinde tamamı Türkçe olarak basılan ve etki alanı daha geniş olan bir gazetedir. Daha sonraki dönemde bir nüshası Fransızca bir nüshası Türkçe olarak çıkan gazetenin Ermenice, Arapça, Farsça, Rumca olarak ayrı Takvim-i Vekayi nüshaları da yayınlanmıştır. Netice itibariyle bir dönem Türkçe yayınlanıp sonrasında tamamıyla Arapça yayınlanan Vekay-i Mısriyye Arap gazeteciliğinin, Takvim-i Vekayi ise Türk gazeteciliğinin okulunu oluşturmuştur.[504]

Takvim-i Vekayi'nin çıkış nedenleri "*Mukaddeme-i Takvim-i Vakayi*" başlıklı özel sayısında iç ve dış olaylardan halkı zamanında haberdar etmek ve halkı bilgilendirmek şeklinde izah edilmektedir. Eskiden olayları umuma haber verme görevinin vakanüvislere ait olduğu ancak bunlardan 20-30 yıl sonra haberdar olunabildiği için bu bilgilerin yanlış yorumlamaya müsait olduğu anlatılmıştır. Neticede bu durum devlete zarar verebileceğinden olayları eşzamanlı olarak halka aktarabilmek için gazete gereksinim haline gelmiştir.[505] Askeri, bürokrasi, eğitim gibi pek çok alanda reform uygulayan II. Mahmut bürokratlarını uygulanacak yeni kararlar ve uygulamalardan haberdar etmek için gazeteyi çıkartmış ve tüm memurların okumasını zorunlu kılmıştır.[506]

Takvim-i Vekayi'den sonra 1840 yılında sahibi İngiliz olan ve yarı-resmi bir niteliğe sahip *Ceride-i Havadis* gazetesi çıkarılmıştır. 1860'a gelindiğinde ise Çapanzade Agâh Efendi'nin *Tercüman-ı Ahval* gazetesini yayımladığı bilinmektedir. Bu dönemden sonra gazetelerin sayılarının giderek artmasına rağmen tirajlarının oldukça düşük olduğu görülmektedir. Ancak tirajların düşük olması yanıltıcı olmamalıdır. Keza konuyla ilgili olarak Sina Akşin "*Gazete tirajları düşüktü, fakat o*

---

[502] Najil Kurtić, "Novine u Bosni u Osmanskom Periodu i nacionalno Samoidentificiranje Bošnjaka", *Bosanski Jezik Časopis za Kulturu Bosanskoga Književnoga Jezika 10*, Tuzla 2013, s. 109-110.
[503] Hıfzı Topuz, *100 Soruda Türk Basın Tarihi, a.g.e*, s. 6; M. Nuri İnuğur, *a.g.e*, Basın ve Yayın Tarihi, s. 173.
[504] Nesimi Yazıcı, *a.g.m*, s. 270-271.
[505] Hıfzı Topuz, *a.g.e*, s. 5-6.
[506] William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi,* Agora Kitaplığı, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul 2008, s. 90-91.

devirde akşamları mahalle kahvelerinin bir çeşit kulübe ya da kıraathaneye (okuma odası) dönüştüğü, zaman zaman gazetelerin yüksek sesle mahalleliye okunduğu düşünülürse, etki alanlarının tirajlarından çok daha fazla olacağı düşünülmektedir" demiştir.[507] Görüldüğü üzere Akşin'in de belirttiği gibi gazetelerin tirajlarının düşük olması haberlerin halka bütünüyle ulaşamadığı ve etki bırakmadığı anlamına gelmemektedir.

3.2.1. Gazetelere Yansıyan Dil ve Alfabe Sorunları

Balkanlarda din ve etnisite kadar önemli bir diğer sorun dil ve alfabedir. Bu nedenle gazetelerin dili ve gazetelerde kullanılan alfabeler, bir tercihi ifade ettiği için politik yönelim ve kimlik simgesidir. Örneğin, Arnavutların Arap harflerini kullanması Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını sembolize ederken Rum harflerini kullanması Ortodoksluğa bağlılığı sembolize etmektedir. Latin harflerini kullanan Arnavutların ise İtalya'ya yönelen bir siyasi tavır içinde olduğu söylenebilir.[508] Arnavutlar Berlin Konferans'ında kendilerine ait bir alfabeleri olmadığı için ulus sayılmadıklarını öğrendiklerinde Grek, Latin ve Arap harfleri arasında seçim yapmak durumunda kalmışlardır.[509] Arnavutlar çok sayıda alfabe kullanmanın zorluklarını eğitimde de gözlemlemişlerdir. Bu nedenle alfabe üzerinde pek çok çalışma yapılmıştır. Örneğin, 1908 yılında Manastır'da yapılan kongrede *Bashkimi, Agimi* ve *İstanbul* alfabeleri arasında bir seçim yapmaya çalışmışlardır.[510] Arnavutlar Grek ve Latin alfabeleri üzerinde bazı değişiklikler (şapkalı-vurgulu harf tasarlanması, iki sessiz harfin bir sesi karşılayacağı harfler gibi) ve çalışmalar yapmışlardır. Sonuç olarak bu kongrede anlatılan değişiklilerle birlikte Latin alfabesini resmi olarak kabul edilmiştir.[511] Arnavutların alfabe konusunda yaşadıkları sorunlar Bosna dili için de geçerlidir. Örneğin 1878 yılında Avusturya Macaristan yönetimi Bosna-Hersek'i

---

[507] Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, 21. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 34.
[508] Orhan Koloğlu, "Osmanlı'daki Türkçe Dışı Basın", *Kebikeç Dergisi,* S: 2, Ankara 1995, s. 128.
[509] Orhan Koloğlu, a.g.m, s. 136.
[510] Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening 1878-1912*, Princeton University Press, Princeton New Jersey 1967, s. 370.
[511] David Diringer, *The Alphabet: A Key to the History of Mankind*, Hutchinson's Scientific and Technical Publications, Second and Revised Edition (reprinted with amendments), London-New York-Toronto-Melbourne-Sdyney-Toronto October 1953, s. 488.

işgal ettiğinde Osmanlı Devleti ve Fransiskenlerin girişimleri sayesinde başlayan yayıncılık geleneğini devralmıştı. Yayıncılık emekleme aşamasında olmasına rağmen Saraybosna ve Mostar'da okuyucu kitlesi oluşturmak için gerekli alt yapı vardı. Bu okuyucu kitlesi ise Boşnakça-Sırpça-Hırvatça, Ladino (Sefarad Yahudileri tarafından kullanılan İspanyolca), Türkçe ve Yunanca konuşan çok dilli bir topluluktan oluşmaktaydı. Bu nedenle Kiril- Roma (Sırpça-Hırvatça için), İbranice (Ladino için), Arap alfabesi (Türkçe ve klasik Arapça metinler için) gibi Yunanca ve diğer dillerin de çeşitli alfabelerle yazıldığı göz önünde bulundurulduğunda [512] alfabe konusunun kimlikler için ne denli önemli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bosna Hersek'te Sırplar Ortodoksluğa mensup olduklarından Kiril harflerini bırakmamışlar, Hırvatlar ise Latin alfabesini kullanmışlardır. Bosnalı Müslümanlar Arap harflerini kullanmayı sürdürmüşlerse de bazı nedenlerden ötürü Latin ve Kiril harflerini de kullanmışlardır. Ancak Türk ve İslam dünyası ile bağlarının devam etmesi için Arap harflerini kullanmayı önemsemişler ve Arap Alfabesi'nin Boşnakça için standart bir şekle getirilmesi konusunda çalışmalar yapılmıştır. Omer Hazim Humo Boşnakçanın Arap harfleriyle yazımında karşılaşılan zorlukları gidermek için çalışan yazarlardan biridir.[513] Bu açıdan bakıldığında alfabelerin araçsallaştığı ve sesleri ifade etmenin yanı sıra kimlikleri de ifade eden semboller olduğu görülmektedir. Boşnak dili yazıya dökülürken belirli dönemlerde Bosancica, Arebica, Latin ve Kiril alfabelerini kullanılmıştır. Omer Hazim Humo gibi araştırmacıların üzerinde çalıştığı ve Bosnalı Müslümanların kullandığı Arap alfabesi *Arebica* olarak isimlendirilmiştir. Esasen Arebica olarak adlandırılan alfabe Boşnakça ve diğer Slav dillerinin fonetik olarak uyarlanmış Arap alfabesinin adıdır.[514]

---

[512] Janet Crayne, "Publishing in Bosnia and Hercegovina", *Publishing in Yugoslavia's Successor States*, (ed): Michael Biggins- Janet Crayne, Routledge, New York-London 2019, s. 43.

[513] Ömer Aksoy, "Bosna Hersek'te Alfabe Meselesi ve Boşnak Yazı Dilinin Sadeleştirilmesine Yönelik Türkiye ile Paralel Olarak Yapılan Reform Çalışmaları", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C: 7, S: 2, Aralık 2018, s. 256.

[514] Adnan Tufekčić, "Arebica u Bosni- Kratke Crtice i Jedan Osvrt iz Rizvice Bosanskog Autentičkog Sinkretizma", *Duh Bosne*, Sv: 15, Br: 4, Oktobar 2020, s. 1.

3.2.2. Vilayet Matbaalarının Çalışmaları: Salnameler ve Gazeteler

Yerel yönetimlerle ilgili olarak 2 Kasım 1864 tarihindeki Vilayet Nizamnamesi ile vilayetlerin çoğunda ilk defa matbaa kurulmuştur. Kurulan matbaalar renkli olmayan resmi vilayet gazetesi ve salnamelerle kısıtlıdır. Buna rağmen Sırrı Paşa, Abidin Paşa (Dino) gibi bazı paşalar vilayet matbaası sayesinde kendi yazılarını yayınlatma imkânı bulmuşlardır. Böylelikle Rodos, Ankara, Diyarbekir, Trabzon gibi çoğu yerde ilk Türkçe kitapların basılması da sağlanmıştır. Beyrut, Selanik, İzmir gibi büyük olan şehirler ise matbaacılık faaliyetinin geliştiği şehirler haline gelmişlerdir.[515] Nizamname ile birlikte Tuna, Bosna, Suriye, Erzurum Halep, Edirne, Trablusgarp'ta vilayetler oluşturulmuş ve her vilayetin kendine ait matbaası olması için altyapı hazırlıklarına girişilmiştir. Böylece vilayet salnameleri ve vilayet gazetelerinin bu dönemde temeli atılmıştır.[516] Salname kelimesi "sal" yıl ve "name" kitap kelimelerinin birleşiminden oluşan farsça yıllık anlamına gelen bir kelimedir. Bu birleşik kelime 19. yüzyıla kadar takvim anlamında kullanılmıştır. Çünkü Osmanlı devletinde Arapça "takvim" ya da farsça "ruzname" gibi isimlerin dışında kullanılan bir yıllık yoktu.[517] Salnameler resmi ve özel olarak ikiye ayrılmakta, Resmi salnameler ise kendi içerisinde devlet, nezaret ve vilayet salnameleri olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Vilayet salnameleri Halep mektupçusu İbrahim Halet beyin hazırladığı "Fihrist-i Vilayet-i Halep" adlı salnamenin Osmanlı Devleti tarafından diğer vilayetlere birer nüshalarını göndererek hazırlanmasını istemesiyle başlamıştır. İlk eyalet salnamesi ise "Salname-i Vilayet-i Bosna" (1866) adıyla yayınlanan Bosna'ya aittir. Halep, Konya Suriye ve Tuna eyaletlerinde de Bosna'dan sonra sırasıyla salname basılmıştır.[518] Salnameler Hicri 1300 (miladi 1882/1883) yılından önce devletin iktisadi ve idari yönü hakkında devletin gelir ve

---

[515] Johann Strauss, "Kütüp ve Reasil-i Mevkute Printing and Publishingin a Multi-Ethnic Society*", Late Ottoman Society The Intellectual Legacy,* (Ed): Elisabeth Özdalga, RoutledgeCurzon Taylor&Francis, London-New York 2005, s. 229.

[516] Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi,* Pozitif Yayınları, İstanbul 2018, s. 31-32.

[517] Bisera Nurudinović, "Bosanske Salname (1866-1878 i 1882-1893)", *Prilozi za Filologiju,* Ur: Hazim Šabanović, X-XI, Sarajevo 1960-1961, s. 255.

[518] Bilgin Aydın, "Salname", *Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi*, C: 36, İstanbul 2009, s. 52-53.

harcamaları, vilayetlerin nüfus ve bina sayısı gibi pek çok bilgi içermektedir. Bazı yıllarda ise salnamelerde hastanelerde ölenlerin listeleri, önemli binaların ya da Osmanlı ticari kuruluşlarının tasvirleri gibi ek bilgi verilmiş hicri 1300 yılı sonrasında ise salnamelerin sayısı artmıştır. Salnamelerde imparatorluğun idari bölümleri alfabetik sırayla verilmiş ve bu sayede sınırlardaki yıllık değişikliklerin görülmesi sağlanmıştır.[519] Osmanlı Devleti'nin sosyal ve ekonomik tarihini incelemek isteyen bilim insanları açısından en değerli salnamelerin vilayet salnameleri olduğunu belirtmek gerekir. Vilayet salnameleri, imparatorluğun vilayetler üzerinde kontrolünün ne derece sıkı sağlandığının da bir göstergesidir. Sıkı denetimin olduğu yerlerde ve görece İstanbul'a yakın olan yerlerde salnameler daha ayrıntılı olabilmektedir. Örneğin, Bursa-Hüdavendigar, Kastamonu, Konya, Aydın-İzmir gibi yerlerden gönderilen salnamelerin en ayrıntılı şekilde hazırlandıkları görülmekle birlikte Ankara ve Trabzon'dan gönderilen salnameler de iyi olan salnameler arasında sayılmaktadır.[520] Vilayet gazeteleri ile ilgili olan 7. maddeye göre her türlü yazışma görevi bizzat mektupçu tarafından yerine getirilecekti. 21 Ocak 1871 tarihli nizamnamemin 20. Maddesinde ise mektupçunun görevi genişleyerek vilayet matbaasının yönetimi, resmi ve yarı-resmi yazıların müsveddelerinin kopyalanması, kontrolünün yapılması gibi sorumlulukları kapsar hale gelmişti. Vilayet gazeteleri ve matbaaların özellikleri esas olarak resmi yazışmaların sağlanması ve merkezin taşrayı olaylardan haberdar etmek istemesi amacı ile kurulmuştu.[521] Ancak gazetelerin basıldığı matbaalar zamanla sadece devlete ait olmaktan çıkarak özel kesimin de ihtiyaçlarını karşılamış böylece yerel basın doğmuş ve gelişmiştir. İlk başlarda bu matbaalarda çalışacak olan personeller çoğunlukla İstanbul'dan gelmiştir. Vilayetlerde açılan sanat okulları ve sanayi okulları sayesinde yeni matbaacılar bölgeden yetişmiştir. Gazetelerde yer alan yazılar "kalemi kuvvetli" kişiler arasından seçilen mektupçulardır. Yazılar genellikle imzasızdır. İlk başlarda gazetede yasalar, yönetmelikler, tayinler, resmi bildiriler, valilerin konuşmaları yayınlanırken bu geleneksel yapı kırılarak bir süre sonra şiirler,

---

[519] Justin Mccarty- J. Dennis Hyde, "Ottoman Imperial and Provincial Salnames", *Middle East Studies Association Bulletin,* Vol: XIII, No: 2, 1979, s. 10.
[520] Justin Mccarty- J. Dennis Hyde, *a.g.e,* s. 11.
[521] Uygur Kocabaşoğlu-Ali Birinci, "Osmanlı Vilayet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler", *Kebikeç Dergisi,* S: 2, 1995, s. 102-103.

tarih araştırmaları, incelemeler de yayınlanmaya başlamıştır.[522] Vilayet gazetelerinin önemli bir özelliği ise Türkçe ile birlikte o bölgenin yerel dilinin aynı gazetede birlikte yayınlanmasıdır.[523] Uygur Kocabaşoğlu'na göre "*vilayet matbaa ve gazetelerinin belki de en önemli özelliği, taşrada çöldeki vahalar benzeri birer kültür adacıkları oluşturmuş olmalarıydı*". Çünkü Vilayetlerin gazete ile tanışması ile birlikte bölge gazeteciliği doğmuş ve bu sayede kamuoyu oluşmuştur. Gazete, yöneten ile yönetilen arasında iletişim aracı haline gelmiştir.[524]

3.2.3. Vilayet Gazetelerinin Yıllara Göre Yayını[525]

Yıl	Vilayet	Gazetenin Adı	Dili
1860	Beyrut	Hadika al-Ahbar	Türkçe-Arapça
1865	Rusçuk	Tuna	Türkçe-Bulgarca
1865	Şam	Suriye	Türkçe-Arapça
1866	Trablusgarp	Trablusgarp	Türkçe-Arapça
1867	Halep	Gadir el Fırat	Türkçe-Arapça
1867	Cebeli Lübnan	Lübnan	Arapça-Fransızca
1867	Erzurum	Envar-ı Şarkiye	Türkçe-Ermenice
1867	Girit	Girit	Türkçe-Rumca
1868	Edirne	Edirne	Türkçe-Rumca

[522] Bülent Varlık, "Yerel Basının Öncüsü: Vilayet Gazeteleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 100-101.
[523] Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi,* Pozitif Yayınları, İstanbul 2018, s. 31-32.
[524] Uygur Kocabaşoğlu, "Tuna Vilayet Gazetesi", *a.g.m,* s. 142-143.
[525]Bülent Varlık, "Yerel Basının Öncüsü: Vilayet Gazeteleri", s. 100-101; Orhan Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basının İçeriği,* İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayını, İstanbul 2010, s. 20-21; Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi,* s. 32-33.

1868	İşkodra	İşkodra	Türkçe
1868	Yanya	Yanya	Türkçe-Rumca
1868	Diyarbekir	Diyarbekir	Türkçe-Ermenice
1869	Bursa	Hüdavendigar	Türkçe-Ermenice
1869	Halep	Fırat	Türkçe-Arapça
1869	Konya	Konya	Türkçe-Rumca
1869	Selanik	Selanik	Türkçe-Rumca-Bulgarca-İbranice
1869	Trabzon	Trabzon	Türkçe-Rumca
1869	Bağdat	Zevra	Türkçe-Arapça
1871	Prizren	Prizren	Türkçe-Sırpça
1872	Kastamonu	Kastamonu	Türkçe
1872	Adana	Seyhan	Türkçe-Rumca
1872	Yemen	Yemen	Türkçe-Arapça
1873	Manastır	Rumeli	Türkçe
1874	Ankara	Ankara	Türkçe
1874	İzmir	Aydın	Türkçe
1876	Hersek	Neretva	Türkçe-Sırpça
1877	Priştine/Üsküp	Kosova	Türkçe-Sırpça

1877	San’a	San’a	Türkçe-Arapça
1878	Sivas	Sivas	Türkçe
1882	Rodos	Cezair-i Bahri Sefid	Türkçe-Rumca
1883	Mamuretü’l Aziz	Mamuretü’l Aziz	Türkçe
1884	Manastır	Manastır	Türkçe
1884	Musul	Musul	Türkçe-?
1866	Bosna	Bosna	Türkçe-Sırpça
1888	Beyrut	Beyrut	Türkçe-Arapça
1903	Kudüs	Kudüs	Türkçe-Arapça
1908	Hicaz	Hicaz	Türkçe-Arapça
1910	Kayseri	Erciyes	Türkçe
1913	Bolu	Bolu	Türkçe
1914	Kayseri	Kayseri	Türkçe
1916	Eskişehir	Karacahisar	Türkçe
1922	İstanbul	İstanbul	Türkçe
1922	Amasya	Amasya	Türkçe
1923	Isparta	Isparta	Türkçe

3.3. Bosna ve Hersek'te Matbaa ile Süreli Yayınlar

Güney Slavların olduğu bölgedeki ilk matbaa 1493 yılında Obod'da (Cetinje), Johannes Gutenberg'in icadından yaklaşık elli yıl sonra Karadağ'ın son beyi Đurad Crnojević tarafından kurulmuştur. Matbaa sadece kısa bir süre çalışmıştır. Çünkü siyasi koşullar nedeniyle Đurad Crnojević ve yardımcılarından bazıları ülkeden kaçmak durumunda kalmıştır. Matbaayı çalıştıran Keşiş Makaria da Eflak'a kaçmış ve zanaatını bu bölgede sürdürmüştür.[526] Tüm bunlara rağmen 1493 yılında Obod'daki ilk Sırp matbaasında ilk Sırp matbu kitabı yayınlanmıştır. Daha sonra Božidar Vuković'in Sırp matbaası Venedik'te çalışmaya başlamış ve 1519 ile 1538 yılları arasında onun yönetiminde kalmıştır. Vuković, oğulları Đorde ve Teodor'u tipografi sanatını öğrenmeleri ve matbaa kurulmasında gerekli olacak ekipmanları satın almaları için Milešova'dan göndermiştir.[527] Dolayısıyla matbaanın öğrenilmesi ve kurulması sonucunda bu matbaadaki ilk kitabın basımı iki kardeşin Milešova'dan Venedik'e gönderilmesi sonucunda gerçekleşmiştir. Böylece 1527 yılında kilise dua kitabı olan "*Služabnik*" basılmıştır. Adı zikredilen bu kardeşlerden Teodor, 1529 yılında Božidar Vuković'in başrahip olduğu Goražde'deki St. George kilisesine gelmiştir. Teodor sayesinde matbaa burada yaklaşık beş yıl kadar kalmış ardından başka yerlere götürülmüştür. Son olarak matbaa Bosna'da on beş yıl kadar kalmıştır. Bazı kesimlerin kısa bir aydınlanma dönemi dediği bu dönemden sonra Bosna'da 337 yıl matbaa bulunmamıştır.[528] Matbaanın çalıştığı kısa süre içerisindeyse 1529 yılında *Psaltir* ve 1531 yılında *Trebnik* basılmıştır. Matbaanın yeniden açılışına kadar geçen bu süre boyunca yerel dilde kitap basılmamış olsa da bu durum Bosna'da okuryazarlığın ve kültürel yaşamın olmadığı anlamına gelmemektedir. 1685 gibi erken bir tarihte Anton Gabeljak, bölgede okuyabilen kadınların ve çobanların olduğunu dile getirmiştir. Bu bilgi bir dereceye kadar Fr. Stjepan Martigić tarafından da doğrulanmıştır. Çünkü Bosna'ya kitap dağıtımı bir şekilde gerçekleşmiş ve Ortodokslar için çoğunlukla Rusya'dan, Katolikler için

---

[526] Đorđe Pejanović, *Štamparija u Bosni i Hercegovini 1529-1951,* Svjetlost, Sarajevo, s. 6.
[527] Hamdija Krešeljaković, "Štamparija u Bosni za Turskog Vremena 1529-1878", *Bosniaca-Časopis Nacionalne i Univerzitetske Biblioteke Bosne i Hercegovine,* Br: 2, God: 2, Sarajevo 1997, s. 7.
[528] Janet Crayne, "Publishing in Bosnia and Hercegovina", *Publishing in Yugoslavia's Successor States,* (ed: Michael Biggins- Janet Crayne) Routledge, New York-London 2019, s. 42.

Roma'dan Bosna'ya kitap gelmiştir. Saraybosna'da kitap ciltleyen Johan Hrist, F. Stiplašek, Josip Udovičić gibi ustalar vardır. Daha sonra Saraybosna'da ve Bosna'nın diğer bölgelerinde de Müslümanlar arasında ciltçiliği öğrenen ustalar ortaya çıkmıştır.[529]

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sultan I. Abdülaziz döneminde Tanzimat reformları başlamıştır. Belirli kesimleri Batı Avrupa'nın kültür ve medeniyet durumuna yaklaştırmak için tasarlanan bu reformlar Osmanlı'nın en batıdaki eyaleti olan Bosna Vilayetine de yansımıştır. Böylece sosyal, ekonomik, askeri ve diğer alanlarda bir dizi değişikliğe ek olarak Batı Avrupa basın sistemi Bosna'da ortaya çıkmıştır.[530] Osmanlı Devleti'nde eyaletlerin hepsi vilayet olarak değiştirilmiştir. Önce Tuna vilayeti kurulmuş ve buna özel nizamname çıkarılmıştır. Ardından Bosna eyaletinin nasıl vilayete dönüştürüleceğine dair 13 Mayıs 1865 tarihinde duyuru yayınlanmıştır. 27 Mayıs 1865 tarihine gelindiğinde eyaletlerin vilayetlere çevrilmesi hakkında Saraybosna'ya ferman gelmiştir. Mutasarrıf olarak atanan Saraybosna kadısı Yusuf Agap Efendi tarafından ferman bizzat okunmuştur. Esasen Bosna'da vilayet kuruluncaya kadar matbaa yoktu. Bosna'da vilayet sisteminin kurulup işlemeye başlamasıyla birlikte idari işler çoğalmış ve matbaa ihtiyacı açıkça hissedilmeye başlamıştır.[531] Avrupa ve Osmanlı telgraf sistemi kurulduktan sonraki süreçte Saraybosna'da şehrin ilk matbaası kurulmuş ve eyaletin şebekeleri iyileştirilmişti. Gerçekleştirilen alt yapı çalışmaları Bosna'ya modern ulaşımın taşınmasını sağlayarak Avrupa ile arasında kurabileceği iletişim sistemini getirmişti.[532] Bu gelişmeler sayesinde Saraybosna'da ciddi manada özel basım ve yayın işinin başlangıcının ne zaman olduğu sorulduğunda Osmanlı döneminde vücut bulduğu söylenebilmektedir. Yayının gücünü ve etkinliğini fark eden Bosnalı Vali Topal Osman Paşa 1866 yılında Saraybosna'da ilk matbaayı kurarak ünlü Zemun Matbaacısı Ignjat Sopron'dan matbaayı donatıp işletmesini istemiştir.[533] Soprun'un

---

[529] Hamid Dizdar, "Bilješke u Razvitku Štampe u Bosni i Hercegovini", *Bosniaca-Časopis Nacionalne i Univerzitetske Biblioteke Bosne i Hercegovine,* Br: 2, God: 2, Sarajevo 1997, s. 40.
[530] Sanjin Kodrić, *Studije iz Kulturalne Bosnistike:(Književnoteorijske i Književno Historijske Teme),* Slavistički Komitet, Sarajevo 2018, s. 126.
[531] Salih Sidki Hadžihuseinović, *Povijest Bosne 2,* El-Kalem, Sarajevo 1999, s. 1117-1119.
[532] Justin Mccarty, *"Ottoman Bosnia, 1800-1878"*, s. 78.
[533] Amra Rešidbegović, *a.g.m,* s. 68.

yönetimindeki bu özel matbaa daha sonra 1867 yılından itibaren "*Vilayet matbaası*" adı verilen devlete ait bir matbaaya dönüşmüştür.[534]

Bosna'da oluşturulan alt yapı sistemiyle birlikte gelişen ticaret ve iletişim ağı, matbaanın kurulması ve süreli yayınların basılıp dağıtılması için gerekli zemini sağlayarak Osmanlı dönemi boyunca Bosna'da dört tane matbaa kurulmasına vesile olmuştur. Kurulan bu matbaalardan biri Goražde de, biri Saraybosna'da diğer ikisi ise Mostar'daydı. Bu dönemde dört gazete ve elli kitap yayınlanmıştır. Mostar'da yayıncılık, Avusturya Konsolosunun da yardımıyla birlikte Fransiskenler tarafından 1872 yılında başlamıştır. Trieste ve Dubrovnik üzerinden Mostar'a getirilen matbaanın kullanılmasına izin verilmese de 1873 yılında *Tiskara Katoličke Misije u Hercegovini*'nin (Hersek Katolik Misyonu Basını) çalışmasına izin verilmiştir. 1876'da Tiskara Franjavecka olarak isimlendirilmiş ve Don Frane Miličević önderliğinde 1896 yılına kadar faaliyette kalmıştır. 1898'de Nedeljko Radicić basının yönetimini devralmıştır. Hersek vilayet matbaasının da yeri olan Mostar, vilayetin kaldırıldığı 1877'nin sonunda kapatılmıştır.[535] Vilayet matbaaları özel şahısların erişimine açık bir özelliğe sahiptir. Bu sayede Latin, Yunan, Osmanlı, İbrani ve Kiril harfleriyle kitap basılmıştır. Bosna, Bosanski Vjestnik, Sarajevski Cvjetnik gazeteleri ve Bosna veziri Ömer Paşa'ya ithaf edilen şiir de (4 satır 7 kıta olan şiir) Saraybosna'daki matbaada basılmıştır. Gazete ve şiirlerin haricinde matbaada ders kitabından kanuna kadar pek çok şey basılmıştır.[536] Bunlardan bazıları şunlardır: Bukvar, *Bosna eyaletindeki İlkokullar için ilk Ders Kitabı, İlk Bilgiler, Bosna'daki Sırp Halk Şiirleri, Temel Hukuk-Bosna vilayetinde bulunan Tımar ve Zeametler Hakkında, İmparatorluk Ceza Kanunu-Hattı Hümayun'un Kopyası, Orman Kanunu-Osmanlı Tersane ve Tophanesi için hangi malzemelerin alınacağına dair kanun*, Bosna'daki Katolik sınıfları için Coğrafya kitabı, Kavaid-i Osmaniye-.[537]

[534] Vlado Oštrić, "Veze i Suradnja Između Tipografa u Bosni i Hercegovini i Hrvatskog Tipografskog Društva do 1903. Godine", *Prilozi 7*, Bosna i Hercegovina 1971, s. 165.
[535] Janet Crayne, "Publishing in Bosnia and Hercegovina", s. 42-43.
[536] Đorđe Pejanović, *Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529-1951*, s. 13.
[537] Đorđe Pejanović, *a.g.e*, s. 13-16.

19. yüzyıl önemli birkaç yayın üretmiştir. Bosna'da yayınlanan ilk gazete olma özelliğine sahip olan *Bosanski Vjestnik*, vilayet gazetesi olan *Bosna*, siyaset ve kültürü harmanlayan özel gazete *Sarajevski Cvjetnik'*tir.[538] Bosanski Prijatelj ve Neretva gazetesi ile birlikte sayıldığında Osmanlı dönemindeki bu beş yayının haricinde el yazısı ile yazılan *Šršljen (Obad), Bismilah* gibi gazetelerin olduğunu da belirtmek gerekir. Süreli yayınların bir parçası olmamakla birlikte onlara benzeyen yönleri olan *Salnamaler* ve *Takvimler* de bu dönemde Bosna vilayet matbaasında basılmıştır. Saraybosna'da önce Osmanlı döneminde 1866 ile 1878 yılları arasında "*Salname-i Vilayeti Bosna*", Avusturya yönetimi zamanında 1883 ile 1893 yılları "*Bosna ve Hersek Vilayet Salnamesi*" yayınlanmıştır. Salnameler, takvim, il yönetiminin şeması, çeşitli istatistikler, tarif ve tablolardan oluşan düzenli yıllıklardır.[539] Bosna vilayeti idarecileri tarafından yayımlandıkları bilinen ilk salnamelerde bibliyografik veriler çok azdır. Yayın yılı, sayfa numarası, başlıklar bazen de salnamenin ücreti üzerinde yazmaktadır. Bu salnameleri hazırlayanların kim oldukları tam olarak bilinememekle birlikte mektubdžija'ların (mektupçu) hazırlamış olabileceği düşünülmektedir.[540] Bosanki Vjestnik, Bosna, Sarajevski Cvjetnik gazetelerinin yanı sıra *Bosanski Prijatelj ve Neretva* ile birlikte, bu beş süreli yayın matbu yayınlardır. Çalışma basılı olan süreli yayınlar üzerinden devam ettirilecektir. Bu nedenle basılı olan yayınlar yerel dille yayınlananlar ve iki dilli yayınlananlar olacak şekilde iki gruba ayrılacak açıklanacaktır.

3.3.1. Yerel Dille Çıkarılan Matbu Süreli Yayınlar

3.3.1.1. Bosna'da İlk Dergi: Bosanski Prijatelj (Bosnalı Arkadaş)

Edebi şekilde kültürel ve bilimsel bilgi dünyasının yolunu açan ilk dergi, 1850 yılında Bosnalı rahip Ivan Franjo Jukić tarafından çıkarılan Bosanski

[538] Janet Crayne, "Publishing in Bosnia and Hercegovina" s. 44.
[539] Bisera Nurudinović, "Bosanske Salname (1866-1878 i 1882-1893)", *Prilozi za Filologiju, (*Ur): Hazim Šabanović, X-XI Sarajevo 1960-1961, s. 254.
[540] Bisera Nurudinović, *a.g.m*, s. 256-257.

Prijatelj'tir.[541] Dört sayı olarak yayınlanan Bosanski Prijatelj'in ilk üç sayısı Ivan Franjo Jukić tarafından düzenlenmiş ve 1850, 1851 ve 1861 yıllarında yayınlanmıştır. Derginin sonuncusu olan dördüncü sayısı ise 1870 yılında Antun Knežević tarafından basılmıştır. Vatansever, eğitici ve edebi içerikler ile dolu olan dergi, kültürel ve bilimsel dünyaya yeni perspektif getiren bir yayın olmuştur.[542] Bosanski Prijatelj'in önemli bir özelliği ise basım yerinin Bosna olmamasına rağmen Bosna'daki matbu yayınlar arasında değerlendirilmiş olmasıdır. Derginin yayınlandığı dönemde Bosna ve Hersek'te basımevi olmadığı için grafik çözümlemelerinin yapıldığı Zagreb'te basıldığı düşünülmektedir.[543] Bosanski Prijatelj Zagreb'te basılmış olmasına rağmen derginin dağıtım yerinin Bosna-Hersek olması ve içerik olarak başlıca ele aldığı temel konuların Bosna, Bosna halkı ve Bosna'da meydana gelen olaylar olması nedeniyle Bosna'nın ilk süreli yayını olarak kabul edilmektedir.[544]

3.3.1.1.1. Ivan Franjo Jukić

Bosanski Prijatelj dergisi Ivan Franjo Jukić (1818-1857) tarafından çıkarılmıştır. Jukić, Ömer Paşa Latas tarafından keşfedilen coşku ve dinamizme sahip bir yazardır. İlk eğitimini Fojnica'da aldıktan sonra Zagreb'de Hırvatlar arasında, Hırvat yurtseverler hareketi zirvedeyken felsefe bölümü okumuştur. Ancak o dönemde Hırvat yerlileriyle kişisel teması olup olmadığı bilinmemektedir. 1838 yılında Ljudevit Gaj[545] ile tanışmış ve sonra "*İlir Hareketi*"ni desteklemiştir. 1830'lu yıllarda Hırvatlar arasında ilk başta "*İlirian*" olarak adlandırılan dilsel öz bilince

[541] Tatjana Praštalo-Neda Cukac, "Early Journals in Bosnia and Herzegovina", *Learnd Publishing*, Vol: 6, No: 1, January 1993, s. 26.
[542] Viktorija Martinčević-Huseinčehajić, "Pisana Rijeć i Biblioteke u Bosni i hercegovini kod Katolika za Vrijeme Osmanske Uprave", *Bosniaca-Časopis Nacionalne i Univertetske Biblioteke Bosne i Hercegovine*, Br: 15, God: 15, Sarajevo 2010, s. 71.
[543] Herta Kuna, "Grafijsko-Ortografski Uzusi Iliraca i Književna Franjevačka Tradicija u "Bosanskom Prijatelju", *Književni Jezik*, No: 3, 1979, s. 5.
[544] Salih Seyhan-Hakan Temiztürk-Senada Dizdar, *Osmanlı Dönemi Bosna Basın Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2016, s. 150.
[545] Ljudevit Gaj: Hırvat ulusal hareketinin canlanmasında payı olan edebi hayatın başarılı bir organizatörüdür. Gaj bu hareketi gerçekleştirmek için eğitimli, genç, yaratıcı ve güvenilir insanları yakınında toplamıştır. Hırvatların Güney Slavlardan geldiği düşüncesinden hareketle Güney Slavlarına İliryalı ismi verilmiştir: Vasilije Čeklić, "Ilirski Pokret i Bosansko Muslimanski Književno Kulturni Preporod", *ANALI Gazi Husrev-Begove Bibloteke Knjiga XIX-XX*, (Ur): Enes Karić, El-Bejan, Sarajevo 2021, s. 314.

doğru bir hareket geliştirilmiştir. Sırplar ve Hırvatlar alfabelerine ve oldukça az lehçe farklılıklarına göre ayrılmış olsalar da siyasi yönleriyle Slovenler arasındaki birliği amaçlayan İlir Hareketi tarafından yakınlaşmıştı. 1840'lı yıllara gelindiğindeyse hareketin adı "*Güney Slav*" ya da "*Yugoslav*" olarak değişime gitmiştir.[546] Sonuç itibariyle İlir hareketi, Güney Slavlıkla eş anlamlı olarak kullanılan akıma verilen isimdir. Ljudevit Gaj 1835 yılında İlirya hareketini dile getirdiği "*1836 manifestosu*"nu kaleme almıştır. 1836 yılı ise Danica'da yeni edebi dilin tanıtıldığı ve Güney Slavlara kültürel birlik için çağrının yapıldığı İlirya platformunun resmen kabul edildiği yıldır.[547] Sonuç olarak 19. yüzyılın ortalarına kadar Latin alfabesinin kullanılmamasının Katolik kilisesi ve bazı belli başlı nedenleri olmakla birlikte bu durum Bosna ve Hersek'te sistematik bir dil politikası olmasını engellemiş ve çalışmalar genellikle bireysel girişimlerle devam etmiştir. Jukić'i dergi başlatmaya sevk eden asıl nedenlerden biri budur. Bununla birlikte Jukić, Ljudevit Gaj'ın çalışmalarını Bosna Hersek'te tanıtan kişi olmakla kalmayıp onun eserlerini 1844'te Dalmaçya Split'te basmıştır. Bu dilsel bir fikrin tanıtımına yönelik çalışmaların başlangıcı olmuştur. Tüm bu nedenlerden ötürü Bosanski Prijatelj dergisi, Hırvatistan bölgesinde kullanılan Latin harfleri ve morfolojik imla ile basılmıştır.[548]

Bosnalı Ivan Franjo Jukić, birçok çalışmada bulunmuş, Narodne Novine ve Danica gazetelerine imzalı şiirler göndermiştir. Sonraki dönemde ise, bir yazar ve edebiyatçı olarak Bosna'daki halkın eğitimcisi olmaya çalışmıştır.[549] Jukić, Fra Bono Perisič ile 1840'ların sonunda '*Bosansko Kolo*' isminde edebiyat topluluğu ve '*Pčela*' isminde dergi kurmuştur. 1846 '*Svetedlod Bosanski*' isminde topluluk ve aynı isimde dergi kurmaya çalışsa da topluluk ve dergi için yapılan bu girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır.[550] Jukić'in çalışması Bosna Hersek çevresindeki halk eserlerini toplama anlamında oldukça önemli bir örnektir. Bununla birlikte çalışması,

---

[546] Robert Lee Wollff, *The Balkans in Our Time*, Harward University Press, Cambridge-Massachusetts 1956, s. 56.
[547] Elinor Murray Despalatovic, *Ljudevit Gaj and the Illirian Movements*, East European Monograps, No: XII, Colombia University Press, New York London 1975, s. 79.
[548] Matijas Baković-Matea Andrić, "Godina 1883-Pokušaj Jezične Standardizacije u Bosni i Hercegovini i sudbina Dlustuševe Početnice", *Jezik: Časopis za Kulturu Hrvatskoga Književnog Jezika*, Vol: 67, No: 5, Zagreb 2000, s. 166-167.
[549]Dominik Mandić, *Bosna i Hercegovina, Povijesno Kritička Istraživanja, Etnička Povijest Bosna i Hercegovine*, s. 462-463.
[550] Hamdija Krešeljaković, *a.g.m,* s. 19.

Bosnalı Müslümanlarla olan karışık ilişkisi, Bosna ve Hersek'te din ötesi "yerli" birlik duygusunu ima eden tavrı ve aynı zamanda Müslüman "Türk" unsuruna doğru bir kaymanın göstergesi olan ilişkisine rağmen Boşnak sözlü edebiyatını da içermektedir. Özellikle sözlü edebiyat çalışmalarını toplamaya çalışması bazı nadir ve önemli eserlerle birlikte Müslüman ve Hristiyanlar arasındaki sözlü edebiyattaki müdahaleleri de içermektedir.[551] 20 Mayıs 1857'de imparatorluk Viyana'sında ölen Jukić için Ljudevit Gaj, "Narodnih Novina" gazetesinin 119. sayısında "Slavenske Novıny"nun kötü haber getirdiğini, ünlü yazar ve erdemli vatansever Fransisken Ivan Franjo Jukić'in 20 Mayıs'ta öldüğünü yazmıştır.[552] Oldukça kısa olan 38 yıllık yaşamında Jukić'in yapmak istediği şeyler kültürel olarak İliryan düşünceyle gerçekleştirilmiştir. Bu düşünceden hareketle iyi olmayan şiirler yazdığına dair görüşler olmasına rağmen iyi hikâye ve seyahatnameler yazmıştır. Jukić birçok etkinlikte bulunmuş ve çalışmaları için aktif bir tavır sergilemiştir. Ders kitapları yayınlamış, Bosna'daki ilk edebiyat dergisinin editörlüğünü yapmış, şiirler toplamış, Bosna'da edebiyat topluluğu kurmayı hayal etmiş, eski eserleri okumuş, Bosna coğrafyası ve tarihi hakkında yazılar yazmış ve müze kurmayı planlamıştır. Bunların yanı sıra yayıncılık ve dağıtımcılık da yapmıştır.[553] Jukić'in Bosanski Prijatelj dergisinin sadece genel yayın yönetmeni değil neredeyse tek çalışanı olduğunun altını tekrar çizmek gerekmektedir. Dergide Halk edebiyatına dair eserlere ve kendisi gibi Fransisken olan Grga Matica'nın eserlerine yer vermiştir. Bu nedenle Jukić, halk edebiyatının orijinal metinlerine bağlı kalmış ve morfolojik yazıma daha az dikkat etmiştir.[554]

3.3.1.1.2. Bosanski Prijeltelj'in İçerikleri

Bosanski Prijatelj dergisi, Latin harfleri kullanılarak basılmış ve tarih, kültür, coğrafya, edebiyat, etnografi gibi pek çok alanda metinler yer almıştır.

---

[551] Sanjin Kodrić, *Studije iz Kulturalne Bosnistike:(Književnoteorijske i Književno Historijske Teme),* s. 87.
[552] Tugomir Alaupović, *Ivan Frano Jukić (1818-1857),* Zemalska Štamparija, Sarajevo 1907, s. 5-6.
[553] Slavko Harni, "Bibliografski rad Ivana Franje Jukića i kraj Kulturne Povijesti- Bibliografije kao Izvor za Povijest Knjige i Kulturnu Povijest", *Libellarium,* Vol: 1, Br: 1, 2008, s. 31.
[554] Herta Kuna, "Grafijsko-Ortografski Uzusi Iliraca i Književna Franjevačka Tradicija u "Bosanskom Prijatelju", s. 5-6.

Örneğin, Avrupa'da Türk İmparatorluğu içinde bulunan Devletlerin Coğrafi ve Siyasi Görünümü, Ömer Paşa ve Bosnalı Türkler, Türk İmparatorluğu'nda Devlet Kararnameleri, Bosna Edebiyatı, Halk Şiirleri, Halk Hikâyeleri, Halk Atasözleri, Halk Bilmeceleri, Bosna Antikaları, Bosna'da Halk Geleneği, Evdeki Doktor gibi başlıkların atıldığı ve bu konularda bilgi verildiği görülmektedir. Atasözleri ve şiirlere dair örnekler verilmiştir. Toplamda dört sayı yapan dergide bazı başlıkların, bir diğer sayıda genişletilerek tekrar okuyucuya sunulduğu, bu sebeple bir konunun iki farklı sayıda yer alabildiği (Ömer Paşa ve Bosnalı Türkler adlı makalenin ikinci ve üçüncü sayıda yer alması vb.) görülmektedir.[555]

Derginin birinci sayısı, Ivan Franjo Jukić'in, Sultan Abdülmecid'in yaptığı reformlara memnuniyetini Bosanski Prijatelj'in birinci sayısının önsözünde (predgovor) dile getirmesiyle başlamıştır. Jukić, memnuniyetini "*Allah'ın her saadeti kendisine bahşetmiş olduğu muhterem padişahımız ve efendimiz Sultan Abdülmecid'in nazik ve hikmetli idaresi altında ve Reşid Ali Paşa'nın koruyuculuğu ile Hristiyanlar özgürce nefes almaya başladılar ve imparatorun ayrım gözetmeksizin tüm tebaasına dağıttığı imparatorluk nimetinden yararlandılar*" sözleriyle ifade etmiştir.[556]

Derginin içeriğini anlamak, Bosna, Boşnaklar, Türkler, dil, alfabe ve sosyal hayat hakkında fikir sahibi olabilmek için yukarıda zikredilen başlıklar üzerinde durmak yerinde olacaktır. Bu nedenle her sayıdan konuyla ilgili gerekli başlıklar seçilecektir. İlk sayıda yer alan "*Bosna Edebiyatı*" başlıklı yazıdan başlamak gerekirse bu yazıda Aziz Kiril'in oluşturduğu Kiril alfabesinin Boşnaklar tarafından en eski zamanlardan itibaren 1813 yılına dek kullanıldığı anlatılmaktadır. Bununla bağlantılı olarak okuryazarlığın en eski kayıtlarının Kulin Ban'ın tüzüğü başta olmak

[555] Başlıklar için bakınız: Ivan Franjo Jukić, *Bosanski Prijatelj Časopis Saderžavajući Potreiebite Koristne i Zabavne Stvari* Svezak I, Berzouskom Narodne Tiscarnice Dra. Ljudevit Gaja, Zagreb 1850; Ivan Franjo Jukić, *Bosanski Prijatelj Časopis Saderžavajući Potreiebite Koristne i Zabavne Stvari* Svezak II, Zagreb 1851 Ivan Franjo Jukić, *Bosanski Prijatelj Časopis Saderžavajući Potreiebite Koristne i Zabavne Stvari* Svezak III, Brzotiskom Antun Jukića, Zagreb 1861; Ivan Franjo Jukić, *Bosanski Prijatelj Časopis Saderžavajući Potreiebite Koristne i Zabavne Stvari* Svezak IV, Tiskom Ivana Vončine, Zagreb 1870.

[556] Ivan Franjo Jukić, "Predgovor", *Bosanski Prijatelj Časopis Saderžavajući Potreiebite Koristne i Zabavne Stvari* Svezak I, Zagreb 1850.

üzere (1189-1463) tüm Ban'ların tüzüklerinin örnek gösterilebileceği ve okuryazarlığı temsil eden bu belgelerin halen yabancı arşivlerde ya da Bosna firarilerinde bulunduğu yazmaktadır.[557] Bosna Fransisken manastırlarında birkaç el yazması olduğu (16. - 19. yüzyıl arasına ait), burada yazılan Boşnakça'nın da Kiril alfabesi kullanılarak kaleme alındığı ve bazı harflerin yazımında kullanılan semboller hakkında bilgi verilmektedir.[558]

İlk sayıda yer alan ve sosyal hayatla alakalı olan "*Evdeki Doktor*" başlıklı yazıda, Bosna'da doktorların olmadığı yerde okumayı bilenlerin faydalanacağı kendi sorunlarına çözüm bulabileceği ve başkalarına yardım edebileceği bir kitabın gerekli olduğuna değinilmiştir. Bosna'da insanların rahatsızlandığı zaman Hristiyanların keşişlere giderek yardım istediği, el yazısı ile yazılan yazı ve her türlü şifalı otun denendiği anlatılmıştır. Bununla birlikte yazar, tılsım ve diğer büyüler hakkındaki düşünceleri insanların düşünce dünyasından silebilmek için yakınlarından da iyi doktorlar hakkında bilgi vermelerini rica etmiştir. Ayrıca yazar Papazlardan avdisalatina, nane, adaçayı, rezene gibi şifalı bitkileri yetiştirmesi için telkinde bulunmaktadır.[559] Yılan ısırması, Frenjak (scorbutum), Siyah sivilce (Carbunculus), kaşıntı ve diş ağrısı hakkında da bilgi verilmiş ve hastalıkla ilgili bazı önerilerde bulunulmuştur.[560] Yazar Frenjak (scorbutum) hastalığı ile ilgili olarak verdiği önerilerin yanı sıra bu hastalığın Bosna'ya, Osmanlılar ve Arnavutlar tarafından geldiğine bu nedenle hastalığın en çok görüldüğü yerin Saraybosna ve Travnik arasındaki bölge olduğuna dair ilave bir bilgi de vermiştir.[561]

İlk sayıda yer alan ve üçüncü sayıda da genişletilmiş haliyle tekrar ele alınan "*Avrupa'da Türk İmparatorluğu içinde bulunan Devletlerin Coğrafi ve Siyasi Görünümü*" başlıklı makaleyi değerlendirmek gerekirse Osmanlı İmparatorluğu bir bütün olarak gösterilmiştir. İlk sayıda genel olarak dağlar, denizler, nehirler gibi bilgilerin yanı sıra askeri güç, ticaret ve millet hakkında bilgi verilmiştir. Millet ile

[557] Ivan Franjo Jukić, *Bosanski Prijatelj*, Svezak I, s. 25.
[558] Ivan Franjo Jukić, *Bosanski Prijatelj*, Svezak I, s. 26.
[559] Ivan Franjo Jukić, *Bosanski Prijatelj*, Svezak I, s. 128.
[560] Ivan Franjo Jukić, *Bosanski Prijatelj*, Svezak I, s. 128-130.
[561] Ivan Franjo Jukić, *Bosanski Prijatelj*, Svezak I, s. 129.

ilgili verilen bilgilere bakıldığında Slav-İlirler, Rumenler, Yunanlar, Arnavutlar, Ermeniler, Yahudiler, Çingeneler ile yabancılar şeklinde sınıflandırılmış ve bulundukları bölgelerle birlikte nüfus sayıları verilmiştir. Buna göre Slav-İlir grubu içerisine dahil edilen ve Sava, Una, Drina nehri bölgesinde yaşayan Boşnakların ise 180.000 civarında olduğuna dair bilgi verilmiştir.[562] Üçüncü sayıda ise Epir, Bosna, Girit adası gibi bazı yerlerin coğrafi görünümü (dağlar, denizler, nehirler gibi) gösterilmiştir. Ayrıca halklar hakkındaki nüfus, dil, dini inanış gibi pek çok bilgi paylaşılmıştır. Örneğin, Bosna ile ilgili olarak Bosna'da Yahudi ve çingeneler hariç kalan halkın Slav olduğu ve Türkçe'nin Osmanlı yetkilileri ve medrese eğitimi gören Boşnaklar tarafından konuşulduğu anlatılmıştır. Diğer Bosnalı Türklerin (Boşnaklar, Bosanski Turci diye belirtilmiş) ise köy ve kasabalarda Boşnakça diye isimlendirdikleri İlirya dilini konuştukları söylenerek yöre halkı hakkında bilgi verilmiştir.[563] Bosanski Prijatelj dergisinde okurlardan Bosna'da oldukça eski taş, pul, para gibi nesnelerin olduğunu, Boşnakların bunları buldukları zaman yabancılara satmak yerine kendisi ile irtibata geçmeleri için ricada bulunulmuştur. Yazar bu koleksiyonu "Bosna Müzesi" kurmak için istediğini belirtmiştir. Eğer amacına erişemezse bu nesnelerin ticaret yapmayan iyi bir vatandaş aracılığıyla Slavların eline geçmesi için çalışacağını açıklamıştır.[564]

Derginin ikinci ve üçüncü sayısında Ömer Paşa ile ilgili bölüm bulunmaktadır. İkinci sayıda Ömer Paşa'ya ithafen "*Slavodobitnicu svietlom gospodaru Omer Paši Latasu*" "Latas'a şan kazandıran aydınlık hükümdar Ömer Paşa" adlı uzun bir şiir yazılmıştır.[565] Şiirin sonunda ise şiirde geçen Türkçe kelimelerin Boşnakça anlamlarının listesi yapılmıştır. Şiirde geçen Türkçe kelimelerden bazıları şunlardır: Aferim, aga, asi, barut, beg (bey), berat, dušmanin (düşmanin), čardak (çardak), ćuprija (çupriya-köprü), efendia, ejalet (eyalet), gazia (gazi), kadia (kadı), lala, mejdan (meydan), paša (paşa), pendžer (pencer), padišah (padişah), raja (raiya), šeriat (şeriat), taht.[566] Görüldüğü üzere Türkçe'den

[562] Ivan Franjo Jukić, *Bosanski Prijatelj,* Svezak I, s. 14-15.
[563] Ivan Franjo Jukić, *Bosanski Prijatelj,* Svezak III, s. 32.
[564] Ivan Franjo Jukić, *Bosanski Prijatelj,* Svezak I, "Molba I"
[565] Şiir için bakınız: Ivan Franjo Jukić, *Bosanski Prijatelj,* Svezak II, s. 4-22.
[566] Ivan Franjo Jukić, *Bosanski Prijatelj*, Svezak II, s. 22-24.

Boşnakça'ya (gazia-gazi, paša-paşa, pendžer-pencere) geçen kelimelerde bir ya da iki harf değişikliği olmakla birlikte bu kelimeler fonetik olarak aynı şekilde okunmaktadır. Bazı Türkçe kelimeler ise değişiklik olmadan (taht, asi vb.) tıpatıp benzer şekilde diğer dile geçerek kullanılmıştır. Türkçe kelimelerin çok fazla değişmeden bir başka dile geçmesi ve sayıca çok olması iki dil arasında ilişkinin yani sosyal yaşamda kültür alışverişinin olduğunu göstermektedir.

Bosanski Prijatelj'in üçüncü sayısında "*Türk İmparatorluğu'nda Devlet Kararnameleri*" isimli yazıda *"Hathumajun*" yani Gülhane Hattı Hümayunu hakkında bilgiler verilmiştir. Makalenin girişinde son iki yılda Rusya, İngiltere, Fransa ve Piomente'nin Türkler arasında çok kan aktığını bildiklerinden ve bu durumun siyasetle uğraşan herkesin haberdar olduğundan bahsedilmektedir. Bu nedenle artık herkesin savaştan nefret eder hale geldiği için bahar mevsiminde barış yaptıkları anlatılmıştır. Bu dönemde imparatorluktaki bazı eski hakların yeniden verildiğinin ve bazı hakların ise bölünüp değiştiğinin bilgisi paylaşılmıştır. Ayrıca tıpkı çeviri yapılarak hattı hümayunun okuyuculara aktarılacağı belirtilmektedir.[567]

Bosanski Prijatelj'in dördüncü sayısında "*Bosna'da Halk Geleneği*" başlıklı yazı bulunmaktadır. Bu yazının üçüncü alt başlığı "Aile"dir. Bosna'nın genel aile yapısı ve geleneği hakkında bilgiler verilmiştir. Örneğin, fizyolojik olarak genellikle Bosna'da doğan çocukların tek çocuk olarak doğduğuna ancak ikizlere de rastlandığına dair bilgi verdikten sonra yazar 7-8 yıl önce Jajče'de (Yayçe) bir Türk kadının beşiz çocuk dünyaya getirdiğine dair haber aldığını yazmaktadır. Çoğunlukla çocuklar için güzel isimler/sıfatlar seçilmesine dikkat edildiği ancak yine de kasaba ile köylerde farklılık olabileceği anlatılır. Erkek çocuklara kasabalarda "oğlan, kahraman, erkek, tüccar", kızlara ise "kız, nakışçı, ev hanımı" gibi sıfatlar verildiğinden köylerde ise bu sıfatların erkekler için "çoban, oduncu, kahraman, zor", kızlar için ise "kız çoban, orakçı, çamaşırcı" olarak değiştiğinden bahsedilmektedir.[568]

---

[567] Ivan Franjo Jukić, *Bosanski Prijatelj*, Svezak III, s. 92.
[568] Ivan Franjo Jukić, *Bosanski Prijatelj*, Svezak IV, s. 165.

Dördüncü sayıda "*Bosna'da derslikler*" başlığıyla yazar Bosna'da eğitimin iyi olmadığını sadece üç manastırda eğitim görülebildiği aktarmıştır. Bununla birlikte Boşnakların son zamanlarda eğitim için büyük adım attıklarını söylemiş ve bunu göstermek için yeni açılan okulları ve öğrenci sayılarını vermiştir. Ancak yazar öğrencilere dair doğrudan bir bilgi vermek istememiştir. Okulda okuyan her bir öğrenciyi ismen açıklayamayacağını ve onların öğrenci numaralarını veremeyeceğini nazikçe belirtmiştir. Okullarda Latince-Sırpça okuma yazma, aritmetik öğretilmektedir.[569] Saraybosna, Yayçe gibi pek çok yerde açılan bu 26 okul sıralanmıştır. Okulun papaz, rahip ya da papaz yardımcısı yetiştirdiği hakkında kısa bilgi de verilmiştir.[570] Bu dönemde genel olarak eğitimin tüm Bosna halkı tarafından talep edildiği görülmektedir.

3.3.1.2. Bosna'da İlk Gazete: Bosanski Vjestnik (Bosna Habercisi)

Osmanlı Devleti yasal düzenlemelere uygun olarak vilayetlerde modern bir matbaanın kurulması için gerekli ortamı sağladığında Bosna topraklarındaki ilk gazeteler ortaya çıkmıştır. Saraybosna'da matbaanın kuruluşundan hemen sonra Ignjat Sopron'un matbaasında, sekiz sayfa olarak tasarlanıp haftalık olarak yayınlanan ve Vuk Karadžić'in tasarladığı Kiril alfabesiyle basılmış olan *Bosanski Vjestnik* gazetesi[571], Bosna ve Hersek'te yayınlanan ilk gazete olmuştur. Vuk Karadžić'in hazırladığı ve Bosanski Vjestnik'te de kullanılan Kiril alfabesi, Batı alfabesi olarak görülmekteydi. Çünkü Boşnaklar o dönemde Boşnak dilinin ses sistemine uyarlanmış Arap Harfleriyle (Arebica) ya da eski Boşnakça Kiril harflerini (Bosančica) kullanmaktaydı.[572] Kullanılan Kiril alfabesi nedeniyle de Bosanski Vjestnik'in ayrı bir önemi bulunmaktadır. Bununla birlikte gazete üzerinde büyük

[569] Ivan Franjo Jukić, *Bosanski Prijatelj*, Svezak IV, s. 191.
[570] Ivan Franjo Jukić, *Bosanski Prijatelj*, Svezak IV, s. 191-192.
[571] Milica Kisić, *Srpska Štampa 1768-1995: Istorijsko Bibliografski Pregled*, Medija Centar, Beograd 1996, s. 28.
[572] Sanjin Kodrić, "East and West- Heart and Mind: The Muslćms Orient and The European Occident in Bosniak Literature at The End of The 19th. And The Begining of 20th. Century", *Muslim East in Slavic Literatures and Cultures*, (ed): Grzegorz Czerwinski-Artur Konopacki-Anetta Buras Marciniak-Eugenia Maksimowicz, Polish Historical Society, Bialystok 2019, s. 20.

emeği olan Ignjat Sopron, gazetenin sadece yayınlanmasını başlatan ya da yayınlayan kişi değil aynı zamanda baş editör konumundadır.[573] Konuyla ilgili olarak Bosanski Vjestnik'in ilk sayısında matbaacılık girişiminin Osmanlı hükümetinden destek ve maddi güvence aldığı, matbaanın Türkçe, Yunanca, İbranice, Kiril ve Latin harfleriyle basılacak şekilde düzenlendiği, hükümetin öğrenciler için gerekli olan din dışındaki konularla alakalı okul kitaplarının maliyetini karşılayacağı aktarılmıştır.[574] Bosanski Vjestnik gazetesine 24 Mart'ta gönderilen bir okuyucu mektubunda Saraybosna'da matbaanın kurulacağına dair haberin sansasyon yarattığı ve Sırpça-Boşnakça dilinde bir gazete çıkacağı duyulunca herkesin şaşırdığı ve merakla beklediği yazılmıştır. Mektubu gönderen kişi yeni çıkacak gazeteyi "*Güney Slav edebiyatının takımyıldızında yeni bir kuyruklu yıldız*" olarak karşılayacaklarını dile getirmiş ve vatansever her Sırbın gazeteyi okuması için temennide bulunmuştur.[575]

Avusturyalı Ignjat Sopron, Kiril harflerini bizzat kendisi Saraybosna'ya getirmiş ve resmi nitelikte olmayan Bosanski Vjestnik gazetesinin çıkması için özel izin almıştır. Ancak Sopron'un gazetesi çıkmaya başladığı zamanlarda Saraybosna'da kolera salgını baş göstermiş ve salgın yaklaşık üç hafta kadar sürmüştür. Bu esnada gazetenin 25. sayısı çıkarılmıştır. Sözü edilen salgın sebebiyle Sopron'un yayını durdurarak Saraybosna'daki işini feshettiği ve matbaasını Zemun'a taşıdığına dair[576] görüşler mevcuttur. Salgın konusuyla ilgili olarak gazete incelendiğinde salgının peş peşe haber yapıldığı görülmektedir. Gazetenin 3 Eylül 1866 tarihli 22. sayısında koleranın devam etmekle birlikte az sayıda ölüm olduğu,[577] 24. sayıda Saraybosna'da yirmi günde 12 kişinin öldüğü, Bosna sınırının diğer tarafında ise özellikle Sırp kasabalarında enfeksiyonun yayıldığı söylenmiştir.[578]

---

[573] Todor Kruševac, "Sopron u Bosnu", *Prilozi za Proučavanje Historije Sarajeva,* Godina 2, Knjiga 2, Sarajevo 1966, s. 168.

[574] "Domace i Strane Vjesti", *Bosanski Vjestnik*, 7 Aprila 1866, Br.1, God. 1, s. 4. (Aynı sayfada matbaanın ilk baskısı olarak Kiril ve Latin harfleriyle Türk dilinde Osman Paşa'ya ithafen yayınlanan bir şiirin yayınlandığı ve şiirin özgün halinin ise gazetede okuyuculara sunulduğu belirtilerek şiire yer verilmiştir. Şiirde Abdul Aziz Han'ın yönetimi ile birlikte yeni bir çağın başladığı, aydınlanmanın olacağı ve mutluluk getireceği, ileride vezirin anısının iyi hatırlanacağı anlatılmaktadır.)

[575] "Dopisi/ V. Beograd 24. Marta", *Bosanski Vjestnik*, 7.Aprila.1866, Br. 1, God. 1, s. 3-4.

[576] Salih Sidki Hadžihuseinović, *Povijest Bosne 2,* El-Kalem, Sarajevo 1999, s. 1120.

[577] "Kolera još jednako traje…", *Bosanski Vjestnik*, 3 Septembra 1866, Br. 22, God. 1, s. 169.

[578] "Domaće i Strane Vjesti/ Po zvanično ljekarskim izvorim javljamo našim čitaocima...", *Bosanski Vjestnik*, 17. Septembra 1866, Br. 24, God. 1, s. 187.

Aynı sayıda kolera korkusu ve yayılmasıyla ilgili olarak ayrı bir makale de yer almıştır.[579] Fakat zaman ilerledikçe hastalık daha da yayılmıştır. Nitekim sonraki sayıda vakaların Soprun'un matbaayı taşımasına neden olacak kadar arttığı düşünülebilmektedir. Gazetenin 25. sayısında vakaların yoksullar ve askerler arasında yoğunlaştığı, hastalığa yakalanan on kişiden altı ya da yedisinin öldüğü ve bu durumun büyük bir yüzdeyi gösterdiği aktarılmıştır.[580]

3.3.1.2.1. Ignjat Sopron

Ignjat Sopron, 30 Eylül 1821 tarihinde Novi Sad'da doğmuştur. Alman asıllı tüccar bir aileden geldiği tahmin edilen Sopron erken yaşta babasını kaybetmiş ve eğitimine ara vermek zorunda kalmıştır. Matbaa'yı öğrenmek için Novi Sad'daki matbaacı Pavle Janković'in yanına girmiş ve bir yıl kadar çalışmıştır. Ardından Pest'teki Landerer ve Hekenast matbaasına geçmiştir. İki yıl sonra Alojza Auera (1813-1869) yönetiminde, Viyana'da grafik sanatlar enstitüsüne dönüşmeye başlayan Devlet matbaasına kabul edilmiştir.[581] 1848 gibi erken bir tarihte Danilo Medoković ile birlikte çalışmış ve matbaa kurmuştur. Sırp edebiyat gazetesi "Podunavka"yı[582] yayınlamış ve editörlüğünü yapmıştır. Zemun'da açılmış olan bu matbaa Zemun'daki ilk kalıcı matbaa olarak düşünülmektedir. Sopron'un Zemun'daki matbaası bazı elverişli koşullar sayesinde ilk on yıl oldukça çabuk gelişme göstermiştir. Zira Zemun civarında başka matbaa olmadığı için bir rakibi bulunmuyordu. Zemun önemli bir merkez konumunda olduğundan dolayı okul ve çeşitli kitaplar için de sipariş alınır hale gelmişti.[583]

---

[579] "Strah od Kolere i Njene Preljepčinost", *Bosanski Vjestnik*, 17. Septembra 1866, Br. 24, God. 1, s. 190.
[580] "Domaće i Strane Vjesti/ Sarajevo", *Bosanski Vjestnik*, 24. Septembra 1866, Br. 25, God. 1, s. 194.
[581] Todor Kruševac, "Sopron u Bosnu", s.158-159.
[582] Podunavka: İlk sayısı 3 Mart 1856 yılında Zemun'da yayınlanmıştır. Haftalık olarak yayınlanan Podunavka toplamda sekiz sayfadan oluşmakta ve son sayfasında Ignjat Karlo Sopron (I.K.S.) imzası olduğu görülmektedir. Eğlendirici ve bilgilendirici olan dergi Zemun'daki genç yazarları da bir araya getirmiştir. *Podunavka*, 3. Marta 1856, Br. 1, God.1, Zemun; Milica Kisić, *Srpska Štampa 1768-1995: Istorijsko Bibliografski Pregled*, Medija Centar, Beograd 1996, s. 62.
[583] Todor Kruševac, "Sopron u Bosnu", s.159.

Sopron 1864 yılında ise Saraybosna'ya gelerek burada ilk matbaayı kurmuştur. Saraybosna'da da "Bosanski Vjestnik" dergisini yayınlamış ve editörlüğünü yapmıştır. Bunun haricinde Zemun'da "Zemunski Glasnik"te ve ardından iki Alman gazetesinde editörlük yapmıştır.[584] Önce "Grenzbote" ve 1880 yılından ölünceye dek "Semliner Wochenblatt" gazetelerinde çalışmıştır. Matbaacılık, yayıncılık, editörlüğün yanı sıra edebiyat ve gazetecilikle de ilgilenmiştir. Eserlerinin çoğu Almanca, az bir kısmı Sırpça'dır. Sırp edebiyatına ve kitaplarına değer vermiştir.[585] Kitap yayınlamanın, Sırp yazarlardan Almanca'ya çeviriler yapmanın yanı sıra makale ve öyküleri olduğu bilinen Sopron için asıl önemli olan Bosna hakkındaki topografik ve etnografik çalışmalardır. En ünlü eseri 30 yılı aşkındır malzeme topladığı "Zemun Tarihi"dir. 1894 yılında ölen Sopron Sırbistan tarafından "Aziz Sava" nişanı ile onurlandırılmıştır.[586]

3.3.1.2.2. İçerikler

Bosanski Vjestnik gazetesinin yayınlanması önemli gelişmelerin yaşanması ve aktarılmasına vesile olmuştur. Vuk Karadžić'in alfabe üzerine (eski harflerden 24 olmak üzere toplamda 29 harften oluşan) yaptığı reform ve özel kullanım da bu gazeteyle birlikte resmiyet kazanmıştır.[587] Haftalık olarak yayınlanan Bosanski Vjestnik gazetesi dönemin İstanbul ve Viyana gazetelerine benzer bir editöryal modeli esas alarak düzenlenmiştir. Gazetenin girişinde Bosna Hersek'te ilk defa haberlerin, politik ve eğlenceli karaktere bürünmüş şekilde anlatılacağı, abone olanların yurt dışı ve yurt içi olayları, ticaret ve siyaset için gerekli olan diğer haberleri, ticaret hakkındaki makaleleri, kanunları ve de yönetmelikleri okuyabileceği bir gazete olacağı söylenmiştir. Bu yönüyle Bosna Hersek'teki ilk gazetenin doğrudan belirleyici bir ulusal işareti olmadığı, Bosna'daki tüm halkların

[584] "Čitala/ Ignjat Sopron", *Bosanska Vila,* 15. Aprila 1894, Br. 7, God. 9, s. 111.
[585] Todor Krusevac, *Bosanske Hercegovačke Listovi u XIX. Vjeku*, s. 29.
[586] "Čitala/ Ignjat Sopron", *Bosanska Vila*, 15. Aprila 1894, Br. 7, God. 9, s. 111.
[587] Ismet Ovčina, "Pisana Riječ i Biblioteke u Bosni i Hercegovini do XX Stolječa", *Bosniaca,* c: 24, 2019, s. 85.

yaşamları hakkında içeriklerin olduğunu belirtmek gerekir.[588] Bununla birlikte gazete vasıtasıyla kanunların ve yönetmeliklerin okuyucuya aktarılacağı vaadinde bulunan Bosanski Vjestnik gerçekten de bu vaadini yerine getirmiştir. Zira Bosna Vilayeti'nin teşkilatlanmasına dair kararname metni, Bosanski Vjestik'te "*Bosna Vilayetinin Anayasa Hukuku*" başlığı altında yayınlanan tercümesiyle bilinmektedir. Bu basım muhtemelen orijinal Türkçe metinden yapılan bir çeviridir. Ancak metinde bulunan bazı Fransızca sözcüklerden dolayı çeviri yapan kişinin Fransızca metni referans olarak kullandığı da göz ardı edilmemelidir.[589] Ignjat Sopron'un Türkçe bilen bir yardımcıya ihtiyacı vardı. Bunun için Sime Čajkanović'in önerisiyle Prijepolje'deki Sırp okulunun öğretmeni olan Miloš Mandić'i Saraybosna'ya davet etmiştir. Bosna vilayeti hakkındaki kanunlarla ilgili çevirilerin erken bir şekilde yayımlanmasından dolayı bu çevirileri Mandić'in yapmış olduğuna dair görüşler mevcuttur.[590] Bosanski Vjestnik gazetesinin 4. sayısından 10. sayıya kadar bu hukuk metinine yer verdiği görülmektedir. Bosna Vilayetinin Anayasa Hukuku'nun Genel Hükümleri, vilayetin ceza mahkemesi, vilayetin ilçe yönetimi ve vilayette seçimlerin yapılması ile alakalı tüm hükümler gazetede yayınlanmıştır.[591] Bu metinlerle ilgili olarak 4. sayıya bakıldığında vilayet hakkında maddelerle başlanıldığı görülmektedir. Vilayetin hakkında genel bilgi verilmiştir. Buna göre, Bosna vilayetinin yedi sancaktan oluştuğu, her sancağın bir kaymakam tarafından idare edildiği ve her sancağın kazalardan meydana geldiği maddeler halinde aktarılmıştır.[592]

---

[588] Fahira Fejzić Čengić, "uz 150. Godišnjicu Pokretanja Sedmičnika Bosanski Vjestnik u Sarajevu 1866. Godine", *Godišnjak Bošnjačke Zajednice Kulture Preporod*, Godina XVI, Sarajevo 2016, s. 359.

[589] Ahmed S. Aličić, "Uredba o Organizaciji Vilajeta 1867. Godine", *Prilozi za Orijantalnu Filologiju* 12-13, s. 220.

[590] Todor Kruševac, *Bosanske Hercegovačke Listovi u XIX. vjeku*, s. 29.

[591] "Ustanovi Zakon Vilajeta Bosanskog (Prevod) Opšta Oprjedelenja", Bosanski Vjestnik, 28 Aprila 1866, Br. 4, God. 1, s. 29; "Ustanovi Zakon Vilajeta Bosanskog (Nastavak) Kaznitelni Sud Vilajetski", 7 Maja 1866, Br. 5, God. 1, s. 36; "Ustanovi Zakon Vilajeta Bosanskog (Nastanak) Drugo Odjelenje/O sadžakskoj pravi, Bosanski Vjestnik", 14 Maja 1866, Br, 6, God. 1, s. 45; "Ustavni Zakon Vilajeta Bosanskog (Nastanak) Odeljenje Treće. O upravi okružija", *Bosanski Vjestnik*, 21 Maja 1866, Br. 7, God. 1, s. 53; "Ustavni Zakon Vilajeta Bosanskog (Nastavak)", Bosanski Vjestnik, 28 Maja 1866, Br. 8, God.1, s. 61; "Ustavni Zakon Vilajeta Bosanskog (Nastavak)", *Bosanski Vjestnik* 4 Junija 1866, Br. 9, God.1, s. 69; "Ustavni Zakon Vilajeta Bosanskog (Svršetak)/ O izborima u sredotočnom mjestu vilajetskom", *Bosanski Vjestnik,* 11 Junija 1866, Br. 10, God.1, s. 79.

[592] "Ustanovi Zakon Vilajeta Bosanskog (Prevod) Opšta Oprjedelenja/1-2-3", *Bosanski Vjestnik*, 28 Aprila 1866, Br. 4, God. 1, s. 29;

Bosanski Vjestnik gazetesinin ilk sayısı 1866 yılının Nisan ayında Saraybosna'da basılmıştır. Resmi gazete olan "Bosna"nın yayınlanmasından bir ay kadar önce basılmaya başlamıştır.[593] Bosanski Vjestnik'in ilk sayısı 7 Nisan 1866 tarihinde Saraybosna'da Kiril harfleriyle Boşnakça dilinde yayınlanmıştır. Gazetenin ilk sayısına bakıldığında üst sol kısmında miladi olarak yıl, orta kısmında Saraybosna, gün ve ay, sağ kısmında gazetenin yılının yazdığı görülmektedir.[594] Bosna ve Sarajevski Cvjetnik gazetelerinde ise miladi tarihin yanı sıra hicri tarihin de verildiği görülmektedir. Gazetenin en üst kısmında verilen tarih bilgisinden sonra Bosanski Vjestnik gazetesinin adı yer almaktadır. Hemen altındaki satırın sol kısmında ise gazetenin her perşembe yayınlanacağı ve tüm yıl için ücretin Türk parası olarak 60 groša olduğu, vilayetteki posta ücretinin 8 groša olduğu, ücretin Avusturya ve Sırbistan için bu meblağın değişerek posta ücreti ile birlikte ancak pulsuz olarak 8 froint olduğu yazmaktadır. Bu satırın orta kısımda ise "Broj" yani gazetenin sayısı ile ilgili bilgiye yer verilmiştir. Aynı satırın sağ tarafında ise abonelikle ilgili olarak tüm Bosna, Hersek ve Eski Sırbistan için Sopron'un Saraybosna'daki matbaasında; Bulgar, Eflak ve Avusturya İmparatorluğu için Sopron'un Zemun'daki matbaasında abonelik yapılmaktadır. Sırbistan'da ise kitapçı Velimir Valožića ve A. Dobrivojevića'da abonelik yapıldığı ve Türkçe ilanların da sütunda satır başına 1 groša olduğu yazılmıştır. Bosanski Vjestnik gazetesinin sayfaları üç sütundan ve toplamda sekiz sayfadan oluşmaktadır. Ayrıca sayfalarda numaralandırma yapılmış ve her sayı bu numaralandırmalar üzerinden devam etmiştir.[595] Örneğin ilk sayı sayfa sekiz ile bittiği için 14 Nisan 1866 tarihli ikinci sayının ilk sayfa numarası 9 ile başladığı hesap edilerek gazetenin diğer sayfalarında sırayla numaralandırıldığı görülmektedir.[596] Gazetenin 5. sayısından itibaren yayın gününün değiştiği, gazetenin sayısının yazdığı satırda "her perşembe" yerine "her cumartesi" yazdığı görülmektedir. Bununla ilgili bilgi ilk sütunda verilmiştir. Ayrıca, Avusturya'daki mali ve posta düzeni, yurtdışından gelen gazeteler için özel bir izin alınmasını gerekli kıldığından Bosanski Vjestnik gazetesinin bu izinleri almak için

[593] Todor Kruševac, *Bosansko-Hercegovački Listovi u XIX. Veku*, Veselin Mesleša, Sarajevo 1978, s. 27.
[594] Bakınız Ek 2: *Bosanski Vjestnik,* 7 Aprila 1866, Br. 1, God. 1.
[595] Bakınız Ek 2: *Bosanski Vjestnik,* 7 Aprila 1866, Br. 1, God. 1.
[596] *Bosanski Vjestnik,* 14 Aprila 1866, Br. 2, God. 1.

gerekli adımları attığı bilgisi okurlarla paylaşılmıştır. Çünkü Avusturya'ya gönderilen 2. sayıdan 5. sayıya kadar olan gazeteler geri iade edilmiştir.[597]

Bosanski Vjestnik gazetesinin yayın ilkeleri ilk sayı olan 7 Nisan 1866 tarihli gazetenin son sayfasında açıklanmıştır. 14 Nisan 1866 ile 21 Nisan 1866 tarihli 2. ve 3. sayıların son sayfasında da yayın ilkeleri tekrar dile getirilmiştir. Yayın ilkelerine bakıldığında gazetenin politik, eğitici ve eğlendirici olacağı belirtilmiş, kanunlar, yönetmelikler, yerli ve yabancı haberler gibi resmi konuların aktarılmasının yanı sıra telgraf kursları, yerli pazarların durumu gibi konular hakkında da bilgi verileceği söylenmiştir. Ayrıca gazetede esas olarak yararlı olan bilginin yayılması, ruhun ve kalbin zenginleşmesi hedeflendiği için buna uygun olarak kısa öykü, şiir, tarih ve doğa bilimleri hakkında da makalelerin olacağı duyurulmuştur. Ayrıca tüm gazetelerin editörlerinden bu çağrının kamuoyuna duyurulması rica edilmiştir.[598] Bosanski Vjestnik gazetesindeki başlıklar ise hemen hemen her sayıya kadar süreklilik içinde devam etmiştir. Örneğin Yerli ve Yabancı Haberler (Domaće i strane vjesti), en yeni posta (najnovija posta), Ticaret hakkında (o trgovinu), İlanlar (oglasi), Eğitsel Eğlence (Paučne zabave), Telgraf (Telegram) başlıklarının gazetenin farklı sayılarında da olduğu görülmektedir.[599]

Bosanski Vjestnik'in ilk sayısında Bosna ile ilgili olarak tarihin akışının farklı ülke ve halkları Osmanlı Devleti'nde topladığı ve bu halkların ulusal özelliklerini koruduğuna dair bir makale paylaşılmıştır. Bosna'nın zamanın değişikliklerine rağmen tarihi kişiliğini ve kimliğini koruduğuna değinilmiştir. Boşnak halkının da tarihi kimliğini koruyan ve Osmanlı Devleti'ne bağlı yapısından bahsedilerek "*Boşnak halkı, yalnızca genetik olarak değil aynı zamanda tarihsel olarak bu ülkeye bağlı, onu organize eden ve onun tarafından organize edilen, dinlerin çeşitliliğinden zarar görmemiş milliyetçiliği tam anlamıyla ifade etmektedir*"

---

[597] "Naš će list izlaziti subotom…", *Bosanski Vjestnik*, 7 Maja 1866, Br. 5, God. 1, s. 33.
[598] "List će ovaj biti političnog i poučno zabavnog sadržaja…", *Bosanski Vjestnik*, 7 Aprila 1866 Br. 1, God. 1, s. 8 ; "List će ovaj biti političnog i poučno zabavnog sadržaja…", *Bosanski Vjestnik*, 14 Aprila 1866 Br. 2, God.1, s. 16. ; "List će ovaj biti političnog i poučno zabavnog sadržaja…", *Bosanski Vjestnik*, 21 Aprila 1866 Br. 3, God. 1, s. 21.
[599] Gazetenin farklı ay ve sayılardaki başlıkları için bakınız: *Bosanski Vjestnik*, 7 Nisan 1866; *Bosanski Vjestnik*, 7 Mayıs 1866; *Bosanski Vjestnik*, 4 Haziran 1866; 13 Agustos 1866; 17 Septembra 1866.

denilmiştir.[600] 30 Temmuz 1866 tarihli gazetenin Telgraf bölümünde Meclis-i Vala üyesi Refik efendinin şeyhülislam olarak atandığı haberi verilmiş ve tebrik edilmiştir. Bosna-Rogica doğumlu olan Refik efendinin "*Boşnak*" kökenli olduğu belirtilmiştir.[601] Gazetenin ilk sayısındaki Boşnak halkı ve başka sayıda Boşnak kökenli bireyin tanımının yapılması bireylerin kimlik bilincine sahip olduğunu göstermektedir.

Gazetenin farklı sayılarında işlenilen konulara bakıldığında gazetenin işlevi olan güncel olayları ve haberleri sunmasının yanı sıra halk şiirleri, okullaşma, glagolitik alfabe gibi pek çok kültürel konu üzerinde durulduğu görülmektedir. Buna dair örnekleri sırayla açıklamak gerekirse Bosanski Vjestnik gazetesinin 21 Nisan 1866 tarihli 3. sayısında "*Narodne Pjesme*" yani halk şiirleri yayınlanmıştır.[602] Aynı tarihli gazetenin son sayfasında "*Književne Vjesti*" yani Edebiyat Haberleri kısmında, Saraybosna'daki Ortodoks okullarında başöğretmen olan Jeromonah (keşiş) g. Teofil Petranović'in Saraybosna'daki kadın şiirlerini toplayarak kitap hazırladığı ve bu kitabın masraflarını kendi parasıyla karşılayarak gazetede yayınladığı bilgisi okuyucu ile paylaşılmıştır. Petranović'in kitabında mitoloji, Noel, din, çocukları uyuturken söylenen değişik konularla ilgili şiirler vardır. Bu açıklamalar yapıldıktan sonra okuyucuların bu şiirlerin güzelliğinden haberdar olmaları için gazetede (3. sayıda) şiirlerden bazılarını yayınladıklarını dile getirmişlerdir.[603] 7. Sayısında "*Marko Kraljević i Sv. Nećelja*",[604] 8. sayıda vaftiz ille ilgili olarak "*O Krsnom Imenu*"[605] başlığıyla şiir yayınlandığı görülmektedir. Ayrıca 8. sayıda okuyuculardan yazım hatalarını düzeltmeleri istenmiş ve bazı kelimeler örnek gösterilmiştir.[606] Gazetenin 9. sayısının Halk Şiirleri kısmında düğünle ilgili olarak "*Svatovska*" şiirinin[607] 19. sayısına kadar devam etmiştir.[608] Kandiya'nın fethi ile ilgili olarak

---

[600] "Tok povjesnice pričilio je osmanskoj državi…", *Bosanski Vjestnik*, 7 Aprila 1866, Br. 1, God. 1, s. 2.
[601] "Telegram", *Bosanski Vjestnik*, 30 Julija 1866, Br. 17, God. 1, s. 129.
[602] "Narodne Pjesme", *Bosanski Vjestnik*, 21 Aprila 1866, Br. 3, God.1, s. 22.
[603] "Književne Vjesti", *Bosanski Vjestnik*, 21 Aprila 1866, Br. 3, God.1, s. 24.
[604] "Marko Kraljević i Sv. Nećelja (Narodna Pjesma)", *Bosanski Vjestnik*, 21. Maja.1866, Br. 7. God. 1, s. 54-55.
[605] "Narodno Pjesme/ O Krsnom Imenu", *Bosanski Vjestnik*, 28 Maja 1866, Br. 8, God. 1. s. 63.
[606] "Popravka", *Bosanki Vjestnik*, 28 Maja 1866, Br. 8, God. 1, s. 63.
[607] "Narodne Pjesme/Svatovska", *Bosanski Vjestnik*, 4 Junija 1866, Br. 9, God. 1, s. 71-72.

"*Osvojenje Kandija*" şiiri,[609] Bosnalı Müslümanlarla ilgili olarak bir üst başlık halinde "*Bosanskijeh Muslomana*" keşiş g. Teofil Petranovićin şiir yayınladığı görülmektedir.[610] Ayrıca Saraybosna ile ilgili "*Sarajevo*"[611] ve Ilıca'yla ilgili "*Ilidža*" şiiri[612] yayınlanmıştır. Gazetenin 24. sayısında ölüm ilanının bulunduğu bölümde ölen kişinin anısına "*Anći Kostića Mićića*" ismiyle bir şiir yayınlanmış ve şiirin altında 5 Eylül 1866 tarihi ve Tešanj notu düşülmüştür.[613]

Gazetede şiirlerin yayınlanmasının haricinde şehir tanıtımının yapıldığı, Kudüs şehri hakkında bilgi verildiği görülmektedir. Kudüs'te 23.450 kişinin olduğu bunun yarısına yakınını Müslümanların oluşturduğunu, 7500 Hristiyan ve 3580 Yahudi olduğu söylenmiştir.[614] Tarihi konulara da değinildiği görülmektedir.[615] Konu yelpazesi oldukça geniştir. Edebiyat, tarih, kültür gibi konulardan güncel sosyal yaşama kadar farklı yazılar içermektedir. Örneğin sarhoşluk[616] tarla ve bahçıvanlık, meyve ağaçlarının hastalıkları ve iyileşmesi gibi çeşitli makaleler bulunmaktadır.[617] Güncel haberlerden bazılarına bakıldığında ise Balkanlarda sıkça rastlanılan Haydutlar ile ilgili haberlerin gazeteye yansıdığı görülmektedir. Bu haberlerden birinde Hırvat Posovina bölgesinde yaşanılan haydutluk olayı olduğu ve bu kişilerin yakalandığı, yakalananlar arasında yaptığı kötülüklerle nam salan

---

608 "Narodne Pjesme/Svatovska", *Bosanski Vjestnik*, 11Junija 1866, Br. 10, God. 1, s. 79-80; Narodne Pjesme/Svatovska", *Bosanski Vjestnik*, 2 Julija 1866, Br. 13, God. 1, s. 103-104; "Narodne Pjesme/Svatovska", *Bosanski Vjestnik*, 9 Julija 1866, Br. 14, God. 1, s. 111; "Narodne Pjesme/Svatovska", *Bosanski Vjestnik*, 16 Julija 1866, Br. 15, God. 1, s. 119-120; "Narodne Pjesme/ Svatovska", *Bosanski Vjestnik*, 23 Julija 1866, Br. 16, God. 1, s. 127.

609 "Narodne Pjesme/ Bosanskijeh Mouslomana/ Osvojenje Kandija", *Bosanski Vjestnik*, Br. 23, God. 1, s. 184.

610 "Narodne Pjesme/ Bosanskijeh Muslomana", *Bosanski Vjestnik*, 17 Septembra 1866, Br. 24, God. 1, s. 191.

611 "Poučne Zabava/ Sarajevo", *Bosanski Vjestnik*, 13 Avgusta 1866, Br. 19, God.1, s. 150.

612"Narodne Pjesme/ Bosanskijeh Muslomana", *Bosanski Vjestnik*, 10 Avgusta 1866, Br. 20, God. 1, s. 159-160.

613 "Smrtna Vjest/ Anći Kostića Mićića", *Bosanski Vjestnik*, 17.Septembra.1866, Br. 24, God. 1, s. 192.

614 "Grad Jarusalim", *Bosanski Vjestnik*, 17 Septembra 1866, Br. 24, God. 1, s. 191

615 "Poučne Zabave/ Kako je od Austrije Oteta Šlezila (Istorični Odlamak), *Bosanski Vjestnik*, 2 Julija 1866, Br. 13, God. 1, s, 102-103; "Poučne Zabave/ Kako je od Austrije Oteta Šlezila (Istorični Odlamak), *Bosanski Vjestnik*, 9 Julija 1866, Br. 14, God. 1, s. 110-111 ; Kako je od Austrije Oteta Šlezila (Istorični Odlamak), Bosanski *Vjestnik*, 16 Junija 1866, Br. 15, God. 1, s. 118-119.

616 "O Pijanstvu", *Bosanski Vjestnik*, 28. Aprila 1866, Br. 4, God.1, s. 31.

617 "Savjeti za Narod u Poljskoj i Baštenoj Radnji," *Bosanski Vjestnik*, 9. Julija 1866, Br. 14, God. 1, s. 111; "Savjeti za Narod u Poljskoj i Baštenoj Radnji/ O bolestima Voćaka i Njinom Lečenju", *Bosanski Vjestnik*, 16. Julija.1866, Br. 15, God. 1, s. 120.

Karoline isimli kadın haydut olduğuna dair haber yapılmıştır.[618] Aynı şekilde yanında bir atı, hizmetçisi ve seyisi bulundurarak güzel kıyafetler giyen Osman Amirolović isminde bir haydutun, Banja Luka sancağında yakalandığı bilgisi paylaşılmıştır. Seyis ve hizmetçinin Osman Amirolović ismindeki kişinin arkadaşları olduğu ve kılık değiştirerek ona yardım ettiklerine[619] dair haber okurlar ile paylaşılmıştır.

Bosanski Vjestnik siyasi gelişmeler, savaş, sosyo-kültürel konular, kanunlar hakkında bilgi vererek kamuoyunun her türlü konudan istifade etmesini sağlamıştır. Savaş ve siyasi gelişmelerle ilgili olarak önemli görüldüğünde üzerinde özenle durulmuştur. Örneğin 6 Haziran 1866 tarihli gazetede "acil" diye belirterek özel bir sayfa daha eklenmiş ve normalde sekiz sayfa olan gazete o hafta dokuz sayfa olarak çıkarılmıştır. Avusturya İmparatoru'nun Prusya ve İtalya Krallarına savaş ilan ettiği bildirilmiştir.[620] Bir ay sonra 16 Temmuz'da çıkan sayıda ise Avusturya ve İtalya arasında ateşkes yapıldığının bilgisi verilmektedir.[621] Sigetvar (bugün kullanılan ismiyle Zigetvar) seferi sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Nikola Šubić Zrinjski'nin (Miklos Zrinyi)[622] biyografisine gazetede yer verilmesi dikkat çekicidir. Sözü edilen metinde Hırvatistan'ın Zrinj kasabasından oldukları için kendilerine Zjrinski ismi verilen Nikola Šubić'in çağdaşının Osmanlı hükümdarı II. Süleyman olduğu, tüm padişahlar içinde II. Süleyman'ın en üstün olduğu ve hiç kimsenin onun ihtişamıyla kıyaslanamayacağı belirtilmiştir. Ancak Nikola Šubić'in Sigetvar seferinde öldüğü anlatılmışsa da, yıllarca Türklere karşı savaştığı, cesur olduğu için İmparator V. Charles'ın ona hediye verdiği, V. Charles'ın Alman topraklarındaki varisi Kral Ferdinand ve Macar-Hırvat kralına yakın olduğu gibi bilgiler verilerek kahraman gibi değerlendirilip biyografisinin sunulmuş olması[623] düşündürücüdür. Nitekim 25. sayıdan sonra gazete editörünün Osmanlı Devleti ile arasında bir sorun oluşturabileceği gözden kaçmamalıdır.

---

618 "Smjesice/ Žena Hajduk", *Bosanski Vjestnik*, 9 Julija 1866, Br. 14, God 1, s. 112.
619 "Smjesice/ Cigani Hajduk", *Bosanski Vjestnik*, 11 Junija 1866, Br. 10, God. 1, s. 80.
620 "Vanredni List", *Bosanski Vjestnik*, 6 Junija 1866, Br. 9, God.1.
621 *Bosanski Vjestnik*, 16 Julija 1866, Br. 15, God. 1.
622 Geza David, "Sigetvar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 37, s. 157.
623 "Poučne Zabave/ Nikola Šubić Zrinjski", *Bosanski Vjestnik*, 24 Sepmtembra 1866, Br. 25, God. 1, s. 198.

Eğitim konusuyla ilgili olarak Bosanski Vjestnik gazetesinin 7 Mayıs 1866 tarihli 5. sayısında Sırp ders kitaplarıyla ilgili olarak Bukvar, Alfabe, Sırpça dilbilgisi, temel coğrafya, ilk/temel bilgiler, okuma kitabı, ilahi kitabı, kısa ilmihal, gibi basılması gerektiği düşünülen 15 kitap sıralanmıştır.[624] Farklı sayılarda da eğitim ve öğrenim üzerinde durulmuştur. 2 Temmuz 1866 tarihli 13. sayıda ise Hersek'teki 12 ilkokulun listesi, öğretmenlerin isimleri, öğrencilerin sayıları gibi bilgiler verilmiştir. Örneğin Mostar'daki ilkokulda, Jovan Stojaković, Vasilije Iveza, Aleksa Čokorilo isimlerinde üç öğretmen ve 182 öğrenci olduğu bilgisi verilmiştir. Gazetedeki listede sıralanan tüm okullardaki öğretmen ve öğrencilere dair verilere bakıldığında toplamda 15 öğretmen ve 590 öğrenci olduğu görülmektedir.[625]

28 Mayıs 1866 tarihli 8. sayıda "*Glagolitik alfabe hakkında*" başlığıyla bazı güney Slav piskoposların papadan ayrıcalık alarak Latince yerine Slav diliyle ibadet yapabildikleri anlatılmış ve Pavel Jozef Šafarik'ten alıntı yapılmıştır. Methodius'ın etkisiyle Dalmaçyalı ve Hırvat asıllı Slavların Latin dilinden ayrılarak kilisenin birliğine katkıda bulunan Slav diliyle ibadete başladıkları ve edebi dilin de böylece tanıtılmış olduğu, Kiril ve Methodius sayesinde bazı bölgelerde Slav ayinleri yapılabildiği anlatılmıştır. Ancak yapılan itirazlar ve şikâyetler neticesinde papanın bir süre sonra bundan vazgeçtiği, Slav diliyle ibadeti yasaklayarak ibadetin tek bir dille yapılmasını istediğine dair bilgiler aktarılmıştır.[626] Eğitsel eğlence başlığı altında 30 Temmuz 1866 tarihli 17. sayıda Eski Slavenler hakkında-Safarik'e göre alt başlıkla bilgiler verilmiştir. Slavlar hakkında bilgi verilirken Heredot, Jordan, Jovan Biklar, Konstantin Porfiro gibi önemli şahısların isimleri zikredilmiştir. Ayrıca Slavların *Ante, Vinda, Sarmat* gibi isimlerle anıldıklarından da bahsedilmiştir.[627] 18. Sayıda da Eski Slavenler hakkında başlığıyla yazıya devam edilmiştir.[628]

---

[624] "U Sarajevu, 5. Maja/ Školsko nastavljenje u svim je dobro ustrojenim državama predmet…", *Bosanski Vjestnik*, 7 Maja1866, Br. 5, God.1, s. 33.
[625] "U Sarajevu 27. Junija", *Bosanski Vjestnik*, 2 Julija 1866, Br. 13, God. 1, s. 98-99.
[626] "O Glagoličkoj Azbuci", *Bosanski Vjestnik*, 28 Maja 1866, Br. 8, God. 1, s. 63-64.
[627] "Poučne Zabave/ O Starim Slavenima (Po Šafariku)", *Bosanski Vjestnik*, 30 Julija 1866, Br. 17, God. 1, s. 134-135.
[628] "Poučne Zabave /O Starim Slavenima II", *Bosanski Vjestnik*, 6 Avgusta 1866, Br. 18, God. 1, s. 142-143.

3.3.2. Yerel Dil ve Türkçe ile Birlikte Yayınlanan Matbu Süreli Yayınlar

3.3.2.1. Bosna'da İlk Resmi Gazete: Vilayet Gazetesi "Bosna"

Matbaanın kurulmasıyla birlikte İstanbul'dan Arap harfleri sipariş edilmiş, harflerin gelmesi sonucunda matbaacı Kadri efendi gerekli olan her şeyi bu harflerle yazdırmaya başlamıştır. Böylece Bosna adı altında bir tarafı Türkçe diğer tarafı Kiril harfleriyle Boşnakça olan resmi gazete yayınlanmaya başlamıştır.[629] Vilayet matbaasının kurulması için Topal Şerif Osman Paşa ile Saraybosna'ya davet edilen Ignjat Sopron'un matbaasının Arap harfleri olmadığından İstanbul'dan gerekli harflerin temini için beklenmiştir. Sopron matbaaya harflerin ulaşımı ile ilgili olarak Türkçe harflerin Mürettip Kadri Efendi ile Brçko'ya ulaştığı, sabırsızlıkla beklenen Boşnakça-Türkçe gazetenin şimdiden binden fazla abonesi olduğu bilgisini vermiştir.[630] Bununla ilgili Bosna gazetesinin basılacağına dair haberler 28 Nisan 1866 tarihli sayısında bildirmiş Türkçe-Boşnakça basılacak olan gazetenin bazı teknik aksaklıklarının giderildiği anlatılmaktadır. Matbaada kullanmak için gerekli Türk harflerinin uzun zaman beklenildikten sonra İstanbul'dan geldiğini duyurmuştur.[631] Netice itibariyle Bosanski Vjestnik 21 Mayıs tarihli sayısında ise vilayetin resmi gazetesi olan Bosna'nın basıldığını duyurmuştur.[632]

Bosna gazetesi, vilayetin merkezi olan Saraybosna'da yayınlanmıştır. Gazetenin iki dış sayfası Kiril harfleri ile Boşnakça iki iç sayfası Arap harfleriyle Türkçe olmak üzere toplamda dört sayfa yayınlanmıştır.[633] Bununla ilgili olarak gazetenin ilk sayısında, haftada bir gün, Türkçe ve Boşnakça dillerinde yayımlanacak ve Bosna vilayeti yönetiminin yayın organı olarak insanları bilgilendirecek, ilerlemeleri için rehberlik edecek olan bu gazetenin adının "*Bosna*" ismini taşıyacağı

[629] Salih Sidki Hadžihuseinović, *a.g.e,* s. 1120.
[630] Todor Kruševac, *Bosansko-Hercegovački Listovi u XIX. Veku*, s. 41.
[631] "Domaće i Strane Vjesti/ Davio očekivana Turska slova iz Carigrada…", *Bosanski Vjestnik*, 28 Nisan 1866,Br. 8, God. 1.
[632] "Domaće i Strane Vjesti/ Pre njeki dan izišao je prvi list zvaničnih novina…", *Bosanski Vjestnik*, 21 Maja. 1866, Br. 7, God. 1, s. 51.
[633] Hamdija Krešaljaković, *a.g.m*, s. 14-15.

açıklanmıştır.[634] Gazetenin şekilsel özellikleri gazetenin ilk sayısı üzerinden incelendiğinde Miladi ve Hicri takvime dair bilgi vardır. Gazetenin sağ üst tarafında Pazatesi günü miladi 16-28 Mayıs 1866 (u ponedjeljak 16. i 28. Maja 1866) tarihi, sol tarafta ise hicri 13 Muharrem 1283 (Muharem 13. Godine 1283) tarihi yazdığı, tarihlerin arasında ise gazetenin sayısına yer verildiği görülmektedir. Haftada bir kez basıldığı belirtilen gazetenin ücreti hakkında da bilgi verilmektedir. Buna göre gazetenin seneliği 40, altı aylığı 30, üç aylığı 20 kuruş olmakla birlikte Saraybosna dışındaki yerler için posta ücreti eklenecektir. Bilimsel ve diğer genel faydalı makalelerin memnuniyetle kabul edileceği de belirtilmiştir.[635] Saraybosna'daki Sopron'un matbaasında basılmıştır. Genel başlıklandırma Vilajetske Vjesti (Vilayet Haberleri), Unutranije Vjesti (İç Haberler), Inostrane Vjesti (Dış Haberler) şeklindedir. Ancak başlıklar incelendiğinde sıralarının her zaman aynı düzenle devam etmediği görülmektedir. Örneğin 1. sayıda vilayet haberleri ilk sayfada iken 3. sayıda iç haberler ilk sayfada vilayet haberleri son sayfada verilmiştir. Bosna gazetesi, Bosna vilayetinin resmi gazetesidir. Vilayet işleri haberler ve kamu yararı için siyasi ve bilgilendirici içeriğe sahiptir. 1866-1878 yılları arasında yayınlanan resmi gazete, son birkaç ay 28 Mart'tan 18 Temmuz 1878 tarihi arasında yarı resmi gazete olarak yayın yapmıştır. Toplamda 636 sayı yayınlanan Bosna gazetesi 17. sayıdan 616. Sayıya kadar 37*48 formatındayken 617. Sayıdan 636. sayıya kadar 25*35 formatına dönüşmüştür.[636]

Vilayet hükümeti, gazete için yazı işleri müdürünü, matbaacıları, tercümanları atamıştır. Bosna gazetesinin başlığında belirtilmese de bir yayınının sürdüğü yıllar içerisinde editörleri olmuştur. İlk editörü bir süre yüksek vilayet memurluğu ve ulema meclisinde sekreterlik yapan Mustafa Refet Imamović'tir. Mustafa Refet Imamović 1868 yılına kadar Bosna gazetesini düzenlemiştir. Imamović'ten sonra 1872 yılına kadar ilk Boşnak gazeteci olan Mehmet Šaćir Kurtćehajić editörlük yapmıştır. Daha sonra ise Salih Biogradlija Šehamudan beg, Solomon Elias Baruch, Nuridin Kurtćehajić, İstanbullu Kadri Efendi, Ebu Ziya

[634] "Vilajetske Vjesti", *Bosna,* 16. i 28. Maja.1866, Br. 1. God. 1.
[635] "Ove godine izlaze…", *Bosna,*16. i 28. Maja 1866, Br. 1. God. 1.
[636] Đorđe Pejanović, *Bibliografija Štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941*, Veselin Mesleša, Sarajevo 1961, s. 14-15.

Tevfik bu görevde bulunmuştur. Bosna'nın ilk sayısından son sayısına kadar Türkçe 'den Boşnakça'ya çeviren kişi ise Bosna Hersek'in ilk gazetecisi Miloš Mandić'tir.[637] Resmi gazetedeki çevirilerin ve dilin, saf ve kolay olmasını sağlayan ve daha sonra Sarajevski Cvjetnik gazetesinde de çalışacak olan kişi Mandić'tir. Fransızca, İtalyanca, Almanca ve Türkçe bilen Mandić, Osmanlı devleti tarafından bu göreve alınan ve gazetede en çok hizmet veren kişilerden biri olmuştur.[638] Bosna Gazetesinin editörlüğünün Mehmet Šaćir Kurtćehajić tarafından üstlenildiği dönemde "ikinin konuşması" başlıklı her sayıda devam eden diyaloglar yazılmıştır. Bu diyologlar genellikle rutin olarak karşılaşılan şeylere eleştiri niteliğindedir. Eğitime ve yeniliğe önem verildiği için kitap, kütüphane, okul gibi konularda makaleler yazılmıştır.[639]

Bosna gazetesi Mart 1867'den Aralık 1868'e kadar ve 1872 yılının ortasından 1878 yılına kadar uzunca bir süre Bosna Hersek'te yayınlanan tek gazete olduğu için bölge hakkında tarihsel ve kültürel olaylar hakkında pek çok bilgi sağlamaktadır.[640] Uzun süreli yayınlanan tek gazete olmasının yanı sıra Bosna Vilayet Gazetesi, "*Güney Slav topraklarında (Yugoslavya) çıkan ilk Türkçe gazete*" olma özelliğine de sahiptir. Halkı olaylardan haberdar etme amacını taşıyan Bosna gazetesi resmi konuları, raporları, yurt içi ve yurt dışı haberleri aktardığı gibi ticari ve kültürel-toplumsal hadiselere dair bilgiler de vermiştir.[641] Bosna gazetesinin ilk sayısının vilayet haberleri kısmında Abdul Aziz Han'ın vilayetlerin oluşturulması, yolların yapılması, ticaretin iyileşmesi, güvenliğin sağlanması ve netice olarak Bosna

---

[637] Mujo Koštić, "Državna Štamparija i Službenei Poluslužubene Novine u Bosni i Hercegovini od 1866. do 1945. godine", *Novi Muallim,* Sv: 5 Br: 18 2004, s. 98.

[638] *Miloš Mandić*: Babasının adı Nikola, annesinin adı Vasilija olan Miloš Mandić, 1843 yılında Bihać'ta doğmuştur. Ekim yapabilecek toprakları olmadığı için Slovanya'daki Mirkovica'ya gitmişlerdir. Mirkovica'da ilkokulu bitirmiş, Vinkovci'de liseye gitmiş ardından Karlovci'de lisenin ilk iki sınıfını okuduktan sonra Belgrad'a giderek liseyi bitirmiş ve hukuk eğitimi almaya başlamıştır. Ancak maddi imkansızlıklar nedeniyle hukuk eğitimini bırakmak zorunda kalmıştır. Mandić, Ignjat Sopron tarafından terüman olarak işe alınmıştır. Ancak bundan hemen sonra Bosanski Vjestnik'in yayını durduğu için Osmanlı devletinin resmi gazetesi olan Bosna Gazetesi'yle gazeteciliğe devam etmiştir. Aylık 1500 groša maaşla 1878 yılına kadar bu görevde çalışmıştır. Sarajevski Cvjetnik gazetesinde de çalışmış olan Mandić, halk arasında "Gazeteci Miloš" ismini almıştır: "Miloš Mandić, Srpski Novinar", *Bosanska Vila*, 15 Novembra 1900, Br. 21, God. 15, s. 289-290.

[639] Salih Seyhan, "Bosna Vilayet Gazetesi Bosna'nın Kısa Tanıtımı ve İlk Dört Sayısının Sadeleştirilmiş Özeti", s. 144.

[640] Emina Memija, *Bosanski Vjestnici,* El Kalem, Sarajevo 1991, s. 56.

[641] Salih Seyhan, "Bosna Vilayet Gazetesi Bosna'nın Kısa Tanıtımı ve İlk Dört Sayısının Sadeleştirilmiş Özeti", s. 143.

gazetesinin çıkması lütfunda bulunduğu için halklarının ve ülkelerinin nezdinde ölümsüz olan Makedonyalı İskender ve Eflatun gibi ölümsüz olacağı söylenmiş ve teşekkür edilmiştir. Ayrıca gazetelerin önemi vurgulanmış "*yerel gazeteler halkta eğitimi yaymak için en iyi araçtır*" denilmiştir.[642] Gazetenin yayınlanması ile ilgili olarak hükümdara yapılan bir başka teşekkür yazısına bakıldığında halkı geliştirmeye, ilim öğretmeye ve taşrayla yurt dışından haberler getirerek bilgilendirmeye vesile olacağı için Bosna gazetesinin çıkarılmasından duyulan mutluluk görülmektedir.[643] Bosna gazetesinin 4. sayısında Avusturya ve Prusya arasındaki çekişme nedeniyle Osmanlı Devleti'nin Bosna için özel önlemler aldığına dair bilgi verilmiştir. Bu haberleri alan "*Boşnak milletinin*" durumu hükümete bildirdiği ve savaşa hazırlandığı, vatanseverliklerini gösterdikleri anlatılmıştır. Bu durumdan bahsedilirken her zaman kahramanlıkları ile öne çıkan ve padişah için kendilerini feda etmeye hazır olan bir halk olduğundan bahsedilmiştir.[644] Avusturya ordusu Bosna Hersek'i işgal etmeye başladığında, Bosna gazetesinin 8 ve 17 Ağustos 1878 tarihli sayılarda Bosna ile ilgili olağan dışı bir sayı yayınlayarak halkı durumdan ve işgale karşı direnme kararından haberdar etmiştir.[645]

Bosna gazetesinin içeriklerine bakıldığında doğa olaylarından güncel yaşantıya kadar pek çok farklı konudaki haberin yansıdığı görülmektedir. Örneğin 11 Haziran 1866 tarihli 3. sayısının Vilayet haberleri kısmında doğa olayları ile ilgili haber yapılmıştır. Banja Luka'da 14 Mayıs tarihinde fırtına ve yağmur çıktığı, beş kez yıldırım düştüğü, ölenlerin olmadığına dair haber verilmiştir.[646] Keza aynı sayıda don olayı yaşandığı ve mahsullerin zarar gördüğüne de değinilmiştir.[647] Gazetede bölgedeki yeni gelişmelere yer verilerek Bosna vilayetinde biri çalışır durumda olan diğeri de kısa sürede açılacak olan telgraf hattının bölgede ve imparatorlukta ilerlemeye vesile olacağı için padişaha teşekkür edilmiştir.[648] Telgraf konusunda

[642] "Vilajetske Vjesti", *Bosna,* 16. i 28. Maja 1866, Br. 1. God. 1.
[643] "Pozdrav/ Riza Bega Alajćatiba prilikom izlazka novina Bosna", *Bosna,* 30. Maja i 11. Junija 1866, Br. 3. God. 1.
[644] "Rasprava izmedu Austrije i Pruske…", *Bosna,* 6. i 19. Junija 1866, Br. 4, God. 1.
[645] Đorđe Pejanović, *Bibliografija Štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941*, s. 15.
[646] "Vilajetske Vjesti/ Iz Banja Luke…", *Bosna,* 30. Maja i 11. Junija 1866, Br. 3, God. 1.
[647] "Iz vilajeta našeg još", *Bosna,* 30. Maja i 11. Junija 1866, Br. 3, God. 1.
[648] "Posljednih mjeci dvije su nove telegrafske…", *Bosna,* 30. Maja i 11. Junija 1866, Br. 3. God. 1.

olduğu gibi ulaşım konusundaki iyileşmeler de gazeteye yansımıştır.[649] Ayrıca Bosanski Vjestnik gazetesinde rastlanıldığı gibi haydutlar ile ilgili haber yapılmıştır.[650] Güncel doğa olaylarla ilgili olarak Travnik'ten gelen bir mektupta gece dört buçukta kuzey batı taraflarında ışık göründüğüne ve meteor olayı olduğuna dair bir bilgi yayınlanmıştır.[651] Tarımla ilgili olarak da bilgiler verilmiştir.[652] Bosanski Vjestnik gazetesinde de aktarıldığı üzere dönemin salgın hastalığı hakkındaki mevcut durumla ilgili bilgi okurlarla paylaşılmıştır. Bosna gazetesinin 17. Sayısında Sırbistan'da Belgrad da dahil olmak üzere ciddi boyutta bir kolera salgını olduğu, Saraybosna'da ise birkaç vaka dışında pek vakaya rastlanmadığı söylenmiştir. Saraybosna'da ölenlerin ise Belgrad'dan eşya alan iki Yahudi kadın ve erkeğin olduğu, muhtemelen hastalığın bu şekilde onlara bulaştığı anlatılmaktadır. Saraybosna'daki yabancı güçlerin konsolosları hastalığın mümkün olan en kısa sürede Saraybosna'dan kalkması için sağlık komisyonu ile görüştüğü aktarılmıştır.[653] Bosna gazetesinin 19. Sayısına bakıldığında ise kolera hastalığının Saraybosna'da ortaya çıkmasından sonra geçen 25 gün içinde az sayıda insanın hastalandığı, bunun başlıca nedeninin ise havaların güzel gitmesinden kaynaklandığı, kurulan sağlık komisyonunun çalıştığı ancak duyulan korku nedeniyle tüccarların gelmediği söylenmiştir.[654] Diğer gazetelerde olduğu gibi Bosna gazetesinde de eğitime özel önem verilmiş, yayınlandığı yaklaşık 12 yıl boyunca eğitim ve okullar hakkında her bilgi paylaşılmıştır. Bunlardan biri olan 445. sayıda çocukların mutlaka bir öğretmen tarafından yetiştirilmesi gerektiği, özellikte ilk eğitimde çocukların yabani meyve ağacı gibi olduğu, iyi öğretmenler sayesinde o ağaçların meyve vermeye başlayacağı, öğrencilerin eğitimi ve insanlığı öğretmenleriyle okullarınının durumuna göre anladıklarına dair Reşit efendi ismindeki bir kimsenin görüşleri paylaşılmıştır.[655] Gazetenin 64. sayısında ise Sabah mektebi adıyla bilinen ve katip yetiştiren okulun

---

649 "Carskom milošću oblašćeno kolsko pozvodno...", *Bosna*, 23 Maja i 4 Junija 1866, Br. 2, God.1.
650 "Vilajetske Vjesti/ Hajduk Mato Persic iz Austrije…", *Bosna*, 22 Avgusta i Septembra 1866, Br. 15, God. 1.
651 "Iz Travnika Javlja se zvanicnijem pismo", *Bosna*, 18. i 30. Januara 1872, Br. 293,
652 "Zemljodelstvo (Svršetak)", *Bosna*, 11. i 23 Januara 1872, Br. 292.
653 "Vilajetske Vjesti/ Opasna bolest kolera", *Bosna*, 5. i 17. Septembra 1866, Br. 17. God. 1.
654 "Vilajetske Vjesti/ Dva deset i pet dana, odkad se strasna bolest kolera", *Bosna*, 19. Septembar i Oktobar 1866, Br. 19. God. 1.
655 "Savjeti za Vaspitanje Mladeži (Od Refet Efendije, mudira vatanske medrese)", *Bosna*, 23. Decembra 1874 i 4. Januara 1875, Br. 445, God. 9.

yılda bir ay tatil yapmasına dair karar alındığına dair bilgi verilmiştir.[656] Bosna gazetesinin 134. Sayısında bir okulun açıldığından ve Saraybosnalıların oğullarını bu okula göndereceklerine dair haber paylaşılmıştır.[657] Mostar'da yapılacak olan hastane binası için yardım toplandığı görülmektedir.[658] Sonuç olarak Bosna gazetesinin haber ve makalelerinin geniş bir yelpazeye sahip olduğu görülmektedir.

3.3.2.2. Hersek'te Resmi Gazete: Vilayet Gazetesi "Neretva"

Hersek'te meydana gelen karışıklıklardan haberdar olmak ve ayaklanmaları sona erdirmek amacıyla birçok çalışma yapılmıştır. Ayaklanma sorununa çözüm bulmak amacıyla Hersek bölgesi, Ocak 1876'da merkezi Mostar olan bir idari birime ayrılmıştır. Yeni kurulan idari birimde yani vilayette matbaa gerekli görülmüştür. [659] Hersek Vilayetinin resmi yayın organının olduğu Mostar kentindeki matbaada 1876 yılından itibaren Hersek'teki ana nehirlerden birinin adını alan *"Neretva"* gazetesi yayınlanmıştır.[660] Konu ile ilgili olarak Neretva Gazetesinin 19 Şubat 1876 tarihli 1. sayısının vilayet haberleri kısmında, Osmanlı hükümdarının sayısız lütuflarından biri olarak görülen vilayetlerin kurulması kararı üzerinde durulmuştur. Vilayetlerin kurulmasıyla birlikte ana yerlerde gazeteler çıkarılması ve Bosna ve Hersek vilayetlerinde de aynı koşulların yaşanıyor olmasının olumlu karşılandığı anlatılmıştır. Gazete insanların düşüncelerini beyan etmesini sağlayan ve gelişmelerini teşvik eden bir organ olarak görüldüğü için haftada bir gün "*Neretva*" adıyla gazete çıkarılacağı okuyucunun bilgisine sunulmuştur.[661] Netice itibariyle Hersek'teki matbaa, yeterli personel ve ekipmanı sağladığında harekete geçmiş ve vilayetin resmi gazetesi "Neretva" yayın hayatına başlamıştır. Neretva gazetesi tıpkı Bosna gazetesi gibi Arap harfleriyle Türkçe (iç iki sayfası) ve Kiril alfabesiyle Boşnakça karşılaştırmalı metin içeren iki dilli bir gazetedir. Gazetede üç takvime ait bilgi verilmektedir. Buna göre gazetenin ilk sayısında hicri 6 Safer 1293, miladi 2

[656] "Vilajetske Vjesti/ Činovnika Škola…", *Bosna,* 7. i 19. Avgusta 1868, Br. 64.
[657] "Vilajetske Vjesti/ Kolika je ova skola", *Bosna*, 23. Decembra 1863 i 4. Januara 1869, Br. 134.
[658] "Spisak/ Dobrovoljnijeh Priloga u Korist Gradeće se Bolnice u Mostaru (Produženo)", *Bosna,* 18. i 30. Januara 1872, Br. 293.
[659] Đorđe Pejanović, *Bibliografija Štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941*, s. 15.
[660] Tatjana Praštalo-Neda Cukac, *a.g.m*, s. 26.
[661] "Vilajetska Vjesti", *Neretva,* 19 Februara 1876, Br.1, God. 1.

Mart 1876 ve rumi olarak 19 Şubat 1876 tarihi yazdığı görülmektedir. Gazete boyut olarak 44*29 formatındadır.[662] Gazetenin editörü Mehmed Hulusi Đumrukčić, metinlerin çevirmeni ise Josif Alkalaj'dır. Gazetenin dili ve üslubu çok başarılı gözükmemektedir.[663]

Neretva gazetesi, Hersek vilayetinin siyasi olarak bilgilendirici karaktere sahip resmi gazetesidir. Gazete aydınlanmaya hizmet etme amacını taşımaktadır. Gazetenin sayfaları numaralandırılmamıştır. Haftada bir kez Mostar'daki Hersek vilayet matbaasında basılmıştır. Hersek vilayeti lağvedildikten sonra Neretva gazetesinin yayını durmuştur.[664] Gazetenin şekilsel özellikleriyle ilgili olarak ilk sayı incelendiğinde gazetenin ücreti ile ilgili olarak gazetenin üzerinde bir seneliğinin 50 kuruş, altı aylığının 30 kuruş, üç aylığının 15 kuruş ve beher nüshasının 50 para olduğu, taşralar için posta ücretinin de ekleneceği belirtilmiştir. Gazetenin Mostar'da çıktığı yazmaktadır. Hicri, Rumi ve Miladi tarih verilmiştir. Ayrıca gazetenin Hersek vilayet matbaasında basıldığına dair bilgi verilmiştir. Gazeteye yıllık ya da aylık abone olmak isteyenlerin Hersek vilayet matbaasına gelerek müracatta bulunmaları gerektiğine dair bilgi verilmektedir.[665] Neretva gazetesinin, vilayetteki siyasi ve sosyal olayları takip eden bir gazete olması için Bosna gazetesi model alınarak hazırlanmıştır. Ancak editöryal açıdan eksiklikler bulunduğu için Bosna gazetesinin çok gerisinde kaldığı söylenmektedir. Biçimsel yönden başarısız olan gazetede gramer ve yazım hatalarına sık rastlanmakla birlikte grafik sistemi de zayıftır. Bu nedenle tam manasıyla gazeteye benzemekten çok haberlerin iletilmesi için gayret gösteren bir bültene benzemektedir.[666]

Neretva gazetesinin sayılarının bulunması bu çalışmada yer verilen diğer gazetelere nazaran daha zor ve sıkıntılıdır. Dijital ortama aktarılan birkaç sayı dışında geri kalan birçok sayıya ulaşılamamıştır. Neretva gazetesinin bu durumuyla

---

[662] Todor Kruševac, *Bosansko-Hercegovački Listovi u XIX. Veku*, s. 63.
[663] Hamdija Kapidžić, "Razvitak Štamparija u Novinarstvo u Bosni za Srpskog Vremena", *Gajret*, 1900, s. 303.
[664] Đorđe Pejanović, *Bibliografija Štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941*, s. 16.
[665] Bakınız Ek 5: *Neretva*, 19 Februara 1876, Br. 1, God. 1.
[666] Emina Memija, *Od Slike do Knjige: iz Historije Pisma, Štampe i Biblioteka*, Nacionalne i Univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2003, s. 115.

alakalı olarak Todor Krusevac kendi eserinde, Kresaljović'in ilk sayıdan başka sayıya ulaşıp ulaşmadığını bilmediğini söylemiş ve Neretva Gazetesinin birinci sayısının Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinde, 12. sayısının Saraybosna Milli kütüphanesinde olduğunu söyleyen Hamid Dizdar'ın ifadesi herhalde doğrudur diyerek[667] gazete arşivine ulaşmanın oldukça zor olduğunu dile getirmektedir. Bu nedenle gazetenin ulaşılabilen sınırlı sayıdaki nüshalarındaki içeriklere bakılabilmektedir. Buna göre 19 Şubat 1876 tarihli ilk sayıda hükümdarın eyaletlerdeki kaynaklar hakkındaki fermanına yer verildiği görülmektedir.[668] Neretva Gazetesinin, 13 Mayıs 1876 tarihli 13. sayısına bakıldığında vilayet haberleri bölümünde atamalarla ilgili haberler okuyucunun bilgisine sunulmuştur.[669] Bununla birlikte gazetenin 13. sayısında nizam mahkemelerindeki hukuk davalarıyla alakalı olarak avukatlarla ilgili bilgilere de yer verilmiştir. Konu ile ilgili altı madde aktarılmıştır. Örneğin, izin alan avukatların her yılın mart ayı başında komiteye haber vermesi gerektiği ve bunun için sadece kağıt ücreti ödeneceği şeklinde açıklama yapılmıştır. Konuyla ilgili maddeler sıralandıktan sonra sütunun sonunda konunun devam edeceğine dair kısaca not düşülmüştür. Gazetenin en sonunda ise basım yerini belirten "Hersek Vilayet Matbaası" yazdığı görülmektedir.[670] Gazetenin 24 Ekim 1876 tarihli 37. sayısına bakıldığında ise İstanbul'da yayınlanan bir gazetedeki talimatlar yani genel konsey/meclis oluşturulması için çıkarılan padişahın fermanının kopyasının olduğu ve bu talimatların maddelerinin sıralandığı görülmektedir.[671]

Dönemin gazetelerinde, bazı gazetelerin haberleri alıntılanarak doğrudan bazen de dolaylı olarak okuyuculara sunulmaktadır. Neretva gazetesinde de buna benzer şekilde La Turki gazetesinden bir haber okurlar ile paylaşılmıştır.[672] Hersek bölgesindeki ayaklanma ve karışıklıklar nedeniyle bölgede bir gazete olması gerekli görülerek Neretva gazetesi çıkarılmış ve yaşanan gelişmeler aktarılmıştır. Bu karışıklarla ilgili haberlere bakıldığında komutanların gönderdiği telgrafların

[667] Todor Kruševac, *Bosansko-Hercegovački Listovi u XIX. Veku*, a.g.e., s. 63.
[668] "Unutrašnjene Vjesti/ Uputsvo o izvorima u provincijama izdato po propisu carskoga najnovijega fermana", *Neretva,* 19 Februara 1876, Br. 1, God. 1.
[669] "Vilajetske Vjesti", *Neretva,* 13 Maja 1876, Br. 13, God. 1.
[670] "Zakon / O advokatima za parnice kod nizamskih sudova", *Neretva,* 13 Maja 1876, Br. 13, God. 1.
[671] "Kopija jednog upustva, koje je caridgradskim novinama izišlo…", *Neretva,* 27 Novembra 1876, Br. 37, God. 1.
[672] "Unutrašnje Vjesti/ La Turkije donosi sljedeći članak", *Neretva,* 13 Maja 1876, Br. 13, God 1.

gazetede yayınlandığı ve bölgede çatışma olduğu görülmektedir. Örneğin Ordu komutanı F. Mustafa Raşid ve Novipazar komutanı Mehmet Ali isimli iki komutanın 21 Ağustos 1876 tarihinde Sırpların Neretva'daki büyük dağları ele geçirerek yolları kapattığı ve yayalar için hendekler açtığı, onlara karşı harekete geçildiği ve yapılan tatbikatlara dair haber aktarılmıştır.[673] Aynı sayıdaki gazetede, 22 Ağustos tarihli bir telgrafın kopyasının yayınlandığı, bu telgrafa göre Ahmed Muktar Paşa'nın taarruza başladığı, Karadağ'a bir saat uzaklıktaki Zaslab köyüne geldiği, direnemeyen düşmanın kaçtığı, Ferik Fuat Paşa'nın taburuyla Müşir Paşa ile görüşmek için Trebinye'ye geldiği yazmaktadır.[674] Yine telgraftaki bilgilere benzer şekilde aynı tarihte (22 Ağustos 1876) Ahmed Muktar Paşa'nın Zaslab köyüne gitmesi ve yaşanan olaylarla ilgili telgrafı da bulunmaktadır.[675]

3.4. Matbu Olmayan Süreli Yayınlar: Bismilah ve Šrljen (Obad)

Türklerin yönetimi sırasında el yazısıyla yazılan iki gazete bulunmaktadır. Bu gazeteler matbu gazeteler gibi yüksek bir tiraja sahip değildir. Oldukça kısıtlı bir okuyucu kitlesiyle sınırlı olan ve halk tarafından pek bilinmeyen elle yazılan yazılardır. Bu gazetelerden ilki hiciv ve polemiklerle dolu olduğu söylenen Novi Šeher'deki Ponijevo'da Frano Momčinović tarafından hazırlandığı bilinen "*Bismilah*"tır. 1846 yılında Latin harfleriyle yazılmıştır. Toplamda kaç sayı yayınlandığı bilinmemekle birlikte bazı sayılarının Kreševo'daki manastır arşivlerinde korunduğuna dair bilgiler vardır.[676] Bismilah'ın bulunabilen bir sayısına bakıldığında üst orta kısımda gazetenin büyük harflerle isminin yazdığı ve sağ üst tarafta yayın yerinin esprili bir dille "pencere ile ocak arasında dört ayaklı masanın üzerinde" ifadesi ile belirtildiği gözükmektedir. Aynı şekilde sol üst tarafta gazetenin ücreti de esprili bir dille yazılmıştır. El yazısı ile yazılan gazetenin, manşet

[673] "Od javora dva sahata…", *Neretva,* 25 Avgusta 1876, Br. 27, God. 1.
[674] "Kopija telegraf od 22. Avgusta…", *Neretva,* 25 Avgusta 1876, Br. 27, God. 1.
[675] "Oslonivši se na božiju pomoć…", *Neretva,* 25 Avgusta 1876, Br. 27, God. 1.
[676] Todor Kruševac, *Bosansko-Hercegovački Listovi u XIX. Veku*, s. 66; Đorđe Pejanović, *Bibliografija Štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941*, s. 14.

kısmından sonra sayfası dörde bölünerek kullanılmıştır.[677] Bir diğer matbu olmayan gazete ise "*Sršljen*" isminde aslen Bosnalı olan Đakovo'daki İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin elle yazıp kendi ihtiyaçları için hazırladığı bir gazetedir. "Šrsljen" daha sonra "*Obad*" olarak isimlendirilmiştir. 1873-1876 yılları arasında yayınlanan gazetede fıkra ve hicivlerin yanı sıra kısa öyküler, şiirler, atasözleri ve çeşitli olay tasvirlerinin de yer aldığı iddia edilmektedir.[678] 1876 yılından sonrasındaki yeni ismiyle Obad gazetesi Avustuya-Macaristan dönemindeki Bošnjak gazetesi ile milliyetçilik konusunda kalem kavgalarına da girişmiştir.[679]

[677] Bakınız: Ek 7: *Bismilah*.
[678] Đorđe Pejanović, *Bibliografija Štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941*, s. 16; Todor Kruševac, *Bosansko-Hercegovački Listovi u XIX. Veku*, s. 66.
[679] Kudret Emiroğlu, "Osmanlı Dönemi Sırp-Hırvat-Boşnak Süreli Yayınları", *Kebikeç İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırmaları Dergisi*, S. 50, Ankara 2020, s. 285.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BOSNA'DA İLK YARI RESMİ GAZETE: SARAJEVSKI CVJETNIK

4.1. Sarajevski Cvjetnik Gazetesi (Gülşen-i Saray)

Sarajevski Cvjetnik gazetesi Türkçe ismiyle Gülşen-i Saray, Osmanlı Devleti'nde reformların oluşturulduğu, Bosna ve Hersek'e yönelik toprak taleplerinin ve buna yönelik iddiaların bulunduğu, Sırp-Hırvat basının bu iddiaları propaganda haline getirdiği bir dönemde ortaya çıkmıştır. Sarajevski Cvjetnik'in varlığı Osmanlı hükümetinin bu saldırılara resmi olmayan gazetelerin sayfalarından açık ve net bir şekilde yanıt verme ihtiyacından kaynaklanmıştır. Bu nedenle Sarajevski Cvjetnik temel bilgilendirici, politik, eğitici-eğlendirici karaktere sahip bir gazete olmasının yanı sıra politik bir kimliğe de sahiptir.[680] Saraybosna'da "Bosna" adı ile çıkarılan vilayet gazetesi resmi bir özellik sergilerken Sarajevski Cvjetnik, Osmanlı vilayetlerinde yayınlanan ilk yarı resmi gazete olmuştur.[681] Bosna gazetesinin vilayet gazetesi olarak sahip olduğu resmi yapısı nedeniyle Osmanlı Devleti aleyhindeki yayınlara tam manasıyla gereken sertlikte cevap veremediği bilinmektedir. Ancak Sarajevski Cvjetnik, yarı özel bir gazete özelliğine sahip olduğu için yeri geldiği zaman sert bir üslup kullanmıştır.[682] Örneğin, gazetede Panslavizm, popülizm, Slav toprakları gibi bazı konular üzerinde ve Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa'daki olaylar hakkında değerlendirmelerde bulunarak Sırp, Hırvat gazeteleriyle hararetli tartışmalar yapılmıştır. Sarajevski Cvjetnik çoğunlukla bu tartışmaların yani kalem kavgalarının yapıldığı yazılarıyla tanınmaktadır. Gazetede haber, yorum ve kalem kavgalarının olduğu metinlerin yanı sıra seyahat yazıları, denemeler, hiciv ve

---

[680] Senada Dizdar, "U Povodu 150. Godišnjice Pokretanja Sarajevskog Cvjetnika, Prve Privatne Novine u Bosni i Hercegovini", *Godišnjak Bošnjačke Zajednice Kulture Preporod* 1, 2018, s. 380.
[681] İsmail Eren, "Yugoslavya Topraklarında Türkçe Basın", *Sesler*, Y: 2, S: 9, Üsküp 1966, s. 52.
[682] Salih Seyhan-Hakan Temiztürk-Senada Dizdar, *Osmanlı Dönemi Bosna Basın Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2016, s. 187.

röportajlar da bulunmaktadır.[683] Netice itibariyle matbaanın açılması ve Boşnaklar arasında modern gazeteciliğin gelişimi özel gazetenin ortaya çıkışını teşvik etmiştir. Bu vesileyle Sarajevski Cvjetnik gazetesi ve çalışkan editörü kamuoyunun kademeli olarak gelişmesine ışık tutmuştur. Böylelikle diğer Müslüman ülkelerde olduğu gibi Bosna'da da yazılı basının gelişimi, ilerleyen yıllarda aydınlanmanın en önemli araçlarından biri haline gelmiştir.[684]

4.1.1. Sarajevski Cvjetnik Gazetesinin Yayın Süreci

Bosna Gazetesinin 135. sayısında Vilayetin merkezinde Sarajevski Cvjetnik adıyla haftada bir yayınlanarak yarı resmi karakterde olan iç ve dış olaylarla ilgili çeşitli yazıların yanı sıra insanlara faydalı yazıların da mevcut olduğu bir gazetenin yayınlandığına dair haber yapılmıştır. Gazetenin editörleri tebrik edilerek gazetenin tanıtımının yapılacağı duyurularak "Uvod" yani giriş kısmına kısaca açıklama yapılmıştır.[685] Bosna gazetesinin bir sonraki 136. sayısında ise Sarajevski Cvjetnik gazetesinin tanıtılmasını sağlamak amacıyla ilk sayıda yayınlanan giriş kısmı ve yayın ilkelerinin doğrudan aktarılarak okurlara sunulduğu görülmektedir.[686] Bosna gazetesi resmi konulara ağırlık verdiği için sosyal olaylar hakkındaki eksikliği Sarajevski Cvjetnik'le giderilmeye çalışılmıştır. Resmi gazete özelliğine sahip olmayan Sarajevski Cvjetnik (Gülşen-i Saray) haftalık olarak Saraybosna'daki matbaada basılmaya başlamıştır. Sahibi ve editörü Saraybosna'da yaşayan Bijelo Polje'li Mehmed Šaćir Efendi'dir.[687]

Gazete miladi 26 Aralık 1868, hicri 24 Ramazan 1285 tarihinde Saraybosna'da yayın hayatına başlamıştır.[688] Düzenli olarak haftada bir kez

---

[683] Senada Dizdar, "Prvi Bošnjački Novinar Mehmed Šaćir Kurtćehajić (1844-1872)", *Bosniaca-Časopis Nacionalne i Univerzitetske Biblioteke Bosne i Hercegovine*, Br. 17, God. 17, Sarajevo, 2012, s. 63.
[684] Fikret Karčić, *The Bosniaks and The Challenges of Modernity Late Ottoman and Hapsburg Times,* s. 67.
[685] "Svakome je poznato, da je javni list…", *Bosna,* 30 Decembra 1868 i 11 Januara 1869, Br. 135.
[686] "Uvod iz S. Cvjetnika (Svršetak)", *Bosna,* 6. i 18. Januara 1869, Br. 136.
[687] Salih Sidki Hadžihuseinović, *Povijest Bosne* 2, El-Kalem, Sarajevo 1999, s. 1132.
[688] Todor Kruševac, *Bosansko Hercegovačke Listovi u XIX. Vjeku*, Veselin Mesleša, Sarajevo 1978, s. 53: Senada Dizdar, *Bibliografija Sarajevskog Cvjetnika: Prilog Povijesti Knjige,* Filolofski Fakultet Universteta u Sarajevu, Sarajevo 2017, s. 24.

yayınlanan gazete editörün hastalığı sebebiyle iki kere kesintiye uğramıştır. İlk olarak editör 24 Temmuz 1871 yılında yayınlanan "*Mazaret*" başlığı altında yazılara ara verileceğinin nedenini kendi adı ile imzalayarak yazmıştır. Bu tarz makaleleri yayınlamaktaki asıl amacın vilayetteki halkın çıkarlarını temsil etmek ve çeşitli bilgiler vermek olduğunu, ülke ile ilgili yabancı eserler ve diğer araştırmalarla ilgili sütun açtıklarını ancak her işin çeşitli engellere tabi olabildiği gibi kendi işlerinin de çeşitli engellerle karşılaştığını ve bu nedenle yayınlarını yarıda kestiklerini anlatmaktadır.[689] Gazete yayınına 24 Temmuz 1871 tarihinde verdiği aranın ardından 25 Eylül 1871 tarihli sayısıyla yeniden basılmaya başlamıştır. Editör gazetenin yayınlanmadığı bu süre içerisinde seyahat ettiği yerleri yeni sayıda aktarmıştır.[690] 2 Ekim tarihli yayında da bu seyahatlere yer vermiştir.[691] Gazetenin ikinci kez kesintiye uğraması 29 Nisan 1872 tarihli sayısında editör Mehmed Šaćir Kurtčehajič'in hastalığı sebebiyle gerçekleşmiştir. Editör hasta olduğu için doktorların hava değişimi tavsiyeleri üzerine yayına ara verdiğini okuyucularıyla paylaşmıştır.[692] 27 Mayıs 1872 tarihli gazetenin ilk sütununda ise hastalık nedeniyle çalışmalara verilen aranın sona erdiği ve çalışmaların tekrar devam edeceği bilgisi verilerek gazete tekrar yayına başlamıştır.[693]

4.1.2. Bağımsız Gazetecilik Örneği: Sarajevski Cvjetnik Gazetesinin Yayın İlkeleri

Sarajevski Cvjetnik'in yayın ilkelerinin anlaşılması için ilk sayısının "*Uvod*" yani giriş bölümüne bakıldığında öncelikli amacın vatanın ve milletin doğru bilgiye ulaşması olmuştur. Bunun yanı sıra Sarajevski Cvjetnik'in içerikleriyle halkı eğitici ve öğretici bir misyon edindiği de görülmektedir. Tüm bu hedefleri gerçekleştirirken sıkı sıkıya bağlı olarak savunulan "*Tarafsızlık İlkesi*"nden taviz

[689]"Vilajetske Vjesti- Izvinjenje", *Sarajevski Cvjetnik*, 24 Julija 1871, Br. 29. God. 3.
[690]"Neka Znanja u Putovanju Zadobivena", *Sarajevski Cvjetnik*, 25 Septembra 1871, Br. 30, God. 3.
[691]"Iz Putovanja", *Sarajevski Cvjetnik*, 2 Oktobra 1871, Br. 31, God. 3.
[692]"Izvinjenje", *Sarajevski Cvjetnik*, 29 Aprila 1872, Br. 9, God. 4.
[693]*Sarajevski Cvjetnik*, 27 Maja 1872, Br. 10, God. 4.

vermeyecekleri üzerinde ısrarla durmuştur. İlk sayıda yayın ilkelerinden söz edilmiştir. Buna göre:[694]

"*Yeni zamanı memnuniyetle karşılıyoruz. Çünkü bize minnetle teşekkür ettiğimiz birçok hediye getirdiğini görüyoruz. Hediyeler, bizim için bu hükümleri oluşturan ve gerçekleştirenin şan ve şerefe tekabül eden hükümlerdir. Akıl dile ne konuşacağını söyler, tam da bu yüzden dilimiz aklın rehberliğinde yönlendirilir. Yeni zamanı ve yeni düzenlemeleri dille yeteri kadar övemiyoruz. Eğer kaleme güvenirsek yeni zaman ve onun isteklerini övmeye başlarız. Önümüzde yıllarca sürecek kadar çok büyük işler olduğunu görüyoruz ve kalbimiz ve dilimizle yeni zamanın ruhuna cevap vermek istiyoruz. Bu problemi çözmekten başka bir yol bulamıyoruz. İnsanlığa dürüstlükle ve de bu düşüncelerimizle ifade etmek istiyoruz. Her iş yol ve yönteme ihtiyaç duyacağı için düşündüğümüz yolla imparatorluk hükümetine yaptığı birçok şey için teşekkür ederek görevimize cevap veriyoruz. Sayfalarında eğlendiğimiz halka açık bir gazete bulduk ve bu yolla yurttaşlarımıza medeniyetin yollarını söylemek ve günlük olaylardan bahsetmek istiyoruz. Bu yöntemle herkese faydalı olacağımızı düşünerek gurur duyuyoruz. Halk gazetesi zamanın taleplerine cevap vermelidir, görevlerine cevap veremezse saygı duyulmaz. Gazete dürüst olduğunu göstermelidir, bu ana şarttır. Gazete gerçekleri konuşmalı ve de taraf tutmamalıdır, yani adalete ve doğruluğa zarar verecek hiçbir şey söylememelidir, böylece sevilir…*

Buraya kadar söylediklerimiz yönümüzün temelidir. Gazeteyi düzenlerken neye bağlı kalacağımızı kısaca açıklıyoruz.

1- İmparatorluk hükümetine karşı görevlerimizi en doğru şekilde yerine getireceğiz.

[694] "Uvod", *Sarajevski Cvjetnik*, 26 Decembra 1868, Br. 1, God. 1.

2- Kardeşlerimize ve vatanımıza zihnen ve bedenen fayda sağlamak için elimizden geleni yapacağız.

3- Yeni zamanın tüm düzenlemesini(yönetmelikleri) bu gazetenin okuyucularına bildireceğiz. Bunları açıklarken daha kolay anlaşılmasını ve faydalanmasını sağlayacağız.

4- Yerli (yurt içi) ve yabancı (yurt dışı) olaylara yer vereceğiz ve aynı zamanda hiç kimsenin tarafını tutmayacağız.

5- Her türlü zararlı düşünce ve sözlerden uzak duracağız ve bizi ona getirecek/ ulaştıracak yolda devam edeceğiz, dürüst insanların bize saygı duyduğu, konuştuğumuz şeylerin anlaşıldığı, her şeyi açık ve anlaşılır şekilde konuştuğumuz ve kısaca yazdığımız gazetemizde konuşmanın anlaşılmadığı hiçbir kelimeye yer vermeyeceğiz.

Bu ilkelerin/prensiplerin rehberliğinde çalışmaya yaklaşıyoruz ve imparatorluk hükümetinin onayı ile tamamen gayrı resmi nitelikteki bu gazeteyi çıkarmaya başlıyoruz.[695] *Daha fazla yurttaşımızın okuması ve anlayabilmesi için Türkçe ve Sırpça dillerinde yayınlıyoruz.*[696] *Bu gazetenin amacı okuyucularına maddi ve manevi fayda sağlamaktır ve en çok istediği şey vatanın yeşermesidir, bu nedenle gazete "Çiçek Bahçesi" adını alır ve şimdi ilk defa okuyucularının gözlerinin önüne çıkıyor. Halk gazetesi insanların faydalanması için gerekenleri yazacaktır. Bu nedenle gerekenler herkesin okuyarak ya da dinleyerek anlayabileceği şekilde yazılmalıdır. Umuyoruz ki bu gazeteyle okurlar gerçekleştirmek istediğimiz iyi niyetlerin farkına vararak olabilecek eksiklikleri görmezden gelir ve saygı duyarlar. Emeğin en iyi arkadaştır."*

Sarajevski Cvjetnik gazetesinde okuyuculardan gelen mektuplara yer verilerek kamuoyunun isteklerine ve seslerinin duyurulmasına önem verilmiştir. İlk sayıdan itibaren gelen mektuplar okuyucuların takdirine sunulmuştur. İlk sayıda

[695] Gazete yarı-resmi özellikler taşımaktadır.
[696] Metinde "Srpski Jezik" yani "Sırp Dili" diye geçmektedir. Ancak bazı haberlerde dil için Boşnak dili tabiri de kullanılmaktadır. Bu bölümdeki kimlik ile ilgili başlık altında konu hakkında bilgi verilecektir.

"*Yeni Pazar'dan mektup var*" denilerek bir okuyucudan gelen mektuba yer verilmiştir:[697]

> "*Saraybosna'da zamanın ruhuna ve ülkemizin ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikte gayrı resmi özellikte gazete yayınlanmasına izin verildiğini duyduğuma memnun oldum… Bu alandaki olay ve durumlar hakkında sıkça çalıştığım haberleri size yollamak istiyorum, onları sizin halka açık olan gazetenize teslim etmek için birer birer tutuyorum. Bunun için sizinle iletişime geçeceğim, gazetenizde yazdıklarıma yer verecek misiniz? Ayrıca şirketteki ilerlemelerinizden dolayı sizi tebrik ediyor ve bir an önce gazetenize yazdıklarımı/mektuplarımı teslim etmek istiyorum*."

Mehmet Šaćir Kurtćehajič ilk sayının yayınlanacağını duyan bu okurun yolladığı mektubu yayınlamış ve bundan sonra gelecek mektupların yayınlanma kıstaslarını ise şu sözlerle belirlemiştir: "*Bu arkadaşımızın çabası ve iyi niyetiyle yollayacağı mektuplara devlet için iyi olduğu müddetçe her şeyiyle gazetemizde yer vereceğiz*."[698] Kurtćehajič bu kıstaslara uyularak ulaştırılan pek çok farklı konudaki okuyucu mektuplarına gazetede daima yer vermiştir. Gazetenin yayınlanacağını haber alan ve mektup yollayan kişilerden bir diğeri ise Bijelopolje ve Bihor'un Kadısı Mehmed efendidir. Kurtćehajič Kadı Mehmed efendinin mektubuna yer vererek okuyucunun nezdinde gazetenin yayınlanmasının önemini vurgulamış ve kadının yazdıkları sayesinde desteğini almıştır. Gazetenin ilk 5. sayısında yayınlanan mektubu Kurtćehajič "*Bjelopolje ve Bihor'un kadısı Mehmed efendi gazetemizi Arap harfleriyle bir mektupla selamladı*"[699] diyerek okuyucularına takdim etmiştir.

> Kadı Mehmed Efendi mektupta Sultan Abdul Aziz'in eğitim konusunda yaptıklarına değinerek yaptığı teşekkürden sonra *"...Bu ülke için yaptığı tüm iyi şeyler arasında düşüncelerin yazılı olarak ifade*

[697] "Vilajetske Vjesti/ Pismo koje nam dođe iz Novog Pazara", *Sarajevski Cvjetnik*, 26 Decembra 1868, Br. 1, God. 1.
[698] "Vilajetske Vijesti: Pismo koje nam dođe iz Novog Pazara", *Sarajevski Cvjetnik*, 26 Decembra 1868, Br. 1, God. 1.
[699] "Pozdrav Sar. Cvjetniku!", *Sarajevski Cvjetnik*, 30 Januara 1869, Br. 5. God. 1.

edilmesi ve özgür bir kamu gazetesinin yayınlanmasına yer vermesi özellikle dikkat çekicidir. Ben gazetenin ilk aboneleri arasındayım ve yazılı ifadelerimin gazetede halka sunulması için izin verilmesini rica ediyorum, bu mektubumun dünyaya salınması imparatorluğumuz ve diğer devletlerarasındaki ilişkilere zarar vermeyecektir. Dilerim bu yeni gazete uzun ve mutlu devam eder."[700]

Sarajevski Cvjetnik gazetesinin halka tarafsız bir gazetecilik sunarken aydınlatma amacı taşıdığını da belirtmek gerekir. Gazetenin bilim ve sanatla alakalı 14 Şubat 1870 tarihli sayısında "gazeteciler ve gazeteler" başlığıyla yazılan makalede *"Gazeteler öyle bir öğretmendir ki, onları okumayan ve dinlemeyenler dünya hakkında hiç bir şey bilmezler*" denilerek halkın eğitimine katkı sağladığı vurgulanmıştır. Gazetelerin iyi ve kötü haberleri bulup yayınladığı, insanlara iyi geldiği anlatılmıştır. Gazeteciler için de halka ve devlete sadık kimseler oldukları söylenmiştir. Gazetecilerin, gazetelerini adaleti sağlamanın bir yolu olarak gördükleri için her türlü zorluğa göğüs gerdiklerinden bahsedilmiştir.[701]

4.2.Sarajevski Cvjetnik'in Mimarı: Mehmet Šaćir Kurtćehajić

Mehmed Šaćir Kurtćehajić, Bosna vilayetine dâhil olan Yenipazar sancağının Bijelo Polje (Akova) kasabasında 1844 yılında doğmuştur. Babası şeriat mahkemesinde görevli kadı Mehmet Emin Bey'dir. Bosna vilayetinin çoğu yerinde hizmet ettiği bilinen[702] Mehmet Emin Bey'in Bosna kasabalarında görevini ifa etmek için özellikle Bosna'ya taşındığı ve 1878 yılındaki Bosna işgali sırasında Bihać'ta bulunduğu bilinmekle birlikte Kurtćehajić'in Bijelo Polje'de ne kadar kaldığı ve ne zaman ayrıldığına dair tam manasıyla bir bilgi yoktur.[703] Mehmed Šaćir Kurtćehajić, ilkokulu doğduğu şehirde bitirmiş ancak yükseköğrenim için Avrupa'ya gidecek

[700] "Pozdrav Sar. Cvjetniku!", *Sarajevski Cvjetnik*, 30 Januara 1869, Br. 5. God. 1.
[701] "Nauka i Umjetnost/ Novinari i Novine", *Sarajevski Cvjetnik*, 14 Februara 1870, Br. 7, God. 2.
[702] Hamdija Kreševljaković, *a.g.m*, s. 15.
[703] Muris Idrisović, "Mehmed Šaćir Kurtčehajić uz Stogodišnjicu Sarajevskog Cvjetnika", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju XIV- XV*, Sarajevo 1964-65, s. 354.

parası olmadığından babasının desteğiyle bazı bilimlerin ana kavramlarını öğrenmek için eğitim almıştır. Oldukça çalışkan bir yapıya sahip olan Kurtćehajić, Türkçeye de hâkimdir. Bu meziyetlere sahip olduğu için kamu görevlerine çok erken yaşta girmiş ve önce Pljevlja kadılığında sonra ise Novi Pazar mahkemesinde kâtiplik yapmıştır.[704]

Mehmed Šaćir Kurtćehajić sadece 28 yıl gibi kısa hayat yaşamış ve bu kısa yaşamında önemli işlere imza atmıştır. Her ikisi de iki dilli olan ve haftalık olarak yayınlanan gazetelerin editörlüğünü yapmıştır.[705] Bosna gazetesinin ilk editörü Mustafa Refet Imamović, vilayet matbaasının müdürü ise Topal Osman Paşa'nın arkadaşı olan Haim Davićo'ydu. Kurtćehajić, Mustafa Refet Imamović ve Haim Davićo'nun görevlerinden ayrılmasından sonra 1869 ile 1872 yılları arasında editör ve vilayet matbaasının müdürü olarak görev yapmıştır. Bosna gazetesi dışında Bosna'daki vilayet matbaasında edebi-siyasi ve yarı resmi bir gazete olarak yayınlanan Sarajevski Cvjetnik gazetesinin de editörlüğünü yapmıştır.[706] Kurtćehajić, editörlüğün haricinde Vilayet matbaası müdürlüğü, Türkçe tercümanlık, belediye meclisi üyeliği ve başkanlığı görevlerinde de bulunmuştur. Tüm bu önemli görevlerde bulunan Kurtćehajić'in donanımlı bir birey olmasının yanı sıra en önemli özelliğiyse ilk Boşnak gazeteci olarak kabul edilmesidir.[707]

Bosna Hersek'in kültürü ve gazeteciliği açısından bakıldığında istisnai bir kişilik olan Kurtćehajić ilk Boşnak gazetecidir. Bunun yanı sıra Sarajevski Cvjetnik gazetesi vasıtasıyla Bosna Hersek'te bağımsız gazeteciliği de başlatan kişi olmuştur. Kurtćehajić'in adı siyasi-bilgilendirici ve eğitici-eğlendirici karaktere sahip olan bu ilk özel gazete ile ayrılmaz derecede birbirine bağlıdır.[708] Kurtćehajić'in en çok istediği şey Sarajevski Cvjetnik'in ilk sayısında da belirttiği üzere, maddi ve manevi yönden okuyucularına fayda sağlayarak vatanın yeşermesi ve çiçek açmasına vesile

[704] Todor Kruševac, *Bosansko Hersegovački Listovi u XIX Veku*, s. 51.
[705] Senada Dizdar, "Prvi Bošnjački Novinar Mehmed Šaćir Kurtčehajić (1844-1872*)"*, s. 61.
[706] Mujo Kostić, "Državna Štamparija i Službene i Poluslužbene Novine u Bosni i Hercegovini od 1866 do 1945- godine*", Novi Muallim*, Br: 18, Juni 2004, s. 98-99.
[707] Senada Dizdar, "Prvi Bošnjački Novinar Mehmed Šaćir Kurtćehajić (1844-1872*)"*, s. 61.
[708] Senada Dizdar, "Mehmed Šačir Kurtćehajić: (1844-1872)*", Godišnjak Bošnjačke Zajednice Kulture Preporod*, 1, 2014, s. 315.

olmaktır.[709] Bu amacını gerçekleştirmek için gazetede büyük bir titizlikle çalışmıştır. Özellikle gazetedeki metinlerin çoğunu toplayan, metinleri yazan ve düzenleyen, ekonomiden sanata kadar çok geniş bir yelpazede içerik üretmeye çalışan Kurtčehajić'tir. Bu nedenle Sarajevski Cvjetnik gazetesi için "*Kurtćehajić'in eseri*" denilmektedir.[710]

Mehmed Šaćir Kurtćehajić'in Sarajevski Cvjetnik'i bir yandan Bosna vilayetindeki resmi olayları yakından takip eden (atanma, görev devri gibi) diğer yandan ise Saraybosna'nın sokakları, yolları, köprüleri, eğitim, mevcut ve yeni açılacak okullar, okulların sınavları, sağlık, tıp, dış politika gibi çeşitli konularda yaşanan gelişmeleri aktaran ve kaydeden bir rol üstlenmiştir. En iyi yazılar ise şüphesiz ki Mehmed Šaćir'in Sırp ve Hırvat gazetelerinin Osmanlı Devleti'ne saldırdığı yazılara cevaben yazdığı makalelerdir. Mehmed Šaćir'in bütün bu çabaları karşılıksız kalmayarak hatırı sayılır bir ün kazandırmıştır. Onu destekleyenler kadar muhalifleri tarafından da takdir edilmiş ve bu sayede gazetenin tirajı artmıştır. Ancak Sırp hükümeti tarafından prostesto edilmiştir.[711] Yapılan kalem kavgaları ile Bosna'daki halk, olaylar hakkında bilgilendirilirken aynı zamanda diğer devletlerin politikalarına karşı reaksiyonları da o devletlerin bilgisine sunulmuş oluyordu. Bu durumu gerçekleştirecek eğitici ve öğretici kalem kavgalarını cesurca yazan gazetenin başarılı ve genç editörü Mehmet Šaćir Kurtćehajić'tir. Kurtčehajić'in gazetecilik hakkındaki fikirleri ve uygulamaları sayesinde Bosnalı Müslümanlar kendi kaderlerini belirlemelerini sağlayacak kültürel alt yapıyı oluşturmuş ve batılı liberal-burjuva kültürüyle de tanışmıştır.[712]

Kendi kendini geliştirmiş bir birey olduğu gibi zamanının en iyi gazetecisi ve analisti de olan Kurtčehajić, Bosna'daki halkların bir arada ve barış içerisinde yaşamasını savunmuş ve sahip olduğu yetenekleri sayesinde genç yaşta siyasi ve

[709] "Uvod", *Sarajevski Cvjetnik*, 26 Decembra 1868, Br. 1, God. 1.
[710] Mujo Kostić, "Državna Štamparija i Službene i Poluslužbene Novine u Bosni i Hercegovini od 1866 do 1945- godine", s. 99.
[711] Göst. Yer.
[712] Muhsin Rizvić, *Književno Stvaranje Muslimanskih Pisaca u BiH u doba Austrougarske Vladavine,* Akademija Nauka i Umjetnosti BiH, Djela Knjiga XLVI, odjeljenje ya književnost i umjetnost Sarajevo 1973, s. 41.

sosyal önemli görevlerde bulunmuştur. Bu nedenle Kurtćehajić toplumsal canlanmanın öncüsü olarak görülmüştür.[713] Çünkü Kurtćehajić, modern kültürel ve edebi etkinlik araçları sayesinde halkın rasyonel aydınlanmasına ve Avrupalılaşmasına dair fikirler sunmuş ve gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte Bosnalı Müslümanların ulusal dil ve ulusal yaratıcılığını geliştirmeye ve Güney Slav etnisitesinin Bosna'daki varlığı hakkında farkındalık oluşturmaya çalışmıştır. Böylece sonraki dönemlerde yerel alfabeyi ve Kiril alfabesini kullanan ilk nesil Müslüman yazarlar ortaya çıkmıştır.[714] Kurtćehajić, tedavisi olmayan hastalığına çare aramak için gittiği Viyana'da 1872 yılında hayatını kaybetmiştir.[715] Safvet Beg Bašagić'in eserinde, o dönemde Belgrad'ı kesin olarak kaybetmiş olan Türklerin, Kurtćehajić'in ölümünün Belgrad'ın düşüşünden daha büyük bir kayıp olduğunu söyledikleri aktarılmaktadır. Bu söylem Kurtćehajić'e verilen değerin ne kadar büyük olduğunu göstermektedir.[716]

4.3. Gazetenin Genel Özellikleri

4.3.1. Gazetenin Şekil Bakımından Özellikleri

İlk sayısı miladi 26 Aralık 1868, Hicri 24 Ramazan 1285 yılında Bosna vilayetinin merkezi olan Saraybosna'da yayınlanmıştır. Gazetenin şekilsel özellikleri hakkında bilgi vermek gerekirse *sarı kâğıda (žuta)* basıldığı için sarı gazete olarak anılmıştır.[717] Ancak o dönen kâğıt pahalı olduğu için temini zor olduğundan bulunan her türden kâğıt değerlendirilmiştir. Bu nedenle gazetenin bazı sayılarının farklı renklerde (pembe) kâğıda basıldığı da görülmektedir.[718] Gazetenin 1 Ocak 1870 tarihli sayısının vilayet haberleri kısmında ise gazetenin kâğıdının değişeceğine dair

---

[713] Muamer Zkorlić, *Nastanak, Razvoj i Značaj sa Posebnim Osvrtom na Bošnjačku Akademiju Nauka i Umjetnosti,* Doktorska Disertacija, Univerzitet u Novom Pazaru, Mentor Muhamed Filipović, Novi Pazar 2017, s. 144.
[714] Muhsin Rizvić, "Doba Preroda kao Prelemno u Bosansko Muslimanskoj Književnosti i Kulturi", *ANALI Gazi Husrev-begova Biblioteke*, Knjiga XIX XX, (Ur): Enes Karić, Sarajevo 2001, s. 9-10.
[715] Muris Idrisović, *a.g.m*, s. 354.
[716] Safvet Beg Bašagić, *Znameti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, Matice Hrvatske, Zagreb 1931, s. 49.
[717] Senada Dizdar, *Bibliografija Sarajevskog Cvjetnika: Prilog Povijesti Knjige*, s. 24.
[718] *Sarajevski Cvjetnik*, 6 Februara 1869, Br. 6, God. 1.

bilgi verilmiştir. Bu bilgide, bu tarihe kadar gazetenin sarı kâğıda basılı olarak çıktığı ancak bilim insanlarının sarı kâğıdın göz için zararlı olduğunu bildirdiği ve bu nedenle sarı kâğıdın beyaz kâğıt ile yer değiştireceğine dair haber okuyucular ile paylaşılmıştır.[719]

Genel olarak kâğıt kalitesi kötü olan gazetede sayfa numaraları kullanılmamış ve metinlerde çoğunlukla özel bir başlıklandırma yapılmamıştır. Genel hatlarıyla başlıklandırma şu şekildedir: Vilajetske Vjesti (Vilayet Haberleri), Unutranije Vjesti (İç Haberler), Inostrane Vjesti (Dış Haberler).[720] Sarajevski Cvjetnik, vilayet matbaasında dört sayfa ve iki dilde olacak şekilde yayınlanmıştır. Birinci ve dördüncü sayfalar Kiril alfabesiyle Boşnakça, ikinci ve üçüncü sayfalar Arap harfleri kullanılarak Osmanlı Türkçesi'yle basılmıştır.[721] Kısaca belirtmek gerekirse gazetenin en üst kısmında Bosna vilayetinin merkezi olan Saraybosna'da vilayet matbaasında haftada bir kez Perşembe günleri basıldığına ve gazetenin ücretine dair bilgi verilmektedir. Ücreti bir yıllık 50 kuruş, altı aylık ise 25 kuruş her sayfası ise 1 kuruştur. Vilayetin gazetesine üye olanlara ise yıllığı 30, altı aylığı 15 kuruştur.[722] Gazetenin tüm sayıları incelendiğinde yıllık ücretlerin ve abonelik fiyatlarının yayınlandığı son tarih olan 1872 yılı Temmuzuna kadar ücretlerin değişmediği görülmektedir.[723] Gazetenin ölçüsü ilk yıl 25*38 iken[724] ikinci yıl (1870) şekil değiştirmiş ve ebatı büyüyerek 44*32 ölçüsüne ulaşmıştır.[725] Sarajevski Cvjetnik gazetesi genellikle perşembe günleri yayınlanırken bir süre sonra yayın günü değişerek 17 Ocak 1870 tarihli gazetenin üst kısmında haftada bir kez cumartesi günleri yayınlanacağı bilgisi yazmaya başlamıştır.[726] Gazetede ilk yıl süslemeler yokken ikinci yıl itibariyle süslemeler bulunmaktadır.[727] Bu süslendirme Osmanlıca olarak basılan sayfaların üst kısmında çiçek şekilleri olduğu görülmektedir. Ancak bazen nadiren de olsa 23 Ocak 1871 tarihli gazetede olduğu

[719] "Vilajetske Vjesti-Razgovar Naš s Predbrojnicama", *Sarajevski Cvjetnik*, 1 Januara 1870, Br.1, God. 2.
[720] Bakınız Ek 8: *Sarajevski Cvjetnik*, 26 Decembra 1868, Br. 1, God. 1,
[721] Senada Dizdar, *Bibliografija Sarajevskog Cvjetnika: Prilog Povijesti Knjige*, s. 24.
[722] Todor Krusevac, a.g.e, s. 54; *Sarajevki Cvjetnik*, 26 Decembra 1868, Br. 1, God. 1.
[723] *Sarajevki Cvjetnik*, 1 Julija 1872, Br. 15, God. 4.
[724] Salih Seyhan-Hakan Temiztürk- Senada Dizdar, *a.g.e*, s. 173.
[725] Đorđe Pejanović, *Bibliografije Štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941*, s. 15.
[726] *Sarajevski Cvjetnik*, 17 Januara 1870, Br. 3, God. 2.
[727] *Sarajevski Cvjetnik*, 1 Januara 1870, Br. 1, God. 2.

gibi iki elin işaret parmaklarıyla metnin başlığını işaret eden küçük şekillere de rastlanmıştır.[728] Sarajevski Cvjetnik gazetesi ilk başlarda üç sütun olarak yayınlanırken 1 Ocak 1870 tarihi itibariyle dört sütun olarak yayın yapmaya başlamıştır.[729] Yayınlandığı ilk iki yıl boyunca Boşnakça metinlerin en sonunda *Vilajetska Štamparija* (Vilayet Matbaası) yazdığı görülürken son iki yıl 30 Ocak 1871 tarihinden sonra (3. yılın beşinci sayısından itibaren) Boşnakça metinlerin sonunda Mehmed Šaćir olarak[730] basıldığı görülmektedir.

Gazete üzerinde çalışılırken bazen imla ve yazım yanlışlarına bazen de baskı nedeniyle gazetenin tarihinde ya da numaralandırılmasında yanlışlıklara rastlanmıştır. Örneğin, gazetenin 9 Ocak 1868 (8 Şevval 1285)[731] ve 16 Ocak 1868 (15 Şevval 1285)[732] tarihli sayılarında, miladi tarih baskıda yanlışlıkla 1868 olarak yazılmıştır. Ancak gazetenin ilk sayısının 26 Aralık 1868 tarihinde yayınlandığı ve haftalık çıktığı göz önüne alındığında 2. ve 3. sayının 1869 tarihli olması gerekmektedir. Gazeteye erişilen Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey kütüphanesinden alınan vesikaların üzerinde yazan 1868 tarihi kalemle 1869 olarak çizilerek belirtilmiştir. Bu nedenle gazetenin ilk yılının 2. ve 3. sayısından veri paylaşılırken 1869 tarihi referans alınacaktır.

Osman Şerif Paşa'nın talimatıyla çıkarılan bu gazetedeki makalelerde düşüncelerin netliği ve dilin saflığı ön planda tutulmuştur. Türkçe ve Boşnakça iki dildeki metin üzerinde de çalışan Mehmet Šaćir Kurtćehajič'e Miloš Mandić bazı yardımlarda bulunmuştur.[733] Gazetede Kurtćehajić ve Mandić dışında emek veren önemli çalışanlar da vardır. Gazete müdürü Davićo Efendi, dizgici Kadri ve Ahmet Efendi, Boşnakça dizgi için Stefan Efendilerinde yardımcı oldukları bilinmektedir.[734] Sarajevski Cvjetnik gazetesinin editörü Mehmet Šaćir Kurtćehajič, halk uyanışını

[728] *Sarajevski Cvjetnik*, 23 Januara 1871, Br. 4. God. 3.
[729] *Sarajevski Cvjetnik*, 1 Januara 1870, Br. 1. God. 2.
[730] *Sarajevski Cvjetnik*, 30 Januara 1871, Br. 5, God. 3.
[731] *Sarajevski Cvjetnik*, 9 Ocak 1868*1869, Br. 2. God.1.
[732] *Sarajevski Cvjetnik*, 16 Januara 1868*1869, Br. 3. God.1.
[733] Hamdija Kapidžić, *a.g.m*, s. 301.
[734] Salih Seyhan, "Osmanlı Döneminde Bosna Hersek'te çıkan ilk Özel Gazete Gülşen-i Saray", s. 109-110.

sağlamak için büyük emek vermiştir. Eğitim, okullar, birlik beraberlik gibi konularda yazmayı sürdürmüştür.

4.3.2. Gazetenin Konu Bakımından Özellikleri

4.3.2.1. Genel İçerikler

Sarajevski Cvjetnik'te sosyal hayatta yaşanan salgın hastalıklar, ölüm, atanma, vatan, eğitim, bilim, kültür-sanat, kalem kavgaları (polemikler) gibi pek çok konuda haber yapılmış, önemli konularda ise özellikle üzerinde durularak uzun makaleler yazılmıştır. Farklı içeriklere sahip olan bu makalelerle Bosna Müslümanlarının hemen her konuda bilgi sahibi olması ve bireylerin yeni zamanın gereklerine uygun şekilde donanımlı olması amaçlanmıştır. Eğitimin önemi kavranmış ve eğitime talep olduğu okur mektuplarında da gözlenmiştir. Sosyal hayatta karşılaşılan problemlerde ise isteklerini kesin ve net şekilde dile getirebilen bireylerin olduğu gözlenmektedir. Bu konularla ilgili incelenen sayılar sırayla aktarılacaktır. Ayrıca gazetenin okuyucu kitlesini genişletmek, bilgi seviyesini arttırmak ve halkı eğitmek ancak bunları yaparken eğlenceli hale getirmek için 12 Haziran 1871 tarihinde Različnosti başlığı altında kısa maddeler halinde yazılar yazılmıştır.[735] Bununla ilgili ayrıntılı bilgi aşağıda verilecektir.

Dönemin güncel gelişmeleri de mümkün olduğunca gazetede aktarılmaya çalışılmıştır. Örneğin gazetenin ilk sayısında, Paris Konferansı'nın ilk oturumunun gerçekleştiğine dair bilgi verilmiştir. 1869 yılı öncesindeki Avrupa hakkında genel durumu ise "*Halkın birbirine olan bu güvensizlik durumu iki yıldan fazla sürdü. Bu süre zarfında hükümet çocukları silahlandırmakla ilgilendi. Artık savaş hazırlıkları bitti*"[736] diyerek bildirmektedir. Bir başka gelişmeye örnek vermek gerekirse Sultan Abdulaziz'in Süveyş kanalının açılışını kutlamak için Avusturya Macaristan imparatoru Franz Joseph'i açılışa davet ettiğine[737] ve Süveyş kanalının açılması

[735] "Različnosti" *Sarajevski Cvjetnik,* 12 Junija 1871, Br. 23, God. 3.
[736] "Inostrane Vjesti: Konferencija u Parizu",*Sarajevski Cvjetnik,* 9 Januara 1868, Br. 2. God. 1.
[737] *Sarajevski Cvjetnik,* 9 Oktobra 1869, Br. 41, God. 1.

sebebiyle yapılacak kutlama için Paris'te buharlı gemilerle yolcu taşıyacak bir şirketin kurulduğuna[738] dair ülke içi ve ülke dışından erişilebilen pek çok güncel haber gazeteye yansımıştır. Gazetenin 20 Kasım 1869 tarihli sayısında Süveyş Kanalının Müslüman ve Katoliklerin dini törenleriyle açıldığı, törene Mısır valisi ve bakanı, Fransa ve Avusturya imparatoru, Hollanda prensi ve diğer ülkelerin diplomatik temsilcilerinin katıldığına dair haber yapılmıştır.[739] Doğrudan haber alınamadığı zamanda ise İstanbul gazeteleri ya da başka gazetelerden aktarımda bulunulmuştur. Örneğin Yemen'deki ayaklanmayı İstanbul gazetelerinden okudukları, Yemen Vilayeti'ne Hicaz komutanı Redif Paşa'nın vezir ve müşir rütbesiyle atandığını aktarılmıştır.[740] Sarajevski Cvjetnik gazetesi çoğunlukla yabancı basının polemiklerine cevap verdiği gibi bazen yabancı basının gündelik olaylarına dair haberleri de aktarmıştır. Gazetenin 28 Aralık 1870 tarihli sayısında, Avusturya gazetesinden işitilen gündelik hayata dair bir aile ile ilgili haber yayınlanmıştır.[741]

Bosna'da gelişen olaylar ve altyapı ile ilgili olarak 17 Nisan 1868 tarihli gazetede Davud Paşa'nın Rumeli'ye yapılacak demir yolu inşası için Avusturya ve Belçika şimendiferinde karar kıldıklarına, Saraybosna'ya şimendiferin kurulumu için mühendis geldiğine ve araştırmalar yapıldığına dair bilgi verilmiştir.[742] Demiryolu inşaatı ile ilgili olarak 17 Nisan 1869 tarihli gazetede Paris'ten 6 Nisan tarihli bir gönderiden Davud Paşa ile Avusturya Güney Demiryolu ve Belçika Kooperatifleri arasında Rumeli demiryolunun inşası için bir sözleşmenin imzalandığı aktarılmıştır. İnşaat uzun zaman önce Bosna'da demiryolları inşa etmeye başlayan Güney demiryolu şirketinin üstleneceği bilgisi verilmiş ve Bosna'nın ancak demiryollarına ve gerekli sanayiye sahip olduğunda gelişebileceği söylenmiştir.[743] 29 Mayıs 1869 tarihine gelindiğinde de Viyana gazetelerinden aktarılarak Davud Paşa'nın demiryolları için bölgeye geldiği, demiryollarındaki kooperatifin Türk olduğu ve bununla ilgili toplantının İstanbul'da yapıldığı, devlet kanunlarına tabi olduğu

738 "Inostrane Vjesti", *Sarajevski Cvjetnik,* 26 Junija 1869, Br. 26, God. 1.
739 "Suecki Kanal", *Sarajevski Cvjetnik,* 20 Novembra 1869, Br. 47, God. 1.
740 "Ustanak u Jemenu.." *Sarajevski Cvjetnik,* 15 Maja 1871, Br. 19, God. 3
741 "Pljesniv hljeb nevalja jesti", *Sarajevski Cvjetnik,* 28 Decembra 1869, Br. 52, God. 1.
742 "Vilajetske Vjesti", *Sarajevski Cvjetnik,* 17 Aprila 1869, Br. 16, God. 1.
743 "Vilajetske Vjesti/ Doznajemo iz jedne depeše iz Pariza…", *Sarajevski Cvjetnik,* 17 Aprila1869, Br. 16, God. 1

aktarılmıştır. Ayrıca işletmenin Avusturya Güney Demiryolu kooperatifiyle sözleşme yaptığı ve demiryolunun 7 yılda tamamlanacağı, her kilometre için inşaat ve malzemeyle birlikte 280.000 frank gerektiği söylenmiştir.[744] 1 Mayıs 1869 tarihli gazetede Vilayet haberleri kısmında 1 Mayıstan itibaren ticaretin kolaylaşması ve yaygınlaşması için telgraf ücretlerinin düşeceğini öğrenmekten memnuniyet duydukları Bosna'daki telgraf idaresi müfettişliğine mesafeye bakılmaksızın telgraf idaresinden gelen 20 kelimelik telgraf gönderisi 10 groša vilayet sınırındakiler 15 groša olacağına dair haber yapılmıştır.[745]

Vilayet gazetelerinin Osmanlı Devleti'nin kararlarını ve uygulamalarını halka iletmek gibi pragmatik faydası olduğu bilinmektedir. Sarajevski Cvjetnik de kendi zamanının yeni uygulamalarını, kanunları, reformları ve birçok duyuruyu okuyucularına ileten bir gazete olmuştur. Buna dair örnek vermek gerekirse Vilayette defterdarlık müdürlüğü ve arazi memurluğunun kaldırıldığı ve bunun yerine her sancakta imparatorluk defterhanesinin nezareti altında bulunan memurluk olacağına dair karar paylaşılmıştır. Bu karara göre Saraybosna Sancağına defterhane müdürlüğü için Mustafa Efendi, Travnik sancağı yardımcılığı için Şefik beyin atandığına dair haber yapılmıştır.[746] Atamalarla ilgili haberler gazetede ilgiyle takip edilmiştir. Avusturya Macaristan'ın Saraybosna'daki Başkonsolosu Kavaljer'in, İtalya'nın Cenova başkonsolosu olduğu ve onun yerine Belgrad'daki başkonsolos Dr. Todorovic'in atandığı haberi gazetede yer almıştır.[747] Tuna vilayetine atanan Topal şerif Osman Paşa'nın yeniden Bosna valisi olarak atandığı, Ömer Fevzi Paşa'nın Girit valisi olarak ve Girit'in eski valisinin ise serasker olarak atandığı[748] ve Bosna valiliğine atanan Topal Şerif Osman Paşa'nın şenlikli bir şekilde halk tarafından karşılandığı[749] bilgisi kamuoyuna duyurulmuştur. Daha sonraki aylarda ise Bosna vilayetine yeni müftü olarak Haydar Paşa'nın ve Avusturya konsolosundaki

---

[744] "Unutrašnje Vjesti/ Kao što u bečkijem novinama čitamo, došao je Daud Paša...*", Sarajevski Cvjetnik*, 29 Maja 1869, Br. 22, God. 1.
[745] "Vilajetske Vjesti", *Sarajevski Cvjetnik*, 1 Maja 1869, Br. 21 (*18), God. 1.
[746] "Vilajetske Vjesti/ Čujemo, da je izišla carska irada…", *Sarajevski Cvjetnik*, 29 Ocak 1872, Br. 48, God. 3.
[747] "Vilajetse Vjesti/ G. Kavaljer Stoljić…", *Sarajevski Cvjetnik*, 11 Marta 1872, Br. 2, God. 4.
[748] "Vilajetske Vjesti", *Sarajevski Cvjetnik*, 30 Januara 1869, Br. 5, God. 1.
[749] "Vilajetske Vjesti", *Sarajevski Cvjetnik*, 6 Februara 1869, Br. 6, God. 1.

yardımcının tekrar atandığına dair çeşitli atama haberleri yapılmıştır.[750] Zamanın koşullarında ulaşılabilen bilgilere göre önemli kişilerin ölüm haberlerine de gazetede yer verilmiştir. Örneğin Yazar Lamartin ve Trolong'un[751] , Amerikan Başkanı Johnson'ın ve Macar edebiyatçı Besermenji'nin öldüğü[752] bilgisine yer verilmiştir.

Sarajevski Cvjetnik genel olarak halkı aydınlatmak istediği için atanma ve ölüm haberlerinin yanı sıra yeni gelişmelerden de bahsetmiştir. Örneğin kağıt yapımının Japonya'da Avrupa'dan çok daha önce bilindiği, kağıt ithalatının Amerika'ya kadar yayıldığına dair[753] genel kültürle alakalı bilgiler de vermiştir. Sarajevski Cvjetnik'in başlıklardan da anlaşılacağı üzere yazılan pek çok makale farklı bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Gazete sadece siyasi olaylarla ilgilenmemektedir. Günlük hayat, toplumsal-kültürel olaylar, kimlikler, ilanlar hakkında da bilgi vermektedir. Örneğin, Bosna toplumu içinde yaşayan halkların/grupların ne ile meşgul oldukları Bosna ve Sarajevski Cvjetnik'e yansımıştır. Bosna toplumu içinde güçlü bir varlığa sahip olan Yahudi cemaatinin uygulamaları, ne tür işlerle meşgul oldukları hakkında haberlere yer verilmiştir.[754] Ayrıca ilanlara yansıyan haberlerden de anlaşılacağı üzere Osmanlı devletinde basım faaliyetlerinin geliştiği görülmektedir. Bursa'da yeni bir matbaa açılacağı ve "Hodavendićar" yani Hüdavendigar isimli yeni dergi çıkarılacağı[755] İstanbul'da ise kriminal olayları aktarmak için haftada iki kez "Vekai Zaptiye" isimli bir gazete yayınlanacağı[756] Abdul Nafi Efendi'nin "Muavel" ismindeki kitabı ve önemine dair[757] haber yapılmıştır. Ayrıca Cevdet Paşa tarafından hazırlanan Ahkâm-ı

[750] "Vilajetske Vjesti", *Sarajevski Cvjetnik*, 15 Maja 1869, Br. 20, God. 1.
[751] "Inostrane Vjesti", *Sarajevski Cvjetnik*, 27 Februara 1869, Br. 9, God. 1.
[752] "Inostrane Vjesti", *Sarajevski Cvjetnik*, 27 Marta 1869, Br. 13, God. 1.
[753] "Napredovanju ljudskom u pronalazenju novih stvari…", *Sarajevski Cvjetnik*, 30 Oktobra 1869, Br. 44, God. 1.
[754] Dženita Karić, "A Sultan's Children: Bosnian Jews in Two Major Newpaper of the Bosnian Vilayet: Bosna and Sarajevski Cvjetnik", *British Journal of Middle Eastern Studies*, C. 42, S. 2, 2015. s. 148.
[755] "Unutrašnjenje Vjesti", *Sarajevski Cvjetnik*, 27 Februara 1869, Br. 9, God. 1.
[756] "Vilajetske Vjesti", *Sarajevski Cvjetnik*, 29 Maja 1869, Br. 22, God. 1.
[757] "Vilajetske Vjesti", *Sarajevski Cvjetnik*, 31 Januara 1870, Br. 5, God. 2.

Adliye'nin taş baskısının yapıldığı[758] ve çocuklar için "Mumeyyiz" isimli gazete çıkarılacağının[759] bilgisi verilmiştir.

4.3.2.2. Genel Kültür Bakımından Hazırlanan Makale ve Haberler

Sosyal ve beşeri konularda halkı aydınlatmak amaçlı yazılan pek çok farklı konuda makale bulunmaktadır. Bunlar üzerinde durmak gerekirse örneğin yazar 17 Ekim 1870 tarihli gazetenin vilayet haberleri kısmında "*Salı günü saat iki civarlarında Saraybosna'nın kuzey tarafında kırmızı ışık göründü*" diyerek kısa bir haber vermiştir. Bu kırmızı ışıkların bazı yerli yurttaşlar tarafından yangın zannedildiğini ve bu nedenle yurttaşların yangına işaret etmek için tüfeklerini o yöne doğrulttuklarını ancak bunun bir yangın olmadığını "*ama yangın değil sadece kuzey ışığı*" cümlesiyle bildirir. Bu haberden hareketle yazar "*Šta je sjeverna svjetlost*?" isimli "*Kuzey ışığı nedir?*" manasına gelen makale yazarak halkın genel kültür sahibi olması için bilgilendirmeyi amaçlamıştır. Yazarın kaleme aldığı makale şu şekildedir:[760]

> "*okurlarımızın yeterli matematiksel toprak işleri ve fizik bilgisine sahip olduğunu varsayarsak, bizi anlamaları için bu soruyu kendimizin cevaplaması gerektiğini düşünüyoruz. Bu ışık kuzey ve güneydeki her iki kutup noktasında da her gün hazır şekilde kendini gösterir ve isimleri Kutup Işıklarıdır, Avrupa kuzey yarım kürede bulunduğundan sadece kuzey ışıkları görülür, kuzey ışıklarının görülmediği yer istisna kabul edilir. Bu büyük kuzey ışığı her on yılda bir gözükür. 1839, 1849 ve 1859 yıllarında olduğu bilinir ve şimdi on yılı geçti, onbirincide... Bazı durumlarda kuzey ışıklarımım çok büyük bir*

[758] *Sarajevski Cvjetnik*, 21 Februara 1870, Br. 8, God. 2.
[759] *Sarajevski Cvjetnik*, 30 Oktobra 1869, Br. 44, God. 1.
[760] "Šta je Sjeverna Sjetlost?", *Sarajevski Cvjetnik*, 17 Oktobra 1870*, Br. 42, God. 2. (1870 tarihi gazetenin üzerinde yazmamaktadır. Gazetenin önceki ve sonraki sayıları takip edilerek değerlendirildiğinde 42. sayının 1870 tarihli gazete olduğu tahmin edilmektedir.)

alanı kapladığı görülür, böyle olduğunda aynı anda Moskova, Varşova, Roma ve Kadiksu'dan görülür…"

Kuzey ışıklarının haricinde daha genel olan coğrafi bilgilere de yer verilerek o bölgeye gidecek kişilerin yaşayabilecekleri zorluklara karşı temkinli olmaları için uyarılarda bulunulmuştur. Örneğin 30 Ocak 1869 tarihli gazetedeki konuya dair makale şu şekildedir: [761]

"… Sadece Hersek'te, bu vilayetin güney kısmında iklim Dalmaçya gibidir ve bu nedenle yazın daha sıcak günler vardır, kışın ise kar az olmasına rağmen sık sık hayvanları ve yolcuları rahatsız eden bora rüzgârı vardır. Bu özellikle Mostar'da geçerlidir. Burası iki dağ arasındadır ortasından ise Neretva geçer. Burada isyana bir saat yürüme mesafesinde bir alan var ve öyle kuvvetli rüzgârı var ki buradan ne atla ne de arabayla geçmek mümkün değil yayalar elma gibi geçer. Bu yüzden oraya gelen her yolcu, rüzgâr nedeniyle barınak aramalı, yolculuğa devam etmek için rüzgâr dinene kadar sığınmalı ve beklemelidir."

Genel kültür açısından bilgi veren makalelerin yanı sıra toplumlardaki yeniliklerden de okurlar haberdar edilmiştir. Örneğin gazetenin 15 Ocak 1872 tarihli sayısında Avrupa'da bir geleneğin olduğu, tatillerde ve diğer günlerde insanlar arkadaşlarını ziyaret ettiklerinde aradıkları kişiyi bulamadıklarında evlerine bir kartvizit bıraktıkları ve bunun ziyaretin yapıldığı anlamına geldiği bilgisi verilmektedir. Vilayet matbaasının da bu konuda halka bir iyilik yapacağını kartvizitler için çeşitli kâğıtların temin edileceğini ve herkesin dilediği şekilde adını yazdırabileceği belirtilmiştir. Kartların fiyatının ise 50 adetinin 10 groša, 100 adetinin ise 15 groša olarak belirlenmiştir.[762]

[761] "Podistak: Vilajet Bosanski (Zemljoniena Crta- Produženo)", *Sarajevski Cvjetnik*, 30 Januara 1869, Br. 5, God. 1.
[762] "Objava", *Sarajevski Cvjetnik*, 15 Ocak 1872, Br. 46, God. 3.

Yarı resmi bir gazete olan Sarajevski Cvjetnik'te gazeteyi daha ilgi çekici hale getirmek için siyasi, sosyal ve iktisadi konuların ve kalem kavgalarının yanı sıra bir paragraf ya da daha kısa birkaç cümlelik farklı ve kısa bilgilerin olduğu yazılar yazılmıştır. Okuyucunun genel kültürünün artması için verilen bu bilgiler kısa, net ve sade bir şekilde aktarılmıştır. Yazıların toplam uzunluğu ise birkaç sütunu dolduracak uzunluktadır, konular ilgi çekicidir ve farklıdır. Bu sayede hem okuyucu kitlesinin genişletilmesi hem de gazetenin eğlenceli ve sadık olacağına dair ilk sayıdaki "Giriş"[763] yazısındaki verilen söz yerine getirilmiştir. 12 Haziran 1871 tarihi itibariyle bu yazılara başlandığı görülmektedir.[764] Birkaç örnek üzerinden incelemek gerekirse şu şekildedir:

"-*Yeryüzünde yaklaşık beş yüz seksen yedi farklı dil vardır ama eğer dalları ayrı dil olarak sayılırsa yaklaşık üç bin tane dil vardır.*

-Kadmos iki bin yıl önce Yunan alfabesini oluşturdu.

-En hızlı konuşan insan bir saatte 7500 kelime telaffuz etmektedir, normalde ise saatte yalnızca 2000 kelime telaffuz etmektedi.

-İngiltere'nin Demferlanju şehrindeki iplik fabrikasında 7000 işçi ve 25 makine çalışmaktadır, ürünlerin hepsi elle yapılıyor olsaydı 190.000 insana ihtiyaç duyulacaktı."[765]

Örnekler incelendiğinde cümleler bazı yerlerde bu sayıda yazıldığı gibi başına "-" konularak bazılarında ise cümlelerin arasına "-" işareti konularak yazılmıştır. Bazı yerlerde ise cümlelerin arasına ayırmak için ve daha uzun bir çizgi çekilmiştir. Ancak bu başlık altında okuyucuya genel kültür kazandırmak ve ilgi çekmek amaçlandığı için konular değişebilmektedir. Konulara bakıldığında Halid Harun Reşid zamanında Alman imparatoruna gönderilen mekanik saatten ve bu saatin kendisinin günümüzde bulunmadığını sadece bazı Avrupa müzelerinde

[763] "Uvod", *Sarajevski Cvjetnik*, 26 Decembra 1868, Br. 1, God. 1.
[764] "Različnosti", *Sarajevski Cvjetnik*, 12 Junija 1871, Br. 23, God.3.
[765] "Različnosti", *Sarajevski Cvjetnik*, 12 Junija 1871, Br. 23, God.3.

resimlerinin olduğu bilgisi aktarılmıştır. Hemen altındaki satırda da Londra'da her yıl 1.5 milyon saat üretildiği bilgisi verilmiştir.[766] Dünyada en yaşlı insanın kaç yaşlarında olduğu ve nerede yaşadığı genellikle her zaman merak konusu olmuş ve basın tarafından haber yapılmıştır. Bu içeriğe dair Sarajevski Cvjetnik'ten son olarak bir örnek vermek gerekirse 10 Temmuz 1871 tarihli sayıda en yaşlı kadın ve erkeğin Českojda Kolina kasabasının Vetrubi köyünde bir çift olduğuna kadının 102, adamın 105 yaşında olup oğullarının 80 torunlarının ise 60 yaşında olduğuna dair bilgi verilmiştir.[767]

Sarajevski Cvjetnik, resmi bir gazete olarak atanma haberleri, vilayet ve dış ülkelerden haber vererek halkı bilgilendirme amacı benimsemesinin yanı sıra halkı tarım, hayvancılık, tıp gibi birçok konuyla eğitme amacını da benimsemiştir. Bununla ilgili birkaç örnek vermek gerekirse Gazetenin 3 Temmuz 1871 tarihli sayısıda ise hayvancılıkla ilgili[768] 3 Ekim 1870 sayısında ise tarımla ilgili olarak haber yapılmıştır. Tarımla ilgili olan bu haberde "*İnsan yaşamı için en önemli faaliyet tarımdır, bu faaliyetin en önemli aracı ise hayvancılık olduğu bilinmektedir. Hayvancılığı doğru bir şekilde korumayı ve çoğaltmayı bilmediğimiz için tarım da ilerleyeceği yerde azaldıkça azalıyor*"[769] şeklinde makaleye yer verilmiştir. 10 Ekim 1870 tarihli gazetede de geçen sayıda bir makalede bilgi verildiğinden söz edilerek "evcil hayvanlar hakkında" başlığıyla yeni bir makaleye yer verilmekte ve sonraki sayıda devam edeceği makalenin sonunda ifade edilmiştir.[770] 10 Ekim 1870, 17 Ekim 1870, 24 Ekim 1870 tarihli sayılarda art arda Op. Dr. Veli bey'in tıpla ilgili aktardığı konulara değinilmiştir. Toplumu ilgilendiren hastalıklar ve ilk yardım gibi konularda gazetede dönem dönem makaleler yazılmıştır. Toplumdaki salgın hastalıklar da gazete vasıtasıyla duyurulmuş ve bir an önce halkın haber alarak hastalığa karşı önlem alması amaçlanmıştır. Özellikle Bosna'da bir dönem Sifilis-Frengi hastalığı çok sık görülmüş ve gazetede 1 Ocak 1870, 10 Ocak 1870, 17 Ocak 1870, 24 Ocak

[766] "Različnosti", *Sarajevski Cvjetnik*, 3 Julija 1871, Br. 26, God. 3.
[767] "Različnosti", *Sarajevski Cvjetnik*, 10 Julija 1871, Br. 27, God. 3.
[768] "Različnosti", *Sarajevski Cvjetnik*, 3 Julija 1871, Br. 26, God. 3.
[769] "Za život ljudska najvažnije je radnja zemljodjelstvo...", *Sarajevski Cvjetnik*, 3 Oktobra 1870, Br. 40, God. 2.
[770] "O Domaćoj Životinji", *Sarajevski Cvjetnik*, 10 Oktobra 1870, Br. 41, God. 2.

1870, 31 Ocak 1870 tarihlerinde ard arda haber yapılmıştır.[771] Sifilis hastalığında olduğu gibi o dönemde görülen Boğmaca hastalığı üzerinde de durularak ard arda 24 Ekim 1870, 31 Ekim 1870, 7 Kasım 1870 tarihli gazetelerde bu hastalık hakkında da ayrıntılı bilgi verilmiştir.[772] Sağlık konusuyla ilgili yayınlanan "*Sağlık ve Hastalık*" başlıklı bir makalede, en büyük hazine olan sağlığın ne olduğu ve nasıl korunması gerektiğini insanlara öğretmenin sadece doktorların değil gazeteci, memur, öğretmen ya da rahip milli yararı gözeten herkesin görevi olduğu anlatılmıştır.[773] Gazetede sağlık konusuna hassasiyetle yaklaşılmıştır.

4.4. Sosyal ve Beşeri Olayların Gazeteye Yansıması

4.4.1. Kimlik Unsurlarının Gazetedeki Yansımaları

4.4.1.1. Etnisite

Sarajevski Cvjetnik gazetesinde kullanılan dile, haberlere ve okuyucu mektuplarına bakıldığında bireylerin kendilerini her hangi bir konu ile ilgili olarak rahat bir şekilde ifade ettikleri ve kendilerini tanımlayarak kimliklerini belirttikleri görülmektedir. Bu nedenle dönemin insanlarının kendileri için "kim" ve "ne" sorularına cevap verdikleri etnik ve dini kimliklerinden de haberdar olduğu söylenebilmektedir. Etnik ve dini kimlikler ve farklı kimliklere dair okuyucuların konuyla ilgili bilgiye ulaşma çabalarına dair örnekler sırayla aktarılacaktır. Öncelikle gazetenin doğrudan genel bilgi verdiği haberlere bakıldığında 16 Ocak 1869 tarihli sayıda "*Bosna, Osmanlı İmparatorluğu'nun konumu açısından önemli bir bölgesidir, tanımak gerekir*" denilerek Bosna Vilayeti hakkında bilgi verilmiştir. Bosna

[771] "Sifilis (Frenjak) u Bosnu- (Od. Dr. Veli Bega)", *Sarajevski Cvjetnik*, 1 Januara 1870, Br. 1, God. 2; Sifilis (Frenjak) u Bosnu- (Od. Dr. Veli Bega)-(Preduženo), *Sarajevski Cvjetnik*, 10 Januara 1870 Br. 2, God. 2; "Sifilis (Frenjak) u Bosnu-(Od. Dr. Veli Bega), *Sarajevski Cvjetnik*, 17 Januara 1870 Br. 3, God. 2; "Sifilis (Frenjak) u Bosnu-(Od. Dr. Veli Bega)- (Preduženo), *Sarajevski Cvjetnik*, 24 Januara 1870 Br. 4 God. 2.; "Sifilis (Frenjak) u Bosnu-(Od. Dr. Veli Bega)- Svršetak, *Sarajevski Cvjetnik* 31 Januara 1870, Br. 5, God. 2.

[772] "Grlobolja (Hunaki Bogmadža)-(Od. Dr. Veli Bega)*Sarajevski Cvjetnik*, 24 Oktobra 1870, Br. 43, God. 2; "Grlobolja (Hunaki Bogmadža)-(Od. Dr. Veli Bega) Produženo", *Sarajevski Cvjetnik*, 31 Oktobra 1870, Br. 44. God. 2; "Grlobolja (Hunaki Bogmadža)-(Od. Dr. Veli Bega)" (Svršetak) *Sarajevski Cvjetnik*,7 Novembra 1870 Br. 45, God. 2.

[773] "Zdravlje i Bolest", *Sarajevski Cvjetnik*, 25 Decembra 1871, Br. 43, God. 3.

vilayetinde yaşayan kadın ve erkeklerin toplamının 1.300.000 olduğu, vilayetin doğuda *Sırplarla*, batıda *Hırvatlarla*, kuzeyde *Slovenlerle* sınırdaş olduğu, güneyde ve batıda Avusturya, güneyde Karadağ ile çevrili olduğu, Saraybosna'nın ise merkezde yani ortada olduğu anlatılmıştır.[774] Gazetenin 9 Ekim 1871 tarihli sayısında verilen bilgide ise "*1885 yılındaki istatistiksel nüfus sayımına göre (şimdi ise elbette daha fazla) Bosna'da Türk, Sırp ve Katoliklerin 1.067.865 kişi olduğunu biliyoruz, Hersek'te ise 289.000*" şeklinde nüfusa dair bilgi vermiştir.[775] Bu ifadede görüldüğü ve daha önceki bölümde de aktarıldığı üzere İslam ve Hristiyan (Ortodoks ve Katolik) inancına mensup bireyler kategorize edilerek Bosnalı Müslümanlar yani Boşnakların ayrı bir kimliğe sahip olarak gösterildiği ve "Türk" olarak adlandırıldığı görülmektedir. Gazetenin başka bir sayısında ise Osmanlı Devleti'nin Gayrı Müslimleri, Müslüman olmaya zorlamadığı ve kendileri Müslüman olmak istediklerinde bile düşünmelerini istediğini belirten bir yazı aktarılmıştır. Söz konusu yazıda "*Türk dinini kabul etseler dahi onları caydırmak için piskoposlara gönderiyorlar"*[776] ifadesi kullanılmıştır. Bölgede kullanılan "Türk" ismi, Türkçe konuşanları kapmasayıp Müslüman anlamında kullanılmakla birlikte[777] Bosna'da Müslümanlar için Türk isminin kullanılıyor olması araştırmacıları etnografik olarak şaşırtabilmektedir. Buradaki Müslümanlar, Osmanlı fethinden sonra Müslüman olan eski mülk sahipleri ve Slav kimliğine sahip kişilerdir.[778] Dolayısıyla Türk kimliğinin Müslümanlık ile özdeşleştiği görülmektedir. Bosna'da Hristiyanlık haricinde kendi şahsına münhasır ve özgül ağırlığı olan bir kimlik daha olduğu için o dönem Bosnalı Müslümanlar yani Boşnaklar Türk olarak da isimlendirilmişlerdir.

Okuyucu mektuplarına bakıldığında da bireylerin kendi kimliklerini Boşnak, Sırp, Müslüman ve Ortodoks olarak net bir şekilde adlandırdıkları görülmektedir. Örneğin Ljubomir Bosancić, "*Ben Hristiyan inancının gerçek bir*

---

[774] "Podistak: Vilajet Bosanski (Zemljoinca Crta)", *Sarajevski Cvjetnik*, 16 Januara 1869, Br. 3, God. 1.
[775] "Poziv na obštu radnju iz Planine Ozrena (Produžena)", *Sarajevski Cvjetnik*, 9 Oktobra 1871, Br. 32, God. 3.
[776] "Inostrane Vjesti/ Banja Luka (Dopis)", *Sarajevski Cvjetnik*, 19 Septembra 1870, Br. 38, God. 2.
[777] Victor A. Freidman, "From Orientalism to Democracy and Back Again Turkish in the Balkans and in Balkan Languages", s. 27.
[778] Emile de Laveleye, *The Balkan Peninsula*, (Tr. Mary Thorpe), G. P. Putnam's Sons, New York-London 1887, s. 70-71.

Sırbıyım…" ifadesini kullanırken[779] bir başka kişinin 5 Şubat 1872 tarihli gazetenin sayısında yayınlanması için gönderdiği mektupta "*Doğuştan Boşnak olan ben…*" ifadesine rastlanmaktadır.[780] "*Boşnak*" kelimesinin Bosnalı Müslümanları ifade ettiği anlaşılan 20 Kasım 1869 tarihli bir başka haberde ise "Eski Boşnakların Soyu" başlığıyla kısa bir haber yapılmıştır. Bu habere göre Smail Sijerčić'in oğlu Osman bey için bir ayakkabı yaptırdığı buradan Osman beyin boyunun çok uzun olduğu ve iki insan gücünde olduğuna dair haber yapılmıştır. Bu haber yapıldıktan sonra "*onun için eski Boşnakların tohumu/kökeni olduğu söylenebilir*" denmiştir.[781] Bu haberden yola çıkılarak da Boşnak kelimesinin Müslüman kimseler için kullanıldığı ve Boşnakların uzun boylu ve güçlü kimseler olduğu söylenebilmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki Sarajevski Cvjetnik'te editör ve Müslüman kimliğine sahip okuyucu mektuplarında da görüldüğü üzere "Boşnak" tabiri Müslümanlıkla özdeşleştirilirken Hristiyan kimliğine sahip okuyucular tarafından "Boşnak tabiri" coğrafi bir kavram olarak "Bosnalı" anlamında kullanılmıştır. Rusya'nın panslavist politikalarına tepki gösterilen bir mektupta "*Kendimize soralım, Rusya bunu kendi ırkını sevdiğinden mi yapıyor, bize yürekten Boşnak diyebilir ve kendi ırkı olarak görebilir mi?...*"[782] denilmiştir. Burada kullanılan "Boşnak" tabiri ise 3. bölümde işlenen Ivan Franjo Jukic'in Bosanski Prijatelj dergisindeki gibi "Bosnalı" anlamında kullanılmıştır.

Sarajevski Cvjetnik'te Bosnalı üst kimliği kullanılmış ve yeni zamanın ruhuna uygun modernleşme için çabalanmıştır. Bosna'da 1861-1869 yılları arasında son Osmanlı Valisi olarak görev yapan Topal Şerif Osman Paşa, Bosna'daki milliyetçilik eğilimlerini inceleyerek ortak bir 'Bosna İdeolojisi'ni oluşturmaya çalışmıştır. Bu ideoloji, Bosna halkının farklı dini unsurlara sahip olsa bile kendine münhasır ortak ulusal özellikleri olduğunu vurgulamakta ve Bosna'daki tüm nüfusu kapsayan bir anlam barındırmaktadır.[783] Osman Paşa, bu politikayla Bosna'daki

[779] "Gradiška (Dopis)", *Sarajevski Cvjetnik*, 31 Oktobra 1870, Br. 44, God. 2.
[780] "Vilajetske Vjesti/ Priposlato", *Sarajevski Cvjetnik*, 5 Februara 1872, Br. 49, God. 3.
[781] "Starih Bošnjaka Rod", *Sarajevski Cvjetnik*, 20 Novembra 1869, Br. 47, God. 1
[782] "Inostrane Vjesti/ Banja Luka (Dopis)", *Sarajevski Cvjetnik*, 19 Septembra 1870, Br. 38, God. 2.
[783] Mustafa İmamoviç, *Boşnakların Tarihi*, s. 455-460.

milliyetçi Sırp ve Hırvatları tek bir çatı altında toplamaya çalışmıştır.[784] Sarajevski Cvjetnik, Osman Paşa'nın ideolojisinden yola çıkarak halkın beraberliğini sağlayacak yazılar yayınlanması için gayret göstermiştir. Bosnalı Müslümanların bu ideolojiye ve vatanseverliğe yüklediği anlam ise Sarajevski Cvjetnik gazetesinin 25 Temmuz 1870 tarihli yazısında "*Vatanseverlik*" başlığı altında makalede anlatılmıştır. Makalede Vatanseverlik şu şekilde anlatılmaktadır: [785]

> "*Yurttaşların ağzından zevkle çıkmayı bekleyen bu anlamı sözcük, bazılarının düşündüğü gibi sadece orada doğan insanların vatan ve millete aşkı değildir, aynı zamanda her bireyin özel çıkarlarını genel çıkarlara itaat ettirdiği bir duygudur ve her fedakarlık genel kazanç elde eder. Böyle hayırseverler gerçek vatansever veya ülkedeki dostlar olarak anılabilir. Çünkü vatanseverlik sadece tüm yurttaşları yabancıdan ayıran bir oluşum değildir, dini hukuk veya milliyetlere bağlı yurttaşların devletin özel bir üyesi olarak görülmesi gerektiği duygusu vardır. Bu belagatli isimde olmak istemedikçe, devletimizi güçlendirmeye hizmet etmesi gereken maddi ve manevi fedakarlığı gönüllü olarak sunmak ve elimizden gelenin en iyisini yapmak tüm vatandaşların görevidir. Kendini vatansever olarak görenlerin en büyük yanılgısı, bazı politik parti veya anayasaları feda ederek savaşarak genel hükümet kanunları ve yönetmeliklerinden uzaklaşmalarıdır...O halde devlet her insanı devletin üyesi olarak görecek ve anayasasıyla onaylamaktan geri durmayacaktır. Devlet adamlarımıza ve büyüklerimize reformlarla ilgili güvenildiğinde daha ve daha fazla vatandaşa özgürlük ve hak verdiklerine göre bu fikre inanmak için her zaman fırsatımız var. Ülkenin ve sultanın sadık evlatları olarak vatansever veya vatanımıza hayran olduğumuzu göstermenin vaktinin gelmiş olduğunu düşünüyoruz...Eski önyargılardan özgürleşerek ve dini hükümleri görmeden bir başka kardeşimize elimizi uzatmamız gerekiyor. Kabul edelim evlat olmaktan gurur duyuyoruz. Bir babadan, imparatorluğun varlığının ve onurunun gelişmesi için hizmet ediyor,*

[784] Aydın Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, s. 148.
[785] "Patriotizam", *Sarajevski Cvjetnik*, 25 Julija 1870. Br. 30, God. 2.

hepsi için ruhumuz ve bedenimizle çabalıyoruz. Eğer istersek kendimizi haklı olarak vatansever olarak tanımlayabilir ve böylece yavrularımıza vatan ve kardeş sevgisini örnek verebiliriz."

Gazetenin 28 Ağustos 1869 tarihli sayısında "Aklı başında bir babanın oğluna yazdığı mektuptan" şeklinde bir girişle birlikte uzunca bir yazı paylaşılmıştır. Oldukça uzun olan bu yazıya bakıldığında tecrübe ve nasihatlerin yer aldığı görülmektedir. Yazıda gururdan sakınmak, bilimi takip etmek, devlete tabi olmak, vatanını ve milletini sevmek ile alakalı nasihatler yer almaktadır. Yazıda bunlarla ilgili olarak "*tâbi olduğun devlete de saygılı olmalısın, makamda bulunanlara mevkilerine göre yeteneklerine ve dürüstlüklerine bakmaksızın saygı göster...kendi milletini ve vatanını sev, çünkü vatansever olan bir adam, tüm düşünce ve eylemlerini milleti ve ülkesine fayda sağlayacak şekilde yönlendirir*"[786] denilmiştir.

Gazetenin 12 Haziran 1869 tarihli sayısında Bosna'daki atlarla ilgili konu anlatılırken Boşnakların kişilik özelliklerine yer verilmiştir. Söz konusu haberde Bosna'daki atların yakın zamana kadar sadece Osmanlı İmparatorluğu'nda değil dünyanın geri kalanında da ünlü olduğu Bosna'nın iklimine bakıldığında Bosna atlarının daha iyi muamele ile eski sermayelerine getirilebileceğine dair bir yazı yazılmıştır. Bu yazıya göre Bosna'da binicilik için hizmet edebilecek az at olduğundan ve yabancıların artık Bosna'ya at aramak için gelmediğinden bahsedilmiştir. "*Ne yazık ki Boşnakların girişimci olmayan ruhları ve eski 'adet'i sıkı bir şekilde korumaları, diğer ülkelerden hayvan ıslahı için yöntemlerin getirilmesine engel teşkil ediyor*" [787] şeklindeki ifadeden bu mesleği Bosnalı Müslüman kimliğine sahip Boşnakların ifa ettiği ve Boşnakların kimliklerine sıkıca bağlı bir yapıya sahip oldukları aktarılmıştır. Sonuç itibariyle tüm bu haberlerden Boşnakların müslüman olduğu için etnik anlam taşımamakla birlikte "Türk" olarak nitelendirildikleri, uzun boylu, güçlü fiziksel özelliklere sahip oldukları ve eski adetlere-geleneksel yönteme daha bağlı oldukları ve devletin bekasını istedikleri görülmektedir.

---

[786] "Iz pisma, koje razuman otac, svomu sinu piše", *Sarajevski Cvjetnik*, 28 Avgusta 1869, Br. 35, God. 1.
[787] "Konja u Bosn…", *Sarajevski Cvjetnik*, 12 Junija 1869, Br. 24, God. 1.

4.4.1.2. Din

Sarajevski Cvjetnik gazetesinde dini konular hakkında kimi zaman okurlardan gelen sorulara cevap verilmiş kimi zaman makaleler yazılmıştır. Bu makaleler genellikle farklı dini kimliğe sahip kimselerin diğer dini kimlik sahipleriyle ilgili merak ettikleri konulara dayanmaktadır. Örneğin gayrimüslim birinin Müslümanların ibadetleri hakkındaki düşünceleri ya da Müslüman bir kimsenin diğer dinlerle ilgili merak ettikleri konuları çekinmeden sorduğu ve de Sarajevski Cvjetnik gazetesinin bunları ayrım yapmadan aktardığı görülmektedir. Örneğin gazetenin 20 Kasım 1871 tarihli sayısının Vilayet haberleri kısmında halkın içinde gayrimüslim bir kimse ile bir Müslümanın konuşmaları hakkında makale yazılmıştır. Gayrimüslim kişi esasında hac ibadetinin neden yappıldığını merak etmektedir. Bu merakını dile getirmeden önce dini dogmalara Müslümanlardan daha fazla saygı duyduğunu, her insanın dini kitabını seçmekte özgür olduğunu, manevi erdemler ve bedensel faydaların yanı sıra başka şeylerin de aranması gerektiği ile ilgili girizgâhta bulunmaktadır. Bu girizgâhtan sonra yolculuğun bilgi ve tecrübe sağladığıyla ilgili konuşma yapılmış ve nihayetinde konu Hac ibadetine gelmiştir. Gayrimüslim kişi "*seyahatin bize sağladığı faydaları elde etmek istiyorsak daha hoş ve sağlıklı bir iklime ve daha keyifli iletişimlere sahip bölgelere seyahat etmek daha iyi olmaz mı*" sorusunu sormuştur.[788] Bu makaleye bütün olarak bakıldığında kimliğin birleştirici gücünün kimi zaman etnisite kimi zaman din üzerinden gerçekleştiğinin vurgulanmak istendiği görülmektedir. Zira yazar bu konuşmaya istinaden "Hac" ibadetinin Müslümanların kimliği üzerindeki etkisine değinmiştir. Makalenin devamında Müslüman halkların birliğinde Hac'ın hikmeti olduğunu ispatlamak için bazı tarihi örneklerden alıntı yapılmak istendiği söylenmiştir. Bunun için Selahattin Eyyubi, Abdullah İbni Zübeyr, Abdul Melek İbni Mervan, Yahya İbni Yahya gibi önemli bazı tarihi şahsiyetlerden bahsedilmiştir. İmkânı olan kişilerin Hac ibadetini yapmak için dünyanın farklı yerlerinden geldikleri ve bu vesileyle karşılaşan farklı bireylerin vatanları, mevcut durumları, yaşayışları hakkında konuşma imkânı buldukları anlatılmıştır. Hac ibadeti deyim yerindeyse Doğu ve

[788] "Vilajetske Vjesti", *Sarajevski Cvjetnik*, 20 Novembra 1871, Br. 38, God. 3.

Batı'nın birbirlerini tanımalarına olanak sağlamaktadır. Bu ibadeti gerçekleştiren bireyler yeni kültürlerle ve yeni kimliklerle tanıştıklarından geri döndüklerinde de görüp öğrendikleri yeni şeyleri aktaracaklardır. Böylelikle iki tarafın birbirlerinden haberdar olmalarına zemin hazırlayacak ve dini kimlikleri araçlığıyla önemli durumlarda birbirleriyle yardımlaşabilecekleri ilişkiler kuracaklardır. Yazar bu kanıyı desteklemek için Selahattin Eyyubi'nin Haçlı seferleri sırasında Mekke'ye hacca giden hacılar sayesinde, başka zaman hiçbir şekilde toplayamayacağı kadar asker topladığını, Abdulah İbni Zübeyir'in ise halife olduğunda ülkesi dışında pek fazla bilinirliği yokken Suriye, Yemen ve Mezopotamya'dan gelen hacıların ülkelerine döndüklerinde gördüklerini aktarmaları sayesinde bilinirliğinin arttığından bahsetmiştir.[789] Hacca gitmek ve hacı olmak Müslüman kimliği açısından oldukça büyük bir öneme sahip olduğundan haber değeri taşımaktadır. Bu nedenle 17 Nisan 1869 tarihli gazetede Pljevlja'daki Şevki isimli muhabirin yolladığı mektupta bölgeden 7 kişinin hac için Recep ayında yolculuğa çıkacağına dair bilgi verilmiş ve bu bilginin gazetede yayınlanması istenmiştir. Bunun yanı sıra muhabir, yeterli sermayeye sahip hac yolculuğuna gidecek kişilerin olmasını nüfusun maddi açıdan ilerleme gösterdiğine de kanıt olarak göstermiştir. Mektubun devamında Pljevlja'nın yaklaşık 300 hanelik islami nüfusa sahip bir bölge olduğu ve nüfus içinde yaklaşık 40 ila 50 kişi arasında hacı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte 7 kişinin daha hacca gidecek olması, bu bölgedeki nüfusun dini vecibelerine bağlı olduğunu düşündürmektedir.[790] Bosnalı Müslümanlar için hacca gitmek, hacı olmak, dini ibadetlere bağlılık önemli olmakla birlikte farklılıklar da önemlidir. Yeni bir gelişmeyle, değişik veya bilinmeyen bir durumla karşılaştıklarında bunu mektupla iletmekten ve sormaktan çekinmedikleri görülmektedir. Travnik'ten 16 Mart 1870 tarihinde gönderilmiş ve 21 Mart 1870 tarihli gazetede yayınlanmış bir mektupta, Husein Zeći isimli bir kişinin Bosna Vilayetinin Vilayet matbaasında basılan salnamede (takvim) 9 Mart tarihinin altında "*kırk şehit*" yazdığını gördüğünü, o güne neden bu şekilde isim verildiğini, bu şehitlerin kim olduklarını, ne zaman ve nerede olayın gerçekleştiğini merak ettiğini, kendisinin ve birçok yurttaşın bu konuda

[789] "Vilajetske Vjesti", *Sarajevski Cvjetnik*, 20 Novembra 1871, Br. 38, God. 3.
[790] "Vilajetske Vijesti: U Pljevlju 1. Aprila 1869, (Dopis)", *Sarajevski Cvjetnik*, 17 Aprila 1869, Br. 16, God. 1.

aydınlatılmasını Sarajevski Cvjetnik'in bilgi hazinesinden sabırsızlıkla beklediklerini yazmıştır.[791] Bunun üzerine putperest Roma devleti zamanında Hristiyanların dinlerini terk etmeleri gerektiği ve terk etmeyenlerin baskı ve işkenceye maruz kaldığı, Roma İmparatoru Konstantin'in Hristiyanlığı kabul edene kadar bu zorlamaların devam ettiği anlatılmıştır. Putperest Roma döneminde Sevastia (Sivas) kentinde bulunan Likinius komutasındaki 30 askerin putlara kurban kesmediklerinin fark edildiği, neden kurban kesmedikleri sorulduğunda da Hristiyan olduklarının öğrenilmesiyle inançlarından vazgeçirilmeye zorlandıkları, vazgeçmeyenlerin de gölde donmaya terk edildiği, 26 Şubatta işkence görmeye başlayıp 9 Mart günü öldüklerine dair Hristiyanlığa ait bilgilerle okuyucunun aydınlatılması sağlanmıştır.[792] Tranvik'ten Husein Zeći isimli bu kişinin okullarını bitiren kamu hizmetine giren kişilere ve ilkokulların durumunun iyileştiğine dair eğitimdeki gelişmelerle ilgili olan bir mektubuna daha rastlanılmıştır.[793] Eğitimle ilgili bölümde mektubuna yer verilecektir.

Kimlikler zamanla değişmektedir. Farklı kimlikler ya da değişime uğrayan kimlikler öteki olarak görülmektedir. Bu nedenle dini kimlik söz konusu olduğunda da farklı dini kimlikler "heretik" olarak nitelendirilmektedir. Bu çalışmada Bosna'da Bosnalı Müslüman olan Boşnakların İslam öncesinde Bogomil inancına mensup oldukları için dönemin başat dini kimlik sahipleri tarafından heretik (sapkın) olarak görüldükleri önceki bölümlerde anlatılmıştı. Bogomillerin bir dönem heretik olarak görüldüğü gibi Bosna'da yeni bir dini akım görülmeye başlamış ve bu akım da "heretik" olarak nitelendirilmiştir. Bununla ilgili olarak Saraybosna'dan 28 Aralık 1869 tarihinde F. Petrović tarafından yazılan ve 1 Ocak 1870 sayılı gazetede yayınlanan açıklamada doğanın tüm harika şeylerle süslediği Bosna'nın yüzyıllar içinde çeşitli sapkınlıklar nedeniyle maddi ve manevi birçok darbe aldığı şimdilerde ise Protestan misyonerlerinin Hristiyan inancını zedelediği ve ajitasyona yol açtığı bu nedenle de bu ajitasyonun durdurulmasının açıkça tavsiye edildiği aksi takdirde

[791] "Pismo Radi Pitanja", *Sarajevski Cvjetnik*, 21 Marta 1870, Br. 12, God. 2.
[792] "Odgovor", *Sarajevski Cvjetnik*, 21 Marta 1870, Br. 12, God. 2.
[793] "Iz Travnika (Dopis)", *Sarajevski Cvjetnik*, 31 Januara 1870, Br. 5, God. 2.

olumsuz sonuçları olabileceğine dair düşünceler *Bosna'da Yeni Sapkınlık* başlığı altında okuyucular ile paylaşılmıştır.[794]

4.4.1.3. Kültür

Kültür öğrenilmiş ya da öğrenme yolu ile edinilen toplumsal yaşayış tarzı, toplumların ortak düşünce ve duyguları, inançları gibi pek çok unsurdan oluşan bir olgudur. Bu yönüyle madde dışı bir varlık olduğu kesindir. Yani bireyler ve toplumlar açısından manevi bir gerçekliğe sahiptir.[795] Kimliğin bireye bıraktığı miras yani tarihsel oluşu da düşünüldüğünde, bireyin değişime yönelmesi yani toplumsal değişikliklerden etkilenmesi son derece doğaldır. Bununla birlikte bireyin sorgulayıcı bir yapıya sahip olması *soyut, ütopik* ve *ahistorik* bir bireyden ve kimlikten bahsetmenin imkân dahilinde olmadığını ayrıca göstermektedir.[796] Dolayısıyla düşünen, sorgulayan ve değişime açık bir yapıya sahip olan bireylerin Tanzimatın getirdiği batılılaşma ve reform hareketlerinin etkisiyle yaşamın her alanında olduğu gibi kültürel olaylardan da etkilenebileceği muhtemeldir. Sarajevski Cvjetnik'te özellikle editör Mehmet Šaćir Kurtćehajić bu konu üzerinde hassasiyetle durmuştur. Bu nedenle gazetede halkın yeni şeylerden haberdar olması ve faydalanması için kültürel konulara dair makaleler hazırlanmıştır. Bu kültürel makalelerden biri ise Karagöz oyunu üzerine yazılmıştır.

Eski tarihlerden itibaren Bosna'da oynandığı bilinen ve Evliya Çelebi'nin eserinde dahi Bosna'da oynandığına dair çeşitli bilgilerin olduğu Karagöz oyununa Sultan Abdülaziz döneminde sansür uygulanmaya başladığı bilinmektedir.[797] Sarajevski Cvjetnik'in editörü ise sansürü yeterli görmeyerek bu oyunun doğrudan kaldırılması gerektiği fikrini savunmaktadır. Editöre göre daha doğuya ait olan ve sert mizah yapan bu oyun halkı eğitmediği gibi maddi ve manevi olarak da zarar vermektedir. Bu nedenle Sarajevski Cvjetnik'te, Bosna'da Karagöz oyununun

[794] "Na Novo Jeres u Bosni!", *Sarajevski Cvjetnik,* 1 Januara 1870, Br. 1, God. 2.
[795] Doğan Ergun, *Kimlikler Kıskacında Ulusal Kişilik,* İmge Kitabevi, Ankara 2000, s. 41.
[796] Celalettin Yanık, "Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi", *Kaygı-Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi,* S: 20, Bahar 2013, s. 226.
[797] Mustafa İmamoviç, *Boşnakların Tarihi*, s. 256-257.

oynanmaması gerektiğine dair makalelerin olduğu görülmektedir. Karagöz oyununa karşı son derece sert bir üslupla kaleme alınan yazılarda Bosnalı Müslümanların bu gösteri türünden uzak durmaları istenmiştir. Kısa bir süre sonra oyunun Saraybosna'da oynanmadığı gözlenirken tiyatro için bir coşku olduğu gözlenmektedir. "*Saraybosna'da Tiyatro*" başlığıyla tiyatronun gelmiş olduğunun duyurulması ve eğitim verici şeyler arasında görüldüğüne dair 7 Mart 1870 tarihli yazıda şu sözler kaleme alınmıştır: [798]

> "*Avrupa halklarının eğitilmesi ve şimdi eğitim veren şeyler arasında tiyatronun bulunduğu bilinir. İzleyicilere ve dinleyicilere uzak ve yakın geçmişten örnek sunduğu, dinleyici ve izleyicilerin bu gösterilerden ahlaken faydalandığı tiyatro gösterisi 3 türe ayrılır: drama, opera ve komedi. Tiyatro kelimesi eski Yunanca'dır ve izleyici anlamına gelmektedir. Avrupa'daki şehir tiyatroları çok saygın ve kusursuzdur, halk özellikle kış geceleri sıkça gösteri izler. Tiyatro kelimesi Saraybosna'da sadece seyahat eden insanlar arasında duyulmuş olabilir, aksi takdirde ise bu şey burada çok iyi bilinmiyordu, Saraybosna'daki İngiliz konsolusu bay Holms geçen yıl Londra'dan gereken tiyatro tedarikinin çoğunu sağlayarak evinin bir tarafını milletlerarası t.j. enternasyonel tiyatroya çevirdiğini duyurana dek her kış on beş günde bir vilayetteki her katip/görevli ve subayın davet edildiği ordu, konsolos ve eşinin bulunduğu bu yerde gösteri olacak...*"

Karagöz ile ilgili olarak 28 Kasım 1870 tarihli gazeteye bakıldığında oldukça sert bir dille yerel halkın bu gösteriden uzak durması gerektiğine dair bir yazı kaleme alınmıştır. Yazıda açıkça bunlar dile getirilmektedir:[799]

> "*...kaba gösteri/oyunların halka maddi ve manevi zarar verdiğini 'Karagöz' oyununun yasaklanması gerektiğinden bahsetmiştik. Ancak kızgınlıkla tüm oyunlarını eşit olarak sunduğunu öğreniyoruz. Bu*

[798] "Teatar u Sarajevu", *Sarajevski Cvjetnik*, 7 Marta 1870, Br. 10, God. 2.
[799] "Vilajetske Vjesti/ Navodeći dokaze…", Sarajevski Cvjetnik, 28 Novembra 1870, Br. 48, God. 2.

bakımdan birkaç tanesinde gördüğümüz şeyle teselli buluyoruz. Bizim uyarımızdan sonra 'karagöz' izleyicileri arasında buradaki yerlilerden çok az izleyici bulunuyor. İzleyicilerin çoğu İstanbul'daki bu tür gösterilere hayran olanlardan ve terbiyelerini bu gösterilerden alanlardan oluşuyor. Aynı zamanda size sahip olduğumuz iyi durumdan bahsedeceğiz, Boşnak Karagözün yanındaki kahveciden. Tanıtımlarda nasıl gösteriliyoruz? Yurttaşımız/hemşehrimiz Ermeni Yaverin kahvehanesine yerleştirilen 'Karagöz' yasaklandı... Keman, kanun, çalpara[800] v.b. yerine atalarınızı anlatan guslayı dinlerseniz, boş yararsız işlere kafanızı çevirmezsiniz. Bu yüzden sizleri tekrar kardeşçe uyarıyoruz, eğer şerefin kalmasını istiyorsanız çocuklarınızı ve kendinizi karagözden uzak tutun... nahoş gösterileri zevkle izleyenler onlar zengin ve ihtiyaçlarını düşünenlerdir. Her yönden bilgiye ve eğitime ihtiyacımız var. Buraya kadar yeterli, eğer gerekli olursa zahmetten sikayetçi olmaz ve sonra da bu konuda yazarız."

Bu makale ve öncesinde yazılan benzer yazılar halkı ve idareyi zamanla etkilemiş olacak ki nihayet 5 Aralık 1870 tarihli gazetede de Karagöz'ün Saraybosna'dan ayrıldığının haberi okuyucularla paylaşılmıştır.[801] Gazetenin 20 Kasım 1871 tarihli sayısında İstanbul'daki Hakayık-ül Vekayi gazetesinin askeri eksiklikler ile ilgili bir makalesi beğenilmiş ve yer olmadığı için ancak bir kısmı paylaşılabilmiştir. Bu makalede her milletin askerini cesaretlendirmek için kendilerine ait şarkıları olduğu ve bu şarkıların eğitimli-eğitimsiz herkesi etkileme gücüne sahip olduğu anlatılmıştır. Boşnakların şarkıları hakkındaki bilgi aktarılmıştır:

"*Bugün bile ülkemizde yaşayan halkların Arapların, Arnavutların, Boşnakların ve Yunanların yüzlerce yıl öncesinden hikayeler anlattıkları özellikle askeri amaçlarla ve başka amaçlarla*

[800] "Çalpara" kelimesi metinde "Čampareta" olarak geçmektedir. Abdulah Skaljić'in eserine bakıldığında "Čampareta"nın Türkçe "Çalpara" kelimesinden diğer dillere geçtiği görülmektedir. Bir müzük aleti olan çalpara ise Türk Dil Kurumu sözlüğünde ise parmaklara takılıp çalınan zil olarak geçmektedir: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku,* Svjetlost, Sarajevo, 1966 s. 162.

[801] "Vilajetske Vjesti/ Priposlato (od poštavane Strane)/ Čujemo, da je predstavac Karađoza…", *Sarajevski Cvjetnik*, 5 Decembra 1870, Br. 49, God. 2.

söylenmiş şarkıları vardır... Aynı şekilde Boşnakların Bosna'yı fethi, Giritlilerin ise Girit'i fethi hakkında özellikle harekat esnasında her zaman söyledikleri ve askere irade veren savaş şarkıları var."[802]

Sarajevski Cvjetnik gazetesi bu bilgiyi doğrudan alıntılayarak vermeden önce bu bilgilerin daha önceki sayılarda Karagöz hakkında yapılan eleştirileri doğruladığını iddia etmiştir.

4.4.1.4. Dil

Sarajevski Cvjetnik gazetesinin 20 Kasım 1871 tarihli sayısında, Bosna Hersekle ilgili şiirleri tek bir koleksiyonda "*Boşnak dilinde Türk Harfleriyle*" yayınlamak istediklerini belirten bir yazı bulunmaktadır.[803] Burada Boşnak dili ifadesi kullanılmıştır. Türk harfleriyle ifadesiyle, Türklerin kullandığı Arap harfleri kastedilmektedir. 28 Aralık 1869 tarihli gazetedeki bir ilanda da Saraybosna'da gayrimüslim kız çocukları için açılacak olan bir okulla ilgili bilgi verilirken okulda yapılacak bilim dilinin "*Boşnakça*" olacağı yazmaktadır. Ancak 19 Haziran 1869 tarihli gazetenin vilayet haberleri kısmında ise eğitimle ilgili bir başka yazıya yer verilmiştir. Bu yazıya göre Bosna'da birkaç yıl öncesine kıyasla geliştiğini ancak yine de bu konuda çalışmaların devam etmesi gerektiği söylenmiştir. Okullar gündelik hayat ve kamusal hayat arasındaki her şeye aracılık ettiği için önemli olduğu vurgulanmıştır. Üst makamların eğitim için çalışmaların yapılmasını alt makamlara haber verdiği aktarılmıştır. Bu haberde ise dikkati "*devlet Türkçesi ve ulusal Sırp dili*" tabiri çekmektedir.[804] Sarajevski Cvjjetnik gazetesinin ilk sayısındaki giriş bölümünde de "*Daha fazla yurttaşımızın okuması ve anlayabilmesi için Türkçe ve Sırpça dillerinde yayınlıyoruz"*[805] cümlesinde de "*Sırp dili*" ifadesi kullanılmıştır. Görüldüğü üzere gazetenin bazı sayılarında Boşnak dili bazı sayılarında ise Sırp dili ifadesi kullanılmıştır. Slavlar arasında dilsel birlik yönünde

[802] "Unutrašnjene Vjesti/ Carigradki List Hakaik ul Vekai…", *Sarajevski Cvjetnik*, 20 Novembra 1871, Br. 38, God. 3.
[803] "Unutrašnjene Vjesti/ Carigradki List Hakaik ul Vekai…", *Sarajevski Cvjetnik*, 20 Novembra 1871, Br. 38, God. 3.
[804] "Vilajetske Vjesti", *Sarajevski Cvjetnik*, 19 Junija 1869, Br. 25, God. 1.
[805] "Uvod", *Sarajevski Cvjetnik*, 26 Decembra 1868, Br. 1, God. 1.

yapıldığı bilinen anlaşmalardan biri 1850 yılındaki Viyana Anlaşması'dır.[806] Osmanlı Devleti de kendi bünyesinde 1866 yılında matbaaları kurmasıyla birlikte Bosna'da dil politikaları uygulandığı ve bir dil standardizasyonu geliştirmeye çalıştığına dair görüşler bulunmaktadır. Bununla birlikte bazı dil bilimciler gazetelerde kullanılan dilin hali hazırda Boşnakça ve Türkçe olduğunu dile getirmektedir. Kimi yazarlara göre ise o dönemde Sırp dili kullanımı daha yaygın olduğu için Müslümanlar bunu isim olarak kullanmakta bir beis görmemişlerdir.[807] Sarajevski Cvjetnik'in dili Bosna Hersek'teki Sırpların ve Hırvatların genel dilsel ifadesine yakındır. Editör, edebi dildeki reformist fikirlerin yayıcısı olarak Bosna Hersek'teki üç ulusun yakınlaşmasını sağlayacak şekilde dil kullanıma özen göstermiştir.[808]

4.4.2. Bir Kamuoyu Yoklaması: Yaklaşımlar ve Talepler

Mehmed Šaćir Kurtćehajić'in gazetesi ve yazıları okurların güvenini kazanmıştır. Bu nedenle okurlar karşılaştıkları herhangi bir sosyal sorunun nedenini sormaktan, bilgi almaktan çekinmemişlerdir.[809] Gazetenin dağıtım sorunundan bir ölçüm aracı olan kantarda yaşanan problemlere, aydınlatma sıkıntısı nedeniyle fenerlere ve yolların kötü durumuna kadar birçok farklı konuda karşılaşılan sorun rahat bir şekilde sorulabilmiştir. Bu sosyal sorunlara karşı editörün ve halkın kimi zaman sadece soru sorarak yanıt almayı beklediği kimi zaman sorularla birlikte eleştirilerde de bulundukları görülmüştür. Konuyu gazete üzerinden örneklendirmek gerekirse ilk olarak 13 Mart 1870 tarihli gazetede, bir okur tarafından gönderilmiş olan ve editörün aktardığı bir yazı dikkat çekmektedir. Osmanlı Devleti'nde çalışan bir memurun yaklaşık dört haftadır ne resmi ne de gayrı resmi (özel) gazetelere ulaşamadığını, dağıtım konusundaki bu aksaklığın nasıl giderilmesi gerektiğine dair düşüncelerini aktardığı mektup editör tarafından aktarılmıştır. Yaşanan gecikmeler

---

[806] Mate Kapović, *Čiji je Jezik?,* 1. Izdanje, Algoritam, Zagreb 2010, s.128.
[807] Admir Muratović, "Jezićka Politika u Bosni i Hercegovini u 19. stoljeću", *Časopis za Filozofiju i Religiju Logos,* Vol: 8, Br: 2, Tuzla, Juli 2020, s. 158-159. (Dil Bilimi icin bakınız: Dževad Jahić-Senahid Halilović-Ismail Palić, *Gramatika Bosanskog Jezika*, Dom Štampe, Zenica 2000.)
[808] Dževad Jahić, *Jezik Bosanskih Muslimana,* Bosanski Krug, Sarajevo 1991, s. 22.
[809] Lejla Kodrić Zaimović, "Rana Bosansko Hercehovačka Periodika i Trauma Susreta Orijentalnog i Evropskog (Na primjeru Slike Svijeta Bosne i Sarajevskog Cvjetnika)", *Muslim East in Slavic Literatures and Cultures,* (Ed): Grzegorz Czerwinski-Artur Konopacki-Anetta Buras Marciniak-Eugenia Maksimowicz, Polish Historical Society, Bialystok 2019, s. 58.

için gazetelerdeki olaylar eskiyip antika olduktan sonra gazetelerin değeri nedir diye sorularak güncel bilgiye zamanında erişimin önemi vurgulanmıştır.[810] Altyapı sorunları özellikle yollarla ilgili sorunlar Sarajevski Cvjetnik'in yayınlandığı süre boyunca değinilen ve kimi zaman eleştirilen bir konu olmuştur. Dönemin iletişim aracı olarak gazetelerin önemi düşünüldüğünde gazetenin basılacağı matbaa kadar dağıtımın da önemi aşikârdır. Dağıtımın sağlanması için iyi bir alt yapının yani ulaşım sisteminin, yolların ve güzergâhların elzem olduğu görülmektedir. Gazetelerin dağıtımı bir yana ulaşım sisteminin yapısından kaynaklanan sorunlar bilginin ve kültürün yayılmasını, ticareti, eğitimi, askeriyeyi ve daha pek çok alanı etkilemektedir. Bu nedenle Sarajevski Cvjetnik gazetesinde daha ilk sayılardan başlayarak bu konuya değinilmeye başlanmıştır.

4.4.2.1. Sosyal ve Kültürel Sorunlara Yaklaşım

Bosnalı Müslümanlar Osmanlı Devleti'nin yanında olan ve devletin birlik ve beraberlik içerisinde kalmasını isteyen bir halk olmuştur. Ancak toplumsal hayatta karşılaştıkları sorunlara ilgisiz kalan ya da sesini çıkarmaktan korkan bir grup olmamışlardır. Halk arasındaki bazı sorunların Sarajevski Cvjetnik'e konu olduğu görülmektedir. "*Kantar Hakkında Tartışma*" başlıklı makalede Saraybosna'da yetersiz olan kantar hakkında yazı yazılmış ve halkın tavrı ortaya konmuştur. Yazar söz konusu olaya tanık olmuş ve oradaki halkta gözlemlediği görüşleri habere yansıtmış ve halk adına sorunun giderilmesi için talepte bulunmuştur. Söz konusu sayıda olan olaylar şu şekilde kaleme alınmıştır:[811]

> "*Saraybosna'da Başçarsı ve Yeni Osman Paşa Caddesi, tahıl, un, odun, kömür, sebze v.b. şeylerin satıldığı yer sözde haftalık pazarın toplanma yeri olarak belirlenmiştir. Bu yerlerde birçok millet ürün satın alır ve birçok ürün satış için getirilir, bu ürünlerin çoğu devlet kantar yasasına/kanununa göre kantarla ölçülmek zorundadır, tüm bu büyük ihtiyaçlar için belediye tarafından belirlenmiş sadece dört kantar mevcut*

[810] "Jedan Gospodin, činovnik carski i ljubitelj naroda i države…", *Sarajevski Cvjetnik,* 13 Marta 1869, Br. 11, God. 1.
[811] "Vilajetske Vjesti/ Svađa oko Kantara", *Sarajevski Cvjetnik*, 28 Novembra 1870, Br. 48, God. 2.

olduğu söyleniyor. 4 kantar olduğu hakkında her şey söylendi ama ikiden fazla kantar yok. İnsanların ölçüm için beklemek zorunda kalmaması ve işlerinin aksamaması için bu kadar çok çuval v.b. için dört kantar yeterli olacak mı? Kantardaki bu yetersizlik özellikle bu hafta çarşamba günü görüldü… Bu kantarlar hükümete sadece biraz gelir elde etmek için değil, halkın alışverişini kolaylaştırmak için olduğunu gelirin ise hükümet için ikinci sırada olduğunu düşünüyoru…. Halk adına bu sıkıntının sona ermesini yüksek hükümetten istiyoruz."

Kantar konusunda olduğu gibi benzer bir başka konuda da Saraybosna'daki halk, daha iyi bir şehirleşmeye sahip olmak için talepte bulunmakta ve bu talebi gerçekleşmediğinde nedenini sormaktadır. Saraybosna'da fenerler yani ışıklandırma hakkında yapılan bir haberde de fenerlerin neden yanmadığı ile alakalı sorunun sorulduğu görülmektedir:

"*Saraybosna'nın bazı ana caddelerinde yeni zamanın ruhuna uygun olarak yanan fenerlerin üzerinden dört yıl geçti ama daha önce hiç yakılmamıştı. Biri bu fenerlerin daha önce neden yakılmadığını sorduğunda belediyelerin kasabayı aydınlatma masraflarını verme konusunda anlaşamadıkları yanıtını alınca şaşırıyor…*"[812]

Gazetenin 29 Nisan 1872 tarihli sayısında aktarılan "İki Herseklinin konuşması –Tebinje ve Mostar" başlıklı diyalog gazetenin ilk sayfasında iki ve son sayfasında iki olmak üzere toplamda dört sütunu kapsayacak kadar uzun yazılmıştır. Diyalogta şehirde ve yeni uygulamalarda nelerin değiştiğine dair yapılan konuşmada Hersek'in etrafında inşaata başlandığını, milyonlarca paranın boşa harcandığını, yolların kayalık yerlere yapıldığını ve halkın hiçbir işine yaramadığına dair konuşma geçmiştir. Altyapı sorunlarının Bosna ve Hersek için önemini diyalogta geçen

[812] "Vilajetske Vjesti", *Sarajevski Cvjetnik*, 7 Avgusta 1869, Br. 32, God.1.

"...halbuki ne kadar işimize yarayacaktı, ticaret yapacak ve ucuza yaşayacaktık" şeklindeki kısa cümle net bir şekilde özetlemektedir.[813]

16 Ocak 1869 tarihli gazetede Vilayetin resmi gazetesi olan "*Bosna*"dan referans yapılarak Bosna Hersek'i birbirine bağlayan bir yol olduğunu ancak bu yolun ticarete, ordunun geçişine ve askeri ihtiyaçlara hizmet etmediği haberine yer verilmiş ve yollarla ilgili meseleye değinilmiştir. Gazetede Bosna vilayetinin yeni valisi olarak Ömer Fevzi Paşa'nın atandığı duyurulmuş ve paşa ile alakalı bilgiler verilerek Ömer Fevzi Paşa'nın Bosna ve Hersek'i birbirine bağlayacak yol için Bosna'da komutanlık yaparken de çalıştığı anlatılmıştır. Bosna ve Hersek arasındaki yolun bölge halkının gereksinimleri açısından ne derecede önemli olduğuna dikkat çekmek için "*Süveyş Kanalı kadar önemli*" denilmektedir. Yeni yapılacak yolların gelişmeye daha elverişli olması için üzerine demiryolu inşa edilecek, Avrupa yollarıyla kıyaslanacak şekilde yapılması için tavsiyede bulunulmuştur.[814]

Sarajevski Cvjetnik'te coğrafya ile ilgili bilgilendirici makaleler yazılmaya gayret edilmiştir. Bu tarz makaleleri yayınlamaktaki asıl amaç vilayetteki halkın çıkarlarını temsil etmek ve çeşitli bilgiler vermektir. Bu nedenle editör, gazetede ülkeyle ilgili yabancı eserlerden verilen araştırmalarla alakalı sütun açtıklarını ancak her işin çeşitli engellerle karşılaşabildiği gibi bu işi de bazı nedenlerle yarıda kesmek durumunda kaldıklarını açıklamaktadır. Bir gazeteci ve yazarın, kitap ve gazete yayınlarken hikâyelerini sağlam temele dayandırması zor olduğu için Bosna Hersek'in bu yöndeki isteklerine cevap vermek zorunda olduğunu açıklamış ve "*gazete bugünden itibaren bir süre yayınlanmayacak ve ekler ise yıl sonundan sonra ücretsiz olarak yayınlanacak*" diyerek kendi ismiyle gazete yayınlarına bir süre ara verileceğini duyurmuştur. Editör 24 Temmuz 1871 tarihli sayıdan yaklaşık iki ay sonra 25 Eylül 1871 tarihine kadar geçen iki aylık süre içerisinde edindiği deneyimleri anlatarak okuyucuların kayıp zamanını telafi edeceğini gazetenin girişinde Vilayet Haberleri kısmında "Sarajevski Cvjetnik okuyucularına" şeklinde

[813] "Razgovor Dvojice Hercegoviva / Trebinje i Mostarca", *Sarajevski Cvjetnik*, 29. Aprila 1872, Br. 9, God. 4.
[814] "Vilajetske Vjesti", *Sarajevski Cvjetnik*, 16. Januara 1869, Br. 3, God. 1.

başlık açarak bildirmiş ve yine Mehmed Šaćir olarak imzalamıştır.[815] Sütunun hemen altında ise "*Seyahatte Edinilmiş Bazı Bilgiler*" başlığıyla uzunca bir yazı yazmıştır. Yazının girişinde ise yollar hakkında konuşacağını çünkü gezi sırasında altyapı sorunu olarak karşılaşıp en çok etkilendiği şeyin yolların eksikliği olduğunu dile getirmiştir. "*Saraybosna'dan Travnik'e ve Travnik'ten Banya Luka'ya birçok yerde yolun bozuk olduğunu, bazı köprülerin yıkıldığını bazılarının ise tamamen yıkıldığını gördük. Özellikle Sitnica'dan Banya Luka'ya giden yol hakkında Allah bizi daha beterinden korusun diyemeyiz*" diyerek yolun ne kadar kötü bir durumda olduğunu anlatmaya başlamıştır. Devamında yolların ve diğer gördüklerinin kabul edilemez durumda olduğunu, yetkililerin beceriksizliği ve ihmalinin bulunduğunu, daha fazla bürokratik enerji ve yetenek olsaydı ülkenin ve de insanların daha iyi durumda olabileceğini aktarmaktadır.[816] Editör 2 Ekim 1871 tarihli bir sonraki sayıda ise 2. sütunda seyahatlerden okuyuculara bilgi vermeye devam etmiştir. Editör geçen sayıda Bosna'da yolların durumundan bahsettiklerini ancak bazı eksikleri söylemeyi unuttuğunu, seyahatlerinde dağ köylerinden, ovalardan bir şekilde geçtiklerini ancak Banja Luka Hükümet Konağı'nın önündeki yol dışında hiçbir kasabadan geçen tek bir düzgün yol olmadığını, Travnik civarında ise yolların oldukça iyi olduğunu anlatmıştır.[817] Sarajevski Cvjetnik gazetesinin yarı resmi özelliğe sahip olmasından dolayı Editör Mehmed Šaćir'in gerekli gördüğü yerde eleştirilerini rahat bir şekilde dile getirdiği görülmektedir.

Toplumsal olaylarda, karşılaşılan altyapı ve bürokratik sorunlarda eleştiriler yapıldığı gibi iyi olan şeyler için de teşekkür edilmiştir. Gazetenin 17 Nisan 1871 tarihli sayısında Krup'tan gelen bir okuyucu mektubunda yayınlanmıştır. İsimsiz olarak gönderilen mektupta ülkede gerçekleştirilen icraatlardan memnun olunduğu için Sultanın sıhhati ve afiyeti için duadan sonra Sultana, kaymakam Mehmed Beg Ćemerlić'e ve kadı Nazif Efendi'ye kanunlara göre hareket ettikleri, halkın mutluluğu için çabaladıkları ve yararlandıkları birçok şey için teşekkür edilmiştir.[818]

[815] "Vilajetske Vjesti/ Čitaocima Sar. Cvjetn.", *Sarajevski Cvjetnik,* 25 Septembra 1871, Br. 30, God.3.
[816] "Neka Znanja u Putovanju Zadobivena", *Sarajevski Cvjetnik,* 25 Septembra 1871, Br. 30, God.3.
[817] "Iz Putovanje", *Sarajevski Cvjetnik,* 2 Oktobra 1871, Br. 31, God.3.
[818] "Iz Krupe (Dopis)", *Sarajevski Cvjetnik,* 17 Aprila 1871, Br. 15, God. 3.

Altyapıdaki ıslah çalışmalarının meyvesini zaman içinde verdiği okur mektuplarında da görülmektedir. Nevesinje'den Mehmed Fićri Kolagić isminde oluğ Boşnak olduğu anlaşılan bir okur asillerden olduğunu belirterek gazeteye meltup göndermiştir. İş dolayısıyla 5-6 yıl boyunca Trebinje üzerinden Dubrovnik'e gittiğini bu yolun eskiden yolun son derece kötü olduğunu ve sekiz ila dokuz saatte ancak geçilebileceğini yazmıştır. Ancak yeni çalışmalar sonucunda bu sürenin üç ila dört saate düştüğünü belirtmektedir. Ayrıca eskiden Trebinje'ye gelenlerin ekmek bulmakta bile zorlandığını ancan söz konusu yollar yapıldıktan sonra Trebinje çarşısının iyileştirildiğini, yeni dükkanlar ve depolar açıldığımı aktarmıştır. Vilayetteki görevlilerin görevlerini yerine getimek için çalıştıklarını ve böylece herkesin takdirini kazanmaya çalıştıklarını gözlemlediklerini aktarmıştır. Mektubu gönderen Mehmed Fićri Kolagić, mülazım olduğunu kendisinin ve askerlerin maaşını almak için Nevesinje'ye gittiğinde doğru dürüst hizmet alamadığı için üzüldüğünü ancak Trebinje'ye geldiğinde karşılaştığı güzel manzaradan memnuniyet duyduğunu dile getirmiştir. [819] 15 Mayıs 1869 tarihli gazetede bölgeye ve Osmanlı hükümetinin uygulamalarına dair haberler verilmektedir.[820]

Osmanlı devletinin gayrimüslimlerin okulları ve ibadethanelerine maddi yardım yaptığı bilinmektedir. Buna devletin depremle yıkılan Mostanica manastırının yeniden inşa edilmesi için devlet hazinesinden gönderilen 5000 grosa maddi yardımda bulunması örneğimi verilebilir. Bu yardım için ve başrahip Teodor Vujosinović, Stojan Nikolić, Jovo Misaljević, Stoko Gruić, Jevto Travankić tarafından teşekkür mektubu hazırlanarak 8 Nisan 1870 tarihinde gönderilmiş ve söz konusu mektup Sarajevski Cvjetnik'in 9 Mayıs 1870 tarihli sayısında yayınlanmıştır.[821] Sarajevski Cvjetnik'e 17 Şubat 1869 tarihli Krup'tan gönderilen bir mektupta Bihaç'ta on nahiye ve yedi kadılık olduğu bunlara Krup'un da dahil olduğu ve neredeyse tüm Bosna ve Hersek'te Krup'tan daha kötü durumda olan bir kadılık olmadığı yazılmıştır. Ancak mektubun devamında İbrahim Ağa'nın kaymakam olarak atanmasıyla bölgede ticaretin geliştiği evlerin ve iş yerlerinin

[819] "(Dopis)-Iz Nevesinja", *Sarajevki Cvjetnik*, 23 Maja 1870, Br. 21, God. 2.
[820] Sarajevki Cvjetnik, 15 Maja 1869, Br. 20, God. 1.
[821] "(Dopis)- Slavnom uredništvu Sar. Cvj.", *Sarajevki Cvjetnik*, 9 Maja 1870, Br. 19, God. 2.

kurulduğu, kilisenin inşa edildiği Krup'un Bišće ve Bihać'ı çoktan geçtiği söylenmiştir. Bišće'de Hristiyanlara ait beşten fazla ev yokken Krup'ta seksen tane ev olduğuna dair bilgi verilmiş ve Osman Paşa ile İbrahim Ağa'ya teşekkür edilmiştir.[822] Sarajevski Cvjetnik de tüm gazeteler gibi gündelik olaylar, doğal afetler, bölge ile ilgili gelişmelere yer verilmektedir. Haberlerle ilgili gelişmeler bazen sonraki sayılarda da devam etmiştir. Örneğin gazetenin 52. sayısında yer verilen Saraybosna'daki yangın sonucunda Sancak'taki devlet lojmanlarının yandığı, ikametin yanlış planlandığı, devlete ait diğer evlerin de yangına dayanıklı olmadığı aktarılmış[823] ve bu haberle ilgili gelişmeler gazetenin bir sonraki sayısında da devam etmiştir. Bu yazıda Saraybosna'dan gönderilen F. Mojza tarafından bir önceki sayıda yangın ile ilgili verilen bilgilerin doğru olduğu söylenmiş ve Zenica ile Busovaca'daki söz konusu lojmanların yapılacağına dair bilgiler mühendisten öğrenilmiştir.[824]

Gazetede aşağıda aktarılacak haliyle çeşitli diyalog halinde konuşmalar yayınlanmıştır. Minka Memija bu diyalogları biçim ve içerik yönünden Yunanların diyaloglarına benzeterek, diyalogların Helen edebiyatındaki hicivle ilişkilendirilen Menippus ile Platon tarafından yazılan eğitici-felsefi yazılar arasında konumlandırabileceğini söylemektedir. Bununla birlikte bu yazıları kültürel öz farkındalığın, özgürleşmenin ve ulusal dirilişin ilk nüveleri olarak görmektedir.[825] Kiseljak'taki halktan Saraybosnalı bir Müslüman ve yabancı bir Hristiyan tüccarın konuşması ve aralarındaki diyalog mektup olarak gönderilmiş ve 3 Nisan 1869 tarihli gazetede yayınlanmıştır. Bu diyalog Saraybosna'da gerçekleştirilen reformlara dair iki farklı kimliğe sahip bireylerin bakış açılarını göstermesi açısından önemlidir. Diyaloğun başlangıcı yabancı tüccarın Saraybosna'da yeni olan şeylerin ne olduğunu sormasıyla başlamakta ve Müslümanın Saraybosna'da çoğu bilinen ama yine de önemli olan ve konuşulmayı hak eden çok fazla haber olduğunu çünkü İmparatorun

[822] "Vilajetske Vjesti/ U Krupu 17. Februara 1869 (Dopis)", *Sarajevki Cvjetnik*, 6 Marta 1869 Br. 10, God. 1.
[823] "Vilajetske Vjesti/ Premda mi imamo simpatije ya inostraske majstora…", *Sarajevski Cvjetnik*, 28 Decembra 1869, Br. 52, God. 1.
[824] "Priposlato/ U članku, što ga saopštiste u 52. Broju vašeg lista…" *Sarajevski Cvjetnik*, 1 Januara 1870, Br. 1, God. 2.
[825] Minka Memija, "Štampa i Pretpreporodni Period Bosanske-Muslumanske Književnosti", *ANALI Gazi Husrev-Begove Bibloteke Knjiga XIX-XX*, (Ur): Enes Karić, El-Bejan, Sarajevo 2021, s. 216.

çok sayıda dost edinmek için bir sürü uygulama başlattığını söylemesiyle devam etmektedir.[826] Ancak şunu belirtmek gerekir ki yenilikler Osmanlı Devleti'nin sonraki yıllarda uyguladığı Yeniçeri Ocağı'nı kaldırma gibi askeri ve diğer idari-iktisadi reformlar Bosna'da tepkiyle karşılanmış ve 19. yüzyıldaki isyanların temel nedenini oluşturmuştur.[827] Yine de zaman geçtikçe bu yenilikler bazı kesimler tarafından benimsenmiş ve desteklenmiştir. Diyalogta reformların bir kesim tarafından (Müslümanlar) memnuniyet oluşturduğu gözlenirken başka bir kesim tarafından büyük bir anlam ifade etmediği anlaşılmaktadır. Tüccar "*Tarihimiz bize müslümanlardan kurtuluş beklemememizi ve yalnızca Ruslardan olduğumuzu söylüyor, bu yüzden kızgınım, reformlara inanmıyorum*" diyerek reformları anlatması için Saraybosnalı Müslümandan ricada bulunmuştur. Müslüman şahıs reformların maddi yönlerine değinerek şunları söylemiştir:

> "*Çok fazla kelime israf etmeyeceğim, hemen konuya geçiyorum. Majesteleri sultanımız bizi kahve v.s. tekelinden ülkelerin büyük karlarından kurtardı; bu imparatorluğun lütfu son zamanlarda her şekilde uygulanacak ve ticarette fayda sağlayacak, böylece tüketiciler (alışveriş yapanlar) huzurlu olacaktır… Diğer ülkelerdeki devlet gelirlerine bakma fırsatım oldu ve gördüm ki şeker dahil birçok üründe kısacası çifte vergi var... Ve imparatorluğumuzda taşınmaz satın almak için şimdi yabancılara izin verilmesi bizim için bir kolaylık çünkü iş yerinden/işletme satışından yeni geliri olan bir ülke olacak*"[828].

Reformların uygulandığı ve gelişmelerin devam ettiğine dair Hersek'ten Sarajevski Cvjetnik'e 20 Ocak 1872 tarihinde gönderildiği aktarılan bir okuyucu mektubu gazetenin 29 Ocak 1872 tarihli sayısında yayınlanmıştır. Okuyucu mektubuna bakıldığında her yıl mart ayında meclis üyelerinin seçildiği gibi bu yıl da seçileceğini, yetkililerin dikkatsiz uygulama ve suiistimallere son vermek için tüm enerjilerini yönelttiklerini gördüklerinden bahsedilmektedir. Okuryazar, iyiyi kötüden ayırt edebilen üyelerin, adaletle seçildiğinde vilayet düzeninin imparatorluk

[826] "Od poštovane strane primali smo ovo pismo", *Sarajevski Cvjetnik*, 3 Aprila 1869, Br. 11, God. 1.
[827] Caner Sancaktar, "Osmanlı Hâkimiyeti Altında Boşnak Ulusunun Doğuşu", s. 31-32.
[828] "Od poštovane strane primali smo ovo pismo", *Sarajevski Cvjetnik*, 3. Aprila 1869, Br. 11, God. 1.

hükümetinin istediği gibi sağlanacağına dair fikir beyan edilmiştir. Bununla birlikte "*İmparatorluk hükümetinin reformları nasıl enerjik şekilde savunduğunu görünce kendimi bu birkaç kelimeyi yazmak ve Sar. Cvj. Gazetenizde yayınlamanızı rica ederek size ulaştırmak istedim.*"[829] diyerek düşüncelerini ifade etmiştir. Bununla birlikte 29 Ocak 1872 tarihli aynı sayıdaki gazetede Sijenica'dan gönderilen bir başka mektupta da reformlar hakkında olumlu düşünceler beyan edilmiştir:

> "*İmparatorluk hükümetinin bizim refahımızı enerjik şekilde savunduğunu ve tüm imparatorluk yetkilerini uygulamaya çalıştığını görerek ne düşüncede ne de sözde yeterince teşekkür edemeyiz. Yeni Pazar sancağındaki halkın geçmişte yaşananlardan zarar gördüğünü herkes biliyor, her türlü refah belirtisi yok olmuştu. Ancak yerel mutasarrıfın buraya geldiği zamandan beri ilerleme sağlamak için çok çaba sarf edildi ve özellikle şimdi yeni bir hayat vaat eden tedbirler alınıyor. Size bu işin arka planını gönderiyorum. O planda bu sancağın gerçekten ilerlemesini sağlayan bazı şeyler yer aldı*"[830]

Söz konusu ifadelerden Osmanlı Devleti'nin sancaklarda iyileşmeyi sağlayacak tedbirlerin halk tarafından da yakından izlendiği görülmektedir. Kamuoyuna açıklanması için Sarajevski Cvjetnik'e Sijenica'dan gönderilen bu mektupta, planlar maddeler halinde yazılmış ve uzun olduğu için gazetenin sonraki sayılarında da yayınlanmıştır.

Sosyal olaylarla ilgili yazılar yazılarak halk aydınlatılmaya ve olaylar hakkında farkındalık kazandırılmaya çalışılmıştır. Sosyal yaşamla ilgili olarak içki tüketimi ve dilencilik gibi toplumu etkileyen birçok konuda yazılmaya gayret edilmiştir. Rusya hariç köylüler arasında içki tüketiminin fazla kullanıldığı ve gün ışırken sokakta ölenlere rastlandığına dair bilgi verilmiştir. Buna rağmen yine de içki tüketecek kişiler olursa ne zaman ve ne kadar içilmesi gerektiğine dair ölçütler verilerek kısa bir makale yazılmıştır. "*...Bu nedenle izinli ve yararlı olacak şekilde*

---

[829] "Vilajetske Vjesti/ Iz Hercegovine (Dopis)", *Sarajevski Cvjetnik*, 29 Januara 1872, Br. 48, God. 3.
[830] "Vilajetske Vjesti/Iz Sjenice (Dopis)", *Sarajevski Cvjetnik*, 29 Januara 1872, Br. 48, God. 3.

vücudun tamamına bakılarak bazen 15'den 30 dirheme temiz rakıyı insanlar ölçülü şekilde içebilir... ".[831] Ancak yine de içki tüketilmemesinin daha iyi olduğunu kanıtlamak için bilgiler verilmiş ve ikazda bulunulmuştur:[832]

> *"Makul bir insandan çok alçak gibi görünen sarhoş bir adam görmek gerçekten çok feci ve bu kişi sadece kötülük yapmakla kalmaz 1. ruhunu kaybeder, insanlara saygısızlık eder ve kutsal ve ilahi olan herşeye saygısızlık eder, 2. sağlığını kaybeder çünkü ciğerleri kötüleşir ve sağ tarafı çürür... Ve böyle hasta ebeveynden olan çocuklar sağlıklı olamaz: 3. bu kişiler evlerini mahvederler ve fakirliği çoğaltırlar, çünkü sadece çalışmamakla kalmaz: aylaktır, evden çoğu şeyi atar, çoğu aman gördüğüm gibi çocuklarını ve hanımını kuru ekmeksiz bırakır. Ev sahibinin üzgün olduğu ev mutsuz ve böyle ebeveyne sahip çocuklar üzgündür. İnsanlar, insanlar aklınız ve insanlık onurunuz nerede? Seni yalnızca lanet birşey gibi küçük düşüren bu perişan içecekten uzak dur*"

Dilencilik konusu ile ilgili olarak da devletin özellikle çocuk yaşta dilendirilenlere sahip çıkması, dilencilerin hayatını kolaylaştıracak bir yol bulunması, yetkililerle anlaşılması ve yoksullara bakılması gerektiği anlatılarak her halükarda dilenciliğin kaldırılması gerektiği belirtilmiştir. Bu amaçla gazetenin 27 Mart 1869 tarihli sayısında yer alan dilencilik hakkındaki makalede vücudundaki azalarda eksiklik olan kişilerin yanı sıra kendi geçimini sağlayacak kişilerin ve çocukların dilendiğini anlatılmıştır. Saraybosna'ya yakın köy ve kasabalarda kendi insanına bakabilecek kimseler olmasına rağmen böyle bir toplumsal sorun olduğu dile getirilerek bu soruna çözüm aranmıştır.[833]

4.4.2.2. Eğitim Talepleri

Osmanlı Devleti eğitim konusunda İstanbul, Edirne ve Bursa gibi üç önemli şehirden sonra Balkanların en batısındaki Bosna eyaletinde çalışmalarını

[831] "Trebali piti rakiju? Kad? i Koliko?", *Sarajevski Cvjetnik*, 22. Avgusta 1870, Br. 34, God. 2.
[832] "Trebali piti rakiju? Kad? i Koliko?", *Sarajevski Cvjetnik*, 22. Avgusta 1870, Br. 34, God. 2.
[833] "Produženje članka za prosjake", *Sarajevski Cvjetnik*, 27 Marta 1869, Br. 13, God. 1.

yoğunlaştırmıştır. Buradaki başlıca amaç reformlara karşı gösterilen direnci kırmak ve eğitimle halkı bilinçlendirmektir. Bu sebeple Müşir Ömer Lütfi Paşa (Latas) beş sancakta mahalle mektebi ve medrese açılması için idareyle irtibat kurmuştur. Kurulan irtibat sonucunda açılması istenen söz konusu okullar yerine rüşdiyelerin açılmasının aynı amacı sağlayacağı söylenmiştir. Nitekim Bosna'da 1850'li yılların başında rüşdiyeler açılmış ve devlet tarafından okul için gerekli maddi yardım yapılmıştır.[834] Ayrıca sivil okulların cevap veremediği gereksinimleri karşılamak için askeri idadiler de açılmıştır.[835] Bosna'da okullar dini kimliklere göre şekillenmiştir. Müslümanlar açısından bakıldığında 1876 yılında Bosna ve Hersek'te 43 medrese, 24 rüşdiye vardır. Katoliklerin 1870 yılında tüm Bosna'da 21 okulu ve 490 öğrencisi bulunurken Ortodoksların 57 okulu ve 3286 öğrencisi bulunmaktadır.[836]

Bosna'da Osmanlı okul sistemi ve eğitim reformları 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlanmaya başlayarak medrese ve benzer türdeki okullarda uygulanan klasik eğitimde reform yapılmaya başlanmış, okullardaki öğrenci sayıları artmıştır. Bosna Vilayet nizamnamesinin eğitimle ilgili bölümünde, vilayetlerdeki okulların eğitim ve bilim yönünden denetlenmesi için Maarif-i Umumiye müdürlüğünün kurulmasına karar verilmiştir. Bosna'da da eğitim sisteminin reforme edilmesi için Daire-i Umur-ı Islah-ı Maarif (1866), sonra Tezyid-i Asar-ı Maarif için Komisyon-u Mahsusa (1867-1871), Komisyon-u Maarif-i Vilayet (1874-1878) gibi bir dizi komisyon kurulmuştur. Rüştiyelerde kullanılan kitaplarda sadeleştirme çalışmaları başlamıştır. Başlangıçta devlet eğitim için Müslümanlara ve gayrimüslimlere ders kitapları aracılığıyla yardım ederken eğitim reformlarını desteklemek amacıyla imparatorluk bütçesinden de kaynak ayırmıştır. Örneğin 1869 yılında İstanbul'dan Saraybosna'ya gayrimüslimlerin okullarının ihtiyaçları için 100.000 kuruş gönderilmiştir. [837]

---

[834] Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908), İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 95-96.
[835] Ahmet Cihan, *Osmanlı'da Eğitim*, 3F Yayınevi, İstanbul 2007, s. 92.
[836] Vjekoslav Klaić, *Bosna (Zemljopis),* Knjiga III, Tiskom K. Albrechta, Zagreb 1878, s. 138-142.
[837] Edina Solak, "Naziv Jezika u Salnama: Sistemska Reforma Obrazovnog Sistema i Službena Nominacija Jezika u Bosni", *Književni Jezik,* 24/1-2, s. 25-27.

4.4.2.2.1. Okuma Odası ve Kitap Talepleri

Eğitimle ilgili olarak okulların yanı sıra kütüphane ve okuma odalarının oluşturulmasına yönelik yinelenen talepler bulunmaktadır. Gazetede 27 Kasım 1871 tarihinde "*Našu staru želju opet izjavljajujemo*" başlıklı makalede "*Eski taleplerimizi tekrar yayınlıyoruz*" denilerek bu istekler anlatılmıştır. Makalenin girişi uzun tutulmuş ve bunun sebebi de yazı içerisinde okuyucuya aktarılmıştır. Makalede[838];

> "*bir insan mecbur kaldığı görevde ne kadar başarılı olursa olsun zaman zaman işten vazgeçmek ve dinlenmek istemesi doğa tarafından reçete edilir. İnsanın dinlenme/tatil zamanını herhangi bir uğraş olmadan geçirmemesi mucizedir, sıradan hayatta eğlence denilen olağan işlerin dışında bir şey arar. Bu eğlence ihtiyacı kart, domino, satranç, bilardo, tombala, halka açık gösteriler vb. gibi özel ve kamuya açık alanlarda farklı oyunlar bulur… Böylece tatil zamanları yukarıda sıralanan kârının yanında maddi manevi hiçbir fayda sağlamayan oyunlarla ya da kitap ve gazete okuyarak ya da iyi bilgiyi çoğaltan halka açık yerler veya özel evlerde harcanır. Eğitimli milletler Prizren'deki bazı basit oyun ve eğlenceleri alırlar ve onları pekiştirirlerdi. Böylece onlardan fayda sağlarlar ve eğitimlerini büyük ölçüde geliştirirlerdi ve diğer milletlere karşı kendi tatil zamanlarında tümüyle cahil kalmaz ve saçmalığa düşmezler."*

Makale bazı cemiyetler ve açılan okuma salonları hakkında bilgi vererek devam etmektedir:[839]

> *"Osmanlı basınını dikkatle takip edenler bilirler ki İstanbul'da farklı milletler için çok yöntemli "Cemiyet-i İlmiye", "Cemiyet-i Kitabet", "Cemiyet-i Ulfet" vb. okuma salonu gibi dernek ve kuruluşlar*

[838] "Vilajetske Vjesti/ Našu staru želju opet izjavljemo" *Sarajevski Cvjetnik*, 27 Novembra 1871, Br. 39. God. 3.
[839] "Vilajetske Vjesti/ Našu staru želju opet izjavljemo" *Sarajevski Cvjetnik*, 27 Novembra 1871, Br. 39. God. 3.

bulunmaktadır. Daha sonra vilayette, vilayet sistemi zamanında başlıca yerlerde okuma salonlarının açık olduğunu görüyoruz… Trabzon vilayetinde ana yer olan Samsun sancağı dışında Selanik'te "Cemiyet-i Nevzad" adı altında açık kıraathaneler bulunmaktadır. Bunun dışında tüm kütüphaneler de açık durumda. Bosna'da sadece Saraybosna'da Ortodoksların belediyelerinde halk kütüphanesi anlamına gelen bir kütüphane olduğunu görüyoruz, daha sonra ise bu türden bir girişimin izini göremiyoruz.".

Kurtćehajić'in içerikleri ve yazılarıyla dolu olan Sarajevski Cvjetnik gazetesi doğudan batıya bakışla Bosnalı Müslüman Slav ruhunun halk uyanışını sağlayacaktır. Avusturya Macaristan işgali sonrasında yaşanan sosyo-politik ve psikolojik durgunluğa rağmen Bosnalı Müslümanların okuma ve kültürü, Müslümanların eğitiminin düzenlenmesiyle ve de okuma salonlarının açılmasıyla başlamıştı.[840] Banja Luka'dan Abdulah ismindeki genç bir öğretmenin 19 Şubat 1870 tarihinde gazeteye gönderdiği ve ancak 28 Şubat 1870 tarihinde yayınlanan mektubunda, Banja Luka Sancağından mutasarrıf Rıza Paşa'nın İstanbul'dan gelen tüm gazeteleri ve Sarajevski Cvjetnik ile Bosna gazetelerini Rüştiye'deki öğrencilerin dünya hakkında bilgi edinmelerini istediğinden okumaları için verdiğini yazmıştır. Öğrencilerin bu gazeteleri okumasının fayda sağlayacağını bilen genç öğretmen "*Bu şekilde okuyarak öğrencilere sadece Osmanlı üslubu ve dili öğretilmez, aynı zamanda zihinleri de gelişir*" diyerek editörden bu bilgiyi haber yapmasını ve Sarajevski Cvjetnik'i kendi çalıştığı okula göndermesini rica etmiştir.[841]

Müslüman okullarında dilin kullanımı, Arapça imla reformlarıyla bağlantılı bir şekilde tatbik edilmiştir. Okullarda Doğu dillerinin okunması ve ders kitaplarının Türkçe olduğu görülmektedir. Anadilde eğitimde gerekli çalışmalar yapılması için sonradan adımlar atılmış ve 1884 yılında rüşdiyeler ile Müslüman okullarında anadili tanıtmak için güçlü istekler olmuştur. Ancak 20. yüzyıla kadar Arapça okuryazarlığın

[840] Muhsin Rizvić, "Doba Preroda kao Prelemno u Bosansko Muslimanskoj Književnosti i Kulturi", s. 9.
[841] "Iz Banje Luke (Dopis)", *Sarajevski Cvjetnik*, 28 Februara 1870, Br. 9, God. 2.

temelleri okullarda ağırlıklı olarak Arap Alfabesi ile Kuran'dan alıntılarla edinilmiştir. Müslüman nüfusun kitlesel okuryazarlığı ancak 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başındaki reformlarla bağlantılı olarak okullarda Arap harflerinin tanıtılmasıyla gerçekleşmiştir.[842] Nitekim Boşnakça ilk ders kitaplarının (ilmihal) basımının 1875 yılına doğru başlaması, kültürel bir özellik olarak ayrı bir etnik grubun oluşumunu sağlamıştır. İslam, Müslümanların Sırp ve Hırvatlardan ayrılmalarını sağlarken Müslümanların anadilde eğitime başlamamış olmaları da kimlik oluşumunu etkilemiştir.[843] Dolayısıyla eğitimde Arap alfabesi ve imlası önemli olduğundan gazetedeki kitap tanıtımlarında da buna dikkat edilmiştir. 20 Şubat 1869 tarihli gazetede İstanbul'da yayınlanan iki tane kitabın tanıtımı ve temini hakkında detaylı bilgi verildiği ve bir nüshasının Sarajevski Cvjetnik'e gönderildiğinden bahsedilmektedir. Bunlardan ilki Arapça ve Farsça dillerine dair bir gramer kitabıdır. Bu kitabın Osmanlıca'yı öğrenen ve Türkçe yazmakla ilgilenen herkes için önemli bir hizmet sunabileceği söylenmiştir. Diğer kitap ise farklı bir yazar tarafından Türkçe ve Fransızca olarak "Konstantinapolis Ticaret Yolu" başlığı ile yayınlanmıştır. Kitabın baş kısmında ise imparatorluk hanedanının soyağacı, oğulları, kızları ve ailenin diğer üyelerinin isimleri ve yaşlarının yer aldığı aktarılmıştır. Bununla birlikte imparatorluktaki bakanların askeri ve sivil düzenin diğer büyük beylerin isimlerinin de listelendiği söylenmiştir. Bu iki kitabın İstanbul'da Divan Yolu'nda, numara 73'de basıldığı belirtilmiş ilk kitabın 12 grosa, ikincisinin ise 1 mecidiye olduğu bilgisi verilmiştir. Kitabı temin etmek isteyenlerin Sarajevski Cvjetnik gazetesiyle irtibata geçtikleri takdirde ellerinden gelenleri yapacakları belirtilmiştir.[844]

Travnik'ten Husein Zeći ismindeki bir memurun mektubu, 31 Ocak 1870 tarihli gazetede yayınlanmıştır. Gönderenin isminden ve hicri takvimi not düşerek (29 Şevval 1286) mektubu yolladığı için Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Mektubu yollayan kişi, Sarajevski Cvjetnik gazetesini "medeniyetin akışını kuvvetlendiren" bir su damlası olarak gördüğüne dair övgüde bulunduktan sonra

[842] Dževad Jahić, *Jezik Muslimanskih Muslimana*, s. 21-22.
[843] Midhat Kapo, *Nacionalizam i Obrazovanje: Studija Slučaja Bosna i Hercegovina*, Program Podrške Obrazavanju Fond Otvoreno Društva Bosna i Hercegovina, Sarajevo 2012, s. 106.
[844] "Unutranjenje Vjesti", Sarajevski Cvjetnik, 20 Februara 1869, Br. 8, God. 1.

okuldan mezun olan altı öğrencinin mutasarrıf Mustafa Hulusi Bey tarafından kamu hizmetine kabul edildiğini aktarmıştır. Bununla birlikte "*ilkokullara gelince şimdi her zamankinden daha iyiler, artık 7-8 yaş arası çocukların gazeteleri bildiği ve gece gündüz okuduğu görülmektedir. Kadımız Mahmud bey ve Travnik soyluları Hamid Bey Tezkeredžić ve Mehmed bey Naimović İstanbul'daki 'Mumeiz' gazetesini çocuklarına okutuyorlar*" diyerek bu bilgilerin Sarajevski Cvjetnik gazetesinde yayınlanmasını istemiştir.[845] Sarajevski Cvjetnik'in 30 Ekim 1869 tarihli sayısında İstanbul'da çocuklar için "mumeiz" isminde kırmızı kâğıda basılı bir gazetenin çıkarılmaya başladığına dair duyum alındığı söylenmiştir. Bu gazetenin ilk sayısında editörün Rabbi yessir (Allah kolaylık versin), Vela Tuasir (Allah zorlaştırmasın), Rabbi temim bil hayir (Allah sonunu hayırlı eylesin) sözlerini gazeteye eklediğine dair bilgi verilmiş ve editör çalışmalarından dolayı tebrik edilmiştir.[846] 15 Ekim 1869 tarihinde yayına başlayan "Mumeiz" yani "Mümeyyiz" isimli bu gazete Türk edebiyatındaki ilk çocuk dergisi olarak kabul edilmektedir. Osmanlı kimliğini vurgulayan bir gazete olma amacına sahiptir.[847] Sarajevski Cvjetnik'e gönderilen mektup vasıtasıyla Müslüman çocuklar arasında eğitim ve okullaşmanın olduğuna dair çıkarım yapılabilmektedir. Bununla birlikte Mümeyyiz gazetesinin Bosna'ya kadar ulaştığı görülmekte ve çocuklarına bu gazeteyi okutan ailelerin olması, Travnik'te Türkçe bilmenin yanı sıra Osmanlıca okuyabilen çocukların varlığına da bir delildir. Ayrıca Osmanlı kimliğini şiar edinen bu çocuk gazetesinin Bosnalı Müslüman aileler tarafından alınıyor olması Osmanlı üst kimliğinin çocukları tarafından okunması ve benimsemesinde bir beis görmediklerini göstermektedir.

Editör okurlar arasında ayrım gözetmeyerek Osmanlı kimliğini üst kimlik olarak gördüğü için "Lijep Primjer" yani "Güzel Örnek" başlığıyla okullara dair bir haberi yayınlamıştır. Buna göre Bišće'de 50 öğrenci kapasiteli Ortodoks okulu olduğunu, okuldaki öğrencilerden 10'unun Katolik, 7'sinin Yahudi ve kalanlarının Ortodoks kökenli olduğunu aktarmıştır. Ancak Hristiyan ve Yahudilerin aksine birkaç Türk gencinin de özel olarak bu okula geldiğini belirtmiştir. Okuyucuya

---

[845] "Iz Travnika (Dopis)", *Sarajevski Cvjetnik*, 31 Januara 1870, Br. 5, God. 2.
[846] *Sarajevski Cvjetnik*, 30 Oktobra 1869, Br. 44, God. 1.
[847] Eray Yılmaz, "Mümeyyiz İlk Osmanlı ya da Osmanlıcı Çocuk Dergisi" *Toplumsal Tarih*, S: 202, Ekim 2010, s. 4-5.

aktarılan haberden ilgi ve yardımı hak eden Bišće'deki bu okula devletin 1500 groša maddi olarak bunun yanı sıra kitap ve başka şekillerde de yardım yaptığı bilgisine ulaşılmaktadır. Okulun harita eksikliklerinin olduğu ve yardım için öğrenci listesinin gerektiği gibi bilgilerle devam etmektedir.[848] Eğitimle ilgili olarak 24 Temmuz 1871 tarihli sayıda yapılacak olan İtalyanca sınavına dair bilgi verilmiştir.[849] Saraybosna'da Aziz Sava gününde Sırp Ortodoks okulunda okul töreninin kutlandığı, erkeklerin okulunda olduğu gibi kadınların okulunda da şenliklerin yapıldığı, erkeklerin okulundaki kutlamada Rus konsolosu Kudrijavcev'in tören sonrasında her yıl bu okula maaşından katkıda bulunacağına dair haber yapılmıştır.[850] Rusya'nın Balkanlardaki Sırplar üzerinde elinin bulunduğuna dair bir örnektir.

4.4.2.2.2. Okul Talepleri

Batılılaşma ve reformlar sayesinde Bosnalı Müslümanların taleplerinde de ileriye yönelik değişimler gözlenmektedir. Halk bilinçlendikçe toplumdaki ayrışmaların ortadan kalkacağı düşüncesi hakimdir. Bu nedenle eğitime yönelik her türlü değişim isteği hükümete yöneltilen bir talep haline gelmiştir. Eğitimin önemine inanan ve eğitime değer veren Bijelopolje ve Bihor kadısı Mehmed Efendi yarı resmi bir gazetenin yayınlanacağını duymuş ve eğitim hakkında bir mektup yazarak gazetede yayınlatmak istemiştir. Mektup şu şekildedir:[851]

"*Selamlar Sarajevski Cvjetnik!*

Dünyaya iyi şeyler bahşeden, insanlığa kapılarını açan, insanlığın nuruna eriştiği Allah'a şükürler olsun, bu dünyanın gelecek yüzyılın meyveleri için bir alan olacağı sözüne tanık olduğumuz eğitimdeki bu yeni başarıyı kutluyoruz, bilim bizi her türlü düşmanca saldırıdan koruyabilir ve dünyanın durumuna güç verebilir. Birbirinden

[848] "Vilajetske Vjesti/ Priposlato / Lijep Primjer", *Sarajevski Cvjetnik*, 9 Oktobra 1871, Br. 32, God. 3.
[849] "Vilajetske Vjesti/ Priposlato od sar. Pravosl. Opšt." *Sarajevski Cvjetnik*, 24 Julija 1871, Br. 30, God. 3.
[850] "Prekjučer na dan Svetoga Sava..", Sarajevski Cvjetnik, 16 Januara 1868*1869, Br. 3, God. 1
[851] "Mehmed Efendija kadija Bjelopoljski i Bihorski…/Pozdrav Sar. Cvjetniku!" *Sarajevski Cvjetnik*, 30 Januara 1869, Br. 5. God. 1.

önceki günlerin geçip gitmesi gibi asırların birbirini temsil etmesi gibi bu dünyada teslimiyetin yerini karanlık aydınlatır. Sultanımız Abdülaziz'e Allah nice yıllar yaşamayı nasip etsin, hükümeti yönetmeye başladığında kendi ülkesinde eğitimi yaymak için adım atmış, dünyanın yaradılışından beri eğitimin insanları mutlu ettiğine inanmış ve eğitimi nasıl eyleme geçireceğini denemeye çalıştı. Bu özellikle imparatorluktaki vilayet sisteminin tanıtılması ve eğitimin yüzündeki perdenin kaldırılmasıyla yapılmıştır. Bosna'daki halkımız özellikle bilim konusunda eksikti, ancak bu eksiklik Vali Osman-Şerif Paşa aracılığıyla imparatorun çabasıyla telafi edildi. Bu olay çiçeklerin açtığı ve tüm doğanın canlandığı ilkbahar gibi kalbimizi sevindirdi. Allah ona yardım etsin ve onun emeklerini versin…"

Eğitim hakkında 6 Kasım 1871 tarihli gazetede "*Ko je slijep u jamu pada*" başlıklı bir yazıya yer verilmiştir. Bu başlıkta sözü geçen "*kör olan çukura düşer*" anlamına gelen bir atasözüdür. Atılan başlığın altında şu kısa makaleye yer verilmiştir:[852]

"*Bu atasözünün basit anlamı herkes tarafından bilinir, burada görme yoksunluğundan, fiziksel olarak görme engeli olanları anlamıyoruz, çünkü görme yetisi olan ve çukuru gören ama yine de çukura düşenlerden çok ama çok fazla var... İnsanları böyle kör eden karanlık, cehaletten başka bir şey değildir ve yalnızca bilimin ilaç olabileceği bir hastalıktır. Bu yüzden bizim milletimiz eğer cahillik denizinin karanlığında yaşamak istemiyorsa hükümet tarafından kendilerine verilen aracı ve kolaylığı kabul etmeli ve doğal hukuk ve devlet hukukunda bulunan genç neslin daha iyi incelenmesi için çaba sarf etmelidir. Çünkü geçen sene resmi gazetede yayınlanan okul kanununda kendi çocuklarını okuldan ayıranlar için ceza verildi. Prizren vilayetindeki 'Prizren' isimli gazetenin 13. sayısında, Vali Safet Paşa'nın*

[852] "Vilajetske Vjesti/ Ko je slijep u jamu pada.", *Sarajevski Cvjetnik*, 6 Novembra 1871, Br. 36, God. 3.

vilayet müfettişine mektep düzenini sağlaması ve mektep kanununun uygulanması için emir verdiğini okuyoruz… O hâlde burada hükümetin çocuklarınızı okula göndermeyi zorunlu kılmasını beklemek yerine bunu kendi isteğinizle yapmanız iyi olacak ve böylece gençlerinizin liyakatli bilgisinin değeri size atfedilecektir. "

Bišće'den Ahmed Imamović'in yazdığı "Dopis" yani mektup aracılığıyla Osmanlı Devleti'nin eğitimdeki uygulamalarının gelişme gösterdiği öğrenilmektedir. Ahmed Imamović, Bihać sancağında 10-15 yıl öncesine kadar okuma yazma ya da hesap bilen kimse bulunamadığı ancak Sultan hazretlerinin eğitime sürekli olarak verdiği destek sayesinde ülkedeki okulları çoğalttığını bu sayede 80 kişinin okuyup iyi yerlere geldiğini anlatmıştır. Bu 80 kişiden 77 tanesinin çeşitli yerlerde tahrirat müdürü, mal müdürü, nüfus memuru gibi çeşitli görevlerde hizmette bulunduğunu aktarmıştır. Bir süre önce öğrencilerin bilimdeki başarılarını sergiledikleri rüştiye sınavını Hasan Haki efendi sayesinde yaptıklarını ve böyle gelişmelerin olduğu bir zamanda yaşadıkları için emeği geçenlere ve sultana teşekkür edilmiştir. Ahmed Imamović mektubunu "*Lütfen bu mektubu ülkemizde ana eğitim organı olarak bilinen Sarajevski Cvjetnik gazetenize kabul edin"* diyerek bitirmiştir.[853] Bu mektup vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nin eğitim konusunda titiz uygulamalarda bulunduğu ve güzel neticeler aldığı öğrenilmekle birlikte Sarajevski Cvjetnik gazetesinin halk tarafından bir eğitim organı olarak görüldüğü ve Mehmed Šaćir'in halkı eğitme hedefine ulaştığı görülmektedir.

Saraybosna'da açılacak olan okul sadece Sarajevski Cvjetnik editörü açısından değil halk nezdinde de önemli bir hadisedir. Halkın eğitimin önemini bildiği ve buna yönelik halktan da talebin olduğu gazeteye gönderilen yazılarda da görülmektedir. Gazetenin 5 Şubat 1872 tarihli sayısında "*Boşnak*" olduğunu ve Osmanlı ordusuna hizmet eden birinin gazeteye ismini gizleyerek "*bir vatansever*" imzasıyla gönderdiği yazıda eğitimin öneminin anlaşıldığı ve talep edildiği görülmektedir. Söz konusu sayıya gönderilen yazı şu şekildedir:

---

[853] "Vilajetske Vjesti/ Iz Bišća (Dopis)", *Sarajevski Cvjetnik,* 13 Marta 1871, Br. 10, God. 3.

"*Doğuştan Boşnak olan ben imparatorluk ordusunda hizmet ediyorum. Herhangi birinin ve özellikle bir subayın okuma yazma bilmediğinde ne gibi dezavantaj ve utançla pişman olduklarını gördüğümde geçmişlerini bilime ilgi duymadan geçirdiklerini öte yandan öğrenmekten zevk alan hiçbir çaba ve masraftan kaçınmayan askerlerin başka yerlere gidip okuduklarını gördüm. Askere gittiler ve her gün ilerliyorlar. İlçemizde böyle bir okulun açılmasını istemekten başka bir şey yapamam ve bu yüzden her vatanseveri katkıda bulunmaya çağırıyorum. Böylesine faydalı bir kuruma yüksek hükümetin davetine şimdiden yanıt vermiş olan Banja Luka ve Travnik sancağından katkıda bulunanlara, kendim ve yoldaşlarım adına içtenlikle minnettarlığı ifade etmenin bir yolu olarak gazetenizde teşekkür ediyorum. Bir vatansever*"[854].

Gönderilen yazı Bosnalı Müslümanların eğitim konusundaki hassasiyetini açıkça gözler önüne sermektedir. Editörün ekinden de anlaşılacağı üzere eğitimin önemi ve özellikle din dışı eğitime talebin söz konusu olduğu ortadır. Editör ise aynı sayıda bu yazının altına şu ifadelerini not düşmüştür:

"*Yaşasın vatanseverler! Memleketimizin kalem kullanmayı bilen her sakini ilmi bu şekilde insanlara tavsiye edecek ve açıklayacak kadar enerjik olsaydı durumumuz farklı olurdu. Gerçekten de fen okulundan mezun olan memurlar olmayanlarla kıyaslanamaz. Her halükarda ilimleri bitiren kişi bitirmeyenden daha fazla saygıyı hak eder… Bu nedenle sevgili hemşerilerim oğullarınızı bilimle donatın ve asker sınıfına saygı duyduğunuzu bildirin*"[855]

Gazetenin 13 Şubat 1869 tarihli sayısında Novi Pazar'dan 26 Ocak tarihinde gönderilen gayrimüslimlere ait bir okulla ilgili mektup yayınlanmıştır. Aziz Sava gününde sınavlar yapılmış, kadı ve diğer meclis üyeleri, binbaşı ve kaymakam okulu

[854] "Vilajetske Vjesti/ Priposlato", *Sarajevski Cvjetnik*, 5 Februara 1872, Br. 49, God. 3.
[855] "Vilajetske Vjesti/ Priposlato", *Sarajevski Cvjetnik*, 5 Februara 1872, Br. 49, God. 3.

ziyaret etmiştir. Bu ziyaret esnasında birinci sınıftan dördüncü sınıfa kadar olan öğrencilerin derslerdeki durumu incelenmiş ve eğitimde iyi sonuçlar alındığı gözlenmiştir. Bununla birlikte gönderilen mektupta "*eğitimde yeni bir adet oluşmuş, gençlerin ve yetişkinlerin Pazar ve tatil günlerinde okula gelip okuma-yazma öğrenebilecekleri konusunda faydalı bir başarıyı duyurabildiğimiz için özellikle mutluyuz*"[856] şeklinde verilen haberle birlikte okuma-yazma oranının artması için öğrencilerin dışında halk için de eğitim çalışmalarının yapıldığı görülmektedir. Editör ise bazı mektuplarına not düşmektedir. Bu mektubun altında da editör "*halkımızın bu şekilde eğitilmesi her yerde yaygınlaştırılsa iyi olur, çünkü insanımızın okur-yazarlığa çok ihtiyacı vardır*" demiş ve en azından büyük şehirlerde okuma odalarının açılmasının çok iyi bir gelişme olacağını dile getirmiştir.[857] Görüldüğü üzere editörün notunda "*halkımız, insanımız*" tabirleri bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında o dönemde etnik anlamda bir milliyetçiliğin olmadığı gözükmektedir.

Gazetenin 29 Ocak 1872 tarihli sayısında Saraybosna'da askeri okul açılacağına dair daha önce yazılan haberler hakkında tekrar yapılmış ve Vilayet Haberleri kısmında Travnik ve Banja Luka sancağından cevap alındığı, Saraybosnalıların da hükümet tarafından ikna olduğu, gönderdikleri paranın boşa gitmeyeceğine inandıklarına dair bilgiler okuyucu ile paylaşılmıştır.[858] 11 Mart 1872 tarihli gazetenin Vilayet haberleri kısmında gazetenin Şubat sayısında sözü edilen Saraybosna'da askeri okul açılabileceği ve devlet tarafından desteklenebileceğine dair daha önceki sayılarda da bilgi verildiği ve bu sayıda da aynı konuya değinileceği belirtilmiştir. Padişah ve sadrazamın askeri okul açılması teşebbüsünden memnun olduğu bunun için bağışların toplandığı yerel makamlara iletildiği bilgisi verilmiştir. Ancak faydalı işlerin ertelenmesinin vatansever insanlarda kırgınlığa neden olabileceği, düşmanların hali hazırda olup ilerlemenin düşmanlar tarafından diken

[856] "Vilajetske Vjesti: U Novom Pazaru 26. Januara (Dopis)", *Sarajevski Cvjetnik*, 13 Februara 1969, Br. 7, God. 1.
[857] "Vilajetske Vjesti: U Novom Pazaru 26. Januara (Dopis)", *Sarajevski Cvjetnik*, 13 Februara 1969, Br. 7, God. 1.
[858] "Vilajetske Vjesti/ Pisali smo prije nekoga vremena…", *Sarajevski Cvjetnik*, 29 Januara 1872, Br. 48, God. 3.

gibi görüldüğü bu nedenle bir an önce inşaatın başlaması gerektiğine dair[859] bir takım kısa uyarı niteliğinde açıklamalarda da bulunulmuştur. Eğitimle ilgili olarak 10 Temmuz 1872 tarihli sayıda Saraybosna'da açılacak olan askeri okulla ilgili tekrar haber yapılmıştır. Çalışmak için çabalamanın önemli olduğu, okulların açılması için çaba göstermek gerektiği, bu konuda devletten yardım istenilmediği takdirde eğitimli milletlerin gerisinde kalınıp onlara yetişilemeyeceği ve Saraybosna'da açılacak olan yeni okulla ilgili bilgiler verilmiştir. Bununla ilgili olarak "*az bir çaba ve masrafla mevcut okullar onarılsın, bu okulların olmadığı yerlere yenileri yapılsın ve bu yerlerde geçerli eğitim sistemi getirilsin. Bilginin sağladığı faydayı elde etmenin tek yolu bu olurdu. Çünkü bir tane düzenli okul binlerce düzensiz okuldan daha değerlidir*" ifadelerine yer verilmiştir.[860]

Gazeteye gönderilen okuyucu mektuplarına bakıldığında okuma odası, eğitim ve okullaşma gibi mevzuların dışında bireylerin halkı aydınlatmak amacıyla gönderdiği mektuplar da bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi Saraybosna'daki öğretmen Filaret Petrović isimli bir öğretmenin insanın özgürlüğü hakkında yolladığı bir mektuptur. Bu konu hakkında gazetenin 16 Mayıs 1870 tarihli sayısındaki mektubunda insanın özgürlüğüne dair felsefi bir yazı kaleme almıştır. Özgürlük kelimesinin çok sık kullanılan bir kelime olduğunu ve sıradanlaştığını dile getirmiştir. Özgürlüğün kapsamının oldukça geniş olduğunu, insanın kendisine ben kimim ve neyim diye sorular sorduğunu ve doğanın en harika parçası olduğunu öğrendiğini, özgürlüğün özgür bir irade olduğunu ancak bir başkasına kötülük yapmanın özgürlük değil ancak aptalca ve canavarca bir irade olduğunu anlatmıştır.[861] Petrović 23 Mayıs 1870 tarihli mektubunda da önceki mektubuna benzer şekilde insanların özgürlüğü bencillik ve zorbalık olarak gördüklerinden bahsetmiştir. Ayrıca insanların doğaya-hayvanlara karşı üstünlük kurmaya başladıklarından sonra birbirlerinin mallarını yağmalamaya başladıkları gibi birbirlerinin özgürlüklerini de çaldıklarını yani köle anlayışının oluştuğunu anlatmıştır. Özgürlüğün birini aşağılamak, fikirleri empoze etmeye çalışmak, birini

[859] "Vilajetske Vjesti/ Vojnička Škola", *Sarajevski Cvjetnik*, 11 Marta 1872, Br. 2, God. 4.
[860] "Znanje i Obrazovanost", *Sarajevski Cvjetnik*,10 Junija 1872, Br. 12, God. 4.
[861] "Pismo (O Slobodi Čovječanskoj)", *Sarajevski Cvjetnik*, 16 Maja 1870, Br. 20, God. 2.

kaçırmak ya da öldürmek olmadığını, bu davranışların özgürlük olmadığını dile getirmiştir.[862]

Gazetenin 4 Temmuz 1870 tarihli sayısında Ortodoks okulunun sınavlarının yapıldığına vilayetten görevlilerin ve daha çok yabancı konsolosların okula geldiğine dair bilgi verilmiş ve 28 Haziran 1870 tarihinde Saraybosna'daki öğretmen Emanuil Kantaravić'in gönderdiği teşekkür yazısı yayınlanmıştır. Öğretmen Emanuil Kantaravić, Abdülaziz Han ve Saffet Paşa'ya minnetlerini bildirmiş ve öğretmenlik mesleğinin ve görevinin kutsal bir görev olduğunu, eğitim için yapılan harcamaların değerli olduğuna, öğretmenlerin dünyayı aydınlatacağına dair düşüncelerini bu vesileyle aktarmıştır. Saraybosna Ortodoks cemaatinin üyeleri de 3 Temmuz 1870 tarihinde Kantaravić'e benzer bir yazı hazırlamışlar, öğrencilere hediye olarak verilen paradan bahsedilmiş ve Abdülaziz Han'a minnetlerini dile getirmişlerdir. [863]

Prusyalı Diyakozlar Saraybosna'da kız çocuklarının eğitimi için okul açmak istemişler ve Osmanlı Devletinden bu okulun açılması için izin almışlardır. Sarajevski Cvjetnik'in 11 Aralık 1868 tarihli sayısında, Prusyalı diyakozların Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul, İzmir, Kudüs, Beyrut, İskenderiye ve Bükreş gibi bölgelerinde yaptıkları hastane ve okul gibi çalışmaların, Müslüman, Katolik ve Ortodokslardan kaç kişinin faydalandığını gösteren bir tablonun bilgisi paylaşılmıştır.[864] 28 Aralık 1869 tarihinde yayınlanan gazetede ise Saraybosna'daki diyakozluğun okulunun Sultanın fermanıyla 7 Ocak 1869 tarihi itibariyle açılacağı bilgisi verilmiştir. Doğa tarihi ve matematik gibi fen derslerinin de okutulacağı bu okulda 5 yaşından 14 yaşına kadar olan kız çocuklarının katılabileceği söylenmiştir.[865] Yine aynı gazetenin vilayet haberleri kısmında gazetenin söylenildiği tarihte çıkmadığı için duyulan mahcubiyetten söz edilmiş ve gece gündüz çalışmaya hazır oldukları belirtilerek Osmanlı imparatorluğunun diğer vilayetlerinin sakinlerinin kooperatif, kamu atölyeleri, esnaf/ziraat okulları gibi kurumların da açılmasını istediklerinden ve bunun için listeler oluşturduğundan bahsedilmiştir.

[862] "Pismo (O Slobodi Čovječanskoj: Svršetak)", *Sarajevski Cvjetnik,* 23 Maja 1870, Br. 21, God. 2.
[863] "Vilajetske Vjesti", *Sarajevski Cvjetnik,* 4 Julija 1870, Br. 27, God. 2.
[864] "Objava", *Sarajevski Cvjetnik,* 11 Decembra 1869, Br. 50, God. 1.
[865] "Objava" *Sarajevski Cvjetnik,* 28 Decembra 1869, Br. 52, God. 1.

Diğer vilayetlerdeki gelişmelerden bahsedildikten sonra Bosna halkı için siz ne kadar ilerlerseniz biz de o kadar ilerleriz, bu seviyede kalırsak geriye bile gidebiliriz diyerek eğitimin önemine dair vurgu yapılmıştır.[866] Nitekim Bosna'da okul, okuma odaları/kütüphane, kitap talebi dışında kooperatif ve atölye gibi mevcut gelişmelere de rağbet olduğu görülmektedir. Bununla birlikte yetişen genç nesillere zanaat gibi kuşaktan kuşağa aktarılabilen ve tarım gibi geleneksel bilgilerin de öğretilmesi gerektiği üzerinde durulmuş ve önemi anlatılmıştır. 6 Kasım 1871 tarihli gazetede "*İlerlememizin bizim için ne önemi var*?" başlıklı makalede Bosna'nın zengin bir bölge olmasına rağmen neden ilerleme kaydedemediği sorusuna cevap aranmaktadır. "*Çiftçilere ve zanaatkârlara alet edevat alalım, onlara gerekli araçları verelim. Daha fazlasını yapabiliriz, böylece gençleri el sanatları ve diğer faaliyetler için canlandırabiliriz, çünkü çalışmak zenginlik getirir, isteksizlik ise talihsizlik ve yıkım getirir*"[867] şeklinde düşünceler paylaşılmıştır. 15 Nisan 1872 tarihli gazetede de bu konu tekrar dile getirilmiştir. Konuyla ilgili olarak yayınlanan makalede Arapça bir kitapta İbni Haldun'un kamu hizmeti/memuriyetle ilgili görüşlerine atıfta bulunularak memuriyetten ziyade tarımla uğraşanların övgüyü hak ettiği ve memuriyetin toplum için çok fazla fayda sağlayan bir görev olmadığı aktarılmıştır. Bu görüş aktarıldıktan sonra memurluk tohumsuz bir çiçeğe benzetilmiştir. "*Kendisini dürüst bir danışman olarak gören gazetemiz, tüm yurttaşlarımıza mümkün olduğu kadar ticaret ve zanaat eğitimi almaları için çaba göstermelerini tavsiye etmektedir*" şeklinde yazılmış olan ifadeyle mesleki eğitime dair farklı bir bakış açısının olduğu da görülmektedir.[868]

Sarajevski Cvjetnik'in 21 Ağustos 1869 tarihli sayısında ismi verilmeyen sadece saygı duyulan bir kişiden gelen mektup paylaşılmıştır. Buna göre Visoko'da (Saraybosna Sancağındaki bir kasaba) Ortodoks okulunun 9 aydır kapalı olduğu, okulda eğitim verecek yetkin kişiler olmadığı ancak görevlerini yerine getiren ve bir eğitim sevdalısı olarak görülen Mutasarrıf Abdul Hafi Bey, eğitim alanındaki eksikliklerden haberdar olunca sorunlara bir çözüm bulmak için çalışmalar

[866] "Vilajetske Vjesti", Sarajevski Cvjetnik, 28 Decembra 1869, Br. 52, God. 1.
[867] Sarajevski Cvjetnik, 6 Novembar 1871, Br. 36, God. 3.
[868] "Vilajetske Vjesti/ Životna Sredstva", *Sarajevski Cvjetnik*, 15 Aprila 1872, Br. 7, God. 4.

başlatmıştır. Abdul Hafi Bey derhal bir öğretmen bulunup okulun açılması için emir vermiş ve çevre kasabalardan köylülerin de çocuklarını gönderebileceği bir okul kurulmasını tasarlamıştır. Bunun yanı sıra kasabanın sokaklarını onarmak, kirlilikten arındırmak, halkın gidebileceği umumi bir bahçe hazırlatmak gibi başka eksiklikleri de düzeltme yolunda adım attığı için mektupta her türlü şeref ve övgüyü hak ettiği söylenmiştir.[869] Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nin reform kararları özellikle eğitim konusunda taviz verilmeden uygulamaya koyulmaya çalışılmakta devletin yöneticileri bu konuda oldukça özenli davranmaktadır. Birçok okur mektubunda buna benzer yazılar yer almaktadır.

4.4.3. Yabancı Basınla Yapılan Kalem Kavgaları

Sarajevski Cvjetnik gazetesi yabancı basındaki birçok gazeteyle kalem kavgaları yapan ve sözünü sakınmadan eleştiren özgür bir yayın olma özelliğine sahiptir. Üstelik çeşitli Sırp gazeteleriyle çok sayıda kalem kavgaları yapılmış olmasına rağmen Sarajevski Cvjetnik'in adı, bazı yabancı gazetelerin övgü ile bahsettikleri Türk gazeteleri arasında sayılmaktadır. Bu övgülerin yapıldığı haberlerden birisine Sarajevski Cvjetnik gazetesinde de yer verilmiştir. İstanbulda Yunanca olarak çıkan *Eptalofos* gazetesinin kendileri açısından geçerli buldukları Osmanlı Devleti'nde çıkarılan gazeteler sıralamışlardır. Buna göre Eptalofos'un *"...evet aralarında geçerli olan sadece üç tane var ve bunlar: Tereki, Hudavendigar ve Sarajevski Cvjetnik*"[870] şeklindeki açıklması Sarajevski Cvjetnik'te alıntılarak okurlara aktarılmıştır.

Sarajevski Cvjetnik yabancı birçok gazeteyle kalem kavgasına girişmiştir. Dış basına karşı Osmanlı Devleti ile tebaasını savunmayı amaçlayan bir görev üstlenirken doğru ve tarafsız gazetecilikten ödün vermediği için takdir ve saygı kazanmıştır. Bununla birlikte haksızlığın olduğunu düşündüğü diğer konularda iç basına da açıklama yapmaktan geri durmamıştır. Bunlardan birine örnek vermek gerekirse diğer vilayet gazetelerinin ağır eleştiri almasını gereksiz bulmuştur.

[869] "Dopis (s Poštovanje Strane) ", *Sarajevski Cvjetnik*, 21 Avgusta 1869, Br. 34, God. 1.
[870] "Vilajetske Vjesti/ u Carigradu na Grčkom Jeziku Izlazeće Novine Eptalofos…", *Sarajevski Cvjetnik*, Aprila 1869, Br. 20, God. 1.

Gazetenin 3 Ekim 1870 tarihli sayısında İstanbul'daki "Asr" gazetesinin Sarajevski Cvjetnik'ten ve Zevru adındaki bir başka gazeteden övgüyle bahsedilen bir makale yayınlandığı haberi heyecanla okuyucuyla paylaşılmştır. Makalede Asr gazetesinin yazdıklarının aktarılacağı ve kendi hatırlatmalarının da ekleneceği belirtilmiştir. Asr gazetesinde, "*Sözü edilen iki gazetenin biri Bağdat'ta diğeri ise Bosna Vilayetinin merkezi Saraybosna'dadır. Bu gazeteler her sayısında devlete ve millete fayda sağlarlar. Sadece kendi bulundukları yerde değil imparatorluğun her yerinde saygı ve hürmet görürler"* denilmiş ve diğer vilayet gazeteleri için *"sayılarınızı ne zaman millete faydalı makalelerle doldurmaya başlayacaksınız"*[871] şeklinde eleştiri yöneltilmiştir. Sarajevski Cvjetnik, kendisi ve Zevru gazetesi için övgülerin yapılırken diğer vilayet gazetelerinin yerildiği makaleye istinaden diğer vilayet gazetelerinin üzerine çok fazla gelindiğini düşünerek onları koruma görevini de üstlenmiştir. Bu görevi gerçekleştirirken düşüncelerini "*Takvim-i Vekayi gazetesinin çok uzun ve öğretici makaleler yazdığı mevcuttur. Ancak gerekli yazar ve kâtipler vardır. Vilayet gazeteleri ise tüm mahrumiyetlerle mücadele etmelerine rağmen İstanbul'daki gazetelerin çok da gerisinde değiller*"[872] sözleriyle ifade etmiştir.

Sarajevski Cvjetnik gazetesi yayınladığı makalelerle ve bilhassa yaptığı kalem kavgalarıyla Osmanlı Devleti'ni savunan bir misyon üstlenmiştir. Bu misyonun yanında Bosnalı Müslümanların durumunu her zaman göz önünde bulunduran ve toplumun aydınlanması için eğitici özelliği de bulunmaktadır. Sarajevski Cvjetnik'in yaptığı kalem kavgalarına bakıldığında, Pan-Slav ideolojinin yanlışlarına değindiği görülmektedir. Bununla birlikte Sarajevski Cvjetnik'in yabancı basının Osmanlı Devleti'ne karşı yapmaktan çekinmediği yalan-yanlış haberlere ve Osmanlı Devleti içindeki ayrılıkçı hareketleri destekleyen tavırlarına karşı savaş açan bir yapısı olduğu da gözlenmektedir. Sarajevski Cvjetnik'te bunlarla ilgili yapılan kalem kavgalarına ve haberlere dair yazılanlar sırayla aktarılacaktır.

---

[871] "Asr, u Carigradski izlazeći list…", *Sarajevski Cvjetnik*, 3 Oktobra 1870, Br. 40, God. 2.
[872] "Asr, u Carigradski izlazeći list…", *Sarajevski Cvjetnik*, 3 Oktobra 1870, Br. 40, God. 2.

4.4.3.1. Panslavizme Karşı Yapılan Kalem Kavgaları

Kimlik kavramı uluslar bazında incelendiğinde, birey yerine özne olarak devletler ve toplumların geçtiği görülmektedir. Bu yönüyle kimlik, bireysel düzeyde liderlere toplumsal düzeyde ise dış politika, milliyetçilik gibi değişkenlere odaklanmaktadır. Bu kimlik türünde devlet kimliği sadece doğrudan uluslar bazında incelememektedir. Çünkü devletlere atfedilen kimlik, uluslara atfedilenden daha sınırlı ve görecelidir. Devlet kimliği de bireyin kimliği gibi durağan olmayıp siyasi, sosyal, kültürel açıdan mevcut duruma göre yeniden inşa edilmektedir.[873] Bu açıdan bakıldığında Panslavizm, Fransız İhtilali ve Napolyon savaşlarının etkisiyle birlikte milliyetçiliğin ve Merkez-Doğu Avrupa entelektüellerinin ortaya çıkardığı bir ideolojidir.[874] Rusya siyasi ve sosyo-kültürel açıdan sahiplendiği bu ideoloji için Paris Barış Anlaşması'nda Sırbistan hakkında istediği kararlara yakın kararlar aldırabilmişti. Alınan kararlar Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmek zorunda kalınmıştı. Yapılan görüşmelerin devamında ise Rusya, Panslavist görüşlerin yayılmasını istediği sahalardan birisi olan Karadağ meselesini de gündeme getirmişti.[875] Kırım Savaşı'ndan itibaren Bulgarlar ve Sırplar, küçük birlikler halinde Rus ordusuna katılmışlardı. Bu durumda Balkanlarda Slav politikasının Rusya eliyle hız kazanmasından çekinen ve uzun zamandır Balkanlar üzerinde büyük emelleri olan Avusturya, kendi politikası ile Rusya'nın politikasının çatışabileceğini düşünmekteydi.[876] Rusların Panslavist politikaları ve Avusturya'nın Balkan politikası düşünüldüğünde, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar üzerinde önemle durma nedeni daha iyi anlaşılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti tarafından Sarajevski Cvjetnik gazetesine özgür yayın yapma imkânının sunulmuş olması, Mehmet Šaćir Kurtćehayić'in yabancı basınla yaptığı kalem kavgaları ve Topal Şerif Osman Paşa'nın gazeteye yansıyan yenilik haberlerinin Panslavizm zehrine karşı alınan bir

---

[873] Bahar Rumelili "Kimlik*", Uluslararası İlişkilere Giriş Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, (Ed): Şaban Kardaş-Ali Balcı, 5. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul 2014, s. 391-393.

[874] Hans Kohn, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, (Çev: Agâh Oktay Güner), 3. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1991, s. 15.

[875] Ayşe Özkan, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 127-128

[876] Özgür Yıldız – Canan Karaçağıl, "Kırım Savaşı Üzerine Bir Değerlendirme", *International Journal of Social Science*, Volume: 5, Issue: 1, February 2012, s. 273-285.

nevi panzehir yani tedbir olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Balkan ulusçuluğu ve bu ulusçuluğun dinamikleri göz önünde tutulduğunda tarih boyunca Balkanların ulusçuluk ve etnik kimliklerin farklılığı bir yer olduğu görülmektedir. Nitekim Balkanlar, Imperium olgusuna Kuzeybatı Avrupa'dan daha önce girmişti. Dolayısıyla bu imparatorlukların (Roma-Bizans) içinde etnik oluşumun uzun süren sancılarını yaşamış ve bu nedenle de etnik oluşumun sert çizgilerine yani tarih bilincine sahip olmuşlardır.[877] Bu nedenle dış basından yansıyan haberlere göre Bosna'da "bir arada olan Güney Slavlar"dan ziyade farklı ideolojilere yönelim olması istenmiştir. Sarajevski Cvjetnik'ten verilecek örneklerde konu açıklanacaktır.

Sarajevski Cvjetnik gazetesinin 13 Mart 1869 tarihli sayısında Svetoid gazetesi ile girişilen kalem kavgasına (polemik) bakıldığında Sırp gazetesi ve Sırpların bakış açısını ortaya koyması açısından önemli bir makaledir. Makale uzun olmakla birlikte vereceği fikir açısından metnin aktarılması faydalı olacaktır. Makalede şu düşünceler dile getirilmiştir: [878]

> "*Dünya tarihi, dünyanın mahkemesidir. Bu kelimeyi zaten herkes bilir ve herkesin ağzından yayılır, ama ne yazık ki yazı alanında para için çalışanlar bu sözcükleri yanlış yorumluyorlar, bazı makale yazarları ise konuşmalarında kelimeyi kanıtlamak için tarihte hiçbir şekilde olmayan şeyleri aktarıyorlar. Gerçekten böyle şeyler günümüzde genel olarak güçlü bir şekilde ilerlemesi arzu edilen uygarlığı zor duruma sokar... Belgrad'ta çıkan Svetoid gezetesi bu yıl (17. sayı 16. yıl Şubat ayında) yayınladığı uzun makalede şunları söylüyor: Eskiden Avrupa'nın korunmasına ihtiyaç olan her yerde, Sırbistan her renkteydi ve batı güçleri onları Asya ordularından korumak ve önceki sakinlerinin kemiklerini vermek için hayatlarını kaybettiler. Bu tüm batının plansızlığı yolu kapattı. Bu Svetoid (Dünya Görüşleri) kelimesinin sizi özgürce ikna etmesi doğru görünebilir, ancak yanlış tarihsel bilgilere dayandıktan sonra bunun ne faydası var? Biz doğruların farkındayız, bunu tasdik*

[877] İlber Ortaylı, "Balkanlar'da Milliyetçilik", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* C. 4, İstanbul 1985, s. 999.
[878] "Vilajetske Vjesti/ Svjetska istorija…", *Sarajevski Cvjetnik,* 13 Marta 1869, Br. 11, God. 1.

etmekle yükümlüyüz ancak yapamıyoruz, "Svetoid" ve söyledikleri şu şekilde devam ediyor: Sırbistan ordusu ve diplomatları Doğu Hristiyanlığı'nın boyunduruğu altında özgürleşmeye kararlıdır, bu istek batı kuvvetleri olsun ya da olmasın, her ne olursa olsun Sırbistan tarafından gerçekleştirilmek zorundadır."

Gazetenin 13 Mart 1869 tarihli sayısının devamında bu düşünceler bir rüya olarak değerlendirilmiştir. Sarajevski Cvjetnik adil taleplere ve halkın isteklerine denilecek bir şey olmamakla birlikte uluslararası alanda düşünüldüğünde bunları gerçekleştirebilecek yeterli kapasite ve becerileri olup olmadığını kendilerine sormaları ve düşünmeleri gerektiğini dile getirmiştir. Sarajevski Cvjetnik'in editörü bu düşünceleri dile getirenleri hayalperest olarak nitelendirmiştir. Ayrıca "Svetoid" gazetesi ve savunucularının kimseyi suçlamaması gerektiği "*sorumluluğun Avrupa ve Bab-ı Ali'de olmadığını biliyorlar"* diyerek dile getirilmiş ve Sırbistan'daki diplomatlar hakkında düşünceler şu şekilde ifade edilmiştir:[879]

"Neredeyse bir milyon nüfusa sahip bir ülkede, diplomatlarının dünyadaki en iyilerin arasında olduğu düşünülse de milyonlarca insanı nasıl yargılayacak; küçük bir gücün emri altında olmaya çoğu insan nasıl razı olacak? Olabilir mi? Asla! Bunun sadece eyleme geçirilmeyecek değil aynı zamanda düşünülmeyecek kadar ahmakça birşey olduğunu düşünüyorum. Sırbistan'ın aldığı imtiyazlar Avrupa diplomasisi ve partinin sayesinde biraz da kendi çabası ve tarihsel hakları sayesindedir... Avrupalıların tarih olan ve olmayanı okuduğunu bilmiyor musun? Onlar Doğu Hristiyanlığı'nın durumunu iyi biliyorlar. Onların düşüncesi özgürlüğün peşinden gider, ama halkın haklarına katılan özgürlüğü "Svetoid" ve onun partisinin bahsettiği özgürlüğün peşinden değil."

[879] "Vilajetske Vjesti/ Svjetska istorija…", *Sarajevski Cvjetnik*, 13 Marta 1869, Br. 11, God. 1.

13 Kasım 1871 tarihli gazetede Zastava gazetesinin yazdığı bir makaleye "*Panslavist rüyaların yorumu*" başlıklı uzun bir makale yazılarak cevap verilmiştir. Editör, Zastava gazetesine ait makalenin uzun ve safsata dolu Panslavist ve fantastik fikirler içeren bir makale olduğunu belirttikten sonra Zastava'nın iddia ettiği şeyleri ondan alıntılayarak aktarmıştır. Bu alıntılardan anlaşıldığı üzere Zastava'da Avrupa'nın kaderini üç halkla (Germen, Roman ve Slav) sınırladığı, ilk ikisinin milli ve siyasi emellerine ulaştığı anlatılmakta ve Slav halklarının birleşmesini de içeren Doğu Sorunu'nun yasal bir çözümle halledilebileceği söylenmektedir. Slav halklarını batı ve kuzey tarafta etnografik olarak tutmak için zamanın geldiğini düşünen Zastava gazetesinde, Rusya'yı kışkırtmak için "*Rusya bu konuyla biraz ilgilenseydi Pan-Slav sorununu ve onunla birlikte Doğu ve Polonya sorununu çözebilirdi*" denmiştir. Ayrıca Rusya'yı cesaretlendirmek için "*İtalya'nın papalık devletini kan dökmeden işgal ettiği ve böylece Roma halkının ününü yükselttiği gibi biz de arzularımızı cesaretlendirebilir miyiz? Sadece bir Rus kartalı pençelerini Osmanlılara gösterseydi"*[880] şeklinde dile getirdikleri isteklerinde, Rusya pençelerini Osmanlı'ya gösteren güçlü konumdaki bir kartal olarak simgelenmiştir. Sarajevski Cvjetnik gazetesinin 13 Kasım 1871 tarihli sayısında aktarılan makalenin devamında ise Zastava'nın makalesine cevaben Rusya'nın bu tarz fantastik fikirlere girişme durumunda mevcut halinden farklı olacağını Almanlar, Polonyalılar, Kazaklar, Tatarlar, Kafkaslar ve Türkmenlere karşı bağımsızlığını tehlikeye atmış olacağı söylenmiştir. Buna ek olarak Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu geniş coğrafyada Muhammedî olan ve olmayan herkesin birleştiği düşünüldüğünde Rusya'nın bir hayli zorlayacağı anlatılarak Panslavist hareketlere gözdağı verilmek istenmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin savaşmak istemediğine dair öne sürdükleri iddialara cevaben açıklama yapılarak Osmanlı Devleti üzerinde oluşturulmaya çalışılan olumsuz algının kırılması hedeflenmiş ve şu açıklama yapılmıştır:[881]

> "*Ama biz de ve siz de biliyorsunuz ki Türkiye kazandığı haklarını ancak kanla devredebilir. Türkiye özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra kara ve deniz ordularını organize etmek için büyük çaba sarfetti.*

[880] "Tumačenje Panslavističkijeh Sanjarija", *Sarajevski Cvjetnik,* 13 Novembra 1871, Br. 37. God. 3.
[881] "Tumačenje Panslavističkijeh Sanjarija", *Sarajevski Cvjetnik,* 13 Novembra 1871, Br. 37. God. 3.

Türkiye, yeni silahlarla donanmış 600.000 asker ve 1300 tondan fazla yüzlerce savaş gemisine sahiptir."

Sarajevski Cvjetnik'e Banja Luka'dan gönderilen 19 Eylül 1870 tarihli gazetede yayınlanan bir mektupta, Rus himayesinde birlik ve siyaset temelinde Bosna Hersek'te yaşayan Sırplara bakıldığında Rusların kiliseleri, okulları, manastırları, gençleri kendi harcamaları ve çalışmalarıyla desteklendiğinin herkes tarafından bilindiğine dair bilgi paylaşılmıştır. Ancak bu yardımlara şüpheyle yaklaşıldığı ve şu şekilde ifade edildiği görülmektedir:

"*Kendimize soralım, Rusya bunu kendi ırkını sevdiğinden mi yapıyor ve bize yürekten Boşnak diyebilir ve kendi ırkı olarak görebilir mi?...Rusya bunu ırkına duyduğu sevgiden yapmıyor çünkü biz Sırplar, Boşnaklar ve Hersekliler Rusya'nın ırkı olarak isimlendirilemeyiz.*"[882]

Irk yönünden benzerlik ve akrabalık olabileceği bilgisinin bilindiği görülmektedir. Zira mektubu yazan kişi ismini tam olarak bildirmemekle birlikte mektupta tüm Avrupa'yı görmüş ve diplomasiyi bilen biri olduğunu belirtmiş ve Rusya ile birlikte bir hayale kapılmamaları yönünde uyarısıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu altında olmanın her açıdan daha iyi olacağı şeklinde görüşte bulunmuştur. Bununla birlikte akrabalık olabileceği ancak boyunduruğu altına almak isteyen bir akraba ırktan uzakta durulmasının daha isabetli olduğu anlatılmıştır. Bu düşünce Polonyalılar üzerinden örnekle gösterilmeye çalışılmıştır. Makalenin devamında Polonyalılar Ruslarla akraba mı diye sorulmuş ve Polonyalıların kiliselerinin kapatıldığı, dini hizmetlerinin iptal edildiği hakkındaki konulara değinilmiştir. Bununla ilgili olarak:

"*Şimdi ülkemize bakalım. Türk devleti hiçbir episkoposumuzu görevden almaz, onu imparatorluk fermanı altında en büyük şeref içinde korur. Türk devleti Sırpları Müslümanların inancına geçirmeye zorlamıyor,, onları davet etmiyor, Türk dinini kabul etseler dahi onları*

[882] "Inostrane Vjesti/ Banja Luka (Dopis)", *Sarajevski Cvjetnik,* 19 Septembra 1870, Br. 38, God. 2.

caydırmak için piskoposlara gönderiyorlar. Kimin huzurunda olmak daha iyi?"[883] şeklinde soru yöneltilmiştir.

Bu mektup üzerinden değerlendirilme yapıldığında daha önceki bölümlerde anlatıldığı üzere Müslümanlığın Türk dini olarak kabul edildiği, Müslüman ve Türk kimliğinin iç içe geçtiği görülmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Ruslar gibi davranmadığı, istimâlet politikası izleyerek din üzerinde zorlama yapmadığı çok açık şekilde gözükmektedir.

18 Mart 1872 tarihli gazeteye Polonyalı birisinden gönderilen mektupta mektubu gönderen kişi bazı Avrupa gazetelerinde Polonyalıların Rusya ile barış yapmak istediğini yazdığını, barış kelimesinin çok değerli bir sözcük olmakla birlikte bu iki taraf arasında asla var olamayacağına dair açıklamalarda bulunmuştur. "*Dünya'nın dört bir yanına dağılmış durumdayız, canımız pahasına Normandiya'nın oğullarının önünde diz çökmeyeceğiz*"[884] şeklinde sert ve kesin ifadeler yer almıştır. Bu mektuptan da anlaşılacağı üzere Boşnakların Rus Slav politikasına güvenmediği ve uzak durmaya çalışmasının yanı sıra Polonyalıların da Slav politikasına yakın olmadığı görülmektedir. Sarajevski Cvjetnik'in 18 Mart 1872 tarihli sayısında, Büyük Sırbistan iddialarına dair Viyana'dan yayınlanan bir metin alıntı yapılmış ve makale yazılmıştır. Makalede Belgrad'ın, Güney Macaristan ve Bosna Hersek'teki Sırplar arasındaki gizli faaliyetlerinin yanı sıra Hırvatlar, Ruslar ve Güney Slavların, Sırplarla birleştirilmesine yönelik faaliyetleri konu edilmiştir.[885]

Sarajevski Cvjetnik'in 7 Kasım 1870 tarihli sayısında da Bosnalı Sırpların Ruslar tarafından para alan Rus paralı askerleri olduğu söylenmiştir. Rusların bölgede finansman sağladığı sayesinde yanına çekebildiği taraflar bulduğu için Bosna ve Hersek'te Rus etkisi git gide arttığından bahsedilmiştir.[886] Bu nedenle Sarajevski Cvjetnik, Rusya'nın Sırbistan ve Karadağ'la aralarında ittifak ilişkisi olduğunu belirten pek çok metin kaleme alarak haber yapmıştır. 23 Ekim 1871

[883] "Inostrane Vjesti/ Banja Luka (Dopis)", *Sarajevski Cvjetnik*, 19 Septembra 1870, Br. 38, God. 2.
[884] "Dopis- Od jednoga Poljaka", *Sarajevski Cvjetnik*, 18 Marta 1872, Br. 3, God. 4.
[885] "Unutrašnjene Vjesti/ Srbija", *Sarajevski Cvjetnik*, 18 Marta 1872, Br. 3, God. 4.
[886] *Sarajevski Cvjetnik*, 7 Novembar 1870, Br. 34, God. 3.

tarihinde bu kez Vidovdan gazetesi ile "*Vidovdan kendi içindeki zor konumları nedeniyle… Hristiyan ve Hristiyan olmayan halkı ayaklanmaya hazırlamaktadır*" diyerek kalem kavgası yapmış ve Sırbistan ile Karadağ'ın gücü hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur.[887]

Devletin bekası ve geleceği için çok çalışmanın, verilen görevi yerine getirmenin memurlar kadar yabancılar için de bir bakımdan önemli olduğu söylenmiştir. Yabancılar açısından hükümdarın çıkarlarını ve emanet edilen bilgiyi korumanın önemli bir görev olduğu, bu sayede güven kazanabilecekleri anlatılmış aksi takdirde en küçük hatada şüphe uyandırmakla kalmaz dürüstlük ve yetenekleri ile hükümetin güvenini kazanabilecek diğer kişilere karşı da güvensizlik oluştrmuştur. Bir yabancının hatası bazılarını bu nedenlerden ötürü haklı çıkarmakta ve yeni şeylere karşı çekingenliğe neden olmaktadır.[888] Bu nedenle Sarajevski Cvjetnik'te Osmanlı Devleti'ni müdafaa etmek ve Bosna-Hersek'i korumak için yapılan kalem kavgaları büyük bir öneme sahip olmakla birlikte editör "Iskreni Savjet" başlığı altında nasihat de vermiştir. Gazetenin 6 Mart 1871 tarihli sayısında *"…barbar ve vahşi olmadığımızı kanıtlamak zorundayız ve her yabancı yetkiliyi hükümetimizin sadık temsilcisi olarak görmeli, saygı duymalıyız*" denilmiştir. Böylece olumsuz bir durum yaşanmaması için önceden tedbir alınması sağlanmıştır. Ayrıca herkesin bu nasihati çocuklarına, akrabalarına, komşularına tavsiye etmesini hatta öğretmenlerin de öğrencilerine öğretmesini salık vermiştir. Bunun için yapılan tavsiyenin gerekçesi şu şekilde dile getirilmiştir:

> "*Türkiye'nin adetlerini ve Bosna halkının misafirperverliğini bilenlerin terbiyesi olmayan kişilerin davranışlarını dikkate almayacağı doğrudur ancak bilmeyen bir yabancı gelebilir. Ülkemize dostane şekilde*

[887] "Vilajetske Vjesti/ Jošt prošle sedmice imala smo…",*Sarajevski Cvjetnik*, 23 Oktobra 1871, Br. 34, God. 3.
[888] "Vilajetske Vjesti/ Koliko je svakom činovniku…", *Sarajevski, Cvjetnik*, 28 Decembra 1869, Br. 52, God. 1.

gelseler bile gördüklerine rağmen ülkemizi vahşilerin barınağı olarak görüp haksız yere kitap makale yazıyorlar."[889]

Sarajevski Cvjetnik gazetesinin 1 Nisan 1872 tarihli sayısında "*Yalanları Çürütmek*" başlığıyla Avusturya'nın Bohemya (Çeske) vilayetinin baş şehri Prag'ta Almanca yayınlanan Politika dergisinin 94. sayısında Slovenlerle alakalı olarak "Saraybosna'dan" başlığı altında bir makaleye cevaben bir kalem kavgasına girişilmiştir. Büyük Slav fikrine hizmet eden ve onun oyuncağı haline geldiği düşünülen söz konusu gazetedeki yalanların çürütüleceği söylenilmiş ve Politika gazetesinin iddialarına karşı sorular sorularak ortaya attıkları iddiaların temelsiz olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Türk makamlarının Hristiyan ve Müslüman Slavların evlerini aradığı, birçok kişinin hapse atıldığı, vilayetin iyi durumda olmadığı gibi mesnetsiz iddialarda bulunmaktadır. Politika gazetesinin muhabiri yaşanan bu olayların konsolosların gözlerinin önünde olup bittiğini ve Rus konsolosunun Hristiyanları himayesine aldığını iddia etmiştir. Sarajevski Cvjetnik gazetesi siyasi şüpheler nedeniyle evleri aranan kişilerin Hristiyanlar mı yoksa Müslümanlar mı olduğu, devletin güvenliği için tehlike arz ettiği için cezaevine atılanların kimler olduğu gibi sorular yönelttikten sonra "*Tuhaf şey! Tüm bu şiddet eylemleri konsolosların gözlerinin önünde yapılıyor ama onlar bile görmüyor! Gerçekten tuhaf şeyler! Neden ona kayıtsızca bakıyorlar? Elbette muhabir bunun nedenini biliyor ama açıklamak onun çıkarına değildir*"[890] diyerek iddiaların geçersiz olduğunu gözler önüne sermiştir. Gazetenin 29 Mayıs 1869 tarihli sayısında Foça sakinleri hayvancılık için ödedikleri vergilerden dolayı özellikle Müslüman ve Hristiyanlar adına Rus konsolosluğuna dilekçe yazılıp bıraktığı ancak dilekçenin tarihi ve imza olmadığından bunun başka bir yerde yazıldığı ve devletin iç işlerine karışma ve karıştırmakla ilgili çalışma olduğu aktarılmıştır.[891]

[889] "Iskerni Savjet", *Sarajevski Cvjetnik*, 6 Marta 1871, Br. 9, God. 3.
[890] "Pobijanje Laži", *Sarajevski Cvjetnik*, 1 Aprila 1872, Br. 6, God. 4.
[891] "Vilajetske Vjesti/ Doznali smo za jednu molbenicu…", *Sarajevski Cvjetnik*, 29 Maja 1869, Br. 22, God. 1.

4.4.3.2. Osmanlı Devleti ve Bosna Aleyhindeki Haberlere Karşı Yapılan Kalem Kavgaları

Sarajevski Cvjetnik gazetesinde, editör Mehmed Šaćir Kurtćehajić'in yabancı gazetelerle yaptığı kalem kavgalarına bakıldığında bu gazetenin vilayetin resmi gazetesi olan Bosna'dan farklı bir karaktere sahip olduğu açık ve net bir şekilde gözükmektedir. Hatta bu nedenden ötürü Sarajevski Cvjetnik gazetesine "*polemik gazetesi*" denilmektedir.[892] Sarajevski Cvjetnik'te Vidovdan, Srbija, Svetoid, Zastava, Jedinstvo gibi gazetelerle bıkmadan girişilen uzun kalem kavgalarında, editör çoğu zaman yöntem olarak adı geçen gazetelerin yaptığı yanlış haberleri alıntılamış ve sonrasında doğru bilgiyi aktarmayı tercih etmiştir. Editör Osmanlı Devleti ve Bosna'nın salahiyeti için çalışmıştır. Sırp gazetelerine yansıyan haberler ve yayımlanan makaleler, Sırpların Osmanlı Devleti'ne karşı algılarını ve Bosna hakkındaki emellerini gözler önüne seren bir nevi tarihi vesikalardır. Bu sebeple Sarajevski Cvjetnik gazetesindeki Osmanlı ve Bosna aleyhine yapılan kalem kavgaları seçilip sırayla aktarılacaktır.

Sarajevski Cvjetnik'in 13 Kasım 1869 tarihli sayısının vilayet haberleri kısmında, Osmanlı hükümetine ve kararnamelere karşı nezaket sınırlarını aşan bir yazının kaleme alındığı Srbija gazetesinden bahsedilmiş ve bu gazetenin öne sürdüğü asılsız iddialara cevap verilmiştir. Srbija gazetesinde, Vali Osman Paşa'nın vilayetin valisi iken emlak mümeizi (nüfus sayım komisyonu başkanı) ile Hristiyanları perişan etmek için anlaşma yaptığı, bu anlaşmadan kadınları, çocukları, rahipleri bile muaf tutmadığı iddia edilmiştir. Sarajevski Cvjetnik bölgenin nabzını tutan bir gazete olarak bu iddiaların asılsız olduğunu ve Srbija gazetesinin iddialarının doğruyu yansıtmadığını net bir şekilde izah etmiştir. Bununla ilgili olarak Osman Paşa'nın sekiz yıllık valiliği boyunca halka böyle bir durum yaşatmadığı ve halkın menfaatine olmayacak hiçbir işe girişmediğine dair yazı kaleme alınmıştır. Bosna vilayetindeki taşınmaz mallardan sorumlu Hafis Hüseyin Efendi için de göreve atandığı üç yıl

[892] Salih Seyhan, *Osmanlı Dönemi Bosna Basın Tarihi*, s. 196-197.

boyunca olumsuz bir olayın söz konusu olmadığı söylenmiştir.[893] Sarajevski Cvjetnik'te, Srbija gazetesinin iddialarına karşı kaleme alınarak Osman Paşa'yı müdaafa eden yazı doğru bilgiler içermektedir. Zira Osman Paşa'nın Bosna'da iktisadi, siyasi ve idari yönden birçok başarıya imza attığını belirtmek gerekmektedir. Osman Paşa'nın Bosna valiliği döneminde Saraybosna'da ilk matbaa ve modern okullar açılmaya başladığı gibi araba yolu yapılmış, hastane ve kışla gibi birçok kamu binası da inşa edilmiştir.[894] Ancak tüm bu olumlu gelişmelere rağmen dış basında Hristiyanlara kötü davranıldığına dair iddialar devam etmiştir. Bu iddialar yöneticiler üzerinden sürdürülmüş Osman Paşa'ya olduğu gibi Safet Paşa'ya karşı da ağır ithamlarda bulunan haberler yapılmıştır. Bununla ilgili olarak Sarajevski Cvjetnik'in 21 Ağustos 1869 tarihli sayısının Vilayet haberleri kısmında Zagreb'teki Narodne Novine ve Zadar'daki Narodni List gazetelerinde Bosna Valisi Safet Paşa'nın, selefi olan Osman Paşa'dan daha beter olduğu, Hristiyan okullarına ve öğretmenlerine kötü davrandığı, halkın kötü durumda olduğu ve yabancı güçlerin temsilcilerinden yardım beklediğine dair yalan ve yanlış ithamlarla dolu yazıların olduğu aktarılmış ve bu ithamlara cevap verilmiştir. Osman Şerif Paşa'nın Bosna vilayetinin valisi olduğu süre içinde herhangi bir haksızlık ve şiddet uyguladığı görülmediği gibi Safet Paşa'nın da Bosna valisi olduğu zamanın herkes tarafından iyi bilindiği ve vilayette adaletle hareket edildiği anlatılmıştır. Hristiyan okulları ile ilgili olarak ise tüm okulların dinden bağımsız olarak ilerlemesini ve burada var olan tüm dini üyelerden oluşan bir okul kurulmasını emrettiği ve Hristiyan okulları için bazı kitapların vilayet matbaasında yeniden basılmasını emrettiği anlatılmıştır. Safet Paşa'nın eğitimi desteklediği "*Özellikle paşanın ana arzusunun hem Müslüman hem de Hristiyan okullarına iyi öğretmenler atamak olduğu şimdiye kadar ki eylemleriyle kanıtlanmıştır ve böylece söz konusu gazetede öğretmenlere zulmedildiğinin tamamen yalan olduğu açıkça görülmektedir*" denilerek ifade edilmiştir.[895] Gazetede verilen bilgileri destekleyecek şekilde Safvet Paşa'nın eğitime özel bir önem verdiği bilinmektedir. Maarif Nazırlığı da yapmış olan Safvet Paşa, Maarif-i Umumiye

[893] "Vilajetske Vjesti/ Mi znamo i tvrdo smo…", *Sarajevski Cvjetnik*, 13 Novembra 1869, Br. 46, God. 1.
[894] Mustafa İmamoviç, *Boşnakların Tarihi*, s. 429-430.
[895] "Vilajetske Vjesti*", Sarajevski Cvjetnik*, 21 Avgusta 1869, Br. 34, God. 1.

Nizamnamesi ve Dârulfünun'un kurulması gibi önemli çalışmalarda da bulunmuştur.[896]

Vidovdan gazetesiyle 1871 yılının Aralık ayındaki ard arda yapılan kalem kavgalarında hristiyanlara kötü davranıldığına dair iddiaların devam ettiği görülmektedir. Sarajevski Cvjetnik gazetesi, Vidovdan'ın iddialarının asılsız olduğunu açıklayarak Osmanlı Devleti'ndeki halklar üzerinde oynanan oyunlara ve Türkler hakkında yapılan yalan haberlere cevap vermiştir. İddia edilen olaylar Bosna'da yaşanmadığı için bölge halkının Vidovdan'ı okuduğunda halkı kışkırtmak amacıyla yazılar kaleme alınan bir gazete olduğunu daha iyi anlayacakları vurgulanmıştır. Bununla birlitke 4 Aralık 1871 tarihli gazetede Hristiyanlara saldırıldı iddiasıyla haber yapan Sırp yazı kurulunun tüm dünyanın önünde rezil olduğuna dair başlık atılmış ve Vidovdan hakkında şu satırlara yer verilmiştir:[897]

> "*Söz konusu gazetenin 122. sayısı bu uydurma yalanı getirdi: 'Bosna. 11 Kasım'da Saraybosna'da Türkler Hristiyanlara saldırdı ve en tanınan 3 tüccarı katletti.' Böyle birşey olmadığı gibi Saraybosna'da bulunan bizler bunu ne duyduk ne de gördük. Eğer gerçeği umursuyorsanız sizi temin ederim. Ancak yalan mektuplara inananın kendisi de yalancıdır, çünkü yalan dünyaya yayılır ve dürüst izleyiciyi bile aldatır. Bizimkisi savunmak değil, kafa karıştıran gazeteleri okuyan hem bizim halkımızı hem de yabancı halkı bilgilendirmek. Yalancı muhabir ve taraflı editörlerden gelen tüm bu mektupların sadece Türkleri ve Bosnalı Hristiyanları kışkırtma niyeti başarısız olmakla kalmadığı gibi üyelerinin ve mektuplarının başarız olmasından ve kendilerinin yalan, aşağılık ve utanç verici görünmesinden memnunuz. Halkın ilerlemesini ve barışını tüm gücüyle gözeten dürüst hükümete defalarca kez sıkıntı ve huzursuzluk vermiş olsalar bile bunun halk tarafından görülecek açık bir*

[896] Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârulfünûn Tarihçesine Giriş", *Belleten,* C: 54, S: 210, Ankara Ağustos 1990, s. 713.
[897] "Vilajetske Vjesti/ U redništvo Srpskoga Naroda burka se javno pred svijetom!", *Sarajevski Cvjetnik*, 4 Decembra 1871, Br. 40, God. 3.

gerçek olduğuna seviniyor hem halkımız hem de hükümetimizin düşmanlarına güvenmemesi için bu karara varıyoruz."

18 Aralık 1871 tarihinde ise "*Vidovdan'ın 246. sayısına cevap*" denilerek atılan başlığın altında tekrar kalem kavgası yapılmıştır. Sarajevski Cvjetnik'te, Vidovdan'ın öne sürdüğü asılsız iddialar şu şekilde dile getirilerek makaleye giriş yapmıştır:[898]

"'*Vidovdan' tüm Türk gazetelerinin hangi dilde basılırsa basılsın mantığın, gerçeğin, tarafsızlığın olmadığını ve hepsinin yalan söylediğini söylüyor. Vidondan ve diğer Sırp gazeteleri Türkiye'deki halklar arasında zehir dökmeye veya boyun eğdirmeye çalıştıklarını inkâr ediyor, çünkü (onlara göre) bu görevi sadece Türkler yapıyor*".

Sarajevski Cvjetnik'in aynı tarihli sayısındaki makaleye tekrar bakıldığında Vidovdan'ın sadece Türk gazeteleri hakkında önyargıları değil aynı zamanda Bosna'daki reformlara ilişkin olumsuz tutum takındığı ve ayaklanma çağrısı yaptığı da gözükmektedir. Sarajevski Cvjetnik'teki makale söz konusu Sırp gazetesinin yazısına cevap niteliğinde olduğu ve Vidovdan gazetesiyle onu destekleyen Sırpların Osmanlı Devleti'ne ve de Türklere bakışını gösterdiği için oldukça önemlidir. Makalenin geri kalanında Vidovdan'ın iddialarına karşı verilen cevaplar okuyucuya şu şekilde aktarılmıştır:[899]

"...Yeni kabinedeki reformları eleştiriyor ve Türklerin çöktüğüne dair tahminde bulunuyor, Bosna'da reformların çok olduğunu kanıtlamak için yarım günde en tanınan üç tüccarı Türkler öldürmüş gibi yalanlar söylenmez. Gazetemizin Saraybosna valisinin bir yayın organı olduğunu da söylüyor. Zayıf temel üzerine bina inşa etmek kadar akılsızca bir şey yoktur ve bunu bildiğimiz halde kendilerine büyük

[898] "Vilajetske Vjesti/ Odgovor Vidovdana (broj 246) na članak u 34. Broju Sarajevskog Cvjetnika" sastoji se od prilike iz ovijeh točaka", *Sarajevski Cvjetnik*, 18 Decembra 1871, Br. 41, God. 3.
[899] "Vilajetske Vjesti/ Odgovor Vidovdana (broj 246) na članak u 34. Broju Sarajevskog Cvjetnika" sastoji se od prilike iz ovijeh točaka", *Sarajevski Cvjetnik*, 18 Decembra 1871, Br. 41, God. 3.

bilgelik atfeden Vidovdan diktatörlerine şaşırıyoruz. Çünkü Osmanlı gazetelerine delil göstermeden atfedilen mantıksızlık, partizanlık ve dürüst olmama gibi tüm kusurlar Vidovdan'da. Burada birkaç delil toplayacağız… Sırp gazetecilerin Türkiye halkları arasına zehir ektiğini ve onları isyana teşvik ettiğini inkar ettiği yazıda, Osmanlı yönetiminin tüm tebaayı yok edeceğini, ayakta kalamayacağını, yok olması gerektiğini, milletlerin ayaklanarak boyunduruktan kurtulamayacaklarını, anlaşıp birlikte hareket etmeleri gerektiğini söyleyerek devam ediyor ve konumundan bahsediyor: "Pan-İslamizme karşı doğuda Pan-Hristiyanlığı yaymak için orada olacağız" diyor. Bu sözler Osmanlı halklarına ekilen zehir değil midir? Türk tebaasına bundan başka nasıl bir ayaklanma çağrısı yapılabilir? Bu sözlerle Vidovdan'ın konuştuğumuzu söylediği sözler arasındaki büyük fark bulunduğu anlaşıldığında Osmanlı gazetelerine nasıl mantıksızlık atfedilebilir?"

Vidovdan gazetesinde, Yunanistan'da İngiliz soylulara ve İtalyan diplomatlara karşı işlenen suçlarla ilgili olarak Mehmet Šaćir Kurtćehajić'in Sarajevski Cvjetnik'te bu konuya değinmesine ve Sırbistan'daki hukuksuzluğa dair örnekler verilmesine tepki gösterilmiştir. İki gazete arasında başka polemik konuşmaları da gündeme gelmiştir. Sarajevski Cvjetnik'in 15 Ağustos 1870 tarihli sayısıda bu konu gündeme gelerek açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.[900] Bunun yanı sıra Vidovdan gazetesinin ayaklanma taraftarı yazısında olduğu gibi başka gazetelerde de bu tarafgirliğe rastlanmaktadır. Örneğin Sarajevski Cvjetnik'in 26 Eylül 1870 tarihli bir başka sayısında Sırp ve Karadağ gazetelerinin de bölgedeki halkları ayaklanmaya teşvik ettiği, özellikle Hersek Hristiyanlarını etkilediği ve Sırp propagandası nedeniyle Hersek ayaklanmasında Hristiyanların Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmaya katıldığından bahsedilmiştir. Yine aynı tarihli gazetede Zastava gazetesi ile kalem kavgası yapılmıştır. 26 Eylül 1870 tarihli söz konusu sayıda Zastava'ya "*Sırbistan'ın uzun süredir Bosna ve Hersek'i ilhak etme arzusu için*

[900] "Vidovdan ucinio nam je…" *Sarajevski Cvjetnik*, 15 Avgusta 1870, Br. 33, God. 2.

sadece bir fırsat bekliyorsunuz" denilmiş ve Sırplar tarafından ayrılıkçı hareketler için uygun zamanın beklendiğine dair bilgiler verilmiştir.[901]

Bosna ve Hersek'i Osmanlı Devleti'nden koparma gayesi güden ve bunu yansıtan başka gazetelere de rastlanılmıştır. Bu nedenle Sarajevski Cvjetnik'in 20 Mart 1869 tarihli sayısındaki "Jedna Zemlja a Dva Gospodara" yani "Bir ülke ve iki sahip" başlıklı makalede "Jedinstvo" ve "Svetoid" gazetelerinin Bosna hakkındaki ideolojilerinin onları okuyanlar tarafından yanlış anlaşılabileceği üzerinde durulmuştur. Adı verilen bu iki gazeteyi okuyanların, Jedinstvo ve Svetoid'in oluşturduğu algı sonucunda Belgrad'ın da İstanbul gibi Bosna üzerinde söz söyleme hakkı olduğuna inanabilecekleri dile getirilmiştir. Bu nedenle kim birinin veya halkın hisleri ile ilgili hareket etmek istiyorsa önce onu yönlendiren kendi düşüncelerini göstermelidir denilerek makaleye giriş yapılmıştır. Mektupta Bosna'yı somutlaştırmak mı istiyorlar yoksa onlar Una'yı sınır mı yapıyorlar diye sorulmuştur. Bununla birlikte Jedinstvo'nun Bosna valisi olmasını istediği kişi üzerinde talepte bulunduğu anlatılmıştır. Ayrıca makalede Bosna'daki Ortodokslar adına konuşulmaması ve Bosna'nın da sert tavırlar sergilememesi gerektiği belirtilerek bunun sadece doğudakilere zarar verebileceğine dair uyarıda bulunulmuştur.[902]

Bosna ve Hersek ile ilgili iddialar sonraki yıllarda da devam etmiştir. Örneğin Zastava gazetesi 25 Nisan 1871 tarihli 48. sayısında Bosna hakkında bir yazıya yer vermiş ve bir sonraki sayısında da konu devam etmiştir. Söz konsu yazının I. bölümü olan 48. sayıda Bosna Hersek'in satılacağına dair haberlerin yayıldığı, Avrupa'nın her tarafında bu konunun konuşulduğu, ilk başlarda kimsenin bu habere itibar etmediği, daha sonra doğru olma ihtimalinin düşünüldüğü ve Türklerden kurtulacaklarına dair beyanların olduğu görülmektedir.[903] Zastava gazetesinin bir sonraki 28 Nisan 1871 tarihli 49. sayısında ise Osmanlı Devleti'ne, Türklere ve Müslümanlara karşı yalan-yanlış ve ağır ifadeler kullanılmaya devam edilmiştir. Bosna'da yaşayan insanların kötü koşullarda yaşadığı, kölelik içinde olduğu, Banja Luka konsolosunun saldırıya uğradığı, Türklerin öfkeli olduğu, kaba

[901] "Vilajetske Vjesti/ pri svemu tomu...", *Sarajevski Cvjetnik,* 26 Septembra 1870, Br. 39, God. 2.
[902] "(Dopis) Jedna Zemlja a Dva Gospodara", *Sarajevski Cvjetnik,* 20 Marta 1869, Br. 12, God. 1.
[903] "Šta je s Bosnom i Hercegovinom? I.", *Zastava,* 25 Aprila 1871, Br. 58, God. 6.

kuvvet kullandığı gibi asılsız iddialarla dolu uzun bir yazı yazılmıştır.[904] Zastava gazetesinin editörünün Bosna-Hersek'in Sırbistan'a devredileceğine, Bab-ı Ali ile Sırp hükümetinin bu konuda müzakereye başlayacağına dair bu sayılarında olduğu gibi birkaç yıldır yaptığı yalan ve yanlış haberlere karşın Sarajevski Cvjetnik'in 15 Mayıs 1871 tarihli sayısında söz konusu yazıdan alıntılar yapılarak iddialara cevap verilmiştir. Ayrıca Zastava gazetesinin editörünün Macar kasabası olan Vaca'da 1 yıl hapis ve para cezasına çarptırıldığı bilgisine de ulaşılmaktadır.[905] Tüm asılsız iddilara cevap verilmiştir:[906]

> "*Eyaletin nüfusu, tüm kışkırtmalarınıza rağmen barış ve refah içinde ilerliyor. Avrupa'da kulaktan kulağa herkesin bunu konuştuğu iddiası doğru değil, dünya bunu düşünmüyor bile sadece sen ve Belgradlı gazeteciler dünyayı şaşırtmak için bu haberleri yapıyorsunuz… Bosna ve Hersek sorununun cevaplanamayacağı ve çözülemeyeceği hakkında sizi temin ederiz ki istediğinizi alamayacaksınız. Bu baharda bile Bosna Hersek'in satılacağına dair haberlere kim ne dedi derseniz, az insan inandı ya da kimse inanmadı desek daha doğru olur...*"

Osmanlı Devleti'ne yönelik yappılan kara propagandalara haberlere geri dönülecek olunursa Sarajevski Cvjetnik'in 3 Temmuz 1869 tarihli sayısında Belgrad'da Sırp dilinde yayınlanan Vidovdan Gazetesi'nin Bab-ı Aliye karşı düşmanca politika izlediği ve buna yönelik çok sayıda makale ve mektup yayınladığı belirtilmiştir. Vidovdan'ın Osmanlı politikalarına, yönetimine, mahkemelerine karşı saldırgan bir tavır takındığı ve Osmanlı Devleti'nin çöküşe gittiğini ima ettiği aktarılmıştır. Öte yandan Sırbistan'ı ise daha iyi yönetilen, örnek siyasi ilişkileri olan ve hatırı sayılı bir geleceği bekleyen ülke olarak gösterdiği söylenmiştir. Bu nedenlerden ötürü Vidovdan'ın saldırılarına karşı cevap verilmek istendiği söylenerek bu şekilde uydurulmuş yazıların okunur okunmaz durumun tam tersi

---

[904] "Što je s Bosnom i Hercegovinom? II.", *Zastava*, 28 Aprila 1871, Br. 49, God. 6.
[905] "Urednik Zastave u novom sadu izlazećega lista…", *Sarajevski Cvjetnik*, 15 Maja 1871, Br. 19, God. 3.
[906] "Urednik Zastave u novom sadu izlazećega lista…", *Sarajevski Cvjetnik*, 15 Maja 1871, Br. 19, God. 3.

olduğunun net bir şekilde anlaşılacağı dile getirilmiştir. Bununla birlikte yapılan açıklamadan Batı'nın ve Osmanlı karşıtı tarafların Osmanlı'daki değişime tanık oldukları halde görmezden geldikleri ve bu nedenle yayınladıkları haberlerin tarafgir olduğu anlaşılmaktadır. Bununla ilgili düşünceler şu şekilde aktarılmıştır:

> "*Osmanlı hükümeti medeniyet yolunda cesaret ve kesin idareyle ilerlediğini, çıkardığı çok sayıda kanun ve talimatlarla kanıtlamaktadır. Avrupalı güçler ve Avrupalı güçlerin temsilcileri Osmanlı Başkenti İstanbul'da ve imparatorluğun ana şehirlerinde kalıyorlar, bu ülkede güvenlik ilişkilerinin çok iyi olduğunu, nakliye, ticaret ve ürünün arttığını, böylece devletin din ve milliyetten bağımsız olarak herkese yurt içinde eşit hak ve koruma sağladığını anlatabilirler.*"[907]

3 Temmuz 1869 tarihli sayının devamında ise Osmanlı İmparatorluğu'nun çok fazla düşmanı olduğu ve bu düşmanlardan bir tanesinin de Vidovdan olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca Vidovdan'ın tüm ajitasyonlarına rağmen başarısız olduğu, Osmanlı Devleti'nin kendi haklarına bağlı kalarak bu ajitasyonlarla başa çıkmanın yolunu bulduğu anlatılmıştır. Bu açıklamalardan sonra 1830 yılında Miloš Obrenović'in yönetimi altında Bab-ı Ali'den aldığını ve sonrasındaki süreci aktarılmıştır.[908]

Zastava gazetesinin 77. sayısında isimsiz bir muhabirin paylaştığı habere bakıldığında ise Bosna'daki gayrimüslim halkın Osmanlı üst kimliğinde birleşmiş olunmasından oldukça rahatsız olunduğu görülmektedir. Zastava gazetesi, Osmanlı Devleti'ne ağır ithamlarda bulunmuş ve halkı köle olarak nitelendirmiştir. Bununla birlikte Osmanlı hükümetini, Sultan Abdulaziz'i ve Safet Paşa'yı öven bir şiirin Bosna'daki Sırp rahip, Hristiyan bir vatandaş ve Saraybosna'daki Sırp okulunun öğretmeni tarafından hazırlanarak bestelenmiş olması ve Sırp çocuklara okutulması

---

[907] "Vidovdan u Biogradu na Srbskom Jeziku Izlazeći List…", *Sarajevski Cvjetnik*, 3 Julija 1869, Br. 27, God. 1.
[908] "Vidovdan u Biogradu na Srbskom Jeziku Izlazeći List…", Sarajevski Cvjetnik, 3 Julija 1869, Br. 27, God. 1.

büyük bir öfkeye sebep olmuştur. Zastava gazetesi Bosna'daki gayrimüslimlere hitaben "*ağlaman gerekirken sana kim şarkı söylettiriyor, genç öğrencilerinizin kalbine böyle bir gerçeği mi aşılıyorsunuz*" diyerek sitemde bulunmuştur.[909] Zastava'nın bu haberine karşılık Sarajevski Cvjetnik gazetesinin 1 Ağustos 1870 tarihli sayısında "Kratki Odgovor iz "Kamo vam Obraz?" başlığıyla Zastava'ya cevap verildiği görülmektedir. Verilen bu cevapta, Zastava'da Saraybosna'daki öğretmenlere ve diğer insanlara saldırıların ve azarların olduğu, Safet paşa ve yönetiminin acımasızca eleştirildiği anlatılmıştır. Ayrıca haberi yapan muhabirin sebepsiz yere başkalarına saldırarak söz konusu makaleyi kaleme aldığına değinilmiştir.[910] Gradiška'dan Ljubomir Bosančić, Sarajevski Cvjetnik gazetesinde 1 Ağustos 1870 tarihinde yayınlanan "Kamo vam Obraz?" makalesine ek olarak bir yazı yazmıştır. Ljubomir Bosančić Sarajevski Cvjetnik'e gönderdiği yazısında, Zastava'da bu haberi yapan muhabiri uyarmak gerektiğine, Bosna halkının vatanseverliğini ezmeye ve Posovina isyanında olduğu gibi ortalığı karıştıran haberler yaparak amaçlarını elde etmeye çalıştıklarına dikkat çekmiştir. Ancak bunu başarmalarının zor olduğunu "*Bugün Bosna halkı bilinçli ve oldukça olgun, bu kadar kolay aldatılamayacak*" diyerek belirtmiş ve halk düşmanı bir kişinin vatansever Bosnalı öğretmenlere "Kamo Vam Obraz?" diye sormasına şaşırdığını belirtmiştir. Yazısının sonunda "*Ben Hristiyan inancının gerçek bir Sırbıyım ama gerçek vicdanım her dürüst insanı ve Türkü sevdiğimi söylüyor… sizin sebepsiz yere tüm Türklere bağırdığınız gibi tüm halka bağırmanız gerekir mi? Bu yanlış ve sağduyuya aykırı değil mi*?"[911] şeklinde soru yöneltilmiştir.

1 Ocak 1872 tarihli sayıda Belgrad'daki Vidovdan gazetesinin İslam dinine karşı olumsuz söylemlerine cevap vermek amacıyla yaklaşık altı sütun uzunluğunda uzun bir yazı kaleme alınmıştır. Sarajevski Cvjetnik "*dine saldırmak tüm medeni ülkelerde yasak ve uygunsuz kabul edilir. Vidovdan bu kuralı en korkunç şekilde ihlal etti*" diyerek Vidovdan'ın 270 ve 271. sayılarında İslam dinine karşı yazılarında "*Ortaçağ siyasetinin fanatizmini*" benimsediğini söylemiştir.[912] Sarajevski Cvjetnik

[909] "Kamo Vam Obraz!", *Zastava,* 5 Jula 1870, Br. 77, God. 5.
[910] "Kratki Odgovor na Kamo vam Obraz?" *Sarajevski Cvjetnik*, 1 Avgusta 1871, Br. 31. God. 2.
[911] "Gradiška (Dopis)", *Sarajevski Cvjetnik*, 31 Oktobra 1870, Br. 44, God. 2.
[912] "Jedna Lekcija Vidovdanu", *Sarajevski Cvjetnik*, 1 Januara 1872, Br. 43*4, God. 3.

gazetesinde Vidovdan gazetesinin iddia ettiği Muhammediliğin eğitime karşı olduğu, aydınlanmış Avrupa'nın bu duruma dinin etkisiyle ulaşmadığı şeklindeki iddialarına dine halel getirilmeden cevap verileceği belirtilmiştir. Bu cevaplar İslam kimliğini taşıyan kimselerin bilimdeki çalışmalarını örnek vererek ve İslam kimliğine sahip olmayan kimselerin onların eserlerini çevirdikleri ve faydalandıklarına dair örnekler verilerek yapılmıştır. Bu örneklerin birkaçına değinmek gerekirse tarım üzerine yazılan ilk kitabın İspanya'da bir Arap olan Ebu Zecerija'nın El Avam adlı 36 bölümden oluşan kitabı olduğu ve İspanyol Don Jose Antonio tarafından İspanyolcaya çevrildiği, Fransız tarihçi Vijardo tarafından önemli kabul edildiği bilgisi verilmiştir. Bir başka örnek ise Arap Ebul kasım Halef İbni Abbas'ın Etarif isimli eseri Avrupa'da ünlü hekim Haler tarafından çevrildiği aktarılmıştır.[913] Vidovdan gazetesinin İslam dinine karşı saygısızca kaleme aldığı yazıyı okuyan ve Sarajevski Cvjetnik'in verdiği cevaplardan memnun olan bir okuyucu Travnik'ten mektup göndermiştir. Gazetenin 15 Ocak 1872 tarihli sayısında Travnik'ten gönderilen mektupta bu durum şu şekilde dile getirilmiştir: [914]

> "*Makalenizi okurken bir yandan sinirlendim diğer yandan ise bilgece cevaplarınız beni rahatlattı ve teselli etti... Vatanımıza yönelik sebebini bilmediğimiz daha doğrusu bilmek istemediğimiz Vidovdan'ın saldırılarını okuduğumuzda hepimiz çok üzülüyoruz ve özellikle anlatılan bu son saldırıdan rahatsız olduk. Şimdi dürüst ve aklı başında tüm insanlara soruyorum, tarihin teyit ettiği "Sarajevski Cvjetnik" kanıtlarına göre "Vidovdan"ın dediklerinin bir önemi var mı? Ve Vidovdan'ın yanlış ve mesnetsiz iddialarına kim inanacak ve kendilerinin kandırılmasına kim izin verecek?...*"

Vidovdan gazetesinin Osmanlı Devleti'ne ve halkına karşı yaptığı haberler Sarajevski Cvjetnik kadar okuyucularını da rahatsız etmektedir. Bir başıbozuk'un gazeteye yolladığı mektup 22 Nisan 1872 tarihli gazetede yayınlanmış ve Başıbozuk'un Sarajevski Cvjetnik'e yolladığı yazısında Sırbistan'ın gazetesi

[913] "Jedna Lekcija Vidovdanu", *Sarajevski Cvjetnik*, 1 Januara 1872, Br. 43*4, God. 3.
[914] "Iz Travnika (Dopis)", *Sarajevski Cvjetnik*, 15 Januara 1872, Br. 46, God. 3.

Vidovdan'ın Sırbistan'ı olduğundan farklı gösterdiğini anlatmıştır. Bu düşüncelerin ifade edildiği yazıda Sırbistan'ın birliktelik, eşitlik ve gücü olmadığı gibi her an meydanı paylaşmaya hazır bir orduya da sahip olmadığı yapılan bu haberlerinde oldukça gülünç olduğu dile getirilmiştir:

> "*Bir çetede toplanmış ve rengârenk elbiseler giyen her türden insan, Sırbistan'ın gelecekten umudu bu mu? Buna ve Sırp gazetelerine bakınca insanın içini bir kahkaha kaplıyor. Böylesine büyük ve güzel olan bir orduya sahip olan Sırbistan güzel bir gelecek için umut etmeli! Ve gazetelerin bizim başıbozuklarımıza bu kadar az değer vermesi bu yüzden olmalı, bence geçmiş zamanların destanı Belgrad gazeteleriyle yok edilmeye başladı. Başıbozuklar Boşnaklara yakındır…*"[915]

Yabancı basının Osmanlı Devleti üzerinde haksız saptamalarda bulunduğuna dair Sisak'tan yollanan bir mektuptan örnek vermek gerekirse mektubu yollayan kişi, yaklaşık üç yıl kadar Osmanlı ülkesinde bulunduğunu, işlerini yürüttüğünü, adli makamlarla da ilişkilerinin olduğunu, ilgili makamların aktif olarak ilgilendiklerini, işlerinin aksatılmadan yerine getirildiğini ve reformların yavaş yavaş benimsendiğinden bahsetmiştir. Bununla birlikte mektubu yollayan kişi "*bu reformlar ancak kademeli olarak yapılmadır, çünkü çok fazla ışık gözleri gölgeler*" diyerek bir telkinde de bulunmuştur. Mektubu yollayan kişi reformların hızlı bir şekilde hayata geçirilmesinin eğitimsiz kişiler üzerinde olumsuz sonuçları olabileceğine dair düşüncesini aktarmış ve Türkiye'de bulunan herkesin bu görüşte olduğunu söylemiştir. Ayrıca ülkeden ayrıldığı birkaç hafta içinde 12 Şubat tarihli ve 46 sayılı Narodne Novine gazetesinde Zenica mahkemesine, oradaki görevliye ve Türk hükümetine saldıran bir mektup okuduğunu ve orada bu haberi veren muhabirin yalan söylediğini düşündüğünü açıklamıştır.[916] Sarajevski Cvjetnik editörü bu mektubu yollayan kişinin yabancı bir vatandaş olduğunun anlaşıldığını ve yaşadıklarını bir tanık gibi aktardığını yazmıştır. Doğrudan bir kalem kavgasına girmeyerek Narodne Novine gazetesi ve muhabirleri için söylenecek çok söz olsa da

[915] "Dopis- Od Jednoga Bašibozuka", *Sarajevski Cvjetnik,* 22 Aprila 1872, Br. 8, God. 4.
[916] "Vilajetske Vjesti/ U Sisku 1. Marta (n.p.) 1869 (dopis)", *Sarajevski Cvjetnik,* 27 Februara 1869, Br. 9, God. 1.

daha fazla yazmanın değersiz ve gereksiz olduğunu onlar gibi alçalmamak için buna gerek duymadıkları şerhini düşmüştür.[917] Görüldüğü üzere Sarajevski Cvjetnik gazetesi okurlarının güvenini kazanmış bir gazete haline gelmiştir. Farklı kesimlerden okurlar pek çok konuda gazeteye yazı yolladığı gibi Osmanlı Devleti ile ilgili konularda da tanıklıklarını ifade etmekten çekinmemişlerdir. Buna benzer şekilde Sarajevski Cvjetnik gazetesinin aynı sayısında, yabancı basına ait bir gazetede Osmanlı hâkimiyeti altındaki bir bölgede kanlı bir savaş gerçekleştiği, her iki taraftan da ölen ve yaralananların olduğuna dair haber yapılmıştır. Ancak bu habere itibar eden kimseler, gazetecinin savaşın gerçekleştiğini iddia ettiği bölgeye gidip bakmışlar ve bölgenin resmi gazetesi "*Bosna*"ya bu haberin tamamen asılsız ve yalan olduğunu bildirmişlerdir. Muhabirin yaptığı haberin yalan olduğu ve gerçekte böyle bir olayın yaşanmadığı ortaya çıkmıştır.[918]

Belgrad'dan 15 Ağustos 1869 tarihinde yollanan, gazetenin 21 Ağustos 1869 tarihli sayısında yayınlanan bir okur mektubuna göre Sırbistan'da durumun karışık bir hal aldığı ve Sırbistan'ın oldukça öfkeli olduğu anlatılmıştır. Mektubu kaleme alan kişi Sırp olduğunu belirtmiş ve oradaki karar alıcıların Osmanlı'ya karşı bir şey elde etmek için Avrupa'ya yaklaştığını ancak Avrupa ile de tam manasıyla aralarının iyi olmadığını çok net ve sert şekilde ifade etmiştir. "*Bizim mekanik kahramanlarımız sadece Bab-ı Alî'den bir şey almak istediklerinde sempatik bir Avrupa ararlar, ama hedefe ulaşıldığında Ortodoks kilisesine ait olmayan herşeyden nefret ettikleri gibi Avrupa'dan da nefret ederler*" diyerek durumu açık bir şekilde izah etmiştir.[919] 21 Ağustos 1869 tarihinde Bogoljup Petranovic'in 18 Ağustos 1869 tarihinde gazeteye gönderdiği yazı yayınlanmıştır. Bu yazıda Petranović, Osmanlı hükümetine karşı muhalif kimselerden olduğuna, imparatorluğun siyasi çıkarlarına ve görevlilerine hakaret ettiğine dair iddialarda bulunan kimselere karşı bir cevap verme gereği duymuştur. Petranović "*Hiçbir zaman siyasi eylemlerle ilgilenmedim ve ilgilenmeyeceğim… Irkımı sevmediğimi söyleyemem, onları bir kardeşin kardeşi*

[917] "Vilajetske Vjesti/U Sisku 1. Marta (n.p.) 1869 (dopis)", *Sarajevski Cvjetnik*, 27 Februara 1869, Br. 9, God. 1.
[918] "Čudan San", *Sarajevki Cvjetnik*, 27 Februara 1869, Br. 9, God. 1
[919] "Vilajetske Vjesti/ U Biogradu 15. Avgusta (n.p) 1869. (Dopis)", *Sarajevski Cvjetnik*, 21 Avgusta 1869, Br. 34, God. 1.

sevdiği gibi seviyorum ama diğer insanlara da insan olarak saygı duyuyor ve seviyorum" demiştir.[920]

Sarajevski Cvjetnik'in 8 Mayıs 1869 tarihli sayısının vilayet haberleri kısmında İstanbul'dan gelen bir yazıda Bab-ı Ali'nin kapitülasyonlarla ilgili olarak tamamen kaldırılmasa bile yeniden düzenlenmesi, yabancı güçlerin temsilcilerini yargılayabilme haklarını isteyen bir yasayla ilgilendiği belirtilmiştir. Yüzyıllardır var olan kapitülasyonların modern bir devletin anlayışıyla bağdaşmadığı, Bab-ı Ali'nin haklarını kısıtladığı ve reformlar üzerinde de olumsuz etkisi olduğu aktarılmıştır. Hazırlanacak yeni yasada ise yerlilerin devlet tarafından korunma hakkı olduğu, herhangi bir milletvekili onayına gerek kalmadan yasaların her iki tarafı da bağlayacağı, konsolosluğun olmadığı yerlerde ikamet dokunulmazlığının sona ereceği, verginin milliyetten bağımsız olarak devletin tüm vatandaşları tarafından ödeneceği, konsolosların Osmanlı mahkemesini sorgulama hakkı olmadığı ancak duruşmaya katılabileceği gibi çok konu üzerinde çalışıldığı anlatılmıştır. Son olarak ise taraflar arasındaki suçlarda söz konusu olduğu zaman Osmanlı makamları soruşturma ve yargılama hakkına sahipt olduğu, konsolosun ise yargılama hakkı olmadığı belirtilmiştir.[921] Osmanlı Devleti'nin bu çalışmaları yabancı devletleri ve ayrılık amacı taşıyan kimseleri rahatsız etmiştir. Sarajevski Cvjetnik'in 27 Haziran 1870 tarihli sayısında, Sırbistan'ın Türklerin yargısına güvenmediği ve bu nedenle kendi olduğu bölgedeki Hristiyanların lehine propaganda başlattığına dair editör tarafından haber yapılmıştır. Ancak Sırbistan'ın adil bir planla hareket etmediği, Bosna'daki Hristiyan kardeşlerinin çıkarı veya onlara karşı samimi duygular besleyerek insanlık ve adalet ilkelerinden yana oldukları için değil sadece kendi çıkarlarına erişebilmek amacıyla hareket ettiği bu yazıda okuyucuya aktarılmıştır. "*O halde Sırbistan kendisine kan ve parayla haraç ödeyen kendi sakinlerinden bazılarına zülüm ve hakaret ederken, Bosnalı Hristiyanlar lehine nasıl reklam yapabilir?*" diye sorulmuştur. Bab-ı Ali'nin kendi ülkesinin iç işlerine karışılmasından hoşlanmadığını "*Sırbistan kendi ülkesinde görevi olan adaleti ve insanlığı yapsın, başka illerdeki halklara reklam yapmasın*" şeklindeki ifadelerle

[920] "Izjava", *Sarajevski Cvjetnik*, 21 Ağustos 1869, Br. 34, God. 1.
[921] "Vilajetske Vjesti", *Sarajevski Cvjetnik*, 8 Maja 1869, Br. 22, God. 1.

Büyük devletlere ve Sırbistan'a en net şekilde ifade ettiğini aktarmıştır.[922] Bununla birlikte Sırbistan'ın özerkliğini korumak isterse her zaman Türkiye ile dostluk içinde olması, Rusya'ya karşı birlikte hareket etmemesi ve başka bölgelerdeki Hristiyanlara karışmaması gerektiği dile getirilmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin tüm halklara karşı görevini yerine getirdiğini ve Bosna'daki tüm tebaasına saygıyla davrandığını, Bosna'daki yönetime her türlü müdahaleyi reddetmekle yükümlü olan ülkedeki tek yönetici olduğunun altını çizmiştir. Osmanlı Devleti'nin tüm tebaasına etnik köken ve din ayrımı olmadan adil davrandığı, 1830 ve 1834'te Hattışerif'in yayınlanmasıyla birlikte de her eleştirinin cevabının verilmiş olduğu söylenmiştir.[923]

Sarajevski Cvjetnik tarihli 28 Şubat 1870 sayısında Vidovdan gazetesinin 21. sayısının birinci sütununda Osmanlı Devleti'nin Karadağ sınırında asker toplamasının Karadağ'ın özgürlüğünü yok edeceği ve Türkçe'nin Hristiyan okullarında tanıtılmasının Hristiyan milletinin yok edilmesine yol açacağı bu nedenle Osmanlı Devleti'ne savaş ilan edilmesi gerektiğine dair bir yazı yayınlanmıştır. Sarajevski Cvjetnik tüm bu iddiaları çürüterek ağır bir eleştiri getirmiş ve sözünü sakınmamıştır. Vidovdan'ı kastederek "*Para için her gün bir bukalemun gibi rengini değiştiren ve her gün başka bir dil kullanan bu gazete, bulanık suda balık tutan balıkçıya benzediğini söylemekle Osmanlı hükümetini her türlü boş sözle yıldırmak istemektedir*" şeklinde ağır bir giriş kaleme alınmıştır. Bu ağır giriş ve eleştiriden sonra Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışılmaması gerektiği ve Sultanın imparatorluğu boyunca din ve etnik köken ayrımı yapmadığı ve bunun için 1864 yılındaki gibi bir takım çalışmaların olduğuna dair açıklama yapılmıştır. Bununla birlikte Sırbistan'ın kendi çevresindeki halklara uyguladığı politika ve uygulamaların başka milletlerin yok edilmesine yol açabileceğine dair örnekler verilmiştir. Rumenlere, Rumlara ve Yahudilere karşı yapılan olumsuz uygulamalara kısaca değinilmiştir. Ayrıca doğu halklarının bunlardan haberdar olmadığına dair kanının büyük bir yanılgı olduğu gösterilerek "*Belgrad'taki özel Rum okulunun yaşadığı zorluklar bugün de devam ediyor ve Rum okulu dillerini unutmaları ve kaybetmeleri için tamamen kapatılıyor. Böylece doğu halklarını o kadar sağır sanıyorlar ki,*

[922] "Vilajetske Vjesti" *Sarajevski Cvjetnik*, 27 Junija 1870, Br. 26, God. 2.
[923] "Vilajetske Vjesti*" Sarajevski Cvjetnik*, 27 Junija 1870, Br. 26, God. 2.

şikâyetlerini duymuyorlar" denilmiştir.[924] Çalışmada konu edinilen Sarajevski Cvjetnik'in farklı sayılarına yansıyan haberlerden de görüldüğü üzere yabancı basın Osmanlı Devleti ve Bosna aleyhinde asılsız iddialarda bulunmuş ve bölge halkını da bu haberlerle etkilemeye çalışmıştır. Yabancı basının bu haberlerine Sarajevski Cvjetnik gazetesinin editörü Mehmed Šaćir Kurtćehajić'in kalem kavgaları ve farklı kesimlerden okurların gazeteye yolladığı mektuplar vasıtasıyla gereken cevaplar verilmiştir. Okur mektuplarıyla kamuoyunun fikirleri gazeteye taşınmış ve yabancı basın da bundan haberdar olmuştur.

[924] "Vilajetske Vjesti/ Poznato je prirodo…", *Sarajevski Cvjetnik*, 28 Februara 1870, Br. 9, God. 2.

SONUÇ

Kimlik, kendi sorularına cevap arayarak kendini var eden bir özelliğe sahiptir. Sorduğu sorulara bulduğu cevaplardaki benzerlik ve farklılıklar onun yapı taşlarını oluşturmaktadır. Bosnalı Müslümanların (Boşnaklar) kimliği araştırılırken de birçok soru ortaya çıkmaktadır. Bosnalı Müslümanlar Güney Slav halklarından mıdır? Güney Slav kategorisinde sınıflandırılıyorlarsa ayrı bir etnik, dini ve kültürel unsura sahipler midir? Tüm bu sahip oldukları unsurlar, onların yeni bir kimlik sahibi olmasını sağlamış mıdır? Hint-Avrupa Dil Ailesine ait bir dili konuşan Bosna ve Hersek'teki Güney Slavların kullandıkları farklı alfabeler, farklı kimliklere sahip olduklarına dair bir gösterge midir? Bosnalı Müslüman Boşnakların kendi dillerine uyarladıkları Arap alfabesini kullanmış olmaları etnik farklılıklarına dair bir işaret oluşturmakta mıdır? Tarihi kronoloji düşünüldüğünde Bosna ve Hersek'teki Boşnakların diğer kimlik sahiplerine nazaran Osmanlı Devleti'ne daha fazla bağlı olmaları kendi kimlikleri ile devlet arasında sosyolojik ve psikolojik bağ kurmalarından mı kaynaklanmaktadır? Bu minvalde sorular çoğaltılabilmekte ve sorulara verilen cevapların ışığında kimliğin izleri sürülebilmektedir. Şüphesiz verilen cevaplar kimliğin geçirdiği değişimleri ve son tahlilde edinilen kimliği ve kimlikleri gösteren bir çerçeve çizecektir.

Bosnalı Müslümanların Balkanlardaki Güney Slav halklarından farklı bir yapıya sahip oldukları hazırlanmış olan bu çalışmada görülmektedir. Öncelikle Bosnalı Müslüman Boşnaklar tarih, din, dil, alfabe gibi pek çok unsura sahip olarak farklı olduklarını göstermişlerdir. Ortaçağ'da kendilerine ait Krallıkları ve Hükümdarları dolayısıyla da kendilerine ait devletleri vardır. Ayrıca Hırvatların Katolik, Sırpların ise Ortodoksluğu benimsediği ve kimliklerinin buna göre şekillendiği bir dönemde Bogomil olan Boşnaklar, Osmanlı Devleti'nin Balkan ve Bosna topraklarına adım atmasıyla birlikte zaman içinde dini kimliklerinde değişim yaşamışlar ve "İslam" kimliğine geçiş yapmışlardır. Kimliğin akışkan doğası düşünüldüğünde bu oldukça doğal bir süreçtir. Zira Bogomiller, Hristiyanlığın iki farklı mezhebinden olan Katolik ve Ortodoks kimlik sahipleri arasında kendilerini "öteki" olarak hissetmişlerdir. Fatih Sultan Mehmed'in Bosnalı Fransiskenler için

yazdığı fermanla farklı kimlik sahiplerine güven vermesi, devletin uyguladığı hoşgörü politikası ve Bogomilizmle İslam dini arasında bulunan görece benzer yapı gibi tüm sebepler Bosnalı Müslümanların yani Boşnakların yeni kimliklerini oluşturan gerekli alt yapıyı hazırlamıştır. Böylece "Müslüman" kimliği Boşnaklarda kemikleşerek ayrılmaz bir parça haline gelmiştir. Keza Avusturya-Macaristan işgali ve sonrasında yaşanan süreçte de Bosnalı Müslüman Boşnaklar, Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı sindirememişler ve Hristiyan bir ülkenin egemenliği altında olmak istemeyerek "Müslüman" kimliklerine sıkı sıkıya sarılmışlardır.

Boşnakların Müslüman kimliği, yabancılar tarafından Türklükle eş tutulmuştur. Etnik bir anlam ifade etmemekle birlikte Bosnalı Müslüman Boşnakların "*Turçin (Turćin)*" olarak isimlendirilmeleri, İslam dinini Türkler aracılığıyla öğrenip benimsemelerinden ileri gelmektedir. İslam dini dışında kültürel olarak da Osmanlı Devleti'nden ve Türklerden etkilendikleri söylenebilmektedir. Her iki kimlik sahibinin yani Boşnakların ve Türklerin mezar taşlarındaki benzerlik ya da kahvenin kullanımı gibi pek çok öge bu etkiyi göstermektedir. Boşnakların din haricindeki konularda da Hırvat ve Sırp Güney Slavlarından farklı olduklarına dair örnek vermek gerekirse kimlik sahiplerinin seçip kullandıkları alfabe önemli bir belirteçtir. Hırvatların Latin Alfabesi ve Sırpların Kiril Alfabesi kullandıkları dönemlerde Boşnakların Boşnakça'ya uyarlanan Arap Alfabesi kullanmaları ayrı bir kimliğe sahip olduklarını işaret etmektedir. Çünkü normal yaşamda Arap alfabesi (Arebica) kullarak yazmayı sürdürdükleri gibi Alhamijado edebiyatında da başarılı bir şekilde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bununla birlikte Bosnalı Müslüman Boşnakların "etnik kimlik" sahibi olduğu, Bosnalı Müslümanların şiirlerini toplayan *Kosta Hörman, Bogoljup Petranović, Vuk Karadžić* gibi araştırmacıların şiir derlemeleri aracılığıyla konuyla ilgili çalışma yapanlara bir kez daha kanıt sunmaktadır. Boşnakların kendilerine ait sözlü ve yazılı kültürlerinin varlığı ise zengin bir birikime sahip olduklarını göstermektedir.

Boşnak kimliğinin oluşumu, kimlik kavramından yola çıkarak incelenmeye başlanmış ve tarihi perspektifle bakıldıktan sonra çalışmada basın-yayın faaliyetleri üzerinde kimliğe odaklanılmıştır. Sultan Abdulaziz döneminde çıkarılan matbuat

nizamnamesiyle matbaalar açılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin konjonktürel konumu nedeniyle yeniliklere açık olduğu ve devlet bünyesinde alınan kararların bir dizi fermanla halka duyurulduğu özel tutum ve çabaların olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti aldığı yeni karar ve uygulamaları hâkimiyeti altında yaşayan tebaaya tanıtmak istemiştir. Bu nedenle Bosna Hersek'te, 1850-1878 yılları arasındaki dönemde çeşitli gazete ve dergilerin çıkarılması için gerekli koşullar sağlanmıştır. Bu tarihlerde, matbaalarda gazete ve dergilerin haricinde takvim ve salnameler de basılmıştır. Haftalık olarak yayınlanan gazetelerin başlıca amacı Osmanlı Devleti'nin kararlarını, atama haberlerini, vilayetlerdeki bürokratik haberleri aktarma amacını taşımış olsa da bilginin yayılması ve sürekliliğinin sağlanmasına hizmet etmiştir. Bu vesileyle halkın devletten doğrudan haberdar olması sağlanmıştır.

Osmanlı döneminde Bosna ve Hersek'te başlatılan yeni uygulamalarla birlikte yayımlanmaya başlayan gazeteler ve dergiler baz alındığında, toplamda yedi tane süreli yayın yayımlanmıştır. Bu yayınlardan beş tanesi matbu iken diğer ikisi el yazısı ile yazılmıştır. Fakat yayınların nicelik olarak az olması nitelik olarak eksik olduğunu düşündürmemelidir. Bu yayınların bir kısmı Osmanlı Devleti aleyhine yapılan yalan yanlış haberlere karşı bir cevap niteliğinde olmakla birlikte, halk ile devlet arasında iletişim aracı olma ve halkı kültürel yönden geliştirme görevi de üstlenmiştir. Ancak her bir yayının öncelikli olarak üstlendiği rol diğerlerine kıyasla daha fazla ön plana çıkmıştır. Örneğin "Bosanski Prijatelj" dergisi kültürel konular ve eğlenceli içerikler üzerinde dururken, "Bosanski Vjestnik"le birlikte eğlenceli içeriklerin yanı sıra bölgeden ve dünyadan haber alma işlevini de sağlayan Bosna'da ilk gazete yayını başlamıştır. Ardından Osmanlı Devleti'nin bölgede resmi bir gazetesinin olması gerekli görülerek "Bosna" yayın hayatına başlamış ve Hersek'teki ayaklanmalar nedeniyle Hersek'te de resmi bir gazete olması gerekli görülerek "Neretva" gazetesi çıkarılmıştır. "Sarajevski Cvjetnik" ise Bosna ve Neretva gazetelerinin üstlendiği gibi Osmanlı Devleti'nin uygulamalarını halka duyurma amacı taşımasının yanı sıra yarı resmi gazete olması nedeniyle yabancı basında Osmanlı Devleti aleyhinde yapılan asılsız haberlere ve ağır ithamlara kalem kavgalarıyla cevap veren bir özelliğe sahiptir. Bununla birlikte halkı kültürel yönden

bilgilendiren makalelerin yer aldığı gazetede farklı kimliklere sahip okur mektuplarına da özel olarak yer verilmiştir. Osmanlı dönemindeki basın ve yayın hareketlerinden yapılan çeviriler ışığında Osmanlı üst kimliğinin öne çıkarıldığı, Müslüman ve Gayrımüslim vatandaşlar arasında ayrım yapılmadığı görülmektedir. Bu süreli yayınlarda öncelikli amacın devletle halk arasında köprü vasıtası olması amaçlandığı kadar bölge halkının genel kültür seviyesini arttırma amacını da taşıdığı net bir şekilde görülmüştür. Sağlıktan eğitime ve hatta alt yapıya kadar pek çok farklı konuya sahip olan yayınlar, bölgedeki okurlar açısından adeta eğitim aracına dönüşmüştür. Bosna'daki süreli yayınların halk için eğitim ve kültür yönünden artıları olduğu ortadadır. Özellikle Sarajevski Cvjetnik gazetesinde konu bakımından oldukça geniş bir yelpazede yazılar yazılmıştır. Ayrıca Sarajevski Cvjetnik'in editörü Mehmed Šaćir Kurtćehajić'in zaman içerisinde okurlarının güvenini kazandığı ve halk nezdinde saygın bir yeri olduğu aşikârdır. Farklı inanç ve meslek dolayısıyla da farklı kimlik sahibi okurlardan gazeteye gönderilen mektuplar bu güvenin gerçek olduğunu göstermektedir. Okur mektupları sayesinde kamuoyunun nabzı tutulmuştur. Mektupları yazanlar arasında Müslüman veya Hristiyan dini kimliğine sahip olan pek çok okuyucu olmakla birlikte asker, öğretmen, öğrenci gibi farklı mesleki kimlikliğe sahip kişiler de yer almıştır. Karşılaşılan herhangi bir sorunun açıkça dile getirildiği mektuplarda, yerel halkın düşüncelerini ifade etmeye çekinmediği, sorunun neden meydana geldiğini merak ettikleri ve ne zaman çözümleneceğine dair bilgi alma haklarını kullandıkları gözlenmektedir. Bununla birlikte mektuplarda halkın eğitim, okullaşma, kütüphane/okuma odaları için taleplerinin olduğu, yeni uygulamaları desteklediği ve yabancı devletlerin Osmanlı aleyhtarı yaklaşımlarından uzak bir bakış açısına sahip oldukları görülmektedir.

Sarajevski Cvjetnik gazetesinin editörü Mehmed Šaćir Kurtćehajić, yabancı devletlerin politikalarını, dış basının yazılarını ve iddialarını dikkatli bir şekilde takip etmiştir. Bu nedenle kaleme aldığı yazılarda Osmanlı Devleti'nin haklılığını açıklarken yabancı basının Bosna'daki halkın ayaklanmasına sebebiyet verecek yazılarının önüne geçmeye çalışmıştır. Sarajevski Cvjetnik, yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'ni karalamaya ve Panslavizme hizmet eden ayaklanmaya dair çağrılarla dolu yazılarından Osmanlı hükümetini ve tebaasını haberdar etmiştir.

Gazetenin okurlara sunduğu bilgi ve haberin yanı sıra farklı kesimden okurlardan da Sarajevski Cvjetnik gazetesine güvendikleri ve editörünü destekledikleri için bilgi akışı olmuştur. Okurlar tanık oldukları olayları çekinmeden aktararak gazetenin deyim yerindeyse muhabiri konumunda olmuşlardır. Bu sayede editör Mehmed Šaćir Kurtćehajić'in yabancı basınla yaptığı kalem kavgalarındaki haklılığı bir kez daha okurlar tarafından doğrulanmıştır. Böylece, Osmanlı Devleti'ne karşı yabancı basının ortaya attığı asılsız suçlamalar doğrudan çürütülmüştür. Bununla birlikte okurların gazeteye gönderilen mektup ve yazılarında kendilerini etnik olarak tanımladıkları, kendi kimliklerinin ayırdında oldukları söylenebilmektedir. Bosna üzerinde oynanan siyasi oyunların farkında olan bilinçli bireyler genel olarak Osmanlı üst kimliğinde birleşmişlerdir. Özellikle Bosnalı Müslüman Boşnakların bölgedeki diğer Slav halklardan farklı bir kimliğe sahip olduklarının ayırdında oldukları ve Osmanlı üst kimliğini benimsedikleri görülmektedir.

Sarajevski Cvjetnik gazetesi, Osmanlı Devleti'nin uygulamaya çalıştığı ve editörün bahsettiği "*yeni zaman*"ı okurlarına aktarmış ve bunun neticesinde "*yeni zaman*" bölgede desteklenmiştir. Bosna'da eski kimlikler güncelliğini korurken yeni zamanın ruhuna uygun olan gelişmeler ilgiyle takip edilmiştir. Bu konuda hassas olan halk eğitim gibi önemli konularda talepkâr davranmıştır. Eğitimin haricindeki kültürel konularda da Sarajevski Cvjetnik'in önemli adım attığı düşünülmektedir. Geleneksel olan Karagöz oyunu yerine "*yeni zamanın ruhu*"na daha çok hitap eden tiyatroya göz kırpılmıştır. Halkın genel kültür sahibi olması için Kuzey ışıklarından, dilenciliğe kadar pek çok konuda yazı kaleme alınarak bilgi verilmiştir. Dolayısıyla Sarajevski Cvjetnik gazetesinin genç ve kabiliyetli editörünün çalışmalarının meyve verdiği söylenebilir. Yabancı basının Osmanlı Devleti ve Bosna özelinde tarafgir tutumlarıyla yaptıkları haberler ve öne sürdükleri iddialar Sarajevski Cvjetnik aracılığıyla çürütüldüğü gibi yerel halkın eğitsel ve kültürel yönden gelişmesi de sağlanmıştır. Halk ve Bosnalı Müslüman Boşnaklar yenilikleri desteklemekle birlikte Osmanlı kimliğinde birleşen bir kimlik yapısı benimsemiştir. Bu durum yabancı devletlerin ve dış basının elde etmek istediği amaçların boşa çıktığını ve Osmanlı Devleti'nin Bosna'da yarı özel bir gazete yayınlanmasına izin vermesinin ne kadar yerinde bir karar olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Adanır, Fikret , "The Formation of a 'Muslim' Nation in Bosnia-Hercegovina: a Historiographic Discussion", *The Ottomans and Balkans a Discussion of Historiography*, (Ed): Fikret Adanır-Suraiya Faroqhi, Brill Press, Lieden-Boston-Köln 2002.

Ağanoğlu, H. Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makus Talihi Göç,* Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001.

Ajkić, M. Hamo, *Stari Most-Simbol Mostara*, Rade Bitanga, Mostar 1955.

Akalın, Şükrü Haluk, "Balkanlar'da Türklüğün ve İslam'ın Yayılmasında Bir Öncü:

Akarslan, Mediha, *Bosna-Hersek ve Türkiye,* Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1993.

Akarsu, Bedia, *Dil-Kültür Bağlantısı*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1998.

Akşin, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, 21. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

Akyıldız, Ali, "Tanzimat", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.40, İstanbul 2011.

Alaupović, Tugomir, *Ivan Frano Jukić (1818-1857),* Zemalska Štamparija, Sarajevo 1907.

Albayrak, Kadir, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, 1.Baskı, Emre Yayınları, İstanbul 2005.

Alić, Sead, "Identitet i Identiteti (Prema Finalu)", *Europski Identitet Bošnjaka od Minilog Iskustva do Suvremene Afirmacije*, Zbornik Radova XVII. Simpozija, Islamska Zajednica u Hrvatskoj, Zagreb 2011.

Alkan, Necmettin, *Dağılan Yugoslavya Mozaiğinde Bosna*, Beyan Yayınları, İstanbul 1995.

Alpay, Emine, *Sosyal İnşacılık Kuramı Çerçevesinde Türk ve Bulgar Kimliği*, Hiper Yayınevi, İstanbul 2018, s. 45.

Ana Britannica "Aydınlanma Dönemi" Maddesi, Edt: Philip W. Goetz-Çiğdem Kağıtçıbaşı-Andrew Mango-İlhan Tekeli-Nur Yalman, C:3, Ana Yayıncılık, İstanbul 1992.

Baković, Matijas -Matea Andrić, "Godina 1883-Pokušaj Jezične Standardizacije u Bosni i Hercegovini i sudbina Dlustuševe Početnice"*, Jezik: Časopis za Kulturu Hrvatskoga Književnog Jezika*, Vol: 67, No:5, Zagreb 2000.

Bašagić Safvet Beg, *Znameti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, Matice Hrvatske, Zagreb 1931.

Bauman, Zygmunt ,"From Pilgrim to Tourist- or a Short History of Identity", *Questions of Cultural Identity*, (ed):Stuart Hall-Paul du Gay, Sage Publications, 1996.

Bauman, Zygmunt, *Bireyselleşmiş Toplum*, (Çev: Yavuz Alogan) 4. Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2018.

Baumann, Zygmunt, *Kimlik,* (Çev: Mesut Hazır), Heretik Yayınları, Ankara 2017.

Bayart, Jean-François, *Kimlik Yanılsaması,* (Çev: Mehmet Moralı), Metis Yayınları, İstanbul 1999.

Bayhan, Şakir, *Boşnakça Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

Bayhan, Şakir, *Boşnakça-Türkçe Sözlük*, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

Beksaç, Engin, "Balkanlarda Tarih Öncesi ve Erken Uygarlıklar", *Balkanlar El Kitabı I. Cilt: Tarih*, (Ed.) Bilgehan Atsız Gökdağ-Osman Karatay, 3. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2017.

Benedict, Ruth, *Patterns of Culture*, Houghton Mifflin Company, Boston 1961.

Berger, Peter-Thomas Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası, Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*, (Çev: Vefa Saygın Öğütle), Paradigma Yayınları, İstanbul 2008.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* 18. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, (Haz: Ahmet Kuyaş), İstanbul 2012.

Berting, Jan, *Kimlik Siyaseti Krizler, İnşalar, Aktörler Basireti Bağlı Siyasi Sınıf Nasıl Oldu da Geleceğimizle Olan Bağlarını Koparttı?,* (Çev: Hüsamettin İnaç), Bilge Kültür Sanat Yayın, İstanbul 2018.

Bhabha, Homi K., "Culture's In-Between", *Questions of Cultural Identity*, (ed):Stuart Hall-Paul du Gay, Sage Publication, London-Thousand Oaks-New Delhi.

Bilgin, Nuri, *Kimliğin İnşası*, Aşina Kitaplar, İzmir 2007.

Bilgin, Nuri, *Kollektif Kimlik*, Sistem Yayıncılık, İstanbul 1995.

Bosna Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri *(1516-1919)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ocak 1992.

Bozkurt, Veysel, *Değişen Dünyada Sosyoloji Temeller, Kavramlar, Kurumlar*, Ekin Yayınları, Bursa 2008.

Braude, Benjamin, "Foundation Myths of the Millet System", *Christians and Jews ın the Ottoman Empire The Functioning of a Plural Society*, (Ed:Benjamin Braude-Bernard Lewis), Holmes&MEıer Publishers, New York 1982.

Braudel, Fernand, *Akdeniz Tarih, Mekân, İnsanlar ve Miras*, 4.Basım, Metis Yayınları, (Çev: Necati Erkurt- Aykut Derman), İstanbul 2015.

Brown, Edward *A Brief Account of SomeTravels in Divers Parts of Europe*, 2nd. Edition, Benj. Tooke, London 1685.

Bucholtz, Mary - Kira Hall, "Language and Identity", *A Companian to Linguistic Anthropology*, (Ed): Alessandro Duranti, Blackwell Publishing, 2005.

Calvert, Frederick, *A Tour to the East, In the years 1763 and 1764, with Remarks on the city of Constantinople and the Turks*, W. Richardson& S. Clark, London 1767.

Campell, Joseph, *Mitolojinin Gücü Kutsal Kitaplardan Hollywood Filmlerine Mitoloji ve Hikayeler*, (Çev: Zeynep Yaman), Mediacat Yayıncılık, İstanbul 2010.

Carr, Edward Hallet, *Tarih Nedir*, (Çev: Misket Gizem Gürtürk), 5. Basım, İletişim Yayıncılık, İstanbul 1994.

Castellan, Georges, *Balkanların Tarihi 14.-20. Yüzyıl,* Milliyet Yayınları, (Çev: Ayşegül Yaraman-Başbuğu), İstanbul Mayıs 1993.

Castells, Manuel, *Power of Identity: The Information Age-Economy, Society and Culture:2*, 2nd Edition, Wiley Blackwell, 2010.

Čeklić, Vasilije, "Ilirski Pokret i Bosansko Muslimanski Književno Kulturni Preporod", *ANALI Gazi Husrev-Begove Bibloteke Knjiga XIX-XX*, Ur: Enes Karić,El-Bejan, Sarajevo 2021.

Čelić, Džemal -Mehmed Mujezinović, *Stari Mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo Publising, Sarajevo 1998.

Chambers, Iain, *Göç, Kültür, Kimlik*, (Çev: İsmail Türkmen & Mehmet Beşikçi), 2.Baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014.

Cihan, Ahmet, *Osmanlı'da Eğitim*, 3F Yayınevi, İstanbul 2007.

Ćirković, Sima, *Istorija Srednjovekovne Bosanske Države*, Srpska Književna Zadruga, Beograd 1964.

Cleveland, William L., *Modern Ortadoğu Tarihi,* Agora Kitaplığı, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul 2008.

Connolly, William E. Identify/Difference; Democratic Negotiations of Political Paradox, University of Minnesota Press, Mineapolis/London 2002.

Ćorović, Vladimir *Istorije Bosne*, Srpska Kraljevska Akademija, Beograd 1940.

Ćorović, Vladimir, *Kralj Tvrtko I Kotromanić*, Sprska Kraljevska Akademija, Beograd-Zemun, 1925.

Crayne, Janet, "Publishing in Bosnia and Hercegovina", *Publishing in Yugoslavia's Successor States*, (ed: Michael Biggins- Janet Crayne) Routledge, New York-London 2019.

Ćulić, Zorislava, "Narodna Nošnja", *Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu: Etnologija*, Nova Serija-Sveska Tome XV-XVI-1960 1961, Sarajevski Grafički Zavod, Sarajevo 1961.

Curta, Florin, *The Making of the Slavs History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500-700,* Cambridge University Press, Cambridge 2004.

Çıvgın, İzzet, *Ortaçağ Tarihi,* Maya Akademi, Ankara 2008.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* C.1, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1955.

Davison, Roderic H. "The Millets as Agents of Change in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", *Christians and Jews ın the Ottoman Empire The Functioning of a Plural Society,* (Ed:Benjamin Braude-Bernard Lewis), Holmes&MEıer Publishers, New York 1982.

Davison, Roderic H., *Reform in The Ottoman Empire 1856-1876,* Princeton University Press, Princeton 1963.

Delannoi, Gil, "Milliyetçilik ve İdeolojik Kataliz", Jean Leca, *Uluslar ve Milliyetçilik*, Metis Yayınları, İstanbul 1998.

Despalatovic, Elinor Murray, *Ljudevit Gaj and the Illirian Movements*, East European Monograps, No:XII, Colombia University Press, New York London 1975.

Diringer, David, *The Alphabet: A Key to the History of Mankind,* Hutchinson's Scientific and Technical Publications, Second and Revised Edition (reprinted with

amendments), London-New York-Toronto-Melbourne-Sdyney-Toronto October 1953.
Dizdar, Mehmedalija Mak, *Bosanski Stari Tekstovi,* Svjetlost, Sarajevo, 1969.

Dizdar, Senada, *Bibliografija Sarajevskog Cvjetnika: Prilog Povijesti Knjige,* Filolofski Fakultet Universteta u Sarajevu, Sarajevo 2017.

Dizdar, Senada, *Bibliografija Sarajevskog Cvjetnika: Prilog Povijesti Knjige*, Filozofski Fakultet, Sarajevo 2017.

Djurdjev, Branislav, "Bosna Hersek", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1992.

Donnan, Hastings -Thomas M. Wilson, *Sınırlar Kimlik, Ulus ve Devletin Uçları*, Ütopya Yayınevi, (Çev: Zeki Yaş), Ankara 2002, s. 118-199.

Dunn, Robert G. *Identity Crises: A Social Critique of Postmodernity,* Minneapolis: University of Minessota Press, Mineapolis-London 1998, s. 53.

Dzino, Danijel, *Becoming Slav Becoming Croat Identity Transformations in Post Roman and Early Medieval Dalmatia*, Brill Press, Boston 2010.

Eagleton, Terry, *Kültür Yorumları*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2005

Elsie, Robert, *Historical Dictionary of Albanian*, Second Edition, The Scarecrow Press, Lanham, Toronto, Plymouth, Unıted Kingdom 2010.

Emecen, Feridun M. ,*Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi 1300-1600*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.

Ergun, Doğan, *Kimlikler Kıskacında Ulusal Kişilik,* İmge Kitabevi, Ankara 2000.

Erikson, Erik H. *Identity: Youth and Crisis*, W.W. Norton &Company, New York-London 1994.

Erikson, Erik H. *İnsanın 8 Evresi,* (Çev: Gonca Akkaya), 4.Basım, Okyanus Yayınları, İstanbul 2019.

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi,* Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992.

Filipović, Emir O. *Bosansko Kraljevstvo ı Osmansko Carstvo (1386-1463)*, Orijentalni Enstitut u Sarajevu, Sarajevo 2019.

Filipović, Muhamed, *Historije Bosanske Duhovnosti: Duhovni Život Osmanske Bosne*, Prilozi za Historiju Duhovnio Života na Tlu Bosna i Hercegovine, Knjiga 3, Svjetlost, Sarajevo 2010.

Fine, John V. A., "The Medieval and Ottoman Roots of Modern Bosnian Society", *The Muslims of Bosnia-Herzegovina Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, (Ed: Mark Pinson), Harvard University Press, 1994.

Fine, John V. A., Early *Medieval Balkans A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, The University of Michigan Press, 1991, s. 25-26.

Fine, John V. A., *When Ethnicity Did Not Matter in The Balkans: A Study of Identity in Pre- Nationalist Croatia, Dalmatia and Slovonia in the Medieval and Early-Moderns Period*, The University of Michihan Press, Ann Arbor 2006.

Fine, John V. A., "The Medieval and Ottoman Roots of Modern Bosnian Society", *The Muslims of Bosnia-Hercegovina Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, (Ed): Mark Pinson, 2nd Edition, Harvard University Press, Cambridge-Massachusets 1996.

Freidman, Victor A. , "From Orientalism to Democracy and Back Again Turkish in the Balkans and in Balkan Languages", (Ed): Raymond Detrez&Pieter Plas, *Devoloping Cultural Identity in the Balkans Convergence vs Divergence*, P.I.E-Peter Lang, Brussels 2005.

Geary, Patrick J. *Uluslar Miti ve Avrupa Kimliği Helenlerden Hunlara Avrupa'nın Kökenleri*, Yazılama Yayınevi, (Çev: Çağdaş Sümer), İstanbul 2017.

Geertz, Clifford, "Primordial Ties", *Ethnicity*, (Ed):John Hutchinson & Anthony D. Smith, Oxford University Press, Oxford-New York 1996.

Genç, Nevin, *I. Kosova Savaşı*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1993.

Giddens, Anthony, *Modernite ve Bireysel–Kimlik: Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*, (Çev: Ümit Tatlıcan), 2. Baskı, Say Yayınları, İstanbul 2014.

Goffman, Erving, *Stigma Notes on The Management of Spoiled Identity*, Prentice Hall, Englewood Cliffs 1963.

Gölen, Zafer, "Osmanlı İdaresinde Bosna-Hersek", (Ed. Bilgehan A. Gökdağ-Osman Karatay), *Balkanlar El Kitabı 1. Cilt: Çağdaş Balkanlar*, 3. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2017.

Gölen, Zafer, *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010.

Grašanin, Milutin -Jovan Kovačević, *Pregled Materijjalne Kulture Južnih Slovena u Ranom Srednjem Veku*, Prosveta 1950.

Gundulić, Ivan, *Osman*, 2. Izdanje, (Priredio Ivan Broz), Tisak i Naklada Fr. Župana, Zagreb 1800.

Gündüz, Tufan, *Allahiemanet Bosna Boşnakların Osmanlı Topraklarına Göçü*, 3. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.

Hadžihuseinović, Salih Sidki, *Povijest Bosne 2*, El-Kalem, Sarajevo 1999.

Hadžijahić, Muhamed, *Od Tradicije do Identeta Geneza Nacionalnog Pitanja Bosanskih Muslimana*, Svjetlost, Sarajevo 1974.

Hadžijahić, Muhamed-Hafiz Mahmud Traljić, *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini*, Muhadžirska Biblioteka, Istanbul 1994.

Hall, Stuart ,"Eski ve Yeni Kimlikler, Eski ve Yeni Etniklikler", *Kültür Küreselleşme ve Dünya Sistemi*, (Ed.) Anthony. D. King, (Çev: Ümit Hüsrev Yoksal-Gülcan Seçkin), Ankara 1998.

Hall, Stuart, "Who Needs 'Identity'?", Questions of Cultural Identity, (ed):Stuart Hall-Paul du Gay, Sage Publications, 1996.

Handžić, Adem, *Studije o Bosni Historijski Prilozi iz Osmansko-Turskog Perioda*, Research Centre For Islamic History, Art and Culture, Yıldız Matbaa, İstanbul 1994.

Handžić, H. Mehmed, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i Porijeklo Bosansko Hercegovačkih Muslimana*, Edicija Nacionalne Biblioteke; Knjiga 1, Bošnjačka Kulturna Zajednica, Novi Pazar 2012.

Hangi, Antun, *Život i Običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Naklana_ Daniela A. Kajona, Sarajevo 1907.

Hatzopoulos, Pavlos, *The Balkans Beyond Nationalism and Identity: International Relation and Ideology*, I.B. Tauris, London-New York 2008.

Herberg, Will, *Protestan-Catholic-Jew An Essay in American Religious Sociology*, Doubleday Anchor Book, New York 1960.

Hıfzı Topuz, *100 Soruda Türk Basın Tarihi,* Gerçek Yayınevi, İstanbul 1973.

Hobsbawm, Eric, "Introduction: Inventing Traditions", *The Invention of Tradition*, (Ed): Eric Hobsbawm&Terence Ranger, Cambridge University Press, Cambridge 2000.

Honderich, Ted, *The Oxford Companion to Philosophy*, Oxford University Press, Oxford 2005.

Hörmann, Kosta, *Narodna Pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo 1976.

Hunter, Dard, *Papermaking the History and Technique of an Ancient Craft*, Dover Publication, New York 1978.

Imamović, Enver, *Korijeni Bosne i Bosanstva: Izbor novinskih članaka, predavanja sa javnih tribina, referata sa znanstvenih skupova i posebnihpriloga*, Međunarodni Centar za mir, Sarajevo 1995.

Imamović, Mustafa, "Pravni Položaj i unutrujašno politički razvitak BiH od 1878-1914", Sarajevo Svjetlost 1976.

Imamović, Mustafa, *Historija Države i Prava Bosne i Hercegovine*, 4. Izdanje, University Press, Sarajevo 2014.

Imber, Colin, *The Ottoman Empire 1300-1481,* Isis Yayınları, İstanbul 1990

İbn Haldun, *Mukaddime I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları Milli Eğitim Basımevi*, (Çev: Zakir Kadirî Urgan), İstanbul 1997.

İmamovic, Mustafa, *Boşnakların Tarihi*, 1.Baskı, (Çev: Hüseyin Gül-Cenita Özgüner), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2018.

İnalcık, Halil -Donald Qartert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I. Cilt: 1300-1600*, (Çev: Halil Berktay), Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ(1300-1600),* (Çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

İnalcık, Halil, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi,* Eren Yayınevi, İstanbul 1992.

İnuğur, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, 4. Baskı, Der Yayınları, İstanbul 1999.

Jagić, Vatroslav, *Život i Rad Jurja Križanića o Trišnogodišnjici Njegova Rođenja*, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti Knjiga XXVIII, Zagreb 1917.

Jahić, Dževad, *Jezik Bosanskih Muslimana,* Bosanski Krug-Biblioteka Ključanin, Sarajevo 1991.

Jahić, Dževad-Senahid Halilović-Ismail Palić, *Gramatika Bosanskog Jezika*, Dom Štampe, Zenica 2000.

Jaspal, Rusi, "Social Psychological Debates about Identity", *Identitity Process Theory, Identity, Social Action and Social Change,* (ed). Rusi Jaspal-Glynis M. Breakwell, Cambridge University Press, 2014.

Jelavich, Barbara, *18. ve 19. Yüzyılda Balkanlar,* 3. Baskı, Küre Yayınları, (Çev: İhsan Durdu-Gülçin Tunalı-Haşim Koç).

Jelavich, Charles, - Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States 1804-1920*, University of Washington Press, A History of East Central Europe Volume VIII, Seattle and London 2000.

Jeltyakov, A. D. *Türkiye'nin Sosyo-politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729-1908 Yılları),* Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara 1979.

Jenkins, Richard, *Social Identity*, 3rd. Edition, Routledge, London-New York 2008.

Johann Strauss, "Kütüp ve Reasil-i Mevkute Printing and Publishingin a Multi-Ethnic Society*", Late Ottoman Society The Intellectual Legacy,* Ed: Elisabeth Özdalga, RoutledgeCurzon Taylor&Francis, London-New York 2005.

Jorga, Nikolae, *Fatih ve Dönemi Büyük Türk,* Yeditepe Yayınları, (Çev: Nilüfer Epçeli), İstanbul 2011.

Joseph, John E. *Language and Identity: National, Ethnic, Religious*, Palgrave Macmillan, New York 2004.

Jukić, Ivan Franjo, *Bosanski Prijatelj Časopis Saderžavajući Potreiebite Koristne i Zabavne Stvari* Svezak I, Berzouskom Narodne Tiscarnice Dra. Ljudevit Gaja, Zagreb 1850.

Jukić, Ivan Franjo, *Bosanski Prijatelj Časopis Saderžavajući Potreiebite Koristne i Zabavne Stvari* Svezak II, Zagreb 1851.

Jukić, Ivan Franjo, *Bosanski Prijatelj Časopis Saderžavajući Potreiebite Koristne i Zabavne Stvari* Svezak III, Brzotiskom Antun Jukića, Zagreb 1861.

Jukić, Ivan Franjo, *Bosanski Prijatelj Časopis Saderžavajući Potreiebite Koristne i Zabavne Stvari* Svezak IV, Tiskom Ivana Vončine, Zagreb 1870.

Jukić, Ivan Franjo, *Putopisi i Istorisko-Etnografski Radovi*, Svjetlost, Sarajevo 1953.

Kabaağaç, Sina -Erdal Alova, *Latince Türkçe Sözlük*, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1995.

Kadić, Samedin, "Budućnost Identiteta", *Zbornik Radova-Književnost Kao Prostor Izazova u Reprezantaciji/Konstrukciji Bošnjačkog Kulturnog Identiteta*, BZK Preporod, Brčko district BiH 2017.

Kapo, Midhat, *Nacionalizam i Obrazovanje: Studija Slučaja Bosna i Hercegovina*, Program Podrške Obrazavanju Fond Otvoreno Društva Bosna i Hercegovina, Sarajevo 2012.

Kapović, Mate, *Čiji je Jezik?,* 1. Izdanje, Algoritam, Zagreb 2010.

Karatay, Osman , "Ortaçağ Bosna Devleti", (Ed. Bilgehan A. Gökdağ-Osman Karatay) *Balkanlar El Kitabı 1. Cilt: Çağdaş Balkanlar*, 3. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara. 2017.

Karatay, Osman, "Habsburg İdaresinde Bosna ve Boşnaklar", *Balkanlar El Kitabı 1. Cilt: Tarih,* (Ed: Bilgehan A. Gökdağ- Osman Karatay), 3. Baskı, Akçağ Yayınları.

Karatay, Osman, *Hırvat Ulusunun Oluşumu Balkan Kimliğinde Türk Damgası,* 2.Baskı, Kripto Yayıncılık, Ankara 2016.

Karčić, Fikret, *The Bosniaks and The Challenges of Modernity Late Ottoman and Hapsburg Times*, El Kalem, Sarajevo 1999.

Karpat, Kemal, *Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.

Kedourie, Elie, *Nationalism in Asia and Afrika,* Cleveland: The World Pup Company, New York 1970.

Keppel, George, *Narrative of a Journey across the Balcan,by the two passes of Selimno and Pravadi: also of a visit to Azani , and other newly discovered ruins in Asia Minor in the years 1829-1830s,* Henry Colburn&Richard Bentley, London 1831.

Kisić, Milica, *Srpska Štampa 1768-1995: Istorijsko Bibliografski Pregled*, Medija Centar, Beograd 1996.

Klaić, Nada, *Srednjovjekovna Bosna,* Eminex, Zagreb 1994.

Klaić, Vjekoslav , *Bosna (Zemljopis),* Knjiga III, Tiskom K. Albrechta, Zagreb 1878.

Klaić, Vjekoslav, *Poviest Bosne do Propasti Kraljevstva*, Tiskom Dioničke Tiskare, Zagreb 1882.

Kodrić, Sanjin, "East and West- Heart and Mind: The Muslćms Orient and The European Occident in Bosniak Literature at The End of The 19th. And The Begining of 20th. Century", *Muslim East in Slavic Literatures and Cultures,* (ed): Grzegorz Czerwinski-Artur Konopacki-Anetta Buras Marciniak-Eugenia Maksimowicz, Polish Historical Society, Bialystok 2019.

Kodrić, Sanjin, *Studije iz Kulturalne Bosnistike: (Književnoteorijske i Književno Historijske Teme),* Slavistički Komitet, Sarajevo 2018.

Kohn, Hans, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, (Çev: Agâh Oktay Güner), 3. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1991.

Koloğlu, Orhan *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi,* Pozitif Yayınları, İstanbul 2018.

Koloğlu, Orhan, *Osmanlı Basınının Doğuşu ve Blak Bey Ailesi "Bir Fransız Ailesinin Bâbıâli Hizmetinde Yüz Yılı: 1821-1922*", (Çev: Erol Üyepazarcı), Müteferrika Yayınları, İstanbul 1988.

Kordić, Snježana, *Jezik i Nacionalizam*, Durieux, Zagreb 2010.

Kostanick, Huey Louis, "The Geopolitics of the Balkans", *The Balkan in Transition Essays on the Development of Balkan Life and Politics Since The Eighteenth Century*, (Ed: Charles Jelavich-Barbara Jelavich), University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1963.

Krešaljaković, Hamdija, *Štamparije u Bosni za Turskog Vremena (1529-1878*), Građa za povijest Književnosti Hrvatske, Knjiga 9, Zagreb 1920.

Kruševac Todor, *Bosansko-Hercegovački Listovi u XIX. Veku*, Veselin Mesleša, Sarajevo 1978.

Kurtović, Esad, *Veliki Vojvoda Bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Historijske Monografija Knjige 4, Institut za Istoriju, Sarajevo 2009.

Laveleye, Emile De, *The Balkan Peninsula*, G. P. Putnam Son's, New York& London 1887.

Layder, Derek, *Social and Personal Identity Understanding Yourself*, Sage Publications, London-Thousand Oaks-New Delhi 2004.

Lindhom, Charles, *Culture and Identity: The History, Theory and Practice of Psychological Anthropology*, Oneworld Publications, Oxford 2007.

Locke, John, *An Essay Concerning Human Understanding*, 25th Edition, Thomas Tegg, London, London 1825.

Lockwood, William G., *European Moslems: Economy and Etnicity in Western Bosnia*, Academic Press, New York-san Fransisco-London 1975.

Lopasic, Aleksander, "Islam in the Balkans: the Bosnian Case", *Religious Quest and National Identity in the Balkans*, (ed: Celia Hawkesworth, Muriel Heppell, Harry Norris), Palgrave Press, New York 2001.

Lowry, Heath W. *The Nature of the Early Ottoman State*, State University of New York Press, Albany 2003.

Maalouf, Amin, *Ölümcül Kimlikler*, (Çev; Aysel Bora), 48. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.

Macdonald, Kevin, "Etnik Kimlik: Etnisiteye Bütüncül Bir Evrimsel Bakış",*Diaspora ve Kimlik,* (Çev: Muhammed Emin Yıldızlı), (Ed): Mehmet Ali Yolcu, Kömen Yayınları, Konya 2015.

Mahmutčehayić, Rusmir, *Bosnia The Good Toleranca and Tradition*, Central European University Press, Budapest 2000.

Malcolm, Noel, *Bosnia a Short History*, Papermac, London 1996.

Malešević, Siniša, *Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism*, Palgrave Macmillan, New York 2006.

Mandić, Dominik, *Bosna i Hercegovina Povijesno Kritična Istraživanja*, *Bogomilska Crkva Bosanskih Krstijana*, Svezak 2, 2.Izdanje, Ziral, Chicago-Roma-Zurih-Toronto 1979.

Mandić, Dominik, *Bosna i Hercegovina, Povijesno Kritička Istraživanja, Etnička Povijest Bosna i Hercegovine*, Svezak III, 2. Izdanje, ZIRAL, Toronto-Zurich-Roma-Chicago 1982.

Mardin, Şerif, *İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

McCarty, Justin, "Ottoman Bosnia, 1800-1878", *The Muslims of Bosnia-Hercegovina Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, (Ed): Mark Pinson, 2nd Edition, Harvard University Press, Cambridge-Massachusets 1996.

McCarty, Justin, *Ölüm ve Sürgün,* (Çev: Bilge Umar), İstanbul 1998.

Mead, George H., *Mind, Self and Society from The Standpoint of a Social Behaviorist*, The University of Chiago Press, Chicago-London, 1972.

Melucci, Alberto, *Oyuncu Benlik Çağımız Toplumunda Birey ve Anlam, Sel* Yayıncılık, (Çev: Başak Kıcır), İstanbul 2013.

Memija, Emina, *Bosanski Vjestnici*, El Kalem, Sarajevo 1991.

Memija, Emina, *Od Slike do Knjige: iz Historije Pisma, Štampe i Biblioteka*, Nacionalne i Univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2003.

Memija, Minka, "Štampa i Pretpreporodni Period Bosanske-Muslumanske Književnosti", *ANALI Gazi Husrev-Begove Bibloteke Knjiga XIX-XX*, Ur: Enes Karić, El-Bejan, Sarajevo 2021.

Mencin, Josip, *Bosna Geografija Historija Pregled*, Dragutin Laubner, Osiek 1886.

Mijatovich, Count Chedomille, *The Memoirs of a Balkan Diplomatist,* Cassel and Company, London-New York Toronto Melborn 1917.

Mirmiroğlu, Vladimir, *Fatih'in Donanması ve Deniz Savaşları*, İstanbul Belediyesi Yayınları, İstanbul 1946.

Morrit, John Bacon Sawrey, *The Letters of John B. S. Morrit of Roke by Descriptive of Journeys in Europe and Asia Minor in the years1794-1796*, John Murray, London 1914.

Nametak, Alija, Is*lamski Kulturni Spomenicć Turskoga Perioda u Bosni i Hercegovini*, Državna Štamparija, Sarajevo, 1939.

Nandriş, John, "Prolegomenon to Religion in the Balkan", *Religious Quest and National Identity in the Balkans*, (ed: Celia Hawkesworth, Muriel Heppell, Harry Norris), Palgrave Press, New York 2001.

Neimarlija, Ema, "Između Nacionalizma i Regionalizma; Istra i Bosna i Hercegovina", *Identitet Bosna i Hercegovine kroz Historiju: Zbornik Radova 1,* Institut za Istoriju, Sarajevo 2011.

Nilević, Boris, "Bosanske Države", *Bosna i Hercegovina od Najstarijih Vremena do Kraja Drugog Svjetskog Rata,* Ur: Ibrahim Tepić, Bosanski Kulturni Centar, Sarajevo 1998.

Obolensky, Dimitri, *Byzantium and the Slavs,* St. Vladimir's Seminary Press, New York 1994.

Obolensky, Dimitri, *The Bogomils A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, University of Cambridge Press, 2004.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Sarı Saltık Popüler İslâm'ın Balkanlardaki Destanî Öncüsü (XIII. Yüzyıl*), 2. Baskı Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Orbini, Mavro, *Kraljevstvo Slavena*, Golden Marketing-Narodne Novine, Zagreb 1999.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,* İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Ortaylı, İlber, *Yakın Tarihin Gerçekleri,* Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

Oyserman Daphna /Kristen Elmore-George Smit,"Self Self Consept and Identity", *Handbook Self and Identity*, (Ed: Mark R. Leary, June Price Tagnney), 2nd Edition, The Guılford Press, New York 2012.

Ömer Aksoy, "Boşnak Halkının Ortak Belleği Bağlamında Mostar Köprüsü", *Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu Hatıra Kitabı*, Türk Edebiyatı Vakfı, İstanbul 2017.

Özbudun, Sibel, *Antropoloji Gözüyle: Sınıf, Kültür, Kimlik*, 2.Baskı, Ütopya Yayınevi, Ankara 2014.

Özey, Ramazan "Balkanların Coğrafi Yapısı", *Balkanlar El Kitabı I. Cilt: Tarih*, (Ed.) Bilgehan Atsız Gökdağ-Osman Karatay, 3. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2017.

Özkan, Ayşe, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.

Özkan, Selim Hilmi, "Osmanlı Kuruluş Meselesi ve Osmanlı Kimliği", *Osmanlı Tarihi I (1299-1774) Siyasi Tarih-Kültür ve Medeniyet,* (Ed: Selim Hilmi Özkan), İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2019.

Özkırımlı, Umut, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1999.

Palairet, Michael, *The Balkan Economies c.1800-1914 Evolution without Development*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, s. 133.

Palmer, Alan, *The Decline and Fall of the Ottoman Empire,* Barnes&Nobles Books, New York 1994.

Pamuk, Akif, *Kimlik ve Tarih Kimliğin İnşasında Tarihin Kullanımı*, 2. Baskı, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2017.

Pašalić, Enes, "Pitanje Identiteta", *Zbornik Radova Književnost kao prostor Izazova u Reprezentaciji/Konstruciji Bošnjačkog*, 2017.

Pejanović, Đorđe, *Bibliografija Štampe Bosne i Hercegovine 1850-1941,* Veselin Mesleša, Sarajevo 1961.

Pejanović, Đorđe, *Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529-1951,* Sarajevo Svjetlost 1952.

Petranović, Božidar, *Bogomili, Crkva Bosanska i Krstijani,* Pečatnja Demarki Ružder, Zadar 1867.

Pinson, Mark, "The Muslims of Bosnia-Herzegovina Under Austro-Hungarian Rule, 1878-1918", *The Muslims of Bosnia-Hercegovina Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, (Ed): Mark Pinson, 2nd Edition, Harvard University Press, Cambridge-Massachusets 1996.

Platon, *I. Alkibiades*, (Çev: İrfan Şahinbaş), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1989.

Poulton, Hugh, "Islam, Ethnicity, and State in the Contemporary Balkans", *Musliman Identity and The Balkan State,* (Ed): Hugh Poulton/Suha Taji Farouki, Hurst&Company, London 1997.

Prelog, Milan, *Povijest Bosne od Najstarijih Vremena do Propasti Kraljevstva*, Naklada J. Studnike i druga, Sarajevo 1910.

Pryor, John, *Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş,* (Çev. Füsun-Tunç Tayanç), Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.

Quartaert, Donald, *The Ottoman Empire 1700-1922*, Second Edition, Cambridge University Press, Cambridge 2005.

Rački, Franjo, "Bogomili i Patareni", *Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti*, Knjiga VII, Zagreb 1869.

Radušić, Edin, "Ko su Bošnjaci 19. Stoljeća? Bosna, Hercegovina i Bošnjaci u Britanskoj Konzularno-Diplomatskoj Korespondenciji od 1857. do 1878. Godine", *Identitet Bosne i Hercegovine Kroz Historiju Zbornik Radova 1*, Institut za Istoriju, Sarajevo 2011.

Renan, Ernest, 'Millet Nedir?", Nutuklar ve Konferanslar (Discours et Conferencces), (Çev: Ziya Ishan), Sakarya Basımevi, Ankara 1946.

Ricoeur, Paul, *Oneself as Another*, (Translated: Kathleen Blamey), University of Chicago Press, Chicago-London 1994, s. 115-116.

Rizvić, Muhsin, "Doba Preroda kao Prelemno u Bosansko Muslimanskoj Književnosti i Kulturi", *ANALI Gazi Husrev-begova Biblioteke*, Knjiga XIX XX Ur. Enes Karić, Sarajevo 2001.

Rizvić, Muhsin, *Behar Književnoistorijska Monografija,* Svjetlost, Sarajevo 1971.

Rizvić, Muhsin, *Književno Stvaranje Muslimanskih Pisaca u BiH u doba Austrougarske Vladavine,* Akademija Nauka i Umjetnosti BiH, Djela Knjiga XLVI, odjeljenje ya književnost i umjetnost Sarajevo 1973.

Rodrigez, Jeanette-Ted Fortier, *Cultural Memory: Resistance, Faith an Identity*, University of Texas Press, Austin 2007.

Rumelili, Bahar, "Kimlik*", Uluslararası İlişkilere Giriş Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, (Ed). Şaban Kardaş-Ali Balcı, 5.Baskı, Küre Yayınları, İstanbul 2014.

Russell, Bertrand, *Portraits from Memory and Other Essays*, Simon&Schuster, New York 1956.

Sarı Saltuk", Balkanlarda İslam Miadı Dolmayan Umut Türkistandan Balkanlara, (Ed: Muhammed savaş Kafkasyalı), Cilt:2, TİKA Yayınları, İnceleme Araştırma Yayın Dizisi Yayın No:19, Ankara, 2016.

Saussure, Ferdinand de, *Course in General Linguistics*, (Transleted: Wide Baskin), Colombia University Press, New York 2011.

Schevill, Ferdinand, *The History of The Balkan Peninsula from The Earliest Times to The Present Day*, Harcourt, Brace Company, New York 1922.

Scott, Joan W., *Eleştirel Tarih Kuramı Kimlikler, Deneyimler, Politikalar,* Dost Yayınları, (Çev: Zerrin Yaya), Ankara 2017.

Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908), İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Seyhan Salih -Hakan Temiztürk- Senada Dizdar, *Osmanlı Dönemi Bosna Basın Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2016.

Shaw, Stanford J. "The Ottoman View of the Balkans", *The Balkan in Transition Essays on the Development of Balkan Life and Politics Since The Eighteenth Century,* (Ed: Charles Jelavich-Barbara Jelavich), University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1963.

Skendi, Stavro, *The Albanian National Awakening 1878-1912,* Princeton University Press, Princeton New Jersey 1967.

Školjjev Antonije, -Dončo Slave Nikolski-Katin Chris Stefou, *Macedonia in Ancient Times*, Makedonska Iskra, Skopje 2010, s. 100-101.

Smith, Anthony D. *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik*, (Çev: Derya Kömürcü), Everest Yayınları, 2002.

Smith, Anthony D. *National Identity,* Penguin Books, London 1991.

Smith, Anthony D. *Nationalism, Theory, Ideology, History,* 2nd. Edition, Polity Press, Cambridge 2010.

Stavrinos, Leften Stavros, "The Influence of the West on The Balkans", *Balkan in Transition Essay on the Development of Balkan Life and Politics Since The Eighteenth Century*, (Ed: Charles Jelavich-Barbara Jelavich), University of Californiya Press, Berkeley and Los Angeles 1963.

Stavrinos, Leften Stavros, *The Balkan Since 1453*, Hurst Company, London 2001.

Steinberg, Sigfrid Henry, *Five Hundred Years of Printing*, New Edition by John Trevitt, The British Library&Oak Knoll Press, 1996.

Stephenson, Paul, *Byzantium's Balkan Frontier A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.

Strauss, Claude Levi, *Irk, Tarih ve Kültür*, (Çev: Haldun Bayrı, Reha Erdem, Arzu Boyacıoğlu, Işık Ergüden), 7.Baskı, Metis Yayınları, İstanbul 2016.

Suljević, Kasım *Nacionalnost Muslimana Između Teorije i Politike,* Rijeka 1981.
Šabanović, Hazim, *Bosanski Pašaluk*, Svjetlost, Sarajevo 1982.

Škaljić, Abdulah, *Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1966.

Taşdelen, H. Musa, *Bulgaristan, Romanya ve Kırım'daki Müslüman Topluluklarda Sarı Saltık Algısı "Referans Kişilik olarak Bir Kolonizatör Türk Dervişi*, UKİD Yayınları, İstanbul 2015.

Taştan, Yahya Kemal, "Balkanlarda Ulusçuluk Hareketleri", *Balkanlar El Kitabı 1. Cilt: Tarih*, (Ed.): Bilgehan A. Gökdağ-Osman Karatay, 3. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2017.

Taylor, Charles, "Tanınma Politikası", *Çokkültürcülük Tanınma Politikası*, (Haz: Amy Gutmann), 5.Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.

Tekin, Şinasi, *Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları,* Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.

Temel, Recep, *Bosna-Hersek Siyasi-İktisadi-Sosyo/Kültürel Yönleriyle*, 1.Baskı, Cedit Neşriyat, Ankara 2018.

Todorov, Nikolay, *Bulgaristan Tarihi,* (Çev: Veysel Atayman), Öncü Kitabevi, İstanbul 1979.

Todorova, Maria, *Imagining the Balkans,* Oxford University Press, Updated Edition, New York 2009.

Togan, Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, 3. Baskı, İstanbul 1982, Enderun Kitabevi.

Tonkin, Elisabeth -Maryon Mcdanold-Malcolm Chapman, "History and Ethnicity", *Ethnicity,* (Ed):John Hutchinson &Anthony D. Smith, Oxford University Press, Oxford-New York 1996.

Topdemir, Hüseyin Gazi, *İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 2002.

Toynbee, Arnold J., *A Study of History: Abridgement of Volumes I-VI*, Oxford University Press, 4th Edition, New York&London 1974.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi 1. Cilt,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi,* C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Vambery, Arminius, *Western Culture in Eastern Lands A Comparasion of The Methods Adopted By England and Russia in The Middle East*, J. Murrey Publisher, London 1996.

Vego, Marko, *Naselja Bosanske Srednjevjekovne Države*, Svjetlost, Sarajevo 1957.

Vego, Marko, *Postanak Srednjovjekovne Bosanske Države*, Svjetlost, Sarajevo 1982.

Velikonja, Mitja, "Sharpened Mind: Religious and Mythological Factors in the Creation of the National Identities in Bosnia-Herzegovina", *Religious Quest and National Identity in the Balkans*, (ed: Celia Hawkesworth, Muriel Heppell, Harry Norris), Palgrave Press, New York 2001.

Vignoles, Vivian L. "Identity: Personel and Social", *The Oxford Handbook Personality and Social Psychology*, Oxford University Press, 2nd Edition, Oxdord 2018.

Vodnik, Branko, *Povijest Hrvatske Književnosti: Knjiga 1: Od humanizma do Potkraj XVIII st. u s uvodom V. Jagiće o Hrvatskoj Glagolskoj Književnosti*¸ Matice Hrvatska, Zagreb 1913.

Vukšić, Tomo, "Papa Pio II. i Kralj Stjepan Tomaš", *Fenomen Krstijani u Srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, Institut za Istoriju Sarajevu-Hrvatski Institut za Povijest Zagreb, Sarajevo-Zagreb 2005.

Vukučević, Milenko M. *Znameti Srbi Muslomani,* Štampana Davidović, Beograd 1906.

Wallerstein, Immanuel, "Halklığın İnşası: Irkçılık, Milliyetçilik ve Etniklik", *Irk, Ulus, Sınıf Belirsiz Kimlikler*, Ed: Etienne Balibar- Immanuel Wallerstein, (Çev: Nazlı

Ward, Stephen J. A., *The Invention of Journalism Ethics The Path the Objectivity Beyond*, McGill –Quenn's University Press, Montreal&Kıngston- London-Ithaka 2004.

Wendt, Alexander, "Identity and Structural Change in International Politics", *The Return of Culture and Identity, in IR Theory*, (ed):Yosef Lapid-Friedrich Kratochwill, Lynne Reiner Publishes, London 1995.

Wilkes, John, *The Illyrians*, Wiley-Blackwell, Cambridge-Massachusetts 1996.

Wittgenstein, Ludwig, *Tractacus Logico-Philosophicus*, Routledge, London-New York 2001.

Wolff, Robert Lee, *The Balkan in Our Time*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts 1956.
Woodhouse, Christoper Montagu, *George Gemistos Plethon-The Last of the Hellenes*, Clarendon Oxford Press, New York 1986.

Yılmazata, Mehmet, *Savaşa Giden Yol 1908 Bosna Hersek'in İlhakı,* 1. Baskı, Tarih Doğu Kütüphanesi Yayınevi, İstanbul 2013.

Yılmazçelik, İbrahim - Ali Gökçen Özden, "1812 Bükreş Anlaşması ve Rusya'nın Balkanlara Müdahalesi", *Balkan Tarihi Cilt 1,* (Ed: Zafer Gölen-Abidin Temizer), Gece Kitaplığı, 2016.

Yücel, Mualla Uydu, "Balkanlarda Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar", *Balkanlar El Kitabı I. Cilt: Tarih*, (Ed.) Bilgehan Atsız Gökdağ-Osman Karatay, 3. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2017.

Živković, Pavo , *Tvrtko II Tvrtković Bosna u Prvoj Polovini XV Stoljeća*, Institut za Istoriju u Sarajevu, Sarajevo 1981.

Zaimović, Lejla Kodrić,"Zaimović, Rana Bosansko Hercehovačka Periodika i Trauma Susreta Orijentalnog i Evropskog (Na primjeru Slike Svijeta Bosne i Sarajevskog Cvjetnika)" *Muslim East in Slavic Literatures and Cultures,* (ed): Grzegorz Czerwinski-Artur Konopacki-Anetta Buras Marciniak-Eugenia Maksimowicz, Polish Historical Society, Bialystok 2019.

Zlatar, Behija, "Bosna i Hercegovina u Okvirima Osmanskog Carsrtva (1463-1593)", (Ed: Ibrahim Tepić-A.Dženić) , *Bosna i Hercegovina od Najstarijih Vremena do kraja II Svjetskog Rata,* Sarajbosna 1994.

Makaleler

Abadan, Nermin, "Gazeteciliğin Gelişim Safhaları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C: 16, S: 1, Ankara 1943.

Abdelal, Rawi -Yosiko M. Herrera-Alastair Iain Johnston-Rose Mcdermott, "Identity as a Variable", *Perspective on Politics*, Vol: 4, No: 4, December 2006.

Afyoncu, Erhan, "İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler", *Belleten,* C: 65, S: 243, Ankara 2001.

Akarpınar, Bahar R., "Sufi Kültüründe Sembollerin Yeri ve Önemi Hakkında Bir Deneme", *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, S: 7, Ankara 2004.

Akbulut, Mustafa, "İbrahim Müteferrika ve İlk Türk Matbaası", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 14, (Ed: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Aksoy, Ömer, "Boşnak Halkının Ortak Belleği Bağlamında Mostar Köprüsü", *Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu Hatıra Kitabı*, Türk Edebiyatı Vakfı, İstanbul 2017.

Aksoy, Ömer, "Bosna Hersek'te Alfabe Meselesi ve Boşnak Yazı Dilinin Sadeleştirilmesine Yönelik Türkiye ile Paralel Olarak Yapılan Reform Çalışmaları", *Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi,* C: 7, S: 2, Aralık 2018.

Aksoy, Ömer, "Boşnak Sözlü Kültür Araştırmaları Tarihi", *Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C: 6, S: 1, Temmuz 2017.

Aksoy, Ömer, "Boşnak Ulusal Kimliğinin Oluşumu ve Halk Kültürünün Etkileri Üzerine Bazı Tespitler ve Değerlendirmeler", *Akademik Bakış Dergisi,* S: 66 Mart-Nisan 2018.

Aksoy, Ömer, "Türk kültürü Etkisinde Teşekkül eden bir Edebi Gelenek: Boşnak Alhamijado Edebiyatı", *Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi,* S: 14, Yıl: 6, 2018.

Alemdar, Korkmaz, Türkiye'de Çağdaş Haberleşmenin Tarihsel Kökenleri, *Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi*, Ankara 1981.

Aličić, Ahmed S. "Uredba o Organizaciji Vilajeta 1867. Godine", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju,* 12-13, 1963.

Anđelić, Pavao, "Barones Regni i Državno Vijeće Srednjovjekovne Bosne", *Prilozi,* Institut za Istoriju, Br. 12-13, God. 12-13, Sarajevo 1975-1976.

Aslan, Erdal, "Neden Tarih Öğretiyoruz?", *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi,* 20/, İzmir 2006.

Aydın, Bilgin, "Salname", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 36, İstanbul 2009.

Aysevener, Kubilay, "Antik Çağdan Günümüze Tarih Tasarımı", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi,* C:8 S:18, İzmir 2009.

Ayık, Hasan, "Düşünceden Dile Felsefe ve Metafor", Milel ve Nihal İnanç Kültür ve Mitoloji Dergisi, C: 6, S: 1, 2009.

Babuna, Aydın, "The Bosnian Muslims and Albanians: Islam and Nationalism", *Nationalities Papers*, Vol: 32, No: 2, June 2004.

Barkan, Ömer Lütfi, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *İnsan&İnsan Dergisi,* Sayı: 5 Yaz 2015.

Batuk, Cengiz, "Mit, Tarih ve Gerçekllik Sorunu Üzerine Notlar", *Milel ve Nihal İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi,* C: 6, S: 1, Nisan 2009.

Beos, Nikos A. "Mora", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C: 8, İstanbul 1993, s. 422.

Berger, Peter L. "Identity as a Problem in the Sociology of Knowledge", *European Journal of Sociology*, Vol: 7, No:1, May 1966.

Berkes, Niyazi, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği", *Belleten*, C: 26, S: 104, Ankara 1962.

Beydilli, Kemal, "Matbaa", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C: 28, Ankara 2003.

Beydilli, Kemal, "Topal Osman Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 41, İstanbul 2012.

Binark, İsmet, "Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin Sosyal-Psikolojik Sebepleri", VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1976.

Brubejker, Rodžers -Frederik Kuper, "S Onu Stranu Identiteta", *Reč*, No: 69. 15, Beograd 2003, s. 411-412.

Čengić, Fahira Fejzić, Uz 150. Godišnjicu Pokretanja Sedmičnika Bosanski Vjestnik u Sarajevu 1866. Godine, *Godišnjak Bošnjačke Zajednice Kulture Preporod*, Godina XVI, Sarajevo 2016.

Ćirković, Sima M. "Bosanski Patareni i Zapadne Hereze", (Preveli i Priredili: Nedim Rabić, Dženan Dautović), *Prilozi Contrubitions*, Br. 49, Univerzitet u Sarajevu-Institut za Historiju, Sarajevo 2020.

Conboy, Martin-John Steel, "The Future of Newspapers Historical Perspectives", *Journalism Studies*, C: 3, S: 5, 2008.

Coşkun, Ali, "Din ve Kimlik", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: 1, S: 24, İstanbul 2003.

Çaksu, Ali, "Bir Siyasi İçecek Olarak Türk Kahvesi", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* S: 41, Konya 2019.

Çiydem, Erol -Elif Aktaş, "Modernite ve Kimlik", *21-ci Esrin Penceresinden Medeniyyet ve Kimlik Beynelhalg Simpoziumun Materialları 26-28 May 2014,* Khazar University Press, Baku 2016.

Çobanoğlu, Özkul, "Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Boşnak Âşık (Gusları) Tarzı Şiir Geleneği Arasında Ortaklıklar Üzerine Tespitler", *Milli Folklor Dergisi,* Yıl: 10, S: 39, 1994.

Dalbay, Ramazan Saim, "Kimlik" ve "Toplumsal Kimlik", Kavramı, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 2, S: 31, Isparta 2018.

David, Geza, "Sigetvar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 37.

Demircioğlu, İsmail H. -Muhammet A. Tokdemir, "Değerlerin Oluşturulması Sürecinde Tarih Eğitimi", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 6, No.15, Haziran 2008.

Dizdar, Hamid, "Bilješke u Razvitku Štampe u Bosni i Hercegovini", *Bosniaca- Časopis Nacionalne i Univerzitetke Bibioteke Bosne i Hercegovine,* Br: 2, God: 2, Sarajevo 1997.

Dizdar, Senada, "Mehmed Šačir Kurtčehajić: (1844-1872)", *Godišnjak Bošnjačke Zajednice Kulture Preporod,* 1, 2014.

Dizdar, Senada, "Prvi Bošnjački Novinar Mehmed Šaćir Kurtčehajić (1844-1872)", *Bosniaca- Časopis Nacionalne i Univerzitetke Bibioteke Bosne i Hercegovine,* Br: 17, God: 17, Sarajevo 2012.

Dizdar, Senada, "U Povodu 150. Godišnjice Pokretanja Sarajevskog Cvjetnika, Prve Privatne Novine u Bosni i Hercegovini", *Godišnjak Bošnjačke Zajednice Kulture Preporod* 1, 2018.

Đurić, Jelena, "O Održivosti Identiteta", *Filozofija i Društvo*, 3, Beograd 2009.

Đurić, Jelena, "Paradoksi Identiteta", *Filozofija i Društvo*, 2, Beograd 2010.

Durmuş, Mitat, "Kimlik, Dil ve Öteki İlişkisi Açısından Türkçe'nin Konumlandırılması", *Türk Dili Dergisi*, Yıl: 67, S: 782, Şubat 2017.

Dženita Karić, "A Sultan's Children: Bosnian Jews in Two Major Newpaper of the Bosnian Vilayet: Bosna and Sarajevski Cvjetnik", *British Journal of Middle Eastern Studies*, C: 42, S: 2, 2015.

Eğinli, Ayşen Temel-Azra Kardelen Nazlı, "Kültürün Koruyucu Gücü: Kültürel Semboller", *Egemia Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Medya ve İletişim Araştırmaları Dergisi*, S: 2, İzmir 2018.

Eker, Süer, "Bosna'da Etno-Linguistik Yapı ve Türk Dili ve Kültürü Üzerine", *Milli Folklor Dergisi*, Yıl: 18, Sayı: 72, 2006.

Ekinci, Necdet, "Türk Basın Tarihinden Kesitler", *Türkler Ansiklopedisi*, (Ed: Hasan Celal Güzel,-Kemal Çiçek-Salim Koca), C: 14, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1214.

Emiroğlu, Kudret, "Osmanlı Dönemi Sırp-Hırvat-Boşnak Süreli Yayınları", *Kebikeç İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırmaları Dergisi*, S: 50, Ankara 2020.

Ercan, Yavuz, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar", *Osmanlı*, C: 4, Ankara 1999.

Eren, İsmail "Yugoslavya Topraklarında Türkçe Basın", *Sesler*, Y: 2, S: 9, Üsküp 1966.

Esin, Emel, "Bosna-Hersek'te Bogomillere Atfedilen XIII.-XVI. Asırlardan Lahdler ile Anadolu'daki XII.-XIV. Yüzyıllardan Müşahhas Tasvirli Türk Mezar taşları Arasında Bir Mukayese", Orijentalni Institut u Sarajevo, C: 30, Saraybosna 1980.

Fekete, Lajos, "Osmanlı Türkleri ve Macarları 1366-1699" Belleten, C: 13, S: 52, Ankara 1949.

Fine, John V. A.,"The Medieval and Ottoman Roots of Modern Bosnian Society", *The Muslims of Bosnia-Hercegovina Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, (Ed): Mark Pinson, 2nd Edition, Harvard University Press, Cambridge-Massachusets 1996.

Freidman, Victor A., "From Orientalism to Democracy and Back Again Turkish in the Balkans and in Balkan Languages".

Gleason, Philip, "Identifying Identity: A Semantic History", *The Journal of American History*, Vol: 69, No: 4, Mart 1983.

Grgić, Slavo-Đani Banja, "Počeći Novinarstva u Bosni i Hercegovini od 1850 do1892, sa Posebnim Osvrtom na Katoličke Listove Bosanski Prijaltelj i Srce Isusovo", *Anali Poslovni Ekonomije*, Vol: 9, Br: 16, 2017.

Gunaratne, Shelton A., "Paper, Printing and The Printing Press A Horizontally Integrative Macrohistory Analysis", *Gazette Studies*, C: 63, S: 6, London-Thousand Oaks-New Delhi 2001.

Güz, Nurettin, "Osmanlı Basını", *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, C: 1, S: 3, Konya 2000.

Harni, Slavko, "Bibliografski rad Ivana Franje Jukića i kraj Kulturne Povijesti-Bibliografije kao Izvor za Povijest Knjige i Kulturnu Povijest", *Libellarium*, C: 1, S: 1, 2008.

Idrisović, Muris, "Mehmed Šaćir Kurtčehajić uz Stogodišnjicu Sarajevskog Cvjetnika", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju XIV- XV*, Sarajevo 1964-65.

Imamović, Enver, "Bošnjaci i Ljiljan", *Duh Bosne*, Sv: 1, Br: 2, April 2006.

Imamović, Mustafa, "Bošnjački Etnos: Identitet i Ime", *Prilozi,* 32, Sarajevo 2003.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Dârulfünûn Tarihçesine Giriş", *Belleten,* C: 54, S: 210, Ankara Ağustos 1990.

İlgürel, Mücteba, "İstimalet", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 23, İstanbul 2001.

İnalcık, Halil, "Balkanlarda Osmanlı Fetihlerinin Sosyal Koşulları", *ADAM Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 1, S: 1, Ankara 2011.

İnalcık, Halil, "Osmanlı Döneminde Balkanlar Tarihi Üzerine Yeni Araştırmalar", *GAMER*, C: 1, S: 1, 2012.

İyiyol, Fatih - Alena Ćatović, "Sevdalinkalarda Türk-Boşnak Halk Kültürünün Ortak Unsurları", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Eğitim Kültür Dergisi,* C: 1, S: 1, 2012.

Jezernik, Božidar, "Europe and its Other (i.e. The Balkans)", *Periferia.Revista de Recerca i Formacio en Antropologia*, No: 6, June 2007.

Jezernik, Božidar, "Qudret Kemeri: A Bridge between Babarity and Civilization", *The Slavonic and East Eurepean Review*, Vol: 73, No: 3, July 1995.

Karaduman, Sibel, "Modernizmden Postmodernizme Kimliğin Yapısal Dönüşümü", *Journal of Yaşar University,* C: 5, S: 17, İzmir 2010.

Karatay, Osman, "Bosna Krallık Soyu Kotromaniclerin Aslı Hakkındaki Tartışmalar", *Bilig*, S: 23, Güz 2002.

Karpat, Kemal "Balkanlar", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 5, İstanbul 1992.

Kitromilides, Paschalis M. "Balkan Mentality: History, Legend, Imagination", *Nations and Nationalism* Vol: 2, No: 2, 1996.

Kitromilidies, Paschalis M., "'Imagined Communities' and the Origins of the National Question in the Balkan", *European History Quarterly*, Vol: 19, N: 2, April 1989.

Kocabaşoğlu, Uygur -Ali Birinci, "Osmanlı Vilayet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler", *Kebikeç Dergisi,* S: 2, 1995.

Kocabaşoğlu, Uygur, "Tuna Vilayet Gazetesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S*: 2, Ankara 1991.

Koloğlu, Orhan ,"Osmanlı'daki Türkçe Dışı Basın", *Kebikeç Dergisi,* S: 2, Ankara 1995.

Koloğlu, Orhan, *Osmanlı Dönemi Basının İçeriği,* İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayını, İstanbul 2010.

Korunić, Petar, "Nacija i Nacionalni Identitet", *Revija za Sociologiju*, Vol. XXXVI., No: 1-2, Zagreb 2005.

Koštić, Mujo, "Državna Štamparija i Službenei Poluslužubene Novine u Bosni i Hercegovini od 1866. do 1945. godine", *Novi Muallim*, Sv: 5 Br: 18 2004.

Koyuncu, Aşkın, "Osmanlı Kimliği Üzerine Bazı Düşünceler", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD),* S: 1, Ankara 2004.

Krešeljaković, Hamdija, "Štamparija u Bosni za Turskog Vremena 1529-1878", *Bosniaca- Časopis Nacionalne i Univerzitetke Bibioteke Bosne i Hercegovine*, Br. 2, God. 2, Sarajevo 1997.

Kruševac, Todor, "Sopron u Bosnu", *Prilozi za Proučavanje Historije Sarajeva,* Godina2-Knjiga-2, Sarajevo 1966.

Kun, T. Halasi, "İbrahim Müteferrika" *İslam Ansiklopedisi*, C.5, S.2, İstanbul 1965.

Kuna, Herta, "Grafijsko-Ortografski Uzusi Iliraca i Književna Franjevačka Tradicija u "Bosanskom Prijatelju", *Književni Jezik,* No: 3, 1979.

Kundera, Milan, "The Tragedy of Central Europe", *New York Review of Books*, Vol: 31, No: 7, 1984.

Kurtić, Najil, "Novine u Bosni u Osmanskom Periodu i nacionalno Samoidentificiranje Bošnjaka", *Bosanski Jezik Časopis za Kulturu Bosanskoga Književnoga Jezika 10*, Tuzla 2013.

Kut, Turgut, "Matbaa Hurufatı", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C: 28, Ankara 2003.

Lavić, Senadin, "Bosna i Bošnjaci-Ime, Biće i Identitetna Historija", Godišnjak Bošnjačke Zajednice Kulture, Preporod, Sarajevo 2013.

Lopasic, Alexander, "Bosnian Muslims: A Search for Identity", *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies),* Vol: 8, No: 2, 1981.

Lopašić, Alexander, "Islamization of the Balkans with Special Reference to Bosnia*", Journal of Islamic Studıes*, C: 5, S: 2, 1994.

Lovrenović, Dubranko, "Bosanski Rusag i Sveta Kruna Bosanska Utječaj Ugarske na Razvoj Političkih Institucija Srednjovjekovne Bosne)", *Posebna Izdanja AkademijaNauka i Umjetnosti BiH,* 37/ 2007.

Martinčević, Viktorija-Huseinčehajić, "Pisana Rijeć i Biblioteke u Bosni i hercegovini kod Katolika za Vrijeme Osmanske Uprave", *Bosniaca- Časopis Nacionalne i Univerzitetke Bibioteke Bosne i Hercegovine*, Br: 15, God: 15, Sarajevo 2010.

Mccarty, Justin- J. Dennis Hyde, "Ottoman Imperial and Provincial Salnames", *Middle East Studies Association Bulletin*, Vol: XIII, No: 2, 1979.

Melucci, Alberto, "The Process of Collective Identity", *Social Movementts and Culture*, (Ed: Hank Jonston Bert Klandermans), University of Minnesota Press, 1995.

Morina, İrfan- Linda Latifi, "Bosna'da Osmanlı Dönemine ait Edebiyat Araştırmaları ve Namık Kemal'in Boşnakça'ya Tercüme Edilen Eserleri", Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, C: 2, S: 3, Haziran 2013.

Morina, İrfan, "Osmanlı Türkleri Vasıtasıyla Arap Yarımadasından Balkanlara Taşınan Kültürel Miras" *Balkanlarda İslam Miadı Dolmayan Umut Türkistandan Balkanlara*, (Ed: Muhammed savaş Kafkasyalı), C: 2, TİKA Yayınları, İnceleme Araştırma Yayın Dizisi Yayın No:19, Ankara, 2016, s. 241.

Muhsin Rizvić, "Doba Preroda kao Prelemno u Bosansko Muslimanskoj Književnosti i Kulturi", *ANALI Gazi Husrev-begova Biblioteke*, Knjiga XIX XX Ur. Enes Karić, Sarajevo 2001, s. 9-10.

Muratović, Admir "Jezićka Politika u Bosni i Hercegovini u 19. stoljeću", *Časopis za Filozofiju i Religiju Logos,* Vol: 8, Br: 2, Tuzla, Juli 2020.

Nagy, Gyula Kaldy, "Beginnings of the Arabic Letter Printing in the Muslim World", *The Muslim East Studies in Honour of Lulius Germann,* University of Budapest 1974.

Novaković, Nada, "Teorije o Nastanku i Strukturi Porodičnih Zadruga", *Stanovništva*, Vol:43, No: 1-4, Beograd 2005.

Nuhoğlu, Hidayet, "Osmanlı Matbaacılığı", *Türkler Ansiklopedisi*, C: 14, (Ed: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Nurudinović, Bisera, "Bosanske Salname (1866-1878 i 1882-1893)", *Prilozi za Filologiju,*Ur:Hazim Šabanović, X-XI Sarajevo 1960-1961.

Ocak, Ahmet Yaşar Ocak, "Balkanlar ve Sarı Saltık", *Yeni Türkiye*, 66/2015.

Okiç, Tayyib, "Neşredilmemiş Bazı Türk Kaynaklarına Göre Bosna Hristiyanları (Bogomiller), (Çev: Salih Akdemir- Recep Duran), *İslami Araştırmalar Dergisi*, C: 6, S. 4.

Oran, Baskın, "Milliyetçilik Nedir, Ne Değildir, Nasıl İncelenir?", *Birikim Degisi*, S: 45/46, 1993.

Ortaylı, İlber, "Balkanlar'da Milliyetçilik", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 4, İstanbul 1985.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı Bulgar Basını Üzerine Notlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: 15, S: 26, 1991.

Oštrić, Vlado, "Veze i Suradnja Između Tipografa u Bosni i Hercegovini i Hrvatskog Tipografskog Društva do 1903. Godine", *Prilozi 7*, Bosna i Hercegovina 1971.

Ovčina, Ismet, "Pisana Riječ i Biblioteke u Bosni i Hercegovini do XX Stolječa", *Bosniaca,* c. 24, 2019.

Özder, Adem, "Bosna-Hersek Cumhuriyetinde Coğrafyanın Halk Kültürüne Etkisi", *Marmara Coğrafya Dergisi,* S: 25, İstanbul Ocak 2012.

Özdil, Muhammed, "Kolektif ve Bireysel Kimlikler Bağlamında Sosyal Bütünleşme", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C: 3, S: 28, 2017.

Öztay, Oğuz Han, "Osmanlı'nın Siyasal Hayatında Basının Rolü: 19.yy. Örneği", *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, C: 6, S: 29, 2020.

Öztürk, Yücel, "Tarih ve Kimlik", *Sakarya Üniversitesi Akademik İncelemeler Dergisi*, C:2, S:1, Sakarya 2007.

Parekh, Bhikhu, "Logic of Identity", *Politics, Philosophy, Economics*, Vol: 8, C: 3, 2009.

Park, Robert E.,"The Natural History of The Newspaper", *American Journal of Sociology*, V: 9, No: 3, 1923.

Praštalo, Tatjana -Neda Cukac, "Early Journals in Bosnia and Herzegovina", *Learnd Publishing*, Vol: 6, No: 1, January 1993.

Rešidbegović, Amra, "Pregled Privatnih Štamparija u Sarajevu (1884-1918)", *Bosniaca- Časopis Nacionalne i Univerzitetke Bibioteke Bosne i Hercegovine*, Br. 2, God. 2, Sarajevo 1997.

Sabev, Orlin, "Portrait and Self-Portrait: Ibrahim Müteferrika's Mind Games", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi,* C: 44, S: 44, İstanbul 2014.

Sancaktar, Caner, "Osmanlı Hâkimiyeti Altında Boşnak Ulusunun Doğuşu", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C: 10, S: 2, 2015.

Sancaktar, Caner, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki Kültürel ve Demografik Mirası", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C: V, S: 2, Ekim 2012.

Sancaktar, Caner, "Balkanlarda Osmanlı Mirasından Arınma Siyaseti" *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi,* C: 5, S: 3, 2019.

Schnell, Rainer, Dimensionen Etnischer Identitat, In H. Esser, and J. Friedrichs (Eds). Generetion und Identitat: Theoretische und empirischebeitra ge zur Migrationsozıologie, Opladen, Germany: Westdeutscher Verlag, (Akt:Asude Bilgin, Aynur Oksal), "Kültürel Kimlik ve Eğitim", *ACJES Academy Journal of Educational Science*, Cilt:2 Sayı:1, Haziran 2018.

Selçuk, Hava, "Tapu Tahrir ve Maliyeden Müdevver Defterlere Göre Rumeli'de İhtida Hareketleri (1432-1482)", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* S: 12, 2012.

Selçuk, Senem Sönmez, "Postmodern Dönemde Farklılığın Kutsanması ve Toplumun Parçacıllaştırılması:" Öteki" ve "Ötekileştirme" *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi,* C: 15, S: 2, 2012.

Seyhan, Salih, "Bosna Vilayet Gazetesi Bosna'nın Kısa Tanıtımı ve İlk Dört Sayısının Sadeleştirilmiş Özeti", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 17, S: 2, 2013.

Seyhan, Salih, "Osmanlı Döneminde Bosna Hersek'te çıkan ilk Özel Gazete Gülşen-i Saray", *Selçuk İletişim Dergisi,* C: 7, S: 3, Konya 2012.

Smith, Antony D. "The Sacred Dimension of Nationalism", *Millenium: Journal of International Studies*, C: 29 S: 3, 2000.

Solak, Edina, "Naziv Jezika u Salnama: Sistemska Reforma Obrazovnog Sistema i Službena Nominacija Jezika u Bosni", *Književni Jezik*, 24/1-2.

Solovjev, Aleksandar, "Nestanak Bogomilstva i Islamizacija Bosne", *Godišnjak Istoričkog Društva Bosne i Hercegovine*, Godina I, Sarajevo 1949.

Somer, Şekibe Nihal, "Osmanlı Arşiv Belgelerinin Günümüze Ulaşmasının Nedenleri: Kâğıt, Mürekkep ve Cilt Özellikleri", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S: 6, 2014.

Šidak, Jaroslav, "Heretička Crkva Bosanska", *Slovo Časopis Staroslavenskog Instituta*, No: 27, Zagreb 1977.

Şıvgın, Hale "Ulusal Tarih Öğretiminin Kimlik Gelişimindeki Önemi", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C: 2, S: 4, Ankara Yaz 2009.

Tamer, Mine Gözübüyük, "Kimlik/lerin Seyrine Bir Keşif" *Cyprus Internatıonal Unıversıty Folklor/Edebiyat Dergisi*, C: 20, S: 77, 2014.

Tatar, Hüsniye Canbay, "Batı'nın Kimlik İnşasında Ötekinin Yeri", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 4, S: 14, 2012.

Tripković, Boban, "Praistorijske Porodične Zadruge: Neolitska Domaćinstva Između Tradicije i Inovacije",*Etnoantropološki Problemi*, God: 10, S. Sv: 2, Beograd 2015.

Tufekčić, Adnan, "Arebica u Bosni- KratkeCrtice i Jedan Osvrt iz Rizvice Bosanskog Autentičkog Sinkretizma", *Duh Bosne*, Sv: 15, Br: 4, Oktobar 2020, s. 1.

Tuğluca, Murat, "Osmanlı Hukukunun Yeniden Üretiminde Balkan Fetihleri ve İstimalet Politikası", *Studies of the Ottoman Domain*, C: 4, S: 6, Şubat 2014.

Turan, Tufan, "İspanyol Elçilik Raporlarında 1875 Hersek İsyanı", *Belleten*, C: 82, S: 294, 2018.

Varlık, Bülent, "Yerel Basının Öncüsü: Vilayet Gazeteleri", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C: 1, İletişim Yayınları, İstanbul.

Wermeer, Paul, "Dini Kimlik Oluşumu: Eğitsel Bir Yaklaşım", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Çev: Ayşe Zişan Furat), S: 13, İstanbul 2006.

Yanık, Celalettin, "Etnisite, Kimlik ve Milliyetçilik Kavramlarının Sosyolojik Analizi, *Kaygı-Uludağ Üniversitesi Felsefe Dergisi*, S: 20, Bahar 2013.

Yazıcı, Nesimi, "Vakayi-i Mısriye Üzerine Birkaç Söz", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S: 2, Ankara 1991.

Yıldız, Özgür – Canan Karaçağıl, "Kırım Savaşı Üzerine Bir Değerlendirme", *International Journal of Social Science*, Vol: 5, Issue: 1, February 2012.

Yılmaz, Eray, "Mümeyyiz İlk Osmanlı ya da Osmanlıcı Çocuk Dergisi" *Toplumsal Tarih*, S: 202, Ekim 2010.

Tezler

Aslan, Mahir, Osmanlı'nın Balkanlar Bölgesinde Panslavist-Ortodoks Düşüncesinin Oluşmasında Slav Yardımlaşma Cemiyetinin Rolü (1859-1878), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, (Danışman: Abdulvahap Kara), İstanbul 2008.

Oruç, Zülküf, Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk Çerçevesinde Balkan Türklerinin Kimlik ve Yönetim Sorunları (Kosova ve Makedonya Örneği), Sakarya üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Danışman: Bilal Eryılmaz) Sakarya 2011.

Softic, Aldiana, Boşnak Milli Kimliğinin İnşasında Bošnjak Gazetesinin Rolü: 1891-1901, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, (Danışman Tufan Gündüz), Ankara 2017.

Zkorlić, Muamer, *Nastanak, Razvoj i Značaj sa Posebnim Osvrtom na Bošnjačku Akademiju Nauka i Umjetnosti,* Doktorska Disertacija, Univerzitet u Novom Pazaru, Mentor Muhamed Filipović, Novi Pazar 2017.

Bildiriler

Adib, "Bošnjanstvo na Razmeđu Religijskih Identiteta", *Europski Identitet* Đozić, *Bošnjaka od Minilog Iskustva do Suvremene Afirmacije*, Zbornik Radova XVII. Simpozija, Islamska Zaajednica u Hrvatskoj, Zagreb 2011.

Catic, Refik, "Bosna Hersek ve Sancak'taki Boşnaklar: Boşnak Kimliği'nin Gelişimi" Uluslararası Balkan Kongresi: Balkan Milletleri Arasında Etkileşim içinde, İstanbul 2009.

Dirimtekin, Feridun "Muasır Bizans Kaynaklarına Göre Osmanlıların Rumeli'ye Geçiş ve Yerleşişleri", *VIII. Türk Tarih Kongresi,* Ankara 1973.

Douglas, Mary, "How Identity Problems Disappear", *Identity: Personal and Social-Cultural a Symposium,* (ed): Anita Jakopson-Widding, Uppsala 1983.

İlgürel, Mücteba, "Osmanlı Siyasetinde İstimalet Siyaseti", *XII. Türk Tarih Kongresi*, C. 3, Ankara 1999, s. 941-942.

Lavić, Senadin, "Globalizijaski Procesi, Evropske Integracije i Bosanske Perspektife Bošnačko Sazrijevanje."*Europski Identitet Bošnjaka od Minilog Iskustva do*

Suvremene Afirmacije, Zbornik Radova XVII. Simpozija, Islamska Zajednica u Hrvatskoj, Zagreb 2011.

İnternet Kaynakları

Babuna, Aydın, "Boşnaklar ve Kimlikler: Değişiklik ve Süreklilik", (Ed): Caner Sancaktar, *Uluslararası Balkan Kongresi Balkan Milletleri Arasında Etkileşim,* TASAM Yayınları, İstanbul 2009, s. 40-41. https://tasam.org/tr-TR/Icerik/3707/bosnaklar_ve_kimlikler_degisiklik_ve_sureklilik(20.02.2023)

"Ban", Türk Dil Kurumu Güncel Sözlük, https://sozluk.gov.tr/(08.02.2023).
Cvijić Jovan, *Balkansko Poluosvtro I-II-III*, https://archive.org/details/JovanCvijicBalkanskoPoluostrvoIIII/page/n415/mode/2up (13.01.2023).

Fearon, James D. *What is Identity? (As We Know Use The World),* Stanford University, Novembar 3, California 1999. https://web.stanford.edu/group/fearon-research/cgi-bin/wordpress/wp-content/uploads/2013/10/What-is-Identity-as-we-now-use-the-word-.pdf(12.01.2023).

Hume, David *A Treatise of Human Nature*, Oxford Clerendon Press, London, https://ia600209.us.archive.org/35/items/treatiseofhumann01humeuoft/treatiseofhumann01humeuoft.pdf.(07.01.2023).

"Kimlik", Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük, *https://sozluk.gov.tr/(*07.01.2023).

Lockwood, William G. "Living Legacy of the Ottoman Empire: The Serbo-Crotian Speaking Moslems of Bosnia-Hercegovina", http://www.spiritofbosnia.org/volume-4-no-4-2009-october/living-legacy-of-the-ottoman-empire-the-serbo-croatian-speaking-moslems-of-bosnia-hercegovina/(11.02.2023).

Madison, Marina Antić, Historicizing Bosnia Kosta Hörmann and Bosnia's Encounter with Modernity, https://www.academia.edu/200925/Historicizing_Bosnia_Kosta_H%C3%B6rmann_and_Bosnia_s_Encounter_with_Modernity.(22.01.2023).

Stekelenburg, Jacquelien Van, "Collective Identity*", The Wiley-Balckwell Encylopedia Social and Political Movements*, Edt: David A. Snow, Donatella della Porta, Bert Klandermans, Doug Mcadam, Blackwell Publlishing 2013 https://research.vu.nl/ws/portalfiles/portal/926956/Collective+Identity.pdf.(25.02.2023).

The First Newspapers", https://www.britannica.com/topic/publishing/The-first-newspapers(12.02.2023).

Vinne, Theodore Low de, *The Invention of Printing A colletion of Facts and Opinion,* Second Edition,Trubner Company, London 1878, s. 17-18. https://archive.org/details/inventionofprint00devirich/page/n7/mode/2up(12.01.2023) .

Gazeteler

--- "Asr, u Carigradski izlazeći list…", *Sarajevski Cvjetnik,* 3 Oktobra 1870, Br. 40, God. 2.

---*Bosanski Vjestnik,* 14 Aprila 1866, Br. 2, God. 1.

---*Bosanski Vjestnik,* 16 Temmuz 1866.

--- "Carskom milošću oblašćeno kolsko pozvodno...", *Bosna,* 23 Maja i 4 Junija 1866, Br. 2, God.1.

--- Čitala/ Ignjat Sopron", *Bosanska Vila*, 15. Aprila 1894, Br. 7, God. 9.

--- "Čudan San", *Sarajevki Cvjetnik,* 27 Februara 1869, Br. 9, God. 1

--- "Domaće i Strane Vjesti/ Pre njeki dan izišao je prvi list zvaničnih novina…", *Bosanski Vjestnik*, 21 Maja. 1866, Br. 7, God. 1, s. 51.

--- "Domaće i Strane Vjesti/ Sarajevo", *Bosanski Vjestnik,* 24. Septembra 1866, Br. 25, God. 1.

--- "Dopis (s Poštovanje Strane)", *Sarajevski Cvjetnik,* 21 Avgusta 1869, Br. 34, God. 1.

--- "Dopis- Jedna Zemlja a Dva Gospodara", *Sarajevski Cvjetnik,* 20 Marta 1869, Br. 12, God. 1.

--- "Dopis- Slavnom uredništvu Sar. Cvj.", *Sarajevki Cvjetnik,* 9 Maja 1870, Br. 19, God. 2.

--- "Dopis-Iz Nevesinja", *Sarajevki Cvjetnik,* 23 Maja 1870, Br. 21, God. 2.

--- "Dopisi/ V. Beograd 24. Marta", *Bosanski Vjestnik,* 7.Aprila.1866, Br. 1, God. 1.

--- "Dopis-Od Jednoga Bašibozuka", *Sarajevski Cvjetnik,* 22 Aprila 1872, Br. 8, God. 4.

--- "Dopis-Od jednoga Poljaka", *Sarajevski Cvjetnik,* 18 Marta 1872, Br. 3, God. 4.

---"Domaće i Strane Vjesti/ Davio očekivana Turska slova iz Carigrada…", *Bosanski Vjestnik,* 28 Nisan 1866,Br. 8, God. 1.

---"Domaće i Strane Vjesti/ Po zvanično ljekarskim izvorim javljamo našim čitaocima...", *Bosanski Vjestnik,* 17. Septembra 1866, Br. 24, God. 1.

---"Domace i Strane Vjesti", *Bosanski Vjestnik,* 7 Aprila 1866, Br.1, God. 1.

--- "Grad Jarusalim", *Bosanski Vjestnik,* 17 Septembra 1866, Br. 24, God. 1.

--- "Gradiška (Dopis)", *Sarajevski Cvjetnik,* 31 Oktobra 1870, Br. 44, God. 2.

--- "Grlobolja (Hunaki Bogmadža)-(Od. Dr. Veli Bega) Produženo", *Sarajevski Cvjetnik,* 31 Oktobra 1870, Br. 44. God. 2.

--- “Grlobolja (Hunaki Bogmadža)-(Od. Dr. Veli Bega) *Sarajevski Cvjetnik*, 24 Oktobra 1870, Br. 43, God. 2;
--- “Grlobolja (Hunaki Bogmadža)-(Od. Dr. Veli Bega)” (Svršetak) *Sarajevski Cvjetnik*, 7 Novembra 1870 Br. 45, God. 2.
---Hamdija Kapidžić, “Razvitak Štamparija u Novinarstva u Bosni za Srpskog Vremena“, *Gajret*, Br. , God 1900, s. 301.
--- “Inostrane Vjesti/ Banja Luka (Dopis)”, *Sarajevski Cvjetnik*, 19 Septembra 1870, Br. 38, God. 2.
--- “Inostrane Vjesti/ Banja Luka (Dopis)”, *Sarajevski Cvjetnik*, 19 Septembra 1870, Br. 38, God. 2.
--- “Inostrane Vjesti/ Banja Luka (Dopis)”, *Sarajevski Cvjetnik*, 19 Septembra 1870, Br. 38, God. 2.
--- “Inostrane Vjesti/ Banja Luka (Dopis)”, *Sarajevski Cvjetnik*, 19 Septembra 1870, Br. 38, God. 2.
--- “Inostrane Vjesti: Konferencija u Parizu”, *Sarajevski Cvjetnik*, 9 Januara 1868, Br. 2. God. 1.
--- “Inostrane Vjesti”, *Sarajevski Cvjetnik*, 26 Junija 1869, Br. 26, God. 1.
--- “Inostrane Vjesti”, *Sarajevski Cvjetnik*, 27 Februara 1869, Br. 9, God. 1.
--- “Inostrane Vjesti”, *Sarajevski Cvjetnik*, 27 Marta 1869, Br. 13, God. 1.
--- “Iskerni Savjet”, *Sarajevski Cvjetnik*, 6 Marta 1871, Br. 9, God. 3.
--- “Iz Banje Luke (Dopis)”, *Sarajevski Cvjetnik*, 28 Februara 1870, Br. 9, God. 2.
--- “Iz Krupe (Dopis)”, *Sarajevski Cvjetnik*, 17 Aprila 1871, Br. 15, God. 3.
--- “Iz pisma, koje razuman otac, svomu sinu piše”, *Sarajevski Cvjetnik*, 28 Avgusta 1869, Br. 35, God. 1.
--- “Iz pisma, koje razuman otac, svomu sinu piše”, *Sarajevski Cvjetnik*, 28 Avgusta 1869, Br. 35, God. 1.
--- “Iz Putovanja”, *Sarajevski Cvjetnik*, 2 Oktobra 1871, Br. 31, God. 3.
--- “Iz Travnika (Dopis)”, *Sarajevski Cvjetnik*, 15 Januara 1872, Br. 46, God. 3.
--- “Iz Travnika (Dopis)”, *Sarajevski Cvjetnik*, 31 Januara 1870, Br. 5, God. 2.
--- “Iz Travnika Javlja se zvanicnijem pismo”, *Bosna*, 18. i 30. Januara 1872, Br. 293.
--- “Iz vilajeta našeg još”, *Bosna*, 30. Maja i 11. Junija 1866, Br. 3, God. 1.
--- “Izjava”, *Sarajevski Cvjetnik*, 21 Ağustos 1869, Br. 34, God. 1.
--- “Izvinjenje”, *Sarajevski Cvjetnik*, 29 Aprila 1872, Br. 9, God. 4.
---“Jedan Gospodin, činovnik carski i ljubitelj naroda i države…”, *Sarajevski Cvjetnik*, 13 Marta 1869, Br. 11, God. 1.
--- “Jedna Lekcija Vidovdanu”, *Sarajevski Cvjetnik*, 1 Januara 1872, Br. 43*4, God. 3.
--- “Kako je od Austrije Oteta Šlezila (Istorični Odlamak), Bosanski *Vjestnik*, 16 Junija 1866, Br. 15, God. 1.
--- “Kamo Vam Obraz!”, *Zastava*, 5 Jula 1870, Br. 77, God. 5.

---“Književne Vjesti”, *Bosanski Vjestnik,* 21 Aprila 1866, Br. 3, God.1.

---“Kolera još jednako traje…”, *Bosanski Vjestnik,* 3 Septembra 1866, Br. 22, God.1.
--- “Konja u Bosn…”, *Sarajevski Cvjetnik,* 12 Junija 1869, Br. 24, God. 1.
---“Kopija jednog upustva, koje je caridgradskim novinama izišlo…”, *Neretva,* 27 Novembra 1876, Br. 37, God. 1.
--- “Kopija telegraf od 22. Avgusta…”, *Neretva,* 25 Avgusta 1876, Br. 27, God. 1.
--- “Kratki Odgovor na Kamo vam Obraz?” *Sarajevski Cvjetnik,* 1 Avgusta 1871, Br. 31. God. 2.
---“List će ovaj biti političnog i poučno zabavnog sadržaja…”, *Bosanski Vjestnik,* 7 Aprila 1866 Br. 1, God. 1.

--- “List će ovaj biti političnog i poučno zabavnog sadržaja…”, *Bosanski Vjestnik,* 14 Aprila 1866 Br. 2, God.1, s. 16.

--- “List će ovaj biti političnog i poučno zabavnog sadržaja…”, *Bosanski Vjestnik,* 21 Aprila 1866 Br. 3, God. 1.

--- “Marko Kraljević i Sv. Nećelja (Narodna Pjesma)”, *Bosanski Vjestnik,* 21. Maja.1866, Br. 7. God. 1.
--- “Mehmed Efendija Kadija Bjelopoljski i Bihorski…/Pozdrav Sar. Cvjetniku!” *Sarajevski Cvjetnik,* 30 Januara 1869, Br. 5. God. 1.
---“Miloš Mandić, Srpski Novinar”, *Bosanska Vila,* 15 Novembra 1900, Br. 21, God. 15.

---“Napredovanju ljudskom u pronalazenju novih stvari…”, *Sarajevski Cvjetnik,* 30 Oktobra 1869, Br. 44, God. 1.
--- “Narodne Pjesme/ Bosanskijeh Muslomana”, *Bosanski Vjestnik,* 10 Avgusta 1866, Br. 20, God. 1.
---“Narodne Pjesme/ Bosanskijeh Mouslomana/Osvojenje Kandija”, *Bosanski Vjestnik,* Br. 23, God. 1.
---“Narodne Pjesme/ Bosanskijeh Muslomana”, *Bosanski Vjestnik,* 17 Septembra 1866, Br. 24, God. 1.
---Narodne Pjesme/Svatovska”, *Bosanski Vjestnik,* 2 Julija 1866, Br. 13, God. 1.
---“Narodne Pjesme/Svatovska”, *Bosanski Vjestnik,* 16 Julija 1866, Br. 15, God. 1.
---“Narodno Pjesme/ O Krsnom Imenu”, *Bosanski Vjestnik,* 28 Maja 1866, Br. 8, God. 1.
--- “Na Novo Jeres u Bosni!”, *Sarajevski Cvjetnik,* 1 Januara 1870, Br. 1, God. 2.
--- “Narodne Pjesme/ Svatovska”, *Bosanski Vjestnik,* 23 Julija 1866, Br. 16, God. 1.
--- “Narodne Pjesme/Svatovska”, *Bosanski Vjestnik,* 11Junija 1866, Br. 10, God. 1.
--- “Narodne Pjesme/Svatovska”, *Bosanski Vjestnik,* 4 Junija 1866, Br. 9, God. 1.
--- “Narodne Pjesme/Svatovska”, *Bosanski Vjestnik,* 9 Julija 1866, Br. 14, God. 1.
--- “Narodne Pjesme”, *Bosanski Vjestnik,* 21 Aprila 1866, Br. 3, God.1.

--- “Naš će list izlaziti subotom…”, *Bosanski Vjestnik,* 7 Maja 1866, Br. 5, God. 1.

--- “Nauka i Umjetnost/ Novinari i Novine”, *Sarajevski Cvjetnik,* 14 Februara 1870, Br. 7, God. 2.

--- “Neka Znanja u Putovanju Zadobivena”, *Sarajevski Cvjetnik*, 25 Septembra 1871, Br. 30, God. 3.
--- “O Domaćoj Životinji”, *Sarajevski Cvjetnik*, 10 Oktobra 1870, Br. 41, God. 2.
--- “Objava” *Sarajevski Cvjetnik*, 21 Februara 1870, Br. 8, God. 2.
--- “Objava” *Sarajevski Cvjetnik*, 28 Decembra 1869, Br. 52, God. 1.
--- “Objava”, *Sarajevski Cvjetnik*, 11 Decembra 1869, Br. 50, God. 1.
--- “Objava”, *Sarajevski Cvjetnik*, 15 Ocak 1872, Br. 46, God. 3.
--- “Od javora dva sahata…”, *Neretva*, 25 Avgusta 1876, Br. 27, God. 1.
--- “Od poštovane strane primali smo ovo pismo”, *Sarajevski Cvjetnik*, 3 Aprila 1869, Br. 11, God. 1.
---“O Glagoličkoj Azbuci”, *Bosanski Vjestnik*, 28 Maja 1866, Br. 8, God. 1.
---“O Pijanstvu”, *Bosanski Vjestnik*, 28. Aprila 1866, Br. 4, God.1.
--- “Od poštovane strane primali smo ovo pismo”, *Sarajevski Cvjetnik*, 3 Aprila 1869, Br. 11, God. 1.
--- “Odgovor”, *Sarajevski Cvjetnik*, 21 Marta 1870, Br. 12, God. 2.
--- “Oslonivši se na božiju pomoć…”, *Neretva*, 25 Avgusta 1876, Br. 27, God. 1.
--- “Ove godine izlaze…”, *Bosna*,16. i 28. Maja 1866, Br. 1. God. 1.
--- “Patriotizam”, *Sarajevski Cvjetnik*, 25 Julija 1870. Br. 30, God. 2.

--- “Pismo (O Slobodi Čovječanskoj)”, *Sarajevski Cvjetnik*, 16 Maja 1870, Br. 20, God. 2.
--- “Pismo (O Slobodi Čovječanskoj: Svršetak)”, *Sarajevski Cvjetnik*, 23 Maja 1870, Br. 21, God. 2.
--- “Pismo Radi Pitanja”, *Sarajevski Cvjetnik*, 21 Marta 1870, Br. 12, God. 2.
--- “Pljesniv hljeb nevalja jesti”, *Sarajevski Cvjetnik*, 28 Decembra 1869, Br. 52, God. 1.
--- “Pobijanje Laži”, *Sarajevski Cvjetnik*, 1 Aprila 1872, Br. 6, God. 4.

--- “Podistak: Vilajet Bosanski (Zemljoinca Crta)”, *Sarajevski Cvjetnik*, 16 Januara 1869, Br. 3, God. 1.
--- “Podistak: Vilajet Bosanski (Zemljoniena Crta- Produženo), *Sarajevski Cvjetnik*, 30 Januara 1869, Br. 5, God. 1

--- “Poučne Zabave/ Kako je od Austrije Oteta Šlezila (Istorični Odlamak), *Bosanski Vjestnik*, 9 Julija 1866, Br. 14, God. 1.
---“Popravka”, *Bosanki Vjestnik*, 28 Maja 1866, Br. 8, God. 1.
---“Posljednih mjeci dvije su nove telegrafske…”, *Bosna*, 30. Maja i 11. Junija 1866, Br. 3. God. 1.
--- “Pozdrav Sar. Cvjetniku!”, *Sarajevski Cvjetnik*, 30 Januara 1869, Br. 5. God. 1.
---“Poučne Zabava/ Sarajevo”, *Bosanski Vjestnik*, 13 Avgusta 1866, Br. 19, God.1.
---“Poučne Zabave /O Starim Slavenima II”, *Bosanski Vjestnik*, 6 Avgusta 1866, Br. 18, God. 1.
---“Poučne Zabave/ Kako je od Austrije Oteta Šlezila (Istorični Odlamak), *Bosanski Vjestnik*, 2 Julija 1866, Br. 13, God. 1.

---"Poučne Zabave/ Nikola Šubić Zrinjski", *Bosanski Vjestnik,* 24 Sepmtembra 1866, Br. 25, God. 1.
---"Poučne Zabave/ O Starim Slavenima (Po Šafariku)", *Bosanski Vjestnik*, 30 Julija 1866, Br. 17, God. 1.
--- *Podunavka,* 3. Marta 1856, Br. 1, God.1.
---"Pozdrav/ Riza Bega Alajćatiba prilikom izlazka novina Bosna", *Bosna,* 30. Maja i 11. Junija 1866, Br. 3. God. 1.
--- "Poziv na obgtu radnju iz Planine Ozrena (Produžena)", *Sarajevski Cvjetnik,* 9 Oktobra 1871, Br. 32, God. 3.
--- "Prekjučer na dan Svetoga Sava..", Sarajevski Cvjetnik, 16 Januara 1868*1869, Br. 3, God. 1

--- "Priposlato/ U članku, što ga saopštiste u 52. Broju vašeg lista…" *Sarajevski Cvjetnik*, 1 Januara 1870, Br. 1, God. 2.
--- "Produženje članka za prosjake", *Sarajevski Cvjetnik*, 27 Marta 1869, Br. 13, God. 1.
--- "Rasprava izmedu Austrije i Pruske…", *Bosna,* 6. i 19. Junija 1866, Br. 4, God. 1.
--- "Razgovor Dvojice Hercegoviva / Trebinje i Mostarca", *Sarajevski Cvjetnik,* 29 Aprila 1872, Br. 9, God. 4.
--- "Različnosti" *Sarajevski Cvjetnik,* 12 Junija 1871, Br. 23, God. 3.
--- "Različnosti", *Sarajevski Cvjetnik,* 10 Julija 1871, Br. 27, God. 3.
--- "Različnosti", *Sarajevski Cvjetnik,* 3 Julija 1871, Br. 26, God. 3.
--- *Sarajevski Cvjetnik*, 21 Februara 1870, Br. 8, God. 2.
--- *Sarajevski Cvjetnik*, 30 Oktobra 1869, Br. 44, God. 1.
--- *Sarajevski Cvjetnik*, 9 Oktobra 1869, Br. 41, God. 1.
--- *Sarajevki Cvjetnik,* 15 Maja, 1869, Br. 20, God. 1.
--- *Sarajevki Cvjetnik*, 1 Julija 1872, Br. 15, God. 4.
--- *Sarajevki Cvjetnik*, 26 Decembra 1868, Br. 1, God. 1.
--- *Sarajevski Cvjetnik*, 1 Januara 1870, Br. 1, God. 2.
--- *Sarajevski Cvjetnik*, 16 Januara 1868*1869, Br. 3. God.1.
--- *Sarajevski Cvjetnik*, 17 Januara 1870, Br. 3, God. 2.
--- *Sarajevski Cvjetnik*, 21 Marta 1870, Br. 12, God. 2.
--- *Sarajevski Cvjetnik*, 23 Januara 1871, Br. 4. God. 3.
--- *Sarajevski Cvjetnik*, 27 Maja 1872, Br. 10, God. 4.
--- *Sarajevski Cvjetnik*, 30 Januara 1871, Br. 5, God. 3.
--- *Sarajevski Cvjetnik*, 6 Februara 1869, Br. 6, God. 1.

--- *Sarajevski Cvjetnik*, 6 Novembar 1871, Br. 36, God. 3.
--- *Sarajevski Cvjetnik*, 7 Novembar 1870, Br. 34, God. 3.
--- *Sarajevski Cvjetnik*, 9 Ocak 1868*1869, Br. 2. God. 1.

---"Savjeti za Narod u Poljskoj i Baštenoj Radnji", *Bosanski Vjestnik*, 9. Julija 1866, Br. 14, God. 1.

--- “Savjeti za Narod u Poljskoj i Baštenoj Radnji/ O bolestima Voćaka i Njinom Lečenju”, *Bosanski Vjestnik,* 16. Julija.1866, Br. 15, God. 1.
---“Savjeti za Vaspitanje Mladeži (Od Refet Efendije, mudira vatanske medrese) ”, *Bosna,* 23. Decembra 1874 i 4. Januara 1875, Br. 445, God. 9.
---“Sifilis (Frenjak) u Bosnu- (Od. Dr. Veli Bega)-(Preduženo)”, *Sarajevski Cvjetnik,* 10 Januara 1870 Br. 2, God. 2.

--- “Sifilis (Frenjak) u Bosnu- (Od. Dr. Veli Bega)”, *Sarajevski Cvjetnik*, 1 Januara 1870, Br. 1, God. 2.

--- “Sifilis (Frenjak) u Bosnu-(Od. Dr. Veli Bega)- (Preduženo), *Sarajevski Cvjetnik,* 24 Januara 1870 Br. 4 God. 2.

--- “Sifilis (Frenjak) u Bosnu-(Od. Dr. Veli Bega)- Svršetak, *Sarajevski Cvjetnik* 31 Januara 1870, Br. 5, God. 2.

--- “Sifilis (Frenjak) u Bosnu-(Od. Dr. Veli Bega), *Sarajevski Cvjetnik,* 17 Januara 1870 Br. 3, God. 2.
---“Smjesice/ Cigani Hajduk”, *Bosanski Vjestnik*, 11 Junija 1866, Br. 10, God. 1.
---“Smjesice/ Žena Hajduk“, *Bosanski Vjestnik,* 9 Julija 1866, Br. 14, God 1.
---“Smrtna Vjest/ Anći Kostića Mićića”, *Bosanski Vjestnik,* 17.Septembra.1866, Br. 24, God. 1.
---“Spisak/ Dobrovoljnijeh Priloga u Korist Gradeće se Bolnice u Mostaru (Produženo)”, *Bosna*, 18. i 30. Januara 1872, Br. 293.
--- “Starih Bošnjaka Rod“, *Sarajevski Cvjetnik,* 20 Novembra 1869, Br. 47, God. 1
--- “Strah od Kolere i Njene Preljepčinost“, *Bosanski Vjestnik,* 17. Septembra 1866, Br. 24, God. 1, s. 190.
--- “Suecki Kanal”, *Sarajevski Cvjetnik*, 20 Novembra 1869, Br. 47, God. 1.
--- “Šta je Sjeverna Sjetlost?“, *Sarajevski Cvjetnik*, 17 Oktobra 1870*, Br. 42, God. 2. (*1870 tarihi gazetenin üzerinde yazmamaktadır, gazete sayıları takip edilerek değerlendirildiğinde 42. Sayının 1870 tarihli gazete olduğu tahmin edilmektedir.)
--- “Teatar u Sarajevu”, *Sarajevski Cvjetnik*, 7 Marta 1870, Br. 10, God. 2.
--- “Telegram”, *Bosanski Vjestnik*, 30 Julija 1866, Br. 17, God. 1.
---“Tok povjesnice pričilio je osmanskoj državi…”, *Bosanski Vjestnik*, 7 Aprila 1866, Br. 1, God. 1.
--- “Trebali piti rakiju? Kad? i Koliko?”, *Sarajevski Cvjetnik*, 22. Avgusta 1870, Br. 34, God. 2.
--- “Tumačenje Panslavističkijeh Sanjarija”, *Sarajevski Cvjetnik*, 13 Novembra 1871, Br. 37. God. 3.
--- “U Sarajevu, 5. Maja/ Školsko nastavljenje u svim je dobro ustrojenim državama predmet…”, *Bosanski Vjestnik*, 7 Maja1866, Br. 5, God.1.
--- “Unutranjenje Vjesti”, Sarajevski Cvjetnik, 20 Februara 1869, Br. 8, God. 1.
--- “Unutrašnje Vjesti/ La Turkije donosi sljedeći članak“, *Neretva*, 13 Maja 1876, Br. 13, God 1.
--- “Unutrašnje Vjesti/ Kao što u bečkijem novinama čitamo, došao je Daud Paša... *”, Sarajevski Cvjetnik*, 29 Maja 1869, Br. 22, God. 1.

--- “Unutrašnjene Vjesti/ Carigradki List Hakaik ul Vekai…”, *Sarajevski Cvjetnik,* 20 Novembra 1871, Br. 38, God. 3.
--- “Unutrašnjene Vjesti/ Carigradki List Hakaik ul Vekai…”, *Sarajevski Cvjetnik,* 20 Novembra 1871, Br. 38, God. 3.

--- “Unutrašnjene Vjesti/ Srbija”, *Sarajevski Cvjetnik,* 18 Marta 1872, Br. 3, God. 4.
--- “Unutrašnjene Vjesti/ Uputsvo o izvorima u provincijama izdato po propisu carskoga najnovijega fermana”, *Neretva,* 19 Februara 1876, Br. 1, God. 1.
--- “Unutrašnjenje Vjesti”, *Sarajevski Cvjetnik,* 27 Februara 1869, Br. 9, God. 1.
--- “Urednik Zastave u novom sadu izlazećega lista…”, *Sarajevski Cvjetnik,* 15 Maja 1871, Br. 19, God. 3.
--- “Urednik Zastave u novom sadu izlazećega lista…”, *Sarajevski Cvjetnik,* 15 Maja 1871, Br. 19, God. 3.
--- “Ustanak u Jemenu..” *Sarajevski Cvjetnik,* 15 Maja 1871, Br. 19, God. 3
--- “Ustanovi Zakon Vilajeta Bosanskog (Nastanak) Drugo Odjelenje/O sadžakskoj pravi, Bosanski Vjestnik“, 14 Maja 1866, Br, 6, God. 1.
--- “Ustanovi Zakon Vilajeta Bosanskog (Nastavak) Kaznitelni Sud Vilajetski”, 7 Maja 1866, Br. 5, God. 1.
--- “Ustavni Zakon Vilajeta Bosanskog (Nastavak)”, *Bosanski Vjestnik* 4 Junija 1866, Br. 9, God.1.
--- “Ustavni Zakon Vilajeta Bosanskog (Nastanak) Odeljenje Treće. O upravi okružija”, *Bosanski Vjestnik,* 21 Maja 1866, Br. 7, God. 1.
--- “Ustavni Zakon Vilajeta Bosanskog (Svršetak)/ O izborima u sredotočnom mjestu vilajetskom”, *Bosanski Vjestnik,* 11 Junija 1866, Br. 10, God.1.
--- “Uvod”, *Sarajevski Cvjetnik,* 26 Decembra 1868, Br. 1, God. 1.
---“U Sarajevu 27. Junija”, *Bosanski Vjestnik,* 2 Julija 1866, Br. 13, God. 1,
---“Ustanovi Zakon Vilajeta Bosanskog (Prevod) Opšta Oprjedelenja”, Bosanski Vjestnik, 28 Aprila 1866, Br. 4, God. 1.
---“Ustanovi Zakon Vilajeta Bosanskog (Prevod) Opšta Oprjedelenja/1-2-3 ”, Bosanski Vjestnik, 28 Aprila 1866, Br. 4, God. 1.
---“Ustavni Zakon Vilajeta Bosanskog (Nastavak)”, Bosanski Vjestnik, 28 Maja 1866, Br. 8, God.1.
--- “Vanredni List”, *Bosanski Vjestnik,* 6 Junija 1866, Br. 9, God.1.
--- “Vidovdan u Biogradu na Srbskom Jeziku Izlazeći List…”, *Sarajevski Cvjetnik,* 3 Julija 1869, Br. 27, God. 1.
--- “Vidovdan ucinio nam je…” *Sarajevski Cvjetnik,* 15 Avgusta 1870, Br. 33, God. 2.
--- “Vilajetske Vjesti”, *Bosna,* 16. i 28. Maja 1866, Br. 1. God. 1.
---“Vilajetske Vjesti”, *Neretva,* 13 Maja 1876, Br. 13, God. 1.
--- “Vilajetska Vjesti”, *Neretva,* 19 Februara 1876, Br.1, God. 1.
--- “Vilajetske Vjesti*” Sarajevski Cvjetnik,* 27 Junija 1870, Br. 26, God. 2.

--- “Vilajetske Vjesti”, *Sarajevski Cvjetnik,* 1 Maja 1869, Br. 21 (*18), God. 1.
--- “Vilajetske Vjesti”, *Sarajevski Cvjetnik,* 15 Maja 1869, Br. 20, God. 1.
--- “Vilajetske Vjesti”, *Sarajevski Cvjetnik,* 16. Januara 1869, Br. 3, God. 1.

--- “Vilajetske Vjesti”, *Sarajevski Cvjetnik*, 17 Aprila 1869, Br. 16, God. 1.
--- “Vilajetske Vjesti”, *Sarajevski Cvjetnik*, 19 Junija 1869, Br. 25, God. 1.
--- “Vilajetske Vjesti”, *Sarajevski Cvjetnik*, 20 Novembra 1871, Br. 38, God. 3.
--- “Vilajetske Vjesti*”, Sarajevski Cvjetnik*, 21 Avgusta 1869, Br. 34, God. 1.

--- “Vilajetske Vjesti”, *Sarajevski Cvjetnik*, 28 Decembra 1869, Br. 52, God. 1.
--- “Vilajetske Vjesti”, *Sarajevski Cvjetnik*, 29 Maja 1869, Br. 22, God. 1.
--- “Vilajetske Vjesti”, *Sarajevski Cvjetnik*, 30 Januara 1869, Br. 5, God. 1.
---“Vilajetske Vjesti”, *Sarajevski Cvjetnik*, 31 Januara 1870, Br. 5, God. 2.
--- “Vilajetske Vjesti”, *Sarajevski Cvjetnik*, 4 Julija 1870, Br. 27, God. 2.
--- “Vilajetske Vjesti”, *Sarajevski Cvjetnik*, 6 Februara 1869, Br. 6, God. 1.
--- “Vilajetske Vjesti”, *Sarajevski Cvjetnik*, 7 Avgusta 1869, Br. 32, God. 1.
--- “Vilajetske Vjesti”, *Sarajevski Cvjetnik*, 8 Maja 1869, Br. 22, God. 1.
--- “Vilajetske Vjesti/ Činovnika Škola…”, *Bosna*, 7. i 19. Avgusta 1868, Br. 64.
--- “Vilajetske Vjesti/ Čitaocima Sar. Cvjetn.”, *Sarajevski Cvjetnik*, 25 Septembra 1871, Br. 30, God. 3.
--- “Vilajetske Vjesti/ Čujemo, da je izišla carska irada…”,*Sarajevski Cvjetnik*, 29 Ocak 1872, y.3, s. 48.
--- “Vilajetske Vjesti/ Doznajemo iz jedne depeše iz Pariza…”, *Sarajevski Cvjetnik*, 17 Aprila 1869, Br. 16, God. 1
--- “Vilajetske Vjesti/ Doznali smo za jednu molbenicu…”, *Sarajevski Cvjetnik*, 29 Maja 1869, Br. 22, God. 1.
--- “Vilajetse Vjesti/ G. Kavaljer Stoljić…”, *Sarajevski Cvjetnik*, 11 Marta 1872, Br. 2, God. 4.
--- “Vilajetske Vjesti/ Hajduk Mato Persic iz Austrije…”, *Bosna*, 22 Avgusta i Septembra 1866, Br. 15, God. 1.
--- “Vilajetske Vjesti/ Iz Bišća (Dopis)”, *Sarajevski Cvjetnik*, 13 Marta 1871, Br. 10, God. 3.
--- “Vilajetske Vjesti/ Iz Hercegovine (Dopis)”, *Sarajevski Cvjetnik*, 29 Januara 1872, Br. 48, God. 3.
--- “Vilajetske Vjesti/Iz Sjenice (Dopis)”, *Sarajevski Cvjetnik*, 29 Januara 1872, Br. 48, God. 3.
--- “Vilajetske Vjesti- Izvinjenje”, *Sarajevski Cvjetnik*, 24 Julija 1871, Br. 29. God.3.
--- “Vilajetske Vjesti/ Jošt prošle sedmice imala smo…”, *Sarajevski Cvjetnik*, 23 Oktobra 1871, Br. 34, God. 3.
--- “Vilajetske Vjesti/ Ko je slijep u jamu pada.”, *Sarajevski Cvjetnik*, 6 Novembra 1871, Br. 36, God. 3.

--- “Vilajetske Vjesti/ Kolika je ova skola”, *Bosna*, 23. Decembra 1863 i 4. Januara 1869, Br. 134.
--- “Vilajetske Vjesti/ Koliko je svakom činovniku…”, *Sarajevski, Cvjetnik*, 28 Decembra 1869, Br. 52, God. 1.

--- “Vilajetske Vjesti/ Mi znamo i tvrdo smo…”, *Sarajevski Cvjetnik*, 13 Novembra 1869, Br. 46, God. 1.
--- “Vilajetske Vjesti/ Našu staru želju opet izjavljemo” *Sarajevski Cvjetnik*, 27 Novembra 1871, Br. 39. God. 3.

--- “Vilajetske Vjesti/ Navodeći dokaze…”,Sarajevski Cvjetnik, 28 Novembra 1870, Br. 48, God. 2.
--- “Vilajetske Vjesti/ Odgovor Vidovdana (broj 246) na članak u 34. Broju Sarajevskog Cvjetnika” sastoji se od prilike iz ovijeh točaka“, *Sarajevski Cvjetnik*, 18 Decembra 1871, Br. 41, God. 3.
--- “Vilajetske Vjesti/ Pisali smo prije nekoga vremena…”, *Sarajevski Cvjetnik,* 29 Januara 1872, Br. 48, God. 3.

--- “Vilajetske Vjesti/ Pismo koje nam dođe iz Novog Pazara”, *Sarajevski Cvjetnik*, 26 Decembra 1868, Br. 1, God. 1.
--- “Vilajetske Vjesti/ Poznato je prirodo…”, *Sarajevski Cvjetnik*, 28 Februara 1870, Br. 9, God. 2.
--- “Vilajetske Vjesti/ Premda mi imamo simpatije ya inostraske majstora…”, *Sarajevski Cvjetnik*, 28 Decembra 1869, Br. 52, God. 1.
--- “Vilajetske Vjesti/ pri svemu tomu...”, Sarajevski Cvjetnik, 26 Septembra 1870, Br. 39, God. 2.
--- “Vilajetske Vjesti/ Priposlato (od poštavane Strane)/ Čujemo, da je predstavac Karađoza…”, *Sarajevski Cvjetnik,* 5 Decembra 1870, Br. 49, God. 2.
--- “Vilajetske Vjesti/ Priposlato / Lijep Primjer”, *Sarajevski Cvjetnik*, 9 Oktobra 1871, Br. 32, God. 3.
--- “Vilajetske Vjesti/ Priposlato od sar. Pravosl. Opšt.” *Sarajevski Cvjetnik*, 24 Julija 1871, Br. 30, God. 3.
--- “Vilajetske Vjesti/ Priposlato”, *Sarajevski Cvjetnik*, 5 Februara 1872, Br. 49, God. 3.
--- “Vilajetske Vjesti/ Svađa oko Kantara”, *Sarajevski Cvjetnik*, 28 Novembra 1870, Br. 48, God. 2.

--- “Vilajetske Vjesti/ Svjetska istorija…”, *Sarajevski Cvjetnik,* 13 Marta 1869, Br. 11, God. 1.
--- “Vilajetske Vjesti/ U Biogradu 15. Avgusta (n.p) 1869. (Dopis)”, *Sarajevski Cvjetnik*, 21 Avgusta 1869, Br. 34, God. 1.

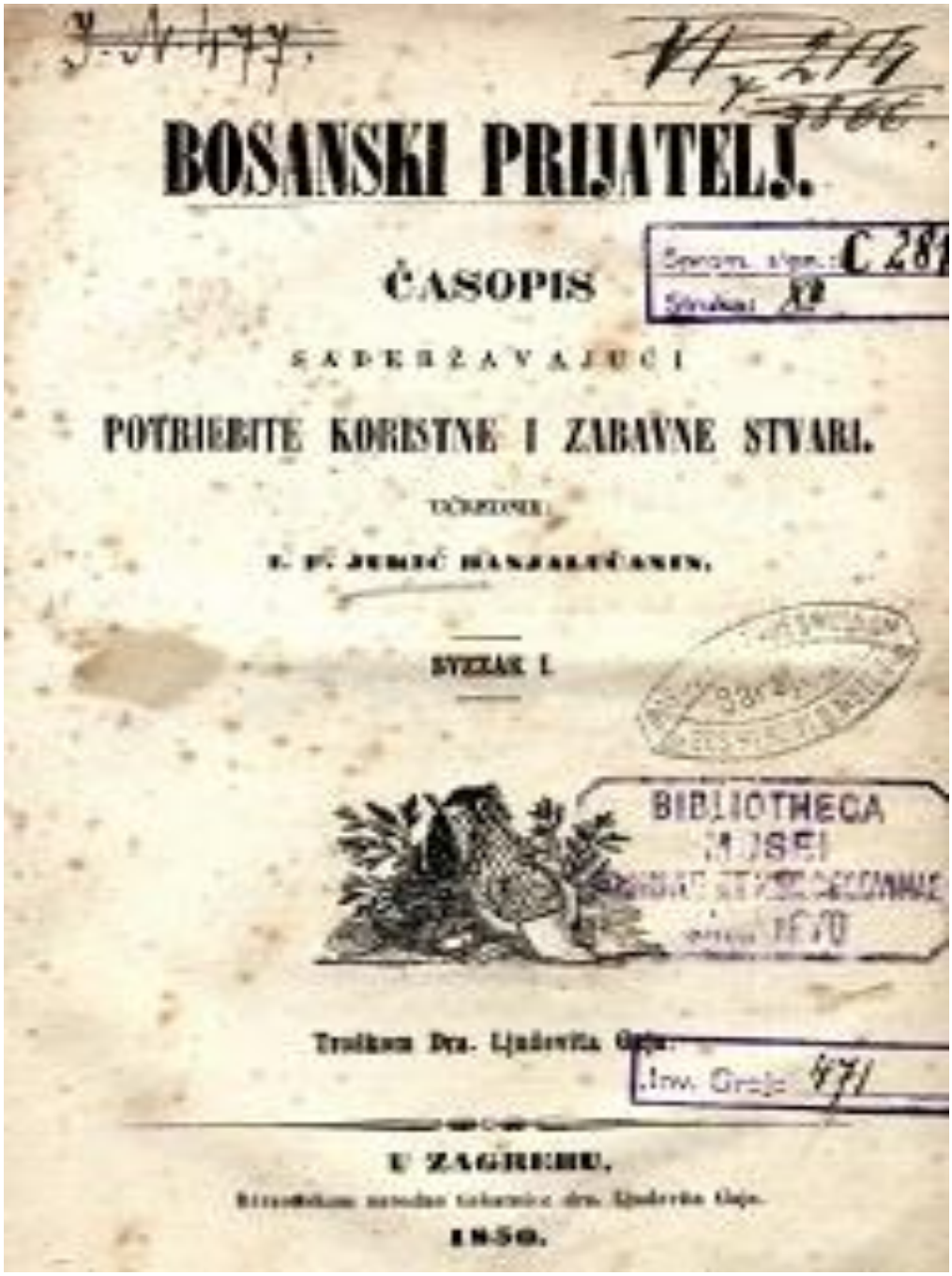
--- “Vilajetske Vjesti/ u Carigradu na Grčkom Jeziku Izlazeće Novine Eptalofos…”, *Sarajevski Cvjetnik*, Aprila 1869, Br. 20, God. 1.

--- “Vilajetske Vjesti/ U Krupu 17. Februara 1869 (Dopis)”, *Sarajevki Cvjetnik*, 6 Marta 1869 Br. 10, God. 1.

--- “Vilajetske Vijesti: U Pljevlju 1. Aprila 1869, (Dopis)”, *Sarajevski Cvjetnik,* 17 Aprila 1869, Br. 16, God. 1.
--- “Vilajetske Vjesti/ U rednistvo Srpskoga Naroda burka se javno pred svijetom!”, *Sarajevski Cvjetnik,* 4 Decembra 1871, Br. 40, God. 3.
--- “Vilajetske Vjesti/ U Sisku 1. Marta (n.p.) 1869 (dopis)”, *Sarajevski Cvjetnik,* 27 Februara 1869, Br. 9, God. 1.
--- “Vilajetske Vjesti/ Vojnička Škola”, *Sarajevski Cvjetnik,* 11 Marta 1872, Br. 2, God. 4.
--- “Vilajetske Vjesti/ Životna Sredstva”, *Sarajevski Cvjetnik,* 15 Aprila 1872, Br. 7, God. 4.
--- “Vilajetske Vjesti: U Novom Pazaru 26. Januara (Dopis)”, Sarajevski Cvjetnik, 13 Februara 1969, Br. 7, God. 1.
--- “Vilajetske Vjesti/ Iz Banja Luke…”, *Bosna,* 30. Maja i 11. Junija 1866, Br. 3, God. 1.
---“Vilajetske Vjesti/ Dva deset i pet dana, odkad se strasna bolest kolera”, *Bosna,* 19. Septembar i Oktobar 1866, Br. 19. God. 1.
---“Vilajetske Vjesti/ Opasna bolest kolera”, *Bosna,* 5. i 17. Septembra 1866, Br. 17. God. 1.
---“Vilajetske Vjesti/ Salih Paša, mutesarif Bihaćkoga sandžaka…”, *Sarajevski Cvjetnik,* 31 Januara 1870, Br. 5 God. 2.
--- “Za život ljudska najvažnije je radnja zemljodjelstvo...“, *Sarajevski Cvjetnik,* 3 Oktobra 1870, Br. 40, God. 2.
---“Zakon / O advokatima za parnice kod nizamskih sudova”, *Neretva,* 13 Maja 1876, Br. 13, God. 1.
---“Zdravlje i Bolest”, *Sarajevski Cvjetnik,* 25 Decembra 1871, Br. 43, God. 3.
--- “Zemljodelstvo (Svršetak)”, *Bosna,* 11. i 23 Januara 1872, Br. 292.
--- “Znanje i Obrazovanost”, *Sarajevski Cvjetnik,* 10 Junija 1872, Br. 12, God. 4.
---“Znaci Žalosti”, *Sarajevski Cvjetnik,* 6 Novembar 1869, Br. 45, God.1.

EKLER

Ek 1: Bosanski Prijaltelj (Bosnalı Arkadaş)



BOSANSKI PRIJATELJ.

ČASOPIS

SADERŽAVAJUĆI

POTRIEBITE KORISTNE I ZABAVNE STVARI.

SVEZAK I.

U ZAGREBU,

1850.

Ek 2: Bosanski Vjestnik (Bosna Habercisi)



1866. ГОДИНЕ. У САРАЈЕВУ, 7. АПРИЛА. ГОДИНА I.

БОСАНСКИ ВЈЕСТНИК.

Босански Вјестник излази сваког Четвртка. Цјена му је за цијелу годину 60 гроша турских ван поштарине. Поштанска такса у овом вилајету износи за цијелу годину 5 гроша. Предбројницима у Аустрији или Србији стаје овај лист 8 фор. у банкнотама заједно с поштарином, но без штемпла.

Број 1.

Предплату прима Сопронова Печатња у Сарајеву за сву Босну, Херцеговину и Стару Србију. За Бугарску, Влашку и Аустријску царевину: Сопронова Печатња у Земуну. За Србију: књижара гг. Велимира Валожића и А. Добриновића. Огласи примају се и на турском језику по 1 гроп од стубног реда.

У Сарајеву, 4. Априла.

Са овим бројем почињемо издавање нашега листа, који ће од сад излазити по једанпут у недељи дана. Обзиљући то, налазимо се побуђени ...едбе о ...ко ми... ...га сва... ...начаја, ...ора се ...догађаје и ...р у на... ...јер је ...ственог и ...средстава ...и до... ...ма на ...олно... ...наро... ...са пр... ...е, про... ...е ове. ...ју и са... ...ке врсте, ...одизање на... ...мображења, распростраљење полезних знања код свију сталежа народа, трудећи се да круг оних све већи постаје, да све више напредује у струци, којима човечност и изо... ...ење важе као велеврједна до... Ученица и учитељка уједно, оп... ...ће се појављивати поучавајући, ...се тамо поучава о ономе, што ...народу нужно, што му користује ...што му уди, скупљајући народне потребе и жеље, објашњавајући и бистрећи их, у противположајима посредујући, и помажући да се они изравнају.

Овом свом истинитом задатку може преса само онда одговорити, ако буде задахнута начелом правде и истине, ако буде заступала највећа добра човечанства: њероисповјед, нравственост и људско достојанство. Она мора слободу духа исто тако високо уважавати, као и законитост у државним стварима; и ако се буде иста још заузимала за политичну и религиозну толеранцију, сјећала сјеме свега племенитог и лепог, и у опште ако уз то још умије са увјерењем разносити здраве мисли и идеје, људству полезне, то онда све спада међу њене дужности пресе. Да она уједно мора подпомагати ...тивање државних задатака, чини нам се да је доцније ...ање на предпостављена, ...е о суштности државе имамо.

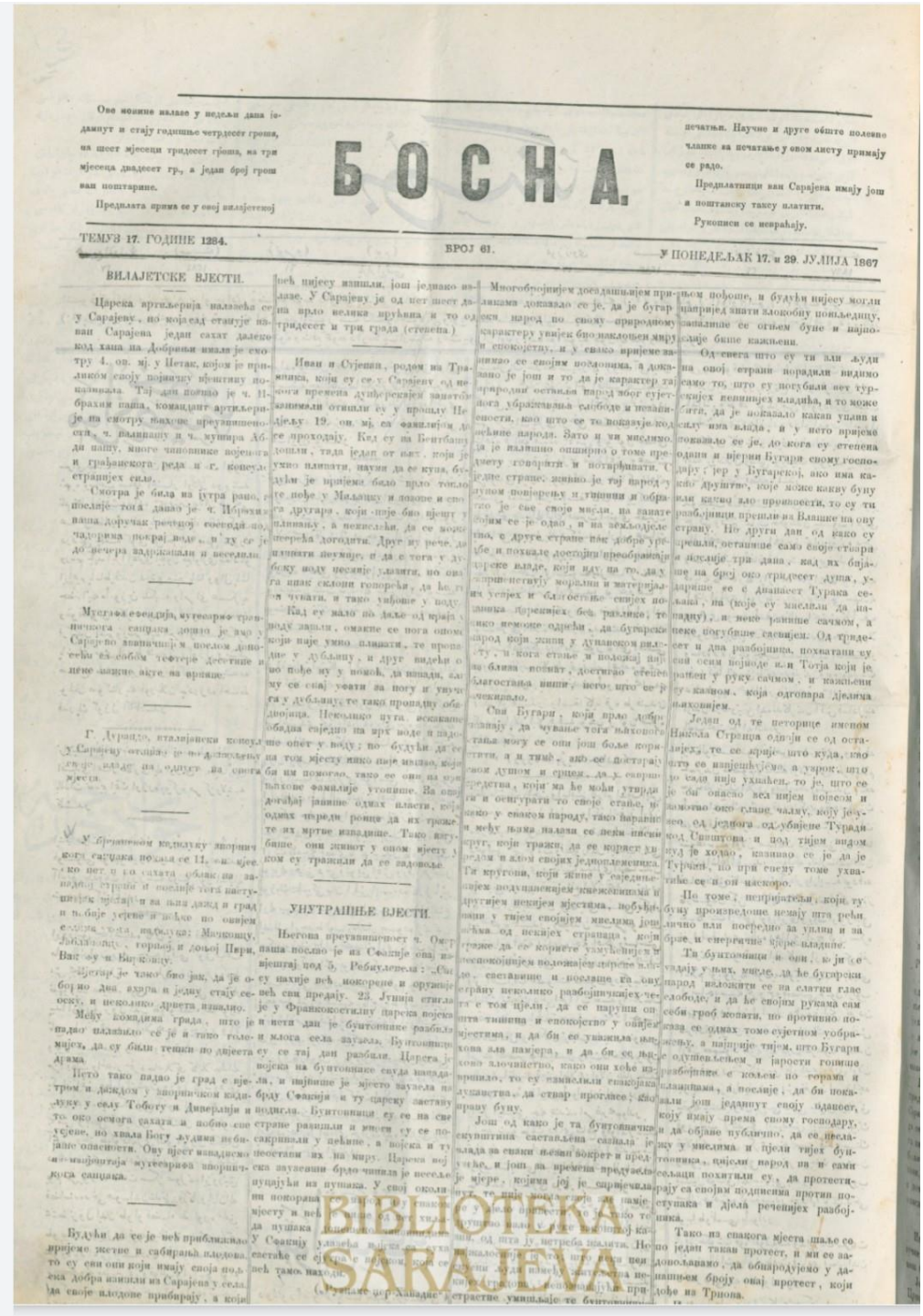
Држава као разумноправно биће јест услов нужности за благостање народа. У њој треба да се све силе осредоточе, од ње управа над истима да излази, у њој и чрез њу да се интереси свију његују, траже и налазе. Развијање дакле и његовање свију грађанских сила и отуд произлазећег блаженства народа, јест задатак државе. У том постоји њена моћ и снага, па и само право њеног обстанка. Је ли пак државни дужност, да буде њега и заштита интереса скупних, то она има и то необоримо право, од сваког свога појединог члана захтјевати, да ју ови подпомажу у средствима к постизавању њених цјели и задатака. То није више само правно начело него и собствена дужност, првоначални интерес. Јер благостање државе такођер је благостање народа; њена сјајност само је одјељак собственог народног блаженства.

Кад признамо државу као жини организам, то морамо и ...ног члановима допустити жину дјелатност у израженој мјери. Као ...ономисти у политици радићемо се, ...ко се ово наше схваћање слаже са системом, која је у најновије вријеме у турском царству уважење добила, јер организација вилајета одговара у теорији политичној автономији, и садржи доста стихија које допуштају и даљи развитак у том обзиру. Нама је мило, што имамо прилику опажати добре посљедице те системе у Босни и што их можемо не једино на материјалном пољу забележити. Овё посљедице могу и борцима за автономију у другим државама као практични докази служити.

Босна је имала до ...е свагда нека ... аутономије која јој је долазила ... прошлости и која управо изражавање историјског права ове земље. Али некадашња автономија босанска небијаше по прилици разумноправне теорије, ... се осниваше на феудализму, ... појмама средњега ...јека, и занем... ...је и угушив... земље. Дана... темељу, који ... и државна ... је дакле дра... ...жаве, цијет, који ... његовати, и који ће још ...ешње плодове приносити. Ово поље обрађивати биће нашега благодаран предмет за „Босански Вјестник.“

Свештена њероисповједи недопушта нам о узвишеном задатку њеном више размишљавати, него колико је то Србанину дозвољено. Али ћемо школа цјелу нашу позорност поклонити ... подизању народњег наставлења ... наш лист с одношњу посвећен, на том ће пољу неуморно дјеловати, и почем смо увјерени, да ће нас на њему сви прави народњи пријатељи суретати, па ма они у другим странама различите положаје заузимали, то ми овдје као на надлежном мјесту управљамо на све молбу, д...

Ek 3: Bosna Gazetesi



Ово новине излазе у недељи дана једанпут и стају годишње четрдесет гроша, на шест мјесеци тридесет гроша, на три мјесеца двадесет гр., а један број грош ван поштарине.

Предплата прима се у овој вилајетској

БОСНА.

печатњи. Научне и друге опште полезне чланке за печатање у овом листу примају се радо.

Предплатници ван Сарајева имају још и поштанску таксу платити.

Рукописи се неврћају.

ТЕМУЗ 17. ГОДИНЕ 1284. БРОЈ 61. У ПОНЕДЕЉАК 17. и 29. ЈУЛИЈА 1867

ВИЛАЈЕТСКЕ ВЈЕСТИ.

Царска артиљерија налазећа се у Сарајеву, по којекад стаџије ван Сарајева један сахат далеко код хана на Добрињи изашла је сутру 4. ов. м. у Петак, којом је приликом своју пољачну вјештину показивала. Тај дан пошто је ч. Ибрахим паша, командант артиљерије на смотру њихове пређузвишености, ч. валијашу и ч. мушира Добродошли, тада један от њег. који је умно пливати, науми да се купа, будући је пријема било прло топло те поће у Миљацку и лозове и спо га другара, који није био вјешт у пливању, а нехисали, да се може несрећа догодити. Друг му рече, да пливати научије, и да с тога у дубоку воду несмије улазити, но ова га ипак склони говорећи, да ће га чувати, и тако заједно у воду

Кад су мало по дале од њихо воду зашли, омакне се нога опом који није умио пливати, те пропа ше у дубљину, и други видећи о шо поће му у помоћ, да напади, ал му се сваљ чеати за ногу и увуче га у дубљину, те тако пропаду обадвојица. Неколико пута искакаше обадва свјеђно на врх воде и паде ше опет у воду; по будући да се на том мјесту нико није нашао, који би им помогао, тако се они на очи њихове фамилије утопише. На овај догађај јавише одмах власти, који одмах нареди ронце да их трожу те их мртве нађоше. Тако нагиње они живот у опом мјесту у ком су тражили да се задовоље.

УНУТРАШЊЕ ВЈЕСТИ.

Његова преузвишеност ч. Омер паша послао је из Софије ову извјештај под 5. Ребиулевела: „Сва ахије већ покорене и оружје бо но два вагра и једну стаџу се већ сви предаду. 23. Јунија стигла је у Франкокостилину пареска војска падао нападило се је и тако голо и млога села заузела. Бунтовнице мјеч, да су били тешки по дјеста дјама.

Исто тако падао је град е вје ла, и најпаче је мјесто заузела на тром и даждом у ноћи с кадо брду Софије и ту царску заставу пуку у селу Тобогу и Диверлији и подигла. Бунтовнице су се на све то око осмога сахата и побио све стране разишли и ишли су се по усјеве, но хвала Богу људима не би сакривали у пећине, а војска и ту јаше опасности. Ову њест нападнеше пеостали их на миру. Царска вој ска заузевши брло чишћа је несеље пуцајући из пушака. У свој околи но поморана мјесту и већ да пушака

У Софији уљеља састаће се сјутра се војском

Многобројнијем досадашњем примјерима доказало се је, да је бугарски народ по своју природному карактеру увијек био наклоњен миру и спокојству, и у свако пријеме за примио се својим поданима, а доказано је још и то да је карактер тај природни остављи народ због сујетних узвишења слободе и незавиности, као што се то показује код њених народа. Зато и ми мислимо да је излишно опширно о томе предмету говорити и потврђивати. Једне стране, живио је тај народ у дубоком повјерењу и тишини и добро је све своје мисли на занатлијским се је одао, и на земљодјелство, с друге стране пак добре уредбе и похађале досадиле преображења турске владе, који иду на то, да у свршенству моралну и материјалних успјех и благостање свијех поданика пређашњих без разлике, те нико немоће одјећи, да бугарски народ који живи у дунавском вилајету, и кога стање и положај најближа познат, достиже степен благостања више, него што се је очекивало.

Сви Бугари, који врло добро знају, да чување тога њихового стања могу се они још боље користити, а и тиме, ако се достојно овом духом и срцем, да у свакој средства, који ма ће моћи утврдити и осигурати то своје стање, и једно у слоги народ, тако паравши и међу њима падали се неки њесни круг, који тражи, да се корисе ју родом и злом својих једноплеменика. Тај кругови, који живе у сједињењем подунавским жижевинама и другијех њекијех мјестима, побуђују у тијем својијем мислима још већа од њекијех странаца, који теже да се користе умућењем у несмирујућијем положајем народа, да, свеђавше и пословше га ону страну њеколико разбојничких чета с том цјели, да се паруши спокојство и спокојство у оних мјестима, и да би се уважила њихова ала пажера, и да би се њихово злочинство, како они хоће изврпило, то су замислили ђавољска душанства, да ствар прогласе, као праву буну.

Још од како је та бунтовничка скупштина састављена сазвала је владе за сваки њезин покрет и пред ње, и још за времена предузеће је мјере, којима јој је спријечила ту, те њих мисли ће за ме мјесту и већ да пушака

У Софији уљеља састаће се сјутра се војском

(...) страсне умишљаје те бунтовнице

Будући да се је већ приближило прије жетве и сабирања плодова то су сви они који имају своја по ека добра изишли из Сарајева у села да своје плодове прибирају, а који

BIBLIOTEKA SAKARYA

Ek 4: Bosna Gazetesi'nin Arap Harfleriyle Yazılan Türkçe Kısmı



بوسنه

ربيع الاول	(سنه)	(نومرو)	(يوم)	تموز رومی	سنه	تموز فرنكی	سنه
۲۷	۱۲۸٤	٦١	پازار ايرتسی	۱۷	۱۲۸۳	۲۹	۱۸٦۷

اشبو غزته داخلی وخارجی هر درلو حوادثی ومنافع عمومه دائر انواع مباحثی شامل اولهرق هفته ده پردهمه جیقاریلور برسنه لکی (٤٠) واللی ایلکی (۳۰) واوچ ایلکی (۲۰) غروشه وبرسنه مسی (٤٠) پاره یه در طلمرلر ایچون پوستیله پوسته اجرق صم اولنور سنه لکنه وباخصوص اولق استیانلرك سرای پوسته ده کائن ولایت مطبعه سنه مراجعت الجاری لازم کلور

معارف وفنون ومنافع عمومه دائر مکاتب ارساله رغبت پیوران اولور ایسه مع التنویه قبول الله طبع ونشر ایدیلور

مواد خصوصیه

سرای پوسنه ده صولت انداز استاخت اولوب شهره برساعت مسافه اعتبار اولنان دویرینه تام محل لطافت رسائده نجه قشین یوانان طوپجی عساکر نظامیه جناب پادشاهی ماه حالك یکرمی دردنجی جمعه کونی فی حریجه بعض مشاوره ورسم کیفه ایراد اولمغری ایچون میرلواری سعادتلو ابراهیم پاشا طرفندن درلو مشیر پاشا ووالی پاشا حضرتلریه مأمور اولمغین ملکیه وامرای عسکریه وقونسلوس بکلر دعوت اولنوب محل حاضر اركندن تعلیم ورسم بکیه اجرا اولدقدن عسکره پاشای مومی الیه طرفندن برکوزل ومنتظم صباح طعامی ویرلمش وبندکور دویرینده یولدن صوکنار به قور بلان چادرلرده اخشامه قدر پك کوزل اکلنمشدر

ترانویك سنجاغی متصرفی عزتلو مصطفی خلوصی افندی استار دعاری ایله اوراق مهمه سازیه بالذات تقدیم ایتمك اوزره بوکره مرکز ولایته کلمشدر

ایتالیا دولت فخیمه سنك مدینه سرایده یولشان قونسلوسی موسیو دورانتدو دولت شیوعه سندن آلدیغی مأذونیت اوزرینه دونمکده اولدیغایچون متوجها حرکت ایقمشدر

ایزورنیق سنجاغنده کائن برجنه قضا سنده ماه حالك اون برنجی جمعه ایرتسی کونی ساعت بش بچق رادیفزنده غرب طرفندن برقره یولوط ظهور ایدن عفیفده فوق العاده رشادتلی دوزکار پیدا اوله رق نزول ایدن طولو قضاء مذکوره تابع ماجانوجیه وبابلا یجه وپیر زیر وبالا وپورسیجه مع وتف وبرقوجه قریه لری مزروعات واشجار ثمره حاصلاتی کلا خالیه یکسان ایکن وطولوکتدن ودروز کارك وقوعی بردجه ده ایشکه ایکی آخور ایله برچرمی یتمش وبعض آغاجری کوکندن صوکوب آتمش وحتی طولو داتلری ادی اوزن سکسان دومدن ایکی یوز درعه قدر کلمشدر وکذلك یوم مزبوره ساعت سکز صولرنده ایزورنیق قضاسنده دخی هوب ایدن شدتلی دوزکاردن بارانله مختلط نزول ایدن طولو قضاء مذکوره ملحق طوپوت وویرلری قریه لریك بتون محصولاتی محو ونابود ایتش ایسه ده الحمد لله والمنه نفوسجه برکونه مضرتی وقوعه کلمدیکی کوزلر اوله مذکور شهر فلغنك تحریرات واردهسندن

سرایده یولیان انتخاب علاقه خرمن وقتی اولق مناسبتیه بعضلرکات حاصلاتلرینی خرمن ایمکده اولدیغلرندن چوروب اجیار تهیه یرلشدیرمك اوزره اکثری صیغیرلرینه جتمش وهنوز تمامش اولدیغندن کمت اوزره بولنمشدر

تفس سرایده وش آلتی کونلرنده شدت حرارت هوا میزان الحراره در جاتندن اوتوزدرت درجه یه قدر چقمش وهرمك قطعه سنك بش شهور اولان صیجاقلرینك درجه سی اوزره اتی اوتوز یدی رادیه سنده ایکی سرایده اون سکز درجه یه دوچار صیجاقلق وقوعه کلدیغی روایت اولنمقده یولدن بعدن شدت الیه مستهر اولان یوسنه یوسنه هرسنه لك پرقطعه مغرزه سندن معدودیت حائز کلمشدر

فی الاصل تراونیکلی ایلوب پرمدتدن بری یرادره درلکرك صنعتیله مألوف اولان اسنیان وایوان تلم کسه لرك ماه حالك اون طقوزنجی بازار کونی ساعت یدی بچق رادیفزنده برای نزهه فاپیسارلغه معا سرایات میوه کامی یولنمش بندباشی معتمد زوار اولوب اورایه کلدکلرنده یولنمقده بری یولمك یولور ایسه ده دیکری هوا اسلق حسبله پی یره ایرادیمقدن وارالغی یادمزن افکار یولنده قلمقدن تسکین حرارت هوا اختیار ایده رك بدن پرسی جریان ایدن مواضعه صویله کچرمك ایچون اورکن کلمه کچی فضای مائیه نك دیبنده یولنمش یولمك یولنه رفیقی دخی تنویق ایتش وفوق العاده بر مقدار یولمك یلمه کی یان الماش ایسه ده کار کرا ثیر اولهیوب بن سنی وقایه ایدرم سوزیله اقناع اولهرق یرایرجه طالوب بر مقدار صوده کزدکدن صکره یولمك یلمان شخصك ایاغی قایوب دیبنه کتمسیله وآرقداشی یوحالی کوروب تخلیصنه تشبث ایتدیکی صیرده شخصر مرقوم یولنك ایچنه کچه صالمش ولتمسیله بقاع اولهوب جثه سی ونهایت لامی یوقتاراپدیکی جهنه اواسی اتمکدن خالی اولوب فورتاره جق کمسنه بولنمدیغندن بچاره قادیلری قارشودن کلهرك یرلرینه قدم باصدقلرنده اولدیکی حالده کوزلری اوکلرنده اینکیده شرقاً قدم حرکات ارادیلمش وحکومته اخبار کچیلمش اولغین ورنه طالعیچ معرفتیله جسدی طلمرمه جیقاریلمش ایسه ده بچاریلر اطنای حرارت ایده چکلری پرده تکفین التراب ایقمشلردر

مواد متنوعه

دولتلو رأفتلو عزتلو پاشا حضرتلرینك فی ۵

اشعارلرینك خلاصه سیدرکه یروجه آتی بیان اولنور «همان بتون نواحی اهالیسی تحت اطاعته کیرمش وسلاحلرینی تسلیم ایتمکده بولنمشلردر شهر حزیرانك یکرمی اوچنجی کونی عساکر شاهانه فراقوفسنده جتمش ویوکون عصای یوزوب برجوق فریلری ضبط ایتش وعصات مرقومه نی قراره محبور ایتمشدر عساکر شاهانه عصای تعقیب ایدرك اسفه کایان الیوکسك طاغلرینی ضبطایله لوای نصرت احتوای حضرت پادشاهی یی بنارینه دکمکده در ارباب عصات هر طرفده منهزم ویریشان اولوب یرطاغی مغارلره چکلیش واشبو مغارلر عساکر شاهانه طرفندن محاصره اولنمشدر یوکیچه عساکر شاهانه جبال مذکوره یی ضبط ایله اوراده بولنه قارنی املاتا طاغارك تپه سندن فشنك اتماغه ایده جکلر در همان بتون نواحی اهالیسی برروجه مطلوب سلاحلرینی تسلیم ایتمکده بولنمش وبش یکدن زیاده شعبه مأمورین محلیه یه تسلیم اولنمشدر واسفا کلیه قره طرفندن کیرمش اولان ایکی فرقه یولدن برکون عسکره یرلشه جکدر

(روزنامه جریده حوادث)

بلغار ملتنك راحت واسایشی التزام ایدوب اینی وکوجیه مشغول اولمسی واکثریا مفرز اولان مذاکره نامه قوه قاریسرستلك واستقلالیت دعواسی کبی شئونات وتصورلردن اجتناب المسی خائن طبیعیلری وجبلیاتی سلیملری اقتضاسندن بولنه بنی شعبی یه قدر واقع اولان تجاوزات نعده ایله بنیت ارادیلدقدن صوکره بتون محلی مستحق تکرار وتوسیع بولنمشدر برطرفدن ملت مرقومه نك امنیت واستراحته بشاپوب جمله افکار ومساعیسی هر یرینك عالم ارادیلی صنعته کوره صنعت اشغال وزراعت ایله خصوصنده معطوف ودیکر جاییدن سلطنت سنیه نك تپه وزیردستی اشغال سعادت حال واکتساب ترقیات مادیه ومعنویه سی امرینه مقصر بولندیغدن ولایت داخله سیولتوب حال وشانلرینه یقین واطلاعلری اولان بلغار ملتنك سعادت وسعهٔ حالاری مأمولدن زیاده بردرجه یه واصل اولدیغی جمله عندنده امر غیر مجهولدر

اگرچه شو حالك دوامی منافع وفوائد اینك توافرینی موجب اولهرق جمی قوم بلغارك عندنده مسلم اولوب انك یقینی اسبابك اختلافنده ازمان ودل چاغنده اولدیغی درکار ایسه ده هرملتده [illegible] منافعی اعضای جسمیه وقلبی اولدیغندن بونلر کبی هرفرقه وصنف زیاده بولنمش وملك [illegible] اسعاده ایدر اولان بعض اجانبك آنلرآت

ویروب شو قطعه نك اسایش واستراحت کویوسنی اخلال ایتمك اوزره یقاج حدود فراریه ترتیب ایدرك یرطرفه کوندرمش وفوردقاری خیانت وملعنتاری دها زیاده دولم ایدوب مأمول ایدکاری کار شاتو نلرینی زیاده اشدیرمك ایچون اینه یرا ختلال رنکی ویره جك صورتده نجه یجه دسایس وحیل تصنیع المشدر

شوجهت فساد یه نك ابتدای تمکلندن یرو هر یر حرکت وقتی جانب حکومتدن یاپلمیوب اجرای مافی الضمیره میدان یراقیه جق تمادیرتوکره دخی وقت وزمانیله اتخاذ قلنه بعدن یونرك اجرای فعالیته قالقتیریله یارلیغمه مجازات قانونیه یه کرفتاریاری امور طبیعیه دن بولنه بنی جهتله یورارق موجب تأسف دکلدر ایچی شوکا أسف اولتورکه یرقاج مملکت اهالیسندن بعض جهلا وساده دلان شوجهت فساد یه نك افکار مفسده نکارانه سنی طانیه مه قارشدن ویره قولهرلرینك عائله اویوب هپیاریرینك نجمهٔ وجهه سی دخی اراذل درلو وتین ایده جك کارلدن آتش فساد یرینه یانوب تحت جزایه الدیرلر

زیرا قالوسه شوا شخاص مضره نك یرو طرفه کچمه لرندن معصوم ویکناه اولان بش نفر اسلام چوجقلرینك اخلاق وعمهٔ مکدره سندن بشقه تأسف ایده جك برشی یوقدر بلکه بو وقعه حکومتك نفوذ وقوهٔ قاهره سنك وبلغار ملتنك دیانت متبوعه سنه اولان صداقتك درجه سنی برقاتدها تمین واشاعه ایلمشدر چونکه بلغارستانه الدن فسادوفاق کلهیله حاك آدملر وارایسه بوده ده قارشودن کلن اشیانیا طاقیدر حالبوکه بونلر تک کلریك ازلغی کوی ایرتی وبروب اوتو زایکی نفر ارادقاری حالده دها ایکی اوچ کون سکره حضرلرینه سوء قصد ایلدکاری اون ایکی نفر اسلام کوبلولریله شوغایه طوتیلمشوب انلرینی آوصاچه سیله مجروح وبعضیسی مقتول اولوب منهزم ویریشان اولدیلر واوتوز ایکی نفردن سرانیانیا یولتان وینه صاچه ایله التدن باره لنمش اولان معهود طوپه ایله درت نفر قونه سندن بشقه قصوریك کافه سی طوتلدی ویلایق اولان جرایه مظهر اولدیلر شو بش نفردن اسکزاینجه ثبوته تانمده اولان ربیسی دخی متفرق ایلهرق قوریلوب کزدیکی ایشدیلمش ایسه ده یولتان قولایلقله یقه یی سیکرتمسنه سبب کتدوسنك زشتویده ارادیغی بش نفر جوجقلرك پریشندن بشول قوشاق ایله سار یی بانه وباشنه صاروب مسلمان قیافتنده کوسترمه دیر مع مافیه یولتك دخی فریبا طوقلمسی مأمولدر

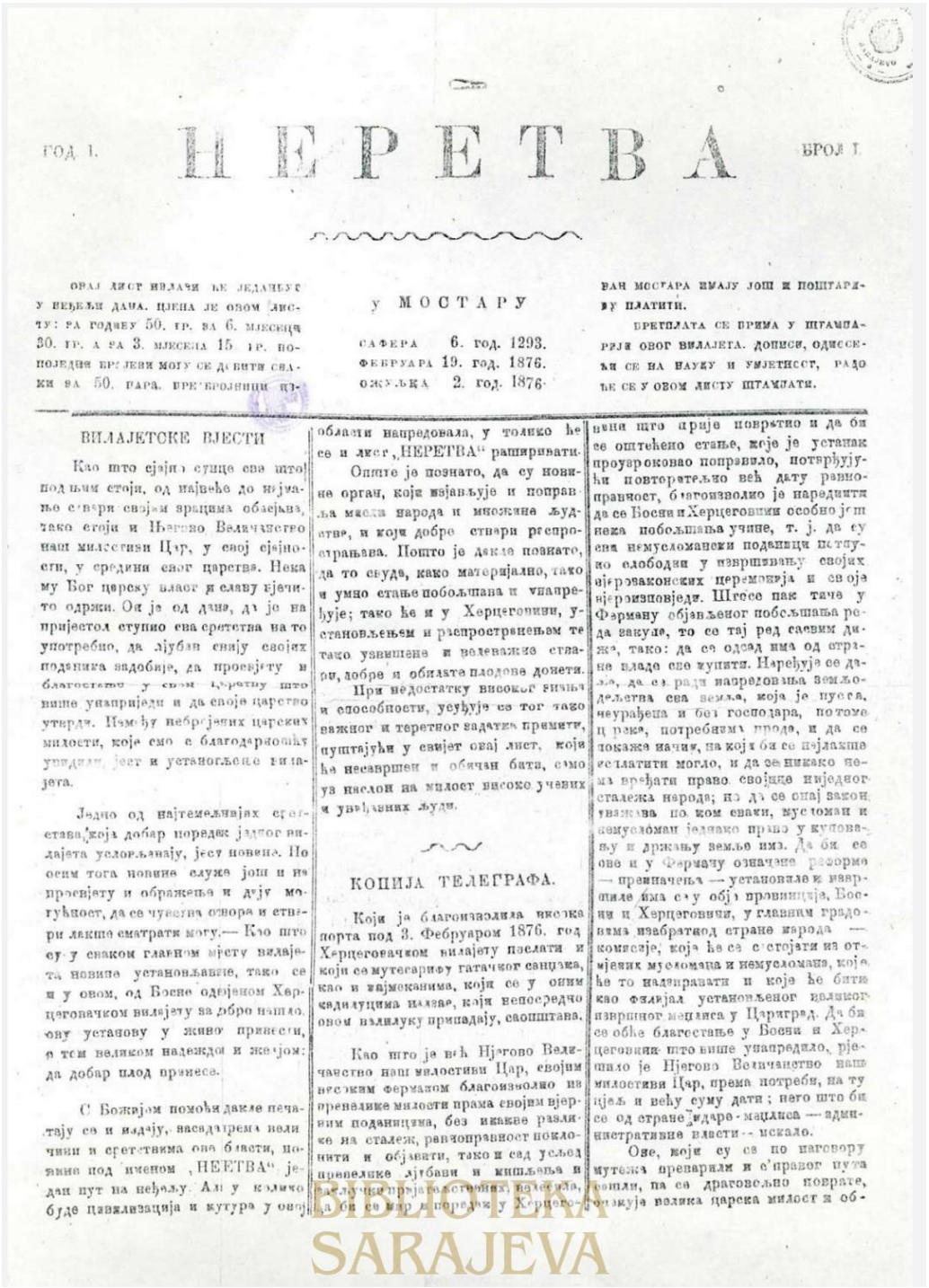
آرتق حکومتك قوهٔ تفوقیه سنه وتدابیرینك سرعت تأثیرینه بالذات وبالواسطه شوفسادی تصنیع ایدن دختیار دخی دیه جك یوله مرزا

یوعمدار واستاد ایلدکاری هرکیمسه ایسه ظن

BIBLIOTEKA SARAJEVA

Ek 5: Neretva Gazetesi

3.3.2.2. Hersek'te Resmi Gazete: Vilayet Gazetesi “Neretva”



ГОД. I. **НЕРЕТВА** БРОЈ I.

ОВАЈ ЛИСТ ИЗЛАЗИ ЋЕ ЈЕДАНПУТ У НЕЂЕЉИ ДАНА. ЦИЈЕНА ЈЕ ОВОМ ЛИСТУ: ЗА ГОДИНУ 50. ГР. ЗА 6. МЈЕСЕЦА 30. ГР. А ЗА 3. МЈЕСЕЦА 15 ГР. ПОЈЕДИНИ БРОЈЕВИ МОГУ СЕ ДОБИТИ СВАКИ ЗА 50. ПАРА. ПРЕТПЛАТНИЦИ ИЗВАН МОСТАРА ИМАЈУ ЈОШ И ПОШТАРИНУ ПЛАТИТИ.

У МОСТАРУ

САФЕРА 6. год. 1293.
ФЕБРУАРА 19. год. 1876.
ОЖУЉКА 2. год. 1876.

ПРЕТПЛАТА СЕ ПРИМА У ШТАМПАРИЈИ ОВОГ ВИЛАЈЕТА. ДОПИСИ, ОДНОСЕЋИ СЕ НА НАУКУ И УМЈЕТНОСТ, РАДО ЋЕ СЕ У ОВОМ ЛИСТУ ШТАМПАТИ.

ВИЛАЈЕТСКЕ ВЈЕСТИ

Као што сијају сунце сва што под њим стоји, од највеће до најмање ствари својим зрацима обасјава, тако сгоји и Његово Величанство наш милостиви Цар, у свој сјајности, у средини свог царства. Нека му Бог цареву власт и славу вјечито одржи. Он је од дана, да је на пријестол ступио сва сретства на то употребио, да љубав снаје својих поданика задобије, да просвјету и благостање у свом царству што више унаприједи и да своје царство утврди. Немогу небројених царских милости, које смо с благодарношћу увидили, јест и установљење вилајета.

Једно од најтемељнијех сретстава, која добар поредак једног вилајета условљавају, јест новина. Но осим тога новине служе још и на просвјету и образење и дају могућност, да се чувства одора и ствари лакше сматрати могу.— Као што су у сваком главном мјесту вилајета новине установљавше, тако се и у овом, од Босне одвојеном Херцеговачком вилајету за добро нашло, ову установу у живот привести, с том великом надеждом и жељом: да добар плод принесе.

С Божјом помоћи дакле печатају се и издају, насадштрема величини и сретствима ове области, новине под именом „НЕЕТВА“ један пут на недељу. Али у колико буде цивилизација и култура у овој области напредовала, у толико ће се и лист „НЕРЕТВА“ раширивати.

Опште је познато, да су новине орган, који изјављује и поправља мисли народа и многине људствр, и који добре ствари распространава. Пошто је дакле познато, да то свуд, како материјално, тако и умно стање побољшава и унапређује; тако ће и у Херцеговини, установљењем и распростањем те тако узвишене и веледажне ствари, добре и обилате плодове донети.

При недостатку високог ничег и способности, осуђује се тог тако важног и теретног задатка примити, пуштајући у свијет овај лист, који ће несавршен и обичан бити, само уз наслон на милост високо учених и увиђавних људи.

КОПИЈА ТЕЛЕГРАФА.

Који је благоизволила висока порта под 3. Фебруаром 1876. год Херцеговачком вилајету послати и који се мутесарифу гатачког санџака, као и најмеканима, који се у оним кадилуцима налазе, који непосредно овом вилајуку припадају, саопштава.

Као што је већ Његово Величанство наш милостиви Цар, својим несклим ферманом благоизволио на пређашње милости према својим вјерним поданицима, без икакве разлике на сталеж, равноправност поклонити и објавити, тако и сад услед пређашње љубави и мишљења и закључки пријатељствених влашћа, да би се мир и поредак у Херцеговини што више унапредило, рјешило је Његово Величанство наше милостиви Цар, према потреби, на ту цијељ и већу суму дати; него што би се од стране „Дар-е-маџанса — административе власти — искало.

Ове, који су се по наговору мутесарифа преварили и с'правог пута зашли, па се драговољно поврате, очекује велика царска милост и об-

NARODNA BIBLIOTEKA SARAJEVA

Ek 6: Neretva Gazetesinin Arap Harfleriyle Yazılan Türkçe Kısmı



نومرو ۱ صفرالخیر ۶ سنه ۱۲۹۳ یوم پنجشنبه ۱۹ سپ یروخ ۱۲۹۱ مارت زنکی ۳ سنه ۱۸۷۶

اشبو غزته داخلی وخارجی هردرلو حوادثی ومنافع عمومیه دائر انواع مباحثی شامل اولدیغی هفته‌ده بردفعه چیقه‌جقدر یلور یوسنه‌لکی (۵۰) والی ایلغی (۳۰) واوچ ایلغی (۱۵) غروشه وبر نسخه‌سی (۵) پاره‌در مالمره لر ایچون بوفیاته یوسنه اجرتی منم اولمق اوزره سنه‌لکنه و یاخود الی واوچ ایلغنه مشتری اولق استیانلرك هرسك ولایت مطبعه‌سنه مراجعت ایلمری اعلان اولنور

مواد خصوصیه

شمس منیرك ضیا بخش عالم زوالت وتوابعات اولق ماهیتی فصل بدیعی ایسه الی الابد شان وشوکتنده دائم ولائق ادعیهٔ مفر وضه‌سیله مشغول اولدیغمز ولی النعمت پیتمزه لی نعمت عالم پادشاهمز افندمز حضرلرینك ممالك دولتعلیه‌لرینك ناشر اشعهٔ عدلیتی واحدیتی اولتبه اشکار اولوب روز جلوس میامن مانوس ملوکانه‌لرندن برو تجدید بیان سلطنت وتزیید اسباب معموریت حقنده ملحوظ نظر شکرانیت اولان نجسته نجمه موفقیت خیریت غایت شاهانه‌لرینك جمله‌سندن معدود اولان ولایت اصول تحاسن شمولنك اجراآت اساسیه‌سك یاشیجه‌سی وموروث ترقیات انوار مدنیه اولان تعاطی وتلاحق افکار وثمر حصول انباه وابصارك واسطهٔ مستقلهٔ مضبوطه‌سی بولنان غزته‌لرهم ولایت مرکزنده احداث وایجاد اولندیغی منلو یوسنه ولایت جلیله‌سندن متولد ومتفرع اولان هرسك ولایتنده دخی اویله بر اثر خیرك وجوده کتورلمسی اقدم آمال ومقاصد بولنمش وانشاء الکریم یوحوالیده احوال مدعابلو والدیکجه پیولمك وشمدیلك هفته‌ده بردفعه چیقاریلمق ایچون ولایتك جرمی نسبتنده وترتوه‌سنه برغزته‌نك طبع ونشر بنه اقتدار ایلمشدر جمله معلومدرکه غزته‌لر منسوب اولدقلری قوم وملتلرك تمیز افکاری ومنتشر احوال وآثاری اولمق حیثیله بویله مجموعهٔ انیقه‌لرك هریرده وعلی الخصوص هرسك قطعه‌سنده نشر واعلانجه بخش ایده‌جکی درائد ومحسنات معنویه ومادیه‌سی فضلای مسلمدن بولنمش وفقدانی بضاعهٔ عقلیه وقابلیه ایله برابر بو امر اهمك درعهده ایتمکله لایق وضع انظار عمومیه اولمیان بر وریقهٔ جادیه‌نك انتشاری مجرد ارباب غرضان ومطالعه‌نك خطاسوئی مرتکبلرینه استناده مجاسرتدن نشات ایتمندر

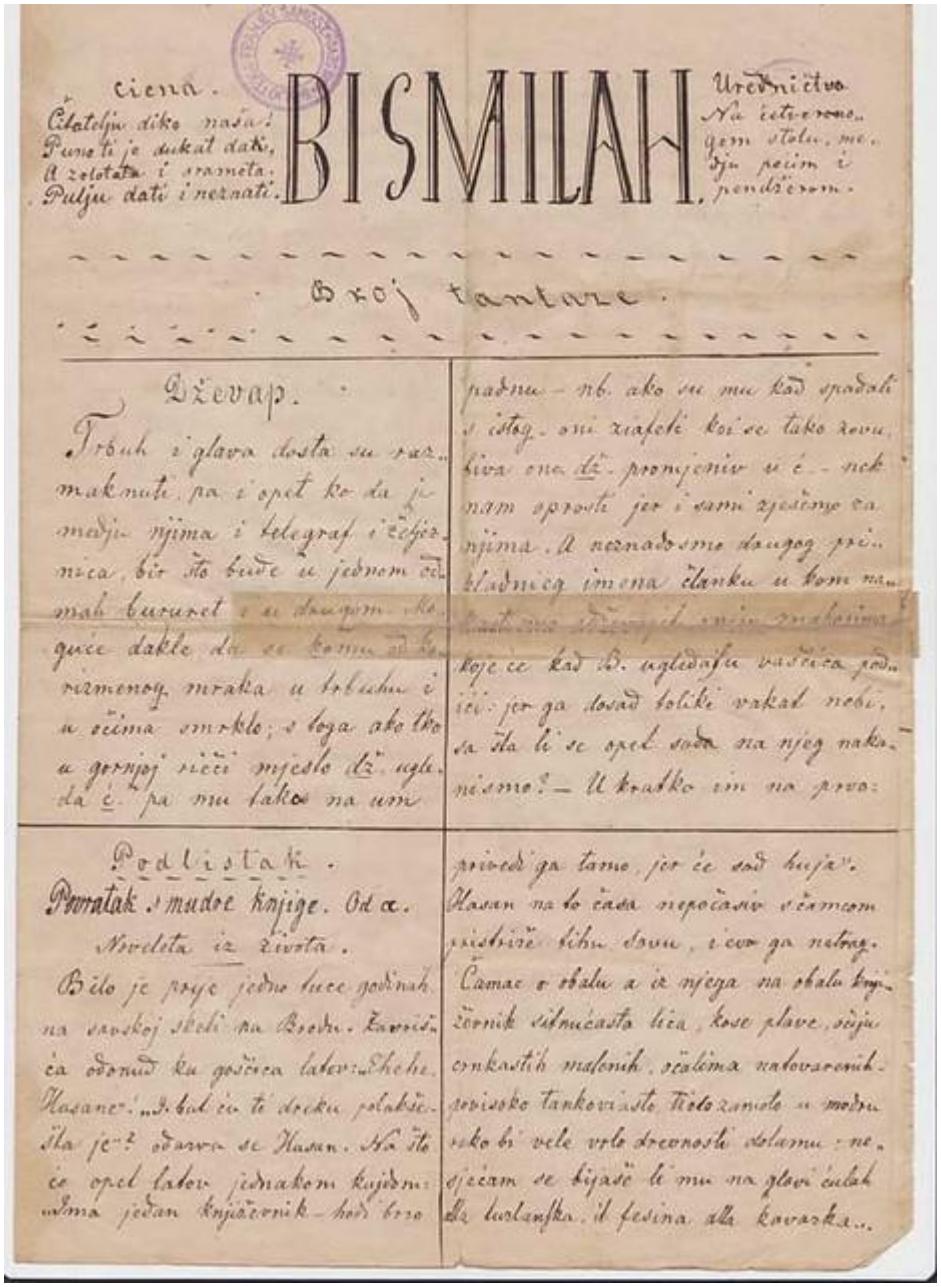
* * *

بوکره باب عالی جانب اشرفندن هرسك ولایتنه شرفوارداولان وعطفی فا جیقه متصرفلغیله اداره‌ٔ ذاتیه‌ده بولنان قضالرك قائمقاملغلرینه تعیم ایدیلان فی ۳ شباط سنه ۹۱ تاریخلو تلغرافنامهٔ سامی صورت مرغوبه‌سیدر

ولی النعمت بی منتزیر پادشاهمز افندمز حضرتلری ممالك دولت علیه‌لرینك هرطرفنه وتبعهٔ صادقهٔ شاهانه‌لرینك هرصنفنه متساویاً شامل اولمق اوزره معدلت ومساعداتی ساوی کچنده برقطعه فرمان عالی احسان بیوردقلری منلو ممالك شاهانه‌لرنده دوامی وهرسك مسئله‌سنك برکون اول الدفعی ایچون دول فخیمه‌نك کمال خلوص ومسالمله کوسترد کلری حسن نیات ومطالعات وتأمینات مشفقانه‌لرینه اوزریه یوسنه وهرسك قطعه‌لرنجه احتلالك برافدیغی خسارك تعیری وفرمان عالی عدالت مضمونك تأییدی ضمنده بعض مواد مخصوصهٔ اصلاحیه‌نك اجرالرینی تأکید وفرمان یوزه مشاردر بویله که یوسنه وهرسك قطعه‌لرنده یاشایان جمله‌سی مسلمانك آیین ومذهبجه سربستی کامله نائل اولدقلری والتزام اصولنك ممالك دولتعلیه‌ده عموما اصلاحی حقنده اولان فرمان عالی حکمنك اورالرجه‌شمدیدن یعنی التزام قاعده‌سنك ترك والغاسی الهاماتنه تحویل ایدلمسی وزراعتك اصلاح احوال زراعیه‌لری ضمنده اورالرده‌کی رعایانك عهده‌لرینه جق صاحبسز اراضی حالیه محتاج اولانلره صاتیلمسوب ویلاك استفاسنده بعض مرتبه تسهیلات کوسترلمسوب بعد ازین دخی صنوف اهالینك حقوق موجوده‌سی تصرفلرینه بر وجهله خلل کتیرلمیه‌رك اراضینك تفویض وتصرفنده اعالی مسلمه وغیر مسلمانك قانوناً مظهر اولدقلری معامله‌ٔ متساویه‌یه رعایت ایدلمسی ویومادهٔ‌لك فرمان مذکالله مندرج سائر اصلاحاتك اجرالرینه نظارت ایچك وبجلس عالی اجراآتك شعبه‌سی مقامنده بولنمق اوزره بوسنه وهرسك ولایتلری مرکزلرنده اعضای مسلم وغیر مسلم معتبران اهالیدن منتخب برقومسیون تشکیل قلنمسی ویونلره علاوه‌ٔ بوسنه وهرسك ولایتلرنده اهوز نافعه‌یه مخصوص اولان مبالغك مجلس اداره طرفلرندن بیان اولنه‌رق احتیاجاته کوره طرف اشرف ملوکانه‌دن تعیین بیوزیله جق مقدار اربتر لمسی مقرر ویوعنایات مخصوصهٔ ملوکانه مجرد یرطاقم غرض کارلرك اغفالاتنه الدانوب والرینی شاشیرمش اولان وعیال مطاوعت بولنان اهالینك جفلرندن برمعامله مشفقانه ورحیمانه اولدیغندن دائرهٔ اطاعتنه داخل اولانلرایچون عفو عمومی دخی احسان بیوزیله جقدر ویالاده ذکر اولنان اساسیه توفیقاً

BIBLIOTEKA SARAJEVA

Ek 7: Bismilah



Cieна.
Čitateljи dike našе:
Pune ti je dukat dati,
A zlotaka i srameta.
Puljи dati i neznati.

BISMILAH.

Uredničtvo
Na četvoromjesečnom stanu, mjesečnom i pendžerom.

Broj tamtare.

Dževap.

Trbuh i glava dosta su razmaknuti, pa i opet ko da je među njima i telegraf i železnica, bio što bude u jednom odmah buraret a u drugom kolegice dakle da se tomu odgovarajućeg mraka u trbuhu i u očima smrkle; a boga ako tko u gornjoj riječi mjesto dž. ugleda č. pa mu tako na um padne – nb. ako su mu kod spadali s istog. oni zlatoki koi se tako zovu, biva ona dž. promjeniv u č. – nek nam oprosti jer i sami zgađeno na njima. A neznadosmo drugog prikladnieg imena članku u kom na[illegible] koje će kad B. ugledaju vašćica godići: jer ga dosad toliki vakat nebi, sa šta li se opet sada na njeg nakanismo? – U kratko im na pro-

Podlistak.

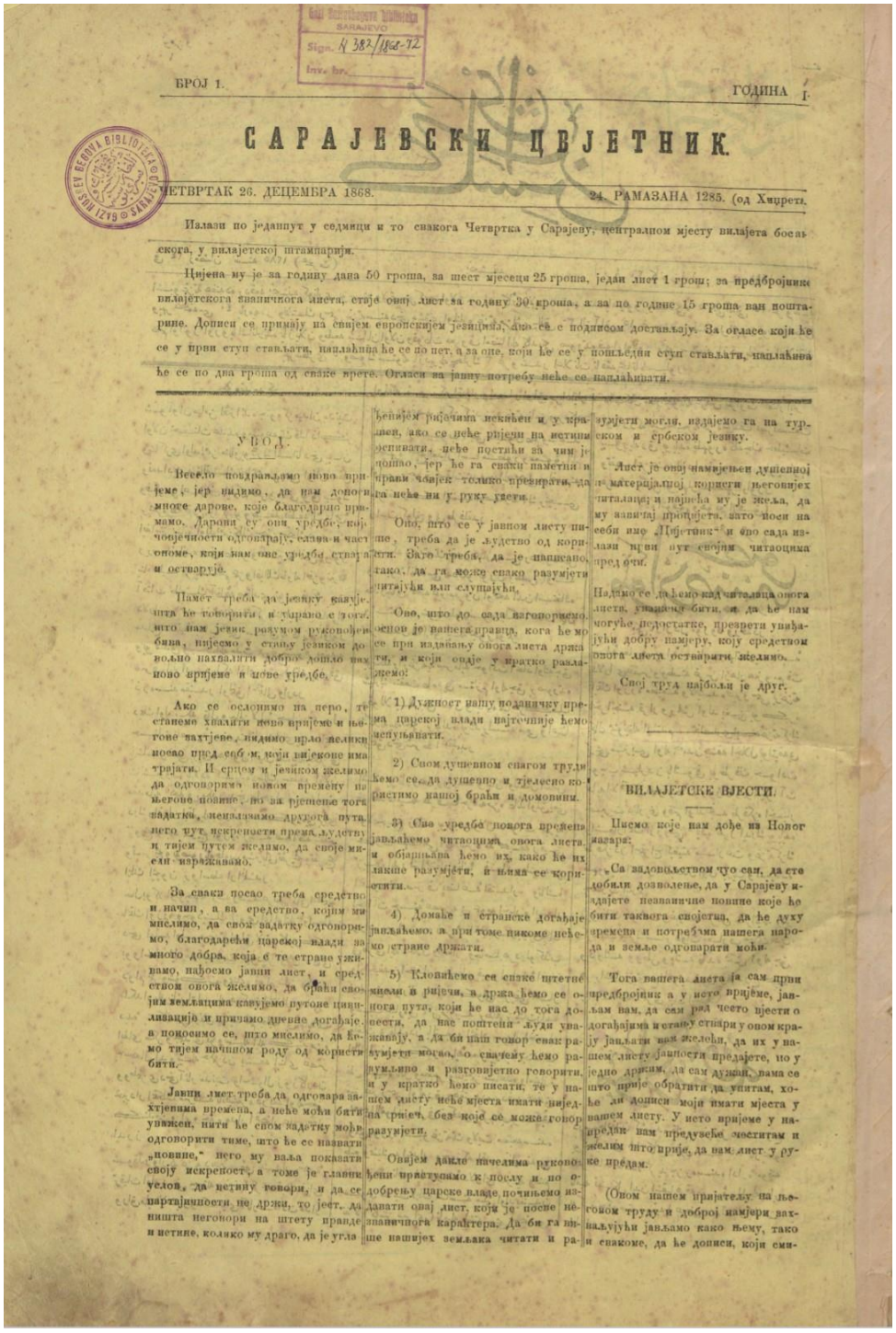
Povratak s mudoe knjige. Od a.

Novelota iz života.

Bilo je prije jedno kuće godinah na srpskoj skeli na Bredu. Zanimića odonud ku gošćica tadov: Skehe Hasanec: „Ja bal ću ti dreku polakšela je“ odazva se Hasan. Na što će opet tador jednakom kujdmi: ima jedan knjigovnik – hod brzo

prieđi ga tamo, jer će sad kuja". Hasan na to čuda nepočasiv ščamcom pristriže tihu davu, i evo ga netrag. Čamac o skalu a iz njega na skalu knjigovnik sitnućasto lica, kose plave, sinja crnkastih malenih, očalima natovarenih, prisoko tankovisto tielo zamotano u modru reko bi vele vrlo dreonosti dolamu: nejecam se bijaše li mu na glavi čukalo ka turkanska il fesina ala kavazka...

Ek 8: Sarajevski Cvjetnik (Gülşen-i Saray)



Sign. A 382/1868-72
Inv. br.

БРОЈ 1. ГОДИНА I.

САРАЈЕВСКИ ЦВЈЕТНИК.

ЧЕТВРТАК 26. ДЕЦЕМБРА 1868. 24. РАМАЗАНА 1285. (од Хиџрет.

Излази по једанпут у седмици и то сваког Четвртка у Сарајеву, централном мјесту вилајета босанског, у вилајетској штампарији.

Цијена му је за годину дана 50 гроша, за шест мјесеци 25 гроша, један лист 1 грош; за предбројнике вилајетскога званичнога листа, стаје овај лист за годину 30 гроша, а за по године 15 гроша ван поштарине. Дописи се примају на свијем европскијем језицима, али се с подписом достављају. За огласе који ће се у први ступ стављати, наплаћива ће се по пет, а за оне, који ће се у послиједњи ступ стављати, наплаћива ће се по два гроша од сваке врсте. Огласи за јавну потребу неће се наплаћивати.

УВОД.

Весело поздрављамо ново пријеме, јер видимо, да нам доноси многе дарове, које благодарно примамо. Дарови су они уредбе, које човјечности одговарају, слава и част оном, који нам оне уредбе ствара и остварује.

Памет треба да језику каже, шта ће говорити, и хвало с тога, што нам језик разумом руководјен биша, пишемо у свом језику добровољно похвалити добре поводе ових нових пријема и нове уредбе.

Ако се одлучимо на перо, те станемо хвалити ново пријеме и његове вахтјене, видимо врло велики посао пред собом, који нијесмо ни трјати. И срцем и језиком желимо да одговоримо новом времену и његове повике, но за рјешење тога задатка, неналазимо другога пута, него пут, искрености према људству и тијем путем желимо, да своје мисли изражавамо.

За сваки посао треба средство и начин, а ва средство, којим мислимо, да свом задатку одговоримо, благодарећи царској влади за много добра, која с те стране уживамо, нађосмо јавни лист, и средством овога желимо, да браћи својим земљацима кажемо путоне цивилизације и причамо дневне догађаје, а поносимо се, што мислимо, да ћемо тијем начином роду од користи бити.

Јавни лист треба да одговара захтјевима времена, а неће моћи бити уважен, нити ће свом задатку моћи одговорити тиме, што ће се назвати „новине," него му ваља показати своју искреност, а томе је главни услов, да истину говори, и да се партијалности не држи, то јест, да ништа негопори на штету правде и истине, колико му драго, да је угла ђењем ријечима искићен и у крашен, ако се неће рјеши на истини основати, неће постаћи за чим је пошао, јер ће га сваки паметан и прави човјек толико презирати, да га неће ни у руку узети.

Оно, што се у јавном листу пише, треба да је људство од користи. Зато треба, да је написано, тако, да га може свако разумјети читајући или слушајући.

Ово, што до сада изговорисмо, основ је нашега правца, кога ће мо се при издавању овога листа држати, и који овдје у кратко разлажемо:

1) Дужност нашу поданичку према царској влади најточније ћемо испуњавати.

2) Свом душевном снагом трудићемо се, да душевно и тјелесно користимо нашој браћи и домовини.

3) Сва уредба новога времена јављаћемо читаоцима овога листа и објашњава ћемо их, како ће их такође разумјети, и њима се користити.

4) Домаће и странске догађаје јављаћемо, а при томе никоме нећемо стране држати.

5) Клонићемо се свике штетне ријечи, а држа ћемо се онога пута, који ће нас до тога дјеста, да нас поштени људи уважавају, а да би наш говор свак разумјети могао, о сваком ћемо разумно и разговијетно говорити, и у кратко ћемо писати, те у нашем листу неће мјеста имати ниједан ријеч, без које се може говор разумјети.

Овијем дакле начелима руководећи приступамо к послу и по одобреву царске владе почињемо издавати овај лист, који је посве не званичнога карактера. Да би га више наших земљака читати и разумјети могли, издајемо га на турском и српском језику.

Лист је овај намијењен душевној и материјалној користи његовијех читалаца; и најпећа му је жеља, да му као вјерни пријатељ, што носи на себи име „Пријатељ" и ово сада излази први пут својим читаоцима пред очи.

Надамо се да ћемо као читаоци овога листа, уважити бити, и да ће нам могуће недостатке, превидјети уважајући добру намјеру, коју средством овога листа остварити желимо.

Свој труд најбољи је друг.

ВИЛАЈЕТСКЕ ВЈЕСТИ.

Пишемо које нам дође из Новог пазара:

„Са задовољством чуо сам, да сте добили дозволење, да у Сарајеву издајете незванично новине које ће бити такового својства, да ће духу времена и потребама нашега народа и земље одговарати моћи.

Тога вашега листа ја сам први предбројник; а у исто вријеме, јављам вам, да сам рад често пјести о догађајима и стању у овом крају јављати вам жељан, да их у вашем листу јавности предате, но у једно држим, да сам дужан, вама се што прије обратити да упитам, хоће ли дописи моји имати мјеста у вашем листу. У исто вријеме у напредак вам предузеће честитам и желим што прије, да вам лист у руке предам.

(Овом нашем пријатељу на његовом труду и доброј намјери захваљујући јављамо како њему, тако и свакоме, да ће дописи, који сми-

Ek 9: Sarajevski Cvjetnik Gazetesinin Arap Harfleriyle Yazılan Türkçe Kısmı



نومرو ۱

گلشن

ف ۲۴ رمضان سنه ۱۲۸۵ (هجرت) پنجشنبه ف ۲۶ کانون اول سنه ۱۲۸۴ (روم)

اشبو غزته هفته ده پردفعه پنجشنبه کونلری یوسنه ولایتی مرکزی اولان سرایده کائن ولایت مطبعه سنده باسیلور برسنه لکی ۵۰ الی آلتمش ۴۵ غروشه وبیر سنه لکی ۴۰ پاره در ولایتلک رسمی غزته سنه دنی مشتری اولنلره غزته مزک بریالغی ۳۰ الی آلتمش ۱۵ غروشدر طشره لرایچون پوسته اجرتی ضم اولنور اوروپا السنه رنده بازیلان ومطبعه شایان اولان وقوعات معروف امضالیه کلدیکی صورتده قبول اولنور برنجی سنونه یازمیه لرجق اعلانلرک بهرسطری ۵ وصولک سنونه یازدیرله جقلرک ۲ غروشدر اعلانات نامعه مجانا باسیلور

﴿ مقدمه ﴾

شو آوان میامن اقترانده جنوه کرمیدان مدنیت اولان تحسنات عدیده ومتنوعه یک قدا ذاکر وثنا کری اولدیغمز مثللو بو ترک انسانا دنی یتسان وتعدادینه قالقشمک زیادتک مرجحی اولان عقل وفکر مزه اعتراف ایلرکه فقر وبلیاتی یوق یره سوک یرمغه مطاوعتلی واکر بو وظیفهٔ تنظیفه یک تمامی ایفاسنی سائق اولدیغمز کلات سخیفه سخیفک عهده سنه ویرسک اندیشه دنی عاجز ومتحیر قالمغله اولور بناء علیه ﴿ پادشاهم عمر واقبالک اوله افزون ﴾ بیت آفتاب طلعتک آقاقه صالدی نور وضو ﴿ بیت دلاراسنی تحمید ساز اهتمک شکر وثنا ایدرک شاهراه مدایح سنیهٔ جنابکیتی سنتای یه عازم اولور ویو صدق وثبات ایله مدت عمریی شو فرایضه صرف ایلرایسه یلکه ادای تشکرلک براوفی ذره سنه مقتدر اولمق احتمالی واردر

دیمک اولدیکه قال وحالزلانی جهان شمول حسنات عصریهٔ حضرت تاجداریی صنایعه باشله رفتحی برنی دها اول اتیان ایدیله جکلرینی تاشیروب بالاده کشیده سلک سطور اولان مقدمایه تتمه ویرمکدن دنی عاجز اوله جقلرینی درک وافصاح ایتکله درغر ومذکوره بی برای ترویج وجه تمدیح اولزره رشتهٔ صداقه تنظیم وتسریح وبوصورتله قلوب منزلرینی تفریح وتفریح ایتمک ایچون براوسطه ارائه اندر

حال بوکه اولوجهله رفته رفته عرض مافی الضمیر ایتمک اوزره وجودینیک زوی ایجا اولتان واسطه دنی اولسه اولسه غزته اولمق لازم کلورکه بو واسطه ایله مترتب ذمت عبودیتمزاولان دعای دوام عمر وشوکت وثنای قوام شان وابهت ملکداریلرینک اداسیله هرکون اشتغال ومنهوده دیده بندکانه مزاولان بوتحمید فم جلیله بی نهایه تک ایفای شکر ومجدتی بو وسیله ایله کتمزه حسبحال ایده یسله جکزدن بشقه اینای عصر وولمزلری دنی آثار مدنیت واحوال روزکاردن خبردار ایتمکلک شرفنه نائل ایلیه زه ذریعه اوله جقی کتدیمزی آیدوجه پرمقدار اقتضار عد وشمار ایدرز

شوقدر وارکه غزته دینیلان شی عندلیب شهیر ترقیات اولدیغی جهته یرغزته اکرچه فضله فرای وراق مایه الاعتبار وتذکره جای آثار سعادتمند مدار

اولمغله شهر تکیر اقطار وامصار اولنی مرادلریز ایسه بوه مقصد بالکز کندینه غزته ثانی ویرمکله حاصل اوله میوب الحق مقبول عالم وشاهد کلیهره ملمح العذار آسا منظور ومشوق انام اولمی یرجوق صفات ممدوحه ایله متحلی بولنمسه متوقف درکه اینشه اوصفتلرک الی یرنجیسی راست کولق ویی طرفلندر

چونکه یرغزته تک تقدیر عبارهٔ مسی رعنا وسلیس وشیوه اعاده سی ندکلو کوزل وتفلیس اولسه مندرجاتی صحته تغیر مترون اولمغه امدن استفاده واستفاضه شویله طورسون بلکه اصحاب کمال طرفندن الله الحق یسله تحسیز اولغز

یونکله برایرغزته سرمایهٔ حوادث اتخاذ اولنه حق شیلرک منفعت عامه یی مستلزم اوله حق یرصورتده وقوللانیله جکی یرولده یوشدیرلسنه سعی واهتما اولنق دنی شرط اعظمدر

اشبنه یوقاریدن ربط وبیان اولنان اساس قواعد نمایه طرف عاجزانه مزه عائد اولق یعنی اولا جمیع زمانده یورجز اولان دعوات خیریهٔ حضرت شهنشاهی ایله سرنامهٔ صحیفهٔ رقیمی تزیین ایدرک افتخار وثانیا فوائد وطنیه مزی اغبرار ندہ صرف بضاعهٔ اقتدار وثالثا اجرآت حسنهٔ عصریه یی عموم اخبار وابتسار ورابعا حوادث روزمره داخله وخارجه یی کمال یی طرقله ایله اعلان واشعار وخامسا هرلو کذب واراجیفدن احتذار یرله مظهر قبول اجله اخبار اوله جق صورتله راست کولق طریقی اختیار وسبک عبارهیی ممکن مرتبه یرطلغ تریتات زائده واغلاط بی فائده دن بالتبریه اتخاذ سبیل اختصار ایلمک اوزره یوکره سایهٔ معارفیرایهٔ جنابانه ظل اللهیده نائل ومظهر اولدیغز مساعده وامتیاز مبنی شیر رحمی اوله رق وهمشه ده یردفعه حجمی وتعمیما للفوائد یرطرق ترکیه ودیکرجایی یوشتابله اوراق اوزره اشبو غزته تک ولایت مطبعه سنده طبع وتمثیلنه ابتدار وچونکه اقدم وظیفه سی نشر ازهار نافعه ایله روضهٔ دلاوای سرایه وضع ستون مدنیت ایتمک اساسنه مبنی اولدیغندن تفالا (کاشن سرای) نامیله اشته برنجی نسخه سی

دلشکفتکان معارفیوبله عرض طراوت کفتار ایدر اومارزکه ثبت خبریه مزه عطف نظر انصافت یورویله رفی بویله ظهوره کله جک خطیئات وتقصیراتمزه عفو الدیامعفو ومعذور طوتیلسوب هرحالده حسن توجهلرینه مظهر اولورز

(یا التوفیق وهو نعم الرفیق)

مواد خصوصیه

یکی بازاردن مورود ورقه در

سابقهٔ معارف پیرایهٔ جناب جم تمادیه بغیهٔ دلارای عصر ووطنه غرس ازهار هنر ومعرفت ایچک اوزره مطبعه ولایتده غیر رسمی برغزته اخراجنه قرار ویرلمش اولدیغنی یوکره کمال ممنونیتله ایشتدم مخلصلری ایسه غزته کرک برنجی منتریسی اوله جقمدن بشقه اخلال یولیغه موجب شیلردن یالتوق یوطرفک حوادث مابه الافتخار ووقوعات روزکار واجرآت خیریت دثاریی وقتم اولدقجه طرفکزه اخبار واشعار ایتمک آرزوسی قیمده تقرر ایدرک یوبله طرفکدن اشراح کیفیته مسارعت وغزته کرک ظهوریته انتظار ایله طنجدن اول تبریک وتسهلدیه چاپارت ایلرم

(یوقاریک شوهمت وغیرتنه عرض شکرانه یازیلر کرک انک وکرک سائر ذوات معارف سمات دین ودولته ووطن ومله فائده بخش اوله جق هر یراشعار لرینی مع المنونیه قبول یرله درج صحیفهٔ مباهات ایده جکزی یاد ایدرز)

مواد عمومیه

دزسعادتدن کشیده قلوب غزتهار ده مندرج یوقسان فی ۱۸ کانون اول سنه ۸۴ تاریخلو قلم افغانه ماکنده کریده جزیره سنده اداره موقته تامیه تشکیل ایدن اشقیا فرقه سی رؤسالریله برابر یوکره حکومت سنیه یه عرض عصیان واطاعت ایلمشلردر

Ek 10: Bosna ve Sarajevski Cvjetnik Gazetesinin Editörü: Mehmed Šaćir Kurtćehajić

